

EDWARD VANSHA.

MAHA KAVYA

WITH

Anvayabodhini Vyakhya and
Vyaktartha Bhasha.

COMPILED BY

*Pt. Urbi Datt Shastri, son of Pt. Badri Datt,
Head Pandit, Partap High School,
Tehri State, Garhwal.*

PATRONIZED

BY

*His Highness Sir Raja Keerti Shah, K. C. S. I.,
Sahib Bahadur, of Tehri, Garhwal.*

FIRST EDITION.

LUCKNOW:

PRINTED AT THE NEWUL KISHORE STEAM PRINTING PRESS.

1905.

(All Rights Reserved).

॥ श्रीः ॥

एडवर्डवंशम्

❧ ❧ महाकाव्यम् ❧ ❧

अन्वयबोधिन्याख्यया व्याख्यया व्यक्ता-
र्थया भाषया च समलङ्कृतम्

भारद्वाजकुलोत्पन्न पण्डितबदरीदत्तात्म-
जोर्षादत्तविरचितम्

मद्रवालमण्डलान्तर्गतटिहरीजनपदाधिपेन के.सी.अस्.ऐ.,
श्रीकीर्तिशाहनाम्ना नृपतिवरेण

—❧ प्रथमावृत्तौ ❧—

❧ लक्ष्मणपुरस्थ ❧

मुंशी नवलकिशोर (सी. ऐ. ई) मुद्रालये मुद्रयित्वा

प्राकाश्यं नीतम् ॥

संवत् १९६२ वि०—सन् १९०९ ई० ॥

अस्याधिकारश्चतस्रश्चास्वाधीन एव रक्षितः ।

श्रीमान् सार्वभौमः श्रीमती भारतेश्वरी

॥ समर्पणम् ॥

श्रीमन्तं सम्राजं दयामयीं श्रीमतींमेलेक्जण्ड्राम् ।
उर्वीदत्तः स्वकृतिं काव्यप्रसूनाञ्जलिं समर्पयति १ ॥

श्रीमान् सम्राट् सप्तमएडवर्डको तथा दयायुक्तः श्रीमती भारतेश्वरी एलेक्जेण्ड्राको
उर्वीदत्त अपने बनायेहुए एडवर्डवंशमहाकाव्यरूप पुष्पाञ्जलिको समर्पण करता है १ ॥

PREFACE.

THIS book has been the product of many nights' anxious labours and if, against all conscience, it turns out to be a spoilt child of mine, I have small apology to offer.

My object in presenting it to the public is a three-fold one. Firstly, to open the minds of the Indian Pandits to the true worth, progress, and eventful evolution of that great and civilized nation with which Providence has wedded our destinies.

Secondly, to shew the English people that Sanskrit, as is commonly supposed, is not a dead language in any sense of the word.

Thirdly, because works, like the one I have attempted, will bring home to our rulers that Indians are really a very loyal people, always obedient, devoted and confiding in their Sovereigns, loving them with all the warmth and devotedness characteristic of a peace-loving subject race.

I have presumed to style the book in imitation of the great poem of Kalidas, called the *Raghuvansha*, while disclaiming any pretensions to the latter's fame. My honest conviction is that the dynasty of our beloved King, Emperor Edward VII, has been as famous and as virtuous as that of his great prototype Raghun Raja.

I had the privilege to be present at the last Delhi Darbar, and it was there that the idea of the book—first conceived a few years ago—took a practical shape and my muse presumed to soar. I saw to my cost that while there were a few Sanskrit books relating to the old Hindu Rajas, *viz.*, Naishadh-charitra, Raghuvansha, Kiratarjuniya, there was nothing like them to commemorate our English rulers. I am confident that this will bring our Sanskrit scholars into closer contact with the history of England, and give them the opportunities

for studying the history of their Sovereigns, which proud privilege, in most cases hitherto, their ignorance of the English language did not permit them to enjoy; and if, this single object is realised, I will not have written in vain. The object of the poem being to sing of the deeds of the mighty kings of England, I have drawn freely on English histories and other kindred works on the subject and I crave indulgence of my readers with regard to all errors that may have crept into the composition.

I have to endorse my deepest sense of gratitude to His Highness Sir Raja Keerti Shah, K. C. S. I., Sahib Bahadur, who is all along acting as a very benevolent God-father of the child of my labours and it is hoped His Highness will continue to be as partial to it.

I am obliged to my pupils, Babus Devendra Datt and Jyoti Sharan, Babus Bhawani Datt and Ramanand, for rendering most of the English of histories into Hindi. My grateful thanks are also due to Babu Kshetra Mohan Mukerji, B. A., Head Master, Partap High School, Tehri (Garhwal), and two of his assistants, Babus Jugal Kishore, B. A., and Sanatananand.

I cannot close without offering my thanks very specially to the following gentlemen for the kind encouragement I have received from them :—

Dr. G. Thibaut, M. A., Ph. D., Mahamahopadhyaya Pandit Har Prasad Shastri, M. A., Mr. Justice Gurudas Banerji, Mr. Justice F. Pargiter, Mr. Justice Pratul Chandra Chatterji, Mahamahopadhyaya Pandits Shiva Kumar Shastri, Damodar Shastri, Govinda Shastri, Aditya Ram Bhattacharya, M. A., Pandits Durga Dutt Shastri, Girdhar Lal Pandey, Panchambu Bhushan, Pandit Bulaki Ram Shastri, Vidyasagar, M. R. A. S., Pandit Lakshmi Narayan Kavi, Manvallyupahwa Pandit Lakshman Shastri, and Pandit Pramathanath Tarkabhushan.

TEHRI (Garhwal):
The 5th July, 1905.

URBI DATT SHASTRI.

(1)

EDWARD VANSHA

BY

PANDIT URBI DATT SHASTRI.

This is an interesting attempt to give a survey of the whole of English history down to the present, in the form of a Kāvya—in the style of Kalidasa's Raghuvansha. The work appears to be written in pure Sanskrit and will no doubt be useful to Pandits not able to read historical works written in English.

2nd July, 1902.

(Sd.) G. THIBAUT.

(2)

EDWARD VANSHA

BY

URBI DATT SHASTRI,

PANDIT AT THE COURT OF

GARHWAL.

This is an attempt to give the entire history of England, from the earliest times to the present moment, in the form of a Sanskrit Kāvya in the same way as Kalidas has described the history of Rāghu's race, from the beginning to the end. How far the poet has succeeded in his work, posterity is to judge.

But there is no doubt that the attempt is a noble one, and that the author deserves credit for conceiving a great work and executing it with cleverness and ingenuity. There may be some doubt as to the utility of writing Sanskrit in modern times, but a record of this kind is, no doubt, greatly needed for the benefit of that large and influential body of learned men to whom Sanskrit is the only vehicle of acquiring and imparting knowledge. Besides, the great achievements of the Indian races, both in physical and intellectual world, pale before those of the great race who have conquered and colonized more than half the world and whose scientific discoveries

have no parallel in the ancient world and it is just that their great works should have a record in Sanskrit literature which, in extent and importance, exceeds the literature of any other race of men. Pandit Urbi Datt is the first to conceive the idea of such a record and he deserves all credit for it.

Englishmen and their friends in India should encourage the Pandit and should see the work properly executed and published; for it is sure to foster a feeling of loyalty among a class of men who rarely come in contact with Englishmen and on whom the influence of the Western Civilization is but very slight.

CALCUTTA: } (Sd.) HARPRASAD SHASTRI,
The 23rd June, 1903. } PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE.

(3)

I have much pleasure in endorsing the opinion expressed by Mahamahopadhyaya Harprasad Shastri.

NARIKELDANGA: } (Sd.) GURUDASS BANERJEE,
The 25th June, 1903 } HIGH COURT JUDGE,
Calcutta.

(4)

AND I TOO.

(Sd.) F. PARGITER,
JUDGE OF THE HIGH COURT,
Calcutta.

(5)

गङ्गवालमण्डलान्तर्गतटिहरीजनपदाधिपस्वराजनगरी
स्यापितेङ्गलेण्डदेशभाषावृहच्छालासंस्कृतभागमुख्याध्या-
पकश्रीनगरवास्तव्यपण्डितोर्वीदत्तशर्मणा स्वसनोविनो
दार्थं वा निजकवित्वशक्तिप्रकाशनार्थं वा प्रभुवरप्रसादनार्थं
वा केनापि हेतुना सार्वभौमसत्समैडवर्डमहामहोदयान् या-
वत् तत्पूर्वतननृपतिवंशवर्णनाविषयकं काव्यमिदं विरच्य
सदन्तिक्रमानीतं मया चैतदादितोऽन्तपर्यन्तं सरलदृष्ट्या

दृष्टं मद्रिचारे संस्कृते केनाप्यकृतपूर्वमनेनैव महता यत्नेन
 श्लोकनिबद्धं गुणालङ्कारभूषितं स्फुटरीतिरसोपेतं नाना-
 विधच्छन्दोरचनालङ्कृतं चतुरोदात्तनायकवस्तुवृत्तं पुस्तक-
 सिद्धं सर्वांशे प्रशंसार्हम्, दोषैकदृशां दृश्यमानो विरलदोष
 सद्भावश्चास्य रत्नेषु कीटानुबेधोरत्नत्वमिव नास्य काव्यत्वं
 व्याहन्तुमीशः । यद्वा सर्वांशनिर्दोषतामहाकविनिबन्धेष्वपि
 दुर्लभा । साम्प्रतमेतावत्कवित्वशक्तिरप्याधुनिकविरलवि-
 द्रत्सु दृश्यते, महीपतीन्द्रवंशवृत्तान्तजिज्ञासूनामिदं सकल-
 रहस्यावबोधकं भविष्यति, यद्वा तसंस्कृतैरिंग्लिशभाषाध्ये-
 त्भिरधीयमानं सरसत्वेन चित्ताकृष्ट्या देववाण्यां समाधि-
 कबोधावायकंभावि, इत्यहं मन्ये ॥

२२-५-१९०३ { लवपुरस्थ त्रिश्रविद्यालयसंस्कृतविभाग
 द्वितीयाध्यापक पण्डितदुर्गादत्त शास्त्री.

Pandit Urbi Datt Shastri, Hd. Pr., Partap High School, Tehri State, Garhwal (Dist.), and resident of Srinagar, showed me his poem composed with some object or other and giving an account of all the kings of England down to His Majesty Edward VII. I went through whole of it cursorily. I think there has been, hithertofore, no such Sanskrit work replete with a variety of metres and with all the merits of a pigmature style and poetical diction. Any thing deserving of criticism, if at all, cannot derogate from the merits of the poem; as the gem remains a gem it always was, even if it is bad and warm-eaten. And a poem wholly free from all defects is hardly met with even in the works of great writers. Few modern Sanskrit scholars seem to possess such a poetic genius.

This work will very well supply the want felt by persons curious to know the history of the ancestors of our paramount ruler and will, by virtue of its interesting style, largely add to the knowledge of the English-knowing students that have taken up Sanskrit course.

22nd May, 1903. { (Sd.) Pt. DURGA DATT SHASTRI,
PROFESSOR OF SANSKRIT COLLEGE,
Lahore.

LAHORE.

3-5-03.

(6)

Pt. Urbi Datt Shastri has taken much pains in writing his work, *Edward Vansha*, which is a unique one of its kind and his loyal efforts appear to deserve some encouragement and recognition. This may be given after taking the opinion, if necessary, of some expert on it.

I am glad to find that it has received commendation from Pt. Durga Datt Shastri.

I wish the Pandit Saheb every success and hope his book will be well received.

(Sd.) B. PRATUL CHANDRA CHATTARJEE,
HIGH COURT JUDGE,
Lahore.

(7)

Pt. Urbi Datt Shastri, of Garhwal, deserves great credit for having made the first loyal attempt to write *Edward Vansha* in Sanskrit Verse. Without pretending to pass an opinion on the literary merits of the work, which I leave for expert Pandits to review, I may say, without hesitation, that the Shastri has fairly succeeded in undertaking a difficult and unique loyal work upon himself and deserves every encouragement both from the public and the Govt. in its publication with *Bhasha Tika*. I shall be glad to hear that his work is favor-

ably received by the learned and leading lights, and wish him every success in attaining his object.

LAHORE: } (Sd.) B. GIRDHAR LAL PANDEY.
1st June, 1903.

(8)

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

उर्वीदत्तपण्डितः काव्यरचनामुत्तमां करोतीति मन्यते
शिवकुमारशर्मा ॥

महामहोपाध्याय शिवकुमार शास्त्री
बनारस.

That Pandit Urbi Datt writes a good poem, is the opinion of

(Sd.) SHIVA KUMAR SHASTRI,
Benares.

(9 10)

श्रीविश्वनाथोविजयते ॥

विलोभ्यैर्द्वर्द्धवंशाख्यमुर्दीदत्तसुनिर्मितम् । काव्यमापा
ततश्चेतोभृशंप्रीतिमुपागतम् ॥ १ ॥ एतदावांभवानीशाद्रा
ज्झावश्चैतदुत्तमम् । प्रचारंप्राप्नुयात्तत्कृद्भवताडूरिभूति-
भाक् ॥ २ ॥

काश्याम्

श्रीमहामहोपाध्यायौ
दामोदरशास्त्रि
गोविन्दशास्त्रिणौ.

आषाढकृष्णद्वितीयायां भृगौ १६६० वैक्रमेऽब्दे ।

TRANSLATION OF THE ABOVE.

We are, at once, very happy to see the "Edward Vansha," a poem by Urbi Datt, and we wish the poem a universal recognition and its author every success and prosperity.

Friday, the 2nd of the dark half of the lunor month, Asharha, 1960 Vikram era. (S.I.) MAHAMAHOPADHYAYA DAMODAR SHASTRI AND GOVIND SHASTRI.

(11)

॥ श्रीः ॥

गङ्गवालप्रान्तवासी श्रीपण्डितउर्वीदत्तः शास्त्री । संस्कृत-
रचनाचतुरो दर्शितवान्काव्यमेतन्मे ॥ १ ॥ दूरस्थितेङ्गले-
ण्डमहाप्रदेशवृत्तं त्वतीवाद्भुतमत्र लोके । केनापि नो वर्णित-
मद्य यावद् गीर्वाणवाण्या विदुषा पुरापि ॥ २ ॥ तदद्य कृत्वा तु
महाप्रयासं विचार्य्य मुख्यानि तिहासलेखान् । सुशास्त्रिणा
काव्यमिदं प्रणीतं मुदे नृपाणां विदुषां च तुष्ट्यै ॥ ३ ॥ नवीन-
गीर्वाणगिरां विभूतिमकुण्ठितां तूर्णकवित्वशक्तिम् । श्ला-
घ्यां स्वकीयां खलु राजभक्तिमाविश्चकारात्र कविनिब-
न्धे ॥ ४ ॥ पञ्चाश्वभूषणादिर्विद्यासागरशास्त्र्युपाधिधारी
। ऐम्. आर्. ए. ऐस्. पदभाग्बुलाकिरामोऽपि सस्मनुते ॥ ५ ॥
इत्यलम् । १-६-०३ अमृतसरसि ॥

Pt. Urbi Datt Shastri, a resident of Garhwal and well-versed in Sanskrit composition, showed me his poem, "Edward Vansha." Such a novel of this country, treating of the historical events of a distant country—England—and soliciting the approbation by His Most Gracious Majesty and the satisfactory recognition by the learned, has never before been attempted by any Sanskrit scholar. The author has, in my opinion, evinced therein the modern thoughts, unknown

to the Sanskrit tongue, his regular facility throughout in composing Sanskrit versés and his laudable loyalty to the Crown:

AMRITSAR: } (Sd.) BULAKIRAM SHASTRI,
1-6-03. } M. R. A. S.,
PANCHAMBUBHUSHAN AND VIDYASAGAR.

(12)

Pt. Urbi Datt, Sanskrit Teacher, Tehri School, Garhwal, has composed a poem in eight hundred and odd stanzas, in which he takes a bird's eye-view of the history of England from the earliest times up to the accession of His Imperial Majesty King Edward VII.

The Pandit has travelled all along from Tehri and is on the way to Calcutta. His request to speak a word on the merits of his performance, I cannot reject. But I have had a mere glance at his manuscript and can only say that the writer commands a fluent pen, a gift that places him above the average school Pandit.

ALLAHABAD: } (Sd.) ADITYA RAM
The 7th June, 1903. } BHATTACHARYA.

(13)

उर्वीदत्ताख्यविद्वत्प्रवरकृतिमिमां सादरं दर्शनीयां
द्राक्षास्वादप्रमोदप्रविजयनियुगां प्रीतिदां सत्कवीनाम् ॥
वीक्ष्याथो सन्निपीय प्रचुरतरवरप्रीतिभाक् साधुजातो-
लक्ष्मीनारायणाख्यः कविरजनगरीवासवद्वादरोऽहम् ॥

I am very happy to testify to the merits of the learned poem by Pr. Urbi Datt, written in a very interesting style congenial to the taste of the men of letters.

(Sd.) LAKSHMI NARAYAN KAVI,
Benares.

(14)

उर्वीदत्ताभिधानद्विजवररचितं श्रीमदेड्वर्डवंश
नामैतत्काव्यरत्नं सकलगुणचितं भूरिसौन्दर्यसारम् ।
द्वद्वाऽमन्दं प्रमोदं हृदि समनुभवन्नेतदुद्योगवल्ली-
प्रोत्साहस्तुत्यकार्ये गुणिजनसुहृदःप्रार्थये षण्डिताग्र्यान्॥

१५-६-०३

मानवल्ल्युपाधौ लक्ष्मणशास्त्री.

I am very glad to see the invaluable poem, " Edward Vansha, " by Pt. Urbi Datt who has embellished it with all the characteristics of a good. I request every learned lover of the learned to encourage him in the nourishment and promotion of his endeavours that have taken root in this poem.

BENARES: }
15-6-03.

(Sd.) MANVALLYUPAWHA
LAKSHMAN SHASTRI.

SANSKRIT COLLEGE,

Calcutta.

(15)

26-6-03.

Pt. Urbi Datt's attempt to write a short history of England in Sanskrit verse from the Roman invasion down to the Coronation of our Most Gracious Majesty King Emperor Edward VII is original, noble and successful in every way. The Pandits who do not understand English and have little regard for the Vernacular literature of the present day, will receive the Pandit's work with joy.

Pt. Urbi Datt deserves thanks of every lover of Sanskrit. I do not find any reason why the Pandit should not be encouraged by our princes and noble men, the patrons of Sanskrit learning.

(Sd.) PRAMATH NATH TARKABHUSHAN,

PROFESSOR OF HINDOO COLLEGE,

Calcutta.

मङ्गलाचरणपूर्वकं सज्जनस्तुतिः दुर्जननिन्दा च ॥

श्रीत्राग्देवीं महेशं निखिलगुरुजनाँश्चेतसादौ प्रणम्य
लोकानन्दैकहेतोर्धरणिधरपतेरेडवर्डस्य प्रीत्यै ।
कुर्वेऽहं काव्यमेतन्न खलु निजगुणश्लाघया नापि गर्वाद्
दृष्ट्वेदं बुद्धिमन्तः प्रमदयुतधियः सर्वदा सम्भवन्तु ॥ १ ॥

येषामस्ति परोपकाररसिका चेतोऽतिवृत्तिः परा
ये दोषेष्वपि दृष्टिगोचरमितेष्वेवं गुणग्राहिणः ।
येषामिन्दुमरीचिगौरधिषणा मात्सर्य्यदोषापहा
ते जीवन्ति त एव धर्मनिलया धन्याश्च पुण्याश्च ते ॥२॥

येषां शश्वत्प्रकृत्या बुधजनकृतिषु द्वेषबुद्धिःप्रगल्भा
दोषारोपैकदृष्टिः परगुणविषये विद्यमाने ऽपि येषाम् ।
येषां सर्पानुकारिण्यपि वचनगतिः सज्जनोत्पातहेतु-
स्तेषां लोकाधमानामिह पिशुनधियां जीवनं व्यर्थमेव ॥३॥

काको यथा बलिमपास्य हि जातिदोषाद्
भुङ्क्ते यथारुचि मनागपि वस्त्वमेध्यम् ।

पैशुन्यदोषनिपुणो मनुजस्तथैव

सर्वान् गुणानपि विहाय दधाति दोषम् ॥ ४ ॥

कासं दुर्जनतां करोतु पिशुनस्तत्राश्रित नो मे क्षति-
 निर्दप्रोऽहिरसूयं जिहीर्षतितरां तस्य स्वभावो ह्ययम् ।
 किन्तु क्षौणितलाविराजितयशोऽलङ्कारदेहाश्च ये
 वन्द्याः पूज्यतमाः प्रसन्नमनसस्ते सन्ति मे सर्वदा ॥ ५ ॥

श्रीमान् वह्निकुलावतंसकमणिः श्रीकीर्तिशाहो नृपो
 दृष्ट्वा मद्रचितं प्रबन्धसरसं काव्यं प्रसन्नोभवत् ।
 दत्त्वा द्रव्यमनल्पस्य विषये श्रीसार्वभौमप्रियो
 नीत्वैतत् कवनं मुदा सफलतां प्राकाशयन्मुद्रणात् ॥

ग्रन्थकर्त्ता उर्वीदत्त शास्त्री ॥

भूप सङ्ख्या	भूपनामधेयानि विशेष कार्यान्देशश्च	श्लोक सङ्ख्या	भूप सङ्ख्या	भूपनामधेयानि विशेष कार्यान्देशश्च	श्लोक सङ्ख्या	
	प्रथमः सर्गः	आरम्भ	पर्यन्तम्		आरम्भ	पर्यन्तम्
१	दृष्टनलोकाः	३		२६	रिचर्डः २	६० १०४
२	जुलीयसीजर	४	७	२७	हेनरीः ४	१०५ ७
२	प्लुटीयस	५	७		तृतीयः सर्गः	
३	जूटपेंग्लसैक्सन					
	जातिविशिष्टाः	८	१६	२८	हेनरीः ५	८ १४
४	इग्नेरः	२०	२२	२९	हेनरीः ६	१५ २७
५	अल्फ्रेडः	२३	२६	३०	एडवर्डः ४	२८ ३५
६	इडवर्डः	२७		३१	एडवर्डः ५	३६ ४१
७	एथलस्टनः	२८		३२	रिचर्डः ३	४२ ४५
८	एडमएडः	२९		३३	हेनरीः ७	४६ ६
९	एडरेडः	२९	३०		चतुर्थः सर्गः	
१०	एडगरपीस्फुलः	३१	३३			
११	एथलरेडः	३४	३७	३४	हेनरीः ८	७ २४
१२	कैनुटः	३८	४१	३५	एडवर्डः ६	२५ ३२
१३	इडवर्ड कन्फेसरः	४२	४७	३६	भेरी	३३ ३७
१४	हेरल्डः	४८	५२	३७	इलिजबेथना- मिका	३८ ६५
१५	विलियम् ?	६३	८		पञ्चमः सर्गः	
	द्वितीयः सर्गः					
१६	विलियम् २	९	१२	३८	जेम्सः १	१ १४
१७	हेनरीः १	१३	१६	३९	चार्लसः १	१५ ५१
१८	छेफनः	१७	२०		षष्ठः सर्गः	
१९	हेनरीः २	२१	३२	४०	कौमनवेल्थरा- ज्यम्	१ ७४
२०	रिचर्डः १	३३	४०	४१	क्रोम्बेलः	७ ११
२१	जौनः	४१	५४	४२	रिचर्डः ४	११ १३
२२	हेनरीः ३	५५	६२	४३	चार्लसः २	१४ २८
२३	एडवर्डः १	६३	७२	४४	जेम्सः २	२९ ३७
२४	एडवर्डः २	७३	७८	४५	विलियमः ३	३७ ६५
२५	एडवर्डः ३	७९	८९			

भूत सङ्ख्या	भूपनामधेयानि विशेष कार्यनिर्देशश्च	श्लोकाङ्क सङ्ख्या		भूप सङ्ख्या	भूपनामधेयानि विशेष कार्यनिर्देशश्च	श्लोकाङ्क सङ्ख्या	
		आरभ्य	पर्यन्तम्			आरभ्य	पर्यन्तम्
४६	एनी	६६	७४		श्रीमत्या राज्य शासनादिवर्ण- नम्	१५	३१
	सप्तमः सर्गः				श्रीमत्या रतुनी- यपुत्रोत्सवव- र्णनम्	३२	३४
४७	जौर्जः १	१	३		एकादशः सर्गः		
४८	जौर्जः २	४	१६		भारतोपद्रवत- च्छान्तिवर्ण- नम्	१	४७
४९	जौर्जः ३	२०	८१		द्वादशः सर्गः		
५०	जौर्जः ४	८२	६३		श्रीमत्या राज्य शासनादिव- र्णनम्	१	१०
५१	विलियमः ४	६४	१००		श्रीयुवराजस्य विवहोत्सवव- र्णनम्	११	३०
	अष्टमः सर्गः				त्रयोदशः सर्गः		
५२	श्रीमती विक्टो- रिया				श्रीमत्या राज्य- शासनादिव- र्णनम्	१	८
	श्रीमत्या जन्म राज्यप्राप्तिव- र्णनम्	१	२३		श्री युवराजस्यै- वर्द्धस्य पुत्रो- त्सववर्णनम्	६	१३
	नवमः सर्गः				श्री युवराजपुत्र- स्यज्यार्जस्यशि- क्षादिवर्णनम्	१४	१५
	श्रीमत्या विवाह वर्णनम्	१	४०				
	दशमः सर्गः						
	श्रीमत्याः पुत्रो- त्सवतन्त्रिका वर्णनम्	१	११				
	श्रीमत्याः पुत्र- स्य युवराजपद प्राप्तिवर्णनम्	१२					
	श्रीमत्या द्वितीय पुत्रोत्सववर्ण- नम्	१३	१४				

भूप- सङ्ख्या	भूपनामधेयानि विशेष- कार्यनिर्देशश्च	श्लोकाङ्क- सङ्ख्या		भूप- सङ्ख्या	भूपनामधेयानि विशेष- कार्यनिर्देशश्च	श्लोकाङ्क- सङ्ख्या	
		आरभ्य	पर्यन्तम्			आरभ्य	पर्यन्तम्
	श्रीमत्याराज्य- शासनादिवर्ण- नम्	१६	२४		लोकगमनवर्ण- नम्	३७	४१
	श्रीयुवराजपुत्र- स्य विवाहोत्सव- वर्णनम्	२५	२७		पञ्चदशः सर्गः		
	श्रीयुवराजस्य पौत्रोत्सववर्ण- नम्	२८	३०	५३	श्रीमद्राजराजे- श्वरस्य सप्तमैह- वर्षस्य सिंहा- सनारोहणम्	१	७
	श्रीयुवराजपौ- त्रस्यैलवर्षस्य शिक्षादिवर्ण- नम्	३१	३३		इन्द्रप्रस्थे राज- राजेश्वरस्य म- होत्सवविज्ञा- पनम्	८	१०
	चतुर्दशः सर्गः				राज्ञां लोकानां चन्द्रप्रस्थे समा- गमवर्णनम्	११	१२
	श्रीमत्या राज्य- शासनादिवर्ण- नम्	१	६		लार्डकर्जनक- नाटभूपत्योरि- न्द्रप्रस्थे समा- गमवर्णनम्	१३	१५
	बोरयुद्धवर्णनम्	७	३५		इन्द्रप्रस्थनगरे ससैन्यस्य से- नापतेर्लार्डकि- चनर्नामकस्य	१६	१७
	रौवर्षसकिच- नरसेनापत्यो- र्चीरत्ववर्णनम्	२६	२८		लार्डकर्जनक- नाटभूपत्योश्च गमनवर्णनम्		
	श्रीमत्याद्वितीय- पुत्रस्य एडिन्ब- राभूपतेः शरी- रान्तवर्णनम्	३६			राज्ञामैग्लिश- नाचिन्द्रप्रस्थे समु-		
	श्रीमत्याभारते- श्वर्याः स्व-						

भूप सङ्ख्या	भूतनामधेयानि विशेष कार्यानिदेशश्च	श्लोकाङ्क सङ्ख्या		भूत सङ्ख्या	भूतनामधेयानि विशेष कार्यानिदेशश्च	श्लोकाङ्क सङ्ख्या	
		आरम्भ	पर्यन्तम्			आरम्भ	पर्यन्तम्
	दायत्वेन गमन- वर्णनम्	१८	४६		सर्वेषां मानन्द- तया स्वस्थान	६८	६९
	नगरशोभाव- र्णनम्	४७	५४		श्रीराजराजे- श्वराय प्रजा- शिषः	७०	७१
	श्रीराजेश्वर- स्योत्सवसमये तदज्ञया लाङ्क- कर्जनहरतात् कतिपयभूपती- नामौपनामिक पदमाप्तिवर्ण- नम्	५५	६६		पुत्रपौत्रादिस- हिताय सभा र्याय श्रीमते सार्वभौमाय कवे- राशिषः कवेनामिसंकीर्त- नम्	७२	८४
	लाङ्ककर्जनस्य भारतदेशविष- यकं हितकार्यं विधानम्	६७			इति		८५

एडवर्डवंशम्

प्रथमः सर्गः

प्रणौमि वाचं जगदादिहेतुं
गुरुंश्च मुख्यान् करुणार्द्रभावान् ।
एषां प्रसादेन परोक्षवृत्तं
प्रादुष्कृतं विष्वगिवाविभाति ॥ १ ॥

टी०—ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारोक्षितपरिसमाप्तिकामनया ग्रन्थाधि-
ष्ठातृदेवताया वा देव्यास्तथा श्रवणपुटाञ्जलिनिषेय शास्त्रामृतस्वादुरस
वितरणसफलीकृताशेषच्छात्रजन्मनां श्रीगुरुणां च स्तुत्यात्मकं पङ्कल-
माचरन् ग्रन्थकृदभिदधाति । प्रणौमीत्यादि० अहमुर्वीदत्तः जगत् आदि-
हेतुं मुख्यबीजं ब्रह्मणः शक्तिरूपत्वेन ज्ञानादिरूपत्वेन चैवंविधां वाचं
सरस्वतीं [गीर्वाण्वाणीसरस्वतीत्यमरः] भक्त्या प्रणौमि नमस्करोमि,
तथा करुणार्द्रभावान् दयान्विताभिप्रायान् मुख्यान् श्रेष्ठान् गुरुंश्च प्रणौमि
नमस्करोमि । अत्र चकारः समुच्चयार्थकः एषां सरस्वत्या गुरुणां च
पुमान् स्त्रिया इति शेषः । प्रसादेनानुग्रहेण [प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः]
परोक्षवृत्तं स्वदृष्टिगोचराभावोपेतं चरितं विष्वक् समन्तात् प्रादुष्कृतं प्रक-
टीकृतमाविभातीवशोभतइव । अत्रतिङ्न्तपदप्रतिपाद्यस्य शोभार्थस्य
साध्यत्वादुत्प्रेक्षालङ्कारः । अन्यथैवस्थितावृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा । अन्य-
थोत्प्रेक्षतेयत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा । मन्येशङ्के इव शब्दोऽपि तादृश इति लक्ष-
णात् । अस्मिन्सर्गे उपजातिच्छन्दः । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौग उपे-
न्द्रवज्रा जतजास्ततोगौ । अनन्तरोदीरितलक्षभाजौ पादौ यदीयावुपजात
यस्ता इतिलक्षणात् ॥

भाषा टी०—मैं उर्वीदत्त जगत् की हेतुभूत सरस्वती देवी को तथा दयार्द्रभाव मुख्य गुरु लोगों को प्रणाम करता हूँ जिनके प्रसाद से अस्मद्-दृष्टि से बाहर वृत्तान्त सब तरह से प्रकट हुआ विराजमान है ॥ १ ॥

अथेंग्लिशं नाम विकाशते तद्
द्वीपान्तरं पश्चिमदिग्विभागे ।
रत्नाकरो यत्र समं समन्तात्
प्राकारवन्मण्डनमाविरास्ते ॥ २ ॥

टी०—अथेत्यदि । अथ पश्चिमदिग्विभागे प्रतीच्यादिशि इंग्लिशं नाम इंग्लिशपिति तत्प्रसिद्धं द्वीपान्तरमन्यद्वीपं (ऋक् पूरब्धूःपथामानक्षे इतिसमासान्तेऽप्रत्यये द्व्यन्तरासर्गेभ्योऽपईत्) विकाशते शोभते-काशु दीप्तावितिभ्रादिगणीयस्यधातोर्लज्यात्मनेपदेरूपम् यत्र यस्मिन् द्वीपे तदन्तिकमित्यर्थः रत्नाकरः समुद्रः [रत्नाकरोजलनिधिरित्यमरः] समन्ता-दभितः समंनिज्जन्नतभागरहितं यथास्यात्तथा प्राकारवत् वप्रभित्तिवत् मण्डनमलङ्कृतिराविरास्ते प्रत्यक्षेणतिष्ठति । अत्र प्राकार उपमानं समुद्र उपमेयः । अगाधत्वं दुर्गम्यं साधारणो धर्मः । तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति-रितिप्रतिप्रत्ययः अर्थ औपम्यं प्राकारस्य रत्नमयत्वेन तत्स्थानस्याधिक्य-मतिशयोक्त्या द्योत्यते । अत्रातिशयोक्त्यनुप्राणित उपमालङ्कारः ॥

भाषा टी०—पश्चिमिःशा की तर्फ इंग्लिश (इंग्लैण्ड) नामक दूसरा द्वीप सुशोभित है जहां कि समुद्र बराबर किले की दिवार की नाई सजावट स्थित हो रहा है ॥ २ ॥

पुरा हि सामन्तविभूषितेऽस्मिन्
विद्याविहीनाः पलसेविनश्च ।
गोचारका मृन्मयपात्रदत्ता
ड्युडिज्मिनस्ते वृट्नाबभूवुः ॥ ३ ॥

टी०—पुरेति । हीतिनिश्चयावबोधकः पुरापूर्वस्मिन्समये सामन्ता
 एण्डलेस्वरास्तैर्विभूषिते विराजितेऽस्मिन्निग्लिशेदेशे विद्याविहीनाः शस्त्र-
 रहिताः पलं मांसं [स्याच्चापिपेलमित्यमरः] तत्सेवन्ते मांसभक्षका
 गोचारकास्तथा मृन्मयपात्रेषु विषये दत्ताः चतुराः । [सर्वमावपनं
 भाण्डं पात्रात्र च भजनमित्यमरः] एवंविधाङ्गुडिज्मिनः । ङ्गुडिज्मः
 तन्नामक्रोधर्म एषां ते “अत इतिनावितीनिः प्रत्ययः” ते प्रसिद्धा वृट्ना
 येषां पूर्वतस्तदिग्लिशस्थानमासीत् । अत्रयद्यपि यत्तदो नित्यसम्बन्धस्तथा-
 पिवृट्नानां प्रसिद्धत्वात्तच्छब्दो यच्छब्दोपदानं नापेक्षते वृट्त्व-जाति-
 विशिष्टा जना बभूवुः ॥

भाषा टी०—पहिले छोटी छोटी रियासतों में बँटे हुए इस इंग्लिश देश
 में विचारहित मांस खानेवाले गो चरानेवाले मिट्टी के बर्तन बनाने से निपुण
 ङ्गुडिज्म-धर्म विशिष्ट वृट्न लोग रहते थे ॥ ३ ॥

वाणेषुवर्षेभ्य इहैव देश

ईसामसेः पूर्वमसाधुभावः ।

जुलीयसीजर् इतिभूपवर्यो

रोमोत्पदेशाद्बृहदाजगाम ॥ ४ ॥

कैष्टेशकेऽन्यब्धिमितेप्लुटीयैस्

नाम्नेतिसिद्धः प्रथितोरुतेजाः ।

तत्रैद्धिसर्वान्वृट्टेनान्विजित्य

स्वाराज्यसौख्यं समवापतुस्तौ ॥ ५ ॥

टी०—वाणेति । इहैग्लिशे देशे ईसामसेरीसामसिनामकादैग्लिश-
 श्रेष्ठगुरुषुवाणेषुवर्षेभ्यः पञ्चपञ्चाशद्वर्षेभ्यः पूर्वं असाधुभावः न सा-
 धुर्भावोऽभिप्रायो यस्य सः । अतिकूरो जुलीयसीजर् नामकः प्रतापी

भूपवर्योऽधिपती रोमात्प्रदेशात् बृहद्यथाभवतितथाऽऽजगाम समाययौ ।
तथाऽग्न्यद्विधिमिते त्रयश्चत्वारिंशत्संख्यके क्रैष्टे शके क्रैष्टसंवत्सरे प्रथितं
उरुतेजो यस्य पराक्रमशाली प्लुटीयस् इति नाम्ना प्रसिद्धो भूयतिस्त-
त्रैंग्लिश ऐत् अगच्छत् “ इण्धातोः परस्मैपदे लङि रूपम् ” हि तौ
राजानौ सर्वान् वृत्तान् विजित्याधरीकृत्य स्वाराज्यस्य सौख्यं निजा-
धिपत्यानन्दं समवापतुर्लभाते ॥

भाषा टी०—इसी देश में ईसामसीह से ९९ वर्ष पहिले बड़ा क्रूर और
प्रतापी जुलीयस् सीजर नामक राजा रोमदेश से आया और ४३ सन् में बड़ा
तेजस्वी प्लुटीयस् नामक राजा भी इस इंग्लिश देश में आया और इन दोनों
ने वृटनों को दबा कर अच्छी तरह राज्यसुख भोग किया ॥ ४ । ९ ॥

ताभ्यां स्थले दक्षिणदिग्विभागे
पुरं विधायोषितमात्मबुद्ध्या ।
कृषेः कृतीराकरद्रव्यजातं
चाविष्कृतं बोधविहीनलोके ॥ ६ ॥

टी०—ताभ्यामिति । ताभ्यां जुलीयसीजर-प्लुटीयस् नामकाभ्यां
राजभ्यां दक्षिणा चासौ दिक् तस्या विभागो भूप्रदेशो यस्य तस्मिन्
स्थले स्थानविशेषे आत्मबुद्ध्या स्वपत्न्या पुरं नगरं विधाय रचायित्वो-
षितं “ भ्वादेर्वसधातोर्भावे क्तः ” तथा बोधविहीनलोके बोधेन ज्ञानेन
विहीनो रहितश्चासौ लोको जनः [लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः] त-
स्मिन् कृषेः कृतीः कृषिकर्माणि आकरस्य खनेर्द्रव्यजातं वस्तुजातं च
[खनिः त्रियामाकरः स्यादित्यमरः] एतत्सर्वमाविष्कृतं प्रकटीकृतम् ॥

भाषा टी०—इन दोनों ने दक्षिण दिशा की तर्फ किसी एक जगह पर
अपनी बुद्धि से नगर बनाकर निवास किया । अबोध जन के बीच कृषिकर्म
और अनेक द्रव्यों की खानें भी प्रकट कीं ॥ ६ ॥

ईसामसेर्धर्मयुतान्विधाय
सर्वानबोधावरणावृतांश्च ।
न्यायेन शौर्येण धिया वरिष्ठौ
राज्याधिसौख्यं प्रतिनिन्यतुस्तौ ॥ ७ ॥

टी०—ईसामसेरिति । न्यायेन नीत्या शौर्येण युद्धविषयकसा-
हसेन धिया श्रेष्ठ्या वरिष्ठौ । “ अतिशयनेतमविष्टनावितीष्टन् प्रत्यये
प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलेति उरोर्वरादेशः ” एवंविधौ तौ राजानौ
अबोधोऽज्ञानमेवावरणमाच्छादनं तेनावृता युक्तास्तान् अत्र रूपकाल-
ङ्कारः सर्वान् वृत्तान् ईसामसेर्धर्मयुतांस्तद्धर्मोपेतान् विधाय कृत्वा
राज्यस्याधिसौख्यमाधिपत्यानन्दं प्रतिनिन्यतुरवापतुः ॥

भाषा टी०—नीति शूरता बुद्धि से श्रेष्ठ उन दोनों राजाओं ने विद्याविहीन
वृत्तन लोगों को ईसायी बनाकर अच्छी तरह राज्य सुख भोग किया ॥ ७ ॥

अथैंग्लिशा जर्मनिवासिनश्च
श्रुत्वा महाद्वीपकथां जनेभ्यः ।
जूटैंग्लसैक्सज्जुभजातियुक्ता
बलोत्कटास्तत्र जनाः समायन् ॥ ८ ॥

टी०—अथैंग्लिशेति । अथानन्तरं बलेनोत्कटाः श्रेष्ठा जूटश्च ऐंग्लश्च
सैक्सश्चयाः शुभजातयस्ताभिर्युक्ता ऐंग्लिशाः । “ पृषोदरादीनियथोप-
दिष्टम् पृषोदरप्रकाराणिशिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युरिति
पृषोदरादित्वाज्जूटैंग्लसैक्सन् शब्दानां ऐंग्लिशदेशः ” एवंविधाजर्म-
निवासिनो जर्मनिदेशीया जना मनुजा जनेभ्यः पान्थजनेभ्य इत्यर्थः ।
महाद्वीपकथां महाद्वीप इंग्लिशदेशस्तत्कथां तद्वृत्तं श्रुत्वाकर्ण्य तत्र
देशे समायन् समागच्छन् “ इण् धातोः परस्मैपदे लङि रूपम् ” ॥

भा०—अन्तर बड़े बल वाले जूट-ऐंग्ल-सैक्सन् जातिविशिष्ट जर्मनिवासि
ऐंग्लिश लोग पथिकों से इंग्लिशदेश की प्रशंसा सुनकर वहां आ पहुँचे ॥ ८ ॥

ते जर्मनीया महतौजसा स्वं

पराक्रमं तत्र विकाशयन्तः ।

तद्देशसंस्थैर्वृटनैः सहैभि-

जन्यं तदा घोरतमं प्रचक्रुः ॥ ९ ॥

टी०—तेजर्मनीति । महता बृहतौजसा तेजसा स्वं स्वकीयं पराक्रमं
विक्रमं विकाशयन्तः प्रकटीकुर्वन्तः “काश्रुदीप्तौ धातोर्एयन्ताच्छत्रन्तस्य
रूपम्” तेजर्मनीया ऐंग्लिशा स एव देशस्तत्र संस्था स्थितिर्येषां तैरि-
ग्लिशदेशवासिभिरेभिर्वृटनैः सह तदा घोरतममतिशयेन घोरं भयङ्करं
घोरतमं “अतिशयनेतमविष्टनावितितमम् प्रत्ययः” एवंविधं जन्यं युद्धं ।
[युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः] प्रचक्रुः विदधुः ॥

भा०—बड़े तेज से अपने पराक्रम को प्रकाशित करते हुए उन जर्मनि-
देशवासि लोगों ने इंग्लिशदेश में रहनेवाले वृटन लोगों के साथ बड़ा
भयङ्कर संग्राम किया ॥ ९ ॥

तत्रत्यभूषा वृटनादयस्त--

दाजिक्रियां तत्र विलोकयन्तः ।

तद्विक्रमं सोढुमशक्नुवाना

भित्तादितास्तच्छरणं निजग्मुः ॥ १० ॥

टी०—तत्रत्येत्यादि । तत्रैंग्लिशे देशे तेषां या आजिक्रिया युद्धवर्त्म
तां [समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः] विलोकयन्तः प-
श्यन्तः तत्रत्यभूषा इंग्लिशदेशभूपतयो वृटनादयस्तेषां विक्रमं जर्मनीयलो-
कपराक्रमं सोढुं अशक्नुवानाः “शक्रोतेः परस्मैपदित्वात् शानजभावे ताच्छी-

ल्यवयोवचनेति चानश श्नुप्रत्ययस्योकारस्याचिरं धातुश्रुत्वामित्युवङ्'
असहमाना अतएव भीताश्चतेऽदिता भयदुःखयुक्ताः सन्तस्तेषामैंग्लिश-
नांशरणं [शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः] रक्षभावं निजगमुः प्रापुः ॥

भा०—तहाँ उनकी युद्धक्रिया को देखते हुए वहाँ के राजा वृटन
लोग उन ऐंग्लिशलोगों के पराक्रम को नहीं सहारते हुए भयभीत होकर
उनके शरण होगए ॥ १० ॥

केण्टं सुसंप्राप्य हि जूटमुख्या

निजाधिपत्यं प्रतिपेदिरे ते ।

सेक्सज्जनास्तत्र ससेक्समुख्यं

स्वाराज्यमापुर्निहत्तारिवर्गाः ॥ ११ ॥

टी०—केण्टमिति । ते जूटमुख्या जूटेषुमुख्याः श्रेष्ठाः केण्टं तन्नामकं
स्थानं सुसंप्राप्य गत्वा निजाधिरत्यं स्वकीयप्रभुत्वं प्रतिपेदिरे लेभिरे निह-
त्तारिवर्गा मारितशत्रुसंघाः सेक्सज्जः तीयाः पुरुषाः ससेक्समुख्यं ससेक्स-
नामकं मुख्यस्थानं स्वाराज्यं स्वाराज्यभावमापुर्जगमुः ॥

भा०—जूट लोग केण्ट नामक स्थानविशेष को जाकर वहाँ के राजा
बने । सेक्सन् लोग ससेक्सदेश को जाकर वहाँ राज्य करने लगे ॥ ११ ॥

तदैंग्लिशस्तान्वृटनान्विहीना-

निष्काशयाञ्चक्रुवाप्तसौख्याः ।

वेश्मानि तेषां भजनागृहाणि

चोत्खातयामासुरलङ्घ्यवीर्याः ॥ १२ ॥

टी०—तदेति । राज्यप्राप्त्यनन्तरम् अवाप्तसौख्याः प्राप्तानन्दा ऐंग्लि-
शस्तान् विहीनान् बलरहितान्वृटनान् निष्काशयाञ्चक्रुस्तदेशादिति भा-
वः । तथा अलङ्घ्यवीर्या अवार्यपराक्रमास्त ऐंग्लिशस्तेषां वृटनानां

वेश्मानिगृहाणि [वेश्म सन्निकेतनमित्यमरः] भजनागृहाणि पूजागृ-
हाणि च उत्खातयामासुर्भञ्जयाञ्चक्रुः ॥

भा०—राज्य प्राप्ति से आनन्दयुक्त ऐंग्लिशलोगों ने उन बलहीन वृटन
लोगों को शहर से निकाल दिया और बड़े बलयुक्त ऐंग्लिशोंने उनके घर
और सब गिरजाघर उजड़वा दिये ॥ १२ ॥

ये घातकास्तत्र मदान्धबुद्ध्या

तेऽदण्डयंस्तान्मृतकस्यजात्या ।

येदण्ड्यमुख्याः शपथानकार्षु-

स्तान्प्रत्यमुञ्चन्नयशीलकार्याः ॥ १३ ॥

टी०—ये घातका इति । तत्र दंशे मदान्धबुद्ध्या मोहनिमीलितधिया
ये घातका बभूवुरितिशेषः त ऐंग्लिशः तान् घातकान् मृतकस्य विनाशि-
तस्य जात्या सम्बन्धिनेत्यर्थः अदण्डयन् दण्डयुक्तानकुर्वन् ये दण्ड्यमु-
ख्याघातकास्तदञ्चितशपथानकार्षुः नयशीलकार्याः नीतिस्वभावकार्य-
विधायकास्त ऐंग्लिशास्तान् घातकान् प्रत्यमुञ्चन् अत्यजन् ॥

भा०—वे ऐंग्लिशलोग मोह से जनाघात करनेवालों को मृतक के
सम्बन्धी से दण्ड दिलाते थे और जो घातक ऐंग्लिशलोगों के नियमित शपथों
को करते थे उनको छोड़ देते थे ॥ १३ ॥

दण्ड्यांश्च ते तच्छपथान् विधातु--

मुपेक्षमाणान्प्रतिरुद्ध्यनेत्रे ।

सन्तप्तलोहोपरि प्राक्षिपंश्च

स्वदेशरीतिः खलु सैव तेषाम् ॥ १४ ॥

टी०—दण्ड्यांश्चेति । त ऐंग्लिशस्तच्छपथान् ऐंग्लिशञ्चितश-
पनानि [शपनं शपथः पुमान् इत्यमरः] विधातुं कर्तुमुपेक्षमाणान्
अस्त्रीकुर्वतोदण्ड्यान् दण्डयोग्याञ्जनान् नेत्रे तन्नयन इत्यर्थः । लोचनं
नयनं नेत्रमित्यमरः । प्रतिरुद्ध्यावृत्त्य सन्तप्तलोहोपरि परितप्तायः शिलो-

परि च प्राप्तिपन्नस्थापयन्नित्यर्थः खलु निश्चयेन तेषामैंग्लिशानां स्वदेश-
रीतिर्निजव्यवहृतिः सा एवासीत् ॥

भा०—वे ऐंग्लिशलोग आने संमत शपथों को अस्वीकार करनेवाले
दण्डयलोगों को नेत्र बन्द कर तपे लोहे के ऊपर रख छोड़ते थे, क्यों कर
कि उनकी देशरीति वही थी ॥ १४ ॥

अपप्रथन् हीदैनमात्मधर्मं

मीसामसेधर्ममसाधयन्तः ।

शूराश्च कारुण्यविहीनभावान्

स्वपौरुषैस्ते वृटनान्कुर्वन् ॥ १५ ॥

टी०—अपप्रथन्निति । ईसामसेधर्मं जुलीयसीजर प्लुडीयसप्रचा-
रितं धर्ममसाधयन्तोऽसिद्धीकुर्वन्तः “साधसंसिद्धौ धातोर्ग्रन्ताच्चत्र-
न्तस्य रूपम्” ऐंग्लिश हीदनं तन्न मरमात्मधर्ममपप्रथन् अवबुधन्
“चुरादेः प्रथप्रख्याने धातोरुडिरूपम्” तथात ऐंग्लिशः स्वपौरुषैर्निज-
पराक्रमैर्वृटनान् शूरान् शौर्योपेतान् तथा कारुण्येन दयया [कारुण्यं
करुणापृणेत्यमरः] विहीनो भावो येषां तान् अकुर्वन् व्यदधुः ॥

भा०—ईसाई धर्म को दूर करते हुए ऐंग्लिशलोगों ने हीदनामक
अपना धर्म प्रचारित किया और वृटनलोगों को अपने पराक्रम से शूर और
निर्दयी बनाया ॥ १५ ॥

ततोऽश्वनन्देपुमिते शकेऽस्मिन्

पुरोहितयोगैरिशासनेन ।

श्रौर्गैष्टइन्नित्यभिधानयुक्तो

रोमप्रदेशाद्धि समाजगाम ॥ १६ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं हीति निश्चयेन अश्वनन्देपुमिते सप्त-

1. Heathen. 2. Britons. 3. Pope Gregory. 4. Augustine.
5. Rome.

नवत्यधिकपञ्चशतसंख्यकेऽस्मिन् क्रैष्टहायने पुरोहितो यो ग्रेगरिनाम-
कस्तच्छासनेन तदाज्ञया औगष्टइन्निति नाम्ना प्रसिद्धः पुरुषो रोमप्रदे-
शाद् रोमविषयात् समाजगाम समाययौ ॥

भा०—इसके बाद ५९७ सन् में पादरी ग्रेगरी की आज्ञा से औगष्टइन्
नाम का प्रसिद्ध पुरुष रोमदेश से यहां आया ॥ १६ ॥

केएटाख्यके चेथल्वर्टसंज्ञं

नराधिपं धर्मरतः पुरोधाः ।

शासस्वधर्मप्रतिपाद्यविद्या

मीसामसीयं किल तं चकार ॥ १७ ॥

टी०—केएटेति । किलेति निश्चयेन धर्मरतः स्वधर्मतत्परः पुरोधा
औगष्टइन्नामकः पुरोहितः केएटाख्यके देशविशेषे इथल्वर्टसंज्ञं तं प्रसिद्धं
नराधिपं भूषति स्वधर्मप्रतिपाद्यविद्यामीसामसिधर्मसंमतशास्त्रं शा-
सत् बोधयन् सन् “जन्तित्यादयः परा, नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्न” ईसा
मसीयमीसामसेरयं ^{इत्युक्तं तं नाम धर्मप्रतिपाद्यविद्या} “वृद्धयस्याचामादिस्तद्वृद्धम् वृद्धाच्छः । आय-
नेयीनीयियः फटखड्गवां प्रत्ययादीनामितिद्वस्येय्” ईसामसिधर्मसं
वन्धिनं चकार विदधौ ॥

भा०—स्वधर्मतत्पर औगष्टइन् पादरीने केण्टदेश में इथल्वर्टनामक
राजा को अपने ईसाई धर्म की विद्या बोधन कराकर उसको ईसाई बना
दिया ॥ १७ ॥

केएटर्वरीस्थानविशेषकेत-

तपूजागृहं सप्रथितं विधाय ।

ईसामसेधर्ममतिप्रयुक्त्या

सर्वाजनान्वोधयतिस्म शश्वत् ॥ १८ ॥

टी०—कण्टर्वरीति । स औगष्टइन् कण्टर्वरी चासौ स्थानविशेषक-
स्तस्मिन् प्रथितं सर्वजनविदितं तत्पूजागृहं तस्येसामसेः सपर्योदवसितं
यद्वा तत्प्रसिद्धं पूजागृहं विधाय कृत्वा ईसामसेर्धर्ममतिप्रमुक्त्यातिप्रयोगेन
शश्वन्निरन्तरं सर्वाञ्जनान् समग्रलोकान् बोधयतिस्म ज्ञापयतिस्म ।
“लट्स्मे लिटोपवादः” इति भूतार्थे लट् ॥

भा०—उस औगष्टइन् पादरी ने कण्टर्वरी स्थानमें गिर्जाघर बनाकर ईसाई
धर्म को बड़ी प्रयुक्ति के साथ सब लोगों को समझाया ॥ १८ ॥

त्रिजातयस्ते वसुधाधिनाथाः

परस्परेण प्रतियुध्यमानाः ।

यो हीनतेजाः सपरेणरुग्णः

क्रियन्ति वर्षाणि तथा समीयुः ॥ १९ ॥

टी०—त्रिजातय इति । तिस्रो जातयो येषां ते जूटैंग्लसैक्सजाति-
विशिष्टास्ते वसुधाधिनाथा भूतयः परस्परेणान्योन्येन “कर्मव्यतिहारे
सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समास-
वत् असमासवद्भवे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः अत्र कस्कादित्वादि-
सर्गस्यसः” प्रति युध्यन्त इति युद्धं कुर्वाणा आसन्नितिशेषः यो हीन-
तेजाः बलरहितः स परेणापरेण रुग्णो मृगो बभूव क्रियन्ति वर्षाण्यने-
कानि हायनानि तथा प्रकारेण समीयुर्व्यतीतानि बभूवुः “इण्धातो
लिटि रूपम्” ॥

भा०—जूटैंग्लसैक्सन् जातिविशिष्ट सजेल्स आपस में युद्ध करते थे ।
जो राजा हीनबलवाला होता था उसको दूसरा राजा आक्रमण करता था ।
कितने ही वर्ष इसी तरह व्यतीत हो गये ॥ १९ ॥

वैसेकसं देशस्य वसुन्धरेश

इंग्वर्टनामा भुजवीर्यशाली ।

अश्वायनेभप्रमितेशकेऽब्दे

सर्वान्नरेन्द्रप्रमुखान् विजिग्ये ॥ २० ॥

टी०—वैसेक्सैति । भुजवीर्यशाली [भुजबाहू प्रवेष्टोदोः स्यादित्य-
मरः] बाहुपराक्रमोपेतः इग्वर्ट नामा वैसेक्सदेशस्य वसुन्धरेशो महीपतिः
अश्वायनेभप्रमिते सप्तविंशत्यधिकाष्टशतमिते क्रैष्टहायने सर्वान् नरेन्द्र-
प्रमुखान् राजाग्यान् विजिग्ये विशेषेण जितवान् ॥

भा०—स्वबाहुबल से युक्त इग्वर्टनामक वैसेक्स देश के राजा ने ८२७ ईस्वी में सब राजाओं को जीत लिया ॥ २० ॥

यथा कुरङ्गेषु मृगाधिपेन

वन्यद्विपेन्द्रेण यथा द्विपेषु ।

तथाधिपत्यं मनुजाधिपेन

तेनैव लेभे खलु भूमिपेषु ॥ २१ ॥

टी०—यथेति । खलु निश्चयेन मृगाधिपेन मृगेन्द्रेण कुरङ्गेषु यथा
मृगेष्विव [मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाग्निनयोनय इत्यमरः] वन्यद्विपे-
न्द्रेण वनेभवो वन्यः सचासौ द्विपेन्द्रः तेन हस्तिश्रेष्ठेन द्विपेषु करिष्विव
तेनैव मनुजाधिपेन इग्वर्टनाम्ना महीपेन भूमिपेषु समग्रधरापतिषु तथा-
ऽधिपत्यं प्रभुत्वं लेभे प्रापे । लभधातोः कर्मणि लिटि रूयम् । अ-
त्रोपमालङ्कारः ॥

भा०—यह निश्चय है कि मृगों में सिंह के समान हस्तियों में श्रेष्ठ हस्ति के
समान उस इग्वर्टनामक राजा ने सब राजाओं में आधिपत्य को पाया ॥ २१ ॥

डेन्मार्कनौर्वेविषयागताश्च

डेन्साख्यका दुष्टजनाः किराताः ।

प्राग्देशभागं त्ववगाहमाना

हठाच्च लोकद्रविणं निजहुः ॥ २२ ॥

टी०—डेन्मार्केति । डेन्मार्कश्च नौर्वे च यौ विषयौ देशौ ताभ्यामागताः प्राप्ता दुष्टजना निकृष्टपुरुषा डेन्साख्यका डेन्स इति प्रसिद्धाः किराताः प्रान्तसदो भिल्ला इति यावत् प्राग्देशभागं पूर्वदिग्विभागं तु अवगाहमाना अवलोडयन्तः सन्तो हठात् कोपाद् लोकद्रविणं च जनद्रव्यं च निजहुः अपाचक्रुः ॥

भा०—डेन्मार्क और नौर्वे देश से आये हुए दुष्टबुद्धिवाले पूर्वदिशा की तरफ इंग्लिशदेश को अवलोडन करते हुए डेन्सनामक भिल्ल लोगों ने क्रोध से लोगों का धन हर लिया ॥ २२ ॥

इग्वर्टेनसारमनुत्सहिष्णु-

मल्फेडसंज्ञं धरणीधरेशम् ।

ततश्च ते प्रान्तसदः किराता

राज्यात्परिश्रष्टतमं प्रचक्रुः ॥ २३ ॥

टी०—इग्वर्टेति । ततोऽनन्तरं ते प्रान्तसदः प्रान्तवासिनः किराता डेन्साख्यका भिल्ला इति यावत् इग्वर्टेनसारमिग्वर्टेनामकभूपतेः पौत्रं अनुत्सहिष्णुं न उत्सहत इत्यनुत्सहिष्णुस्तं “अलङ्कृन्निराकृज्प्रजनोत्तरोत्तरोत्तमदरुच्यत्रपृष्टुवृधुसहचरिष्णुश्च” उत्साहरहितं अल्फेडसंज्ञं अल्फेडनामानं धरणीधरेशं भूपतिं च राज्यादाधिरत्यत् परिश्रष्टतमं अतिशयेन परिच्युतं प्रचक्रुर्विदधुः ॥

भा०—फिर उन प्रान्तवासी किरातों ने इग्वर्टेनामकराजा का पौत्र उत्साहरहित अल्फेडनामक भूपति को भी राज्य से परिच्युत कर दिया ॥ २३ ॥

भूयोऽपि राज्यच्युतिकारणेन

स्वात्मानमात्मन्यवमन्यमानः ।

अल्फ्रेडनामा नृपतिः स्वशौर्या-

त्तदा किरातैः सह युध्यतेस्म ॥ २४ ॥

टी०—भूयोपीति । तदा राज्यच्युतिकारणेन राज्यापहरणेन हेतुना आत्मनि स्वात्म नं स्वमन्त्रमन्यमानो स्वमन्यत इत्यवमन्यमानो विगर्हयन् अल्फ्रेडनामा नृपतिः तृतीशः स्वशौर्यात्स्वराक्रमाद् भूयोऽपि किरातैः डेन्सैः सह युध्यतेस्म युयुधे ॥

भा०—उस समय राज्य के अपहरण से आप ही अपने को न्यक्कार करते हुए अल्फ्रेडनामक राजाने अपने पराक्रम से फिर डेन्सलोगों के साथ युद्ध किया ॥ २४ ॥

अष्टाद्रिनागप्रमिते शकेऽस्मिन्

चिप्नहैमदेशं निकषागतानाम् ।

डेन्साख्यकानां नृपतेश्च सन्धि

रुदग्विभागं ददतो बभूव ॥ २५ ॥

टी०—अष्टाद्वीति । अष्टाद्रिनागप्रमिते अष्टासत्यधिकाष्टशतमिते-ऽस्मिन् क्रैष्टायने चिप्नहैमदेशं तत्र मरु देशविशेषं निरूप समीपमागतानां प्राप्तानां अभितः परितः समयानिकपेति द्वितीया डेन्साख्यकानां किरातानामुदग्विभागन्ददत उत्तरदेशभागन्तेभ्यः प्रयच्छत इत्यर्थः नृपतेश्च सन्धिः सन्धानं बभूव ॥

भा०—८७८ ईस्वी में चिप्नहैम देश में समीप प्राप्त डेन्सलोगों का और उत्तरी हृद उनके लिये देते हुए राजा का मिलाप हो गया ॥ २५ ॥

ततो महीभृत्तपुराणशास्त्रा-

ण्यालोच्य सम्यक् कृतशास्त्रतत्त्वः ।

देशान्तराहूतबुधाग्रण्यैः

सुनीतिवृद्धिं विदधे स्वराष्ट्रे ॥ २६ ॥

टी०—तत इति । पुराणानि च शास्त्राणि च तानि सम्यक् समीचीन
तथा आलोच्य विविच्य कृतं शास्त्राणां तत्त्वं येन सः । निश्चितशास्त्र-
सारः समहीभृद् भूपतिर्देशान्तरेभ्य आहूता आकारिता ये बुधाग्रगण्यास्तैः
करणैः स्वराष्ट्रे निमग्निये सुनीतेर्बुद्धिः परिपुष्टता तां विदधे चक्रे ॥

भा०—पुराण और शास्त्रों को अच्छी तरह विचार कर शास्त्रसार को
ग्रहण करते हुए उस अल्फ्रेडराजा ने और देशों से बुलाये हुए पण्डितों से
अपने देश में नीतिशास्त्र की अच्छी वृद्धि की ॥ २६ ॥

अथैडवर्डो नृपतिश्च पश्चाद्

बभूव भूयो विबुधाभिपूज्यः ।

न्यायेन शीलेन गुणान्वितेन

सलोकचेतांसि समाजहार ॥ २७ ॥

टी०—अथैडवर्ड इति । अथानन्तरं नृतिरल्फ्रेडभूपतेः पश्चाद् विबु-
धाभिपूज्यो विद्वज्जनसेव्य एडवर्डसंज्ञो भूयो महीपतिर्बभूव । सराजा
न्यायेन नीत्या गुणान्वितेन सद्गुणयुक्तेन शीलस्वभावेन लोकानां
चेतांसि प्रजानां मनांसि समाजहार प्रजा मनोहारक आसीदित्यर्थः ॥

भा०—अनन्तर अल्फ्रेड राजा के पीछे विद्वज्जनमान्य एडवर्डनामक
राजा हुआ । वह नीतिते और सद्गुणस्वभाव से लोगों के चित्तों का हरने
वाला हुआ ॥ २७ ॥

एथल्टनोऽभून्नृपतिश्च पश्चाद्

गुणैः प्रजाराज्जनतत्परो यः ।

शौर्येण शीलेन दयामयेन

तथैव शश्वद् व्यतनोत्स्वकीर्तिम् ॥ २८ ॥

टी०—एथल्टन इति । पश्चादेडवर्डभूपतेरनन्तरम् एथल्टनस्तन्नाम-
को धरापतिर्बभूव यो भूपतिर्गुणैः सद्गुणैः प्रजानां रञ्जनं प्रसन्नता

तस्मिन् ततः लोकप्रसन्नकारकः सन् शौर्येण शूरतया दयामयेन
दयायुक्तेन शीलस्वभावेन तथा एव पूर्वभूपतिवच्छश्वन्निरन्तरं स्वकीर्तिं
स्वकीयं यशो व्यतनोत् विस्तारितवान् ॥

भा०—एडवर्ड भूपति के अनन्तर एथल्टननामक राजा हुआ । अपने
सदगुणों से प्रजा को प्रसन्न करते हुए उस राजा ने शूरता से और
दयायुक्त स्वभाव से पहिले राजा की तरह निरन्तर अपनी कीर्ति को
फैलाया ॥ २८ ॥

एड्मण्डः भूभृच्च कुलाभिमानि

तथैव पृथ्वीं सशशास पश्चात् ।

एड्रेडभूपोऽथ दयार्द्रचेताः

स्वाराज्यसौख्यं समियाय लोके ॥ २९ ॥

टी०—एड्मण्डेति । कुलाभिमानि सुकुलाभिमानयुक्तः सुप्रसिद्ध
एड्मण्डनामको भूभृत् महीपतिः पश्चादेथल्टनभूपतेरनन्तरं तथा एव
पूर्वभूपतिवत् पृथ्वीं महीं शशास पालयामास । अथानन्तरं दयार्द्रचेताः
कृपायुक्तमानस एड्रेडभूपस्तत्र नामको महीभृल्लोके जगति स्वाराज्यसौख्यं
स्वाधिश्रित्यानन्दं समियाय प्राप ॥

भा०—एथल्टन राजा के अनन्तर सुकुलोत्पन्न एड्मण्डनामक राजाने
पहिले राजा के समान पृथ्वी का पालन किया । अनन्तर दयालु एड्रेडनामक
राजाने जगत्में निजप्रभुत्वका आनन्द प्राप्त किया ॥ २९ ॥

क्रमेण चैभिर्नरराजराजैः

शनैःशनैर्देन्सैजनस्य भूमिः ।

वेदेषु नन्दप्रमिते शकेऽस्मि-

ञ्जह्रे ततो राज्यमुखं ह्यवापि ॥ ३० ॥

टी०—क्रमेणेति । क्रमेण क्रमशः एभिर्नरराजराजैरधिगतिभिः शनैः शनैर्देन्सजनस्य किरातलोकस्य जात्याख्यायामेकरिम्न बहुवचनमन्यतरस्यामित्येकवचनम्, भूमिस्तद्वृहीतदेश इत्यर्थः वेदेषुनन्दप्रमिते क्षतुः पञ्चाशदधिकनवशतमिते संवत्सरे जह्रे समग्रया हृतैत्यर्थः हीति निश्चयेन ततोऽनन्तरं राज्यमुखं महीपतित्वसौख्यं निष्कण्टकत्वादितिभावः अवापि प्राप्तं तैरितिशेषः । अवापीति आप क्षातोः कर्मणि लुङि रूपम् ॥

भा०—क्रम. क्रम से इन राजालोगों ने आहिस्ते आहिस्ते देन्सलोगों की भूमि १९४ ईस्वी में सब छेदी अनन्तर निष्कण्टक राज्यसुख इन्हों ने पाया ॥ ३० ॥

अथैडगर-पीस्फुल-भूपवर्यो

राज्योपलब्धौ निजकार्यभारम् ।

दंष्ट्रन्मात्याय ददौ यथेच्छ-

मात्मीयसर्वस्वमिवापरागी ॥ ३१ ॥

टी०—अथैडगरिति । अथानन्तरं एडगर-पीस्फुलश्चासौ भूपवर्यस्तन्नामको महीभुग् राज्यस्य उपलब्धिः प्राप्तिस्तस्यां सत्यां निजकार्यभारं समग्रराज्यकार्यं दंष्ट्रन्मात्याय तन्नामकाय सचिवाय अपरागी विगतरागो यथेच्छं यथा भवति तथा आत्मीयं च तत्सर्वस्वं स्वकीयं द्रव्यजातमिव ददौ ॥

भा०—अनन्तर एडगर-पीस्फुलनामक राजाने राज्यप्राप्ति होने पर अपना सब राज्य कार्य दंष्ट्रन्नामक मन्त्री के पास स्वेच्छासे अपने सर्वस्व को देने वाले विरामी पुरुष की तरह दे दिया ॥ ३१ ॥

कण्टर्वरीयार्चविशप् पुरोधो

डेनास्तथा तत्र धरापतींश्च ।

1. Edgar the Peaceful. 2. Dunstan. 3. Canterbury.
4. Archbishop.

न्यायानुसारेण सुनीतिदत्ता—

नयुङ्क्त राजेव जनान् स्वकीयान् ॥ ३२ ॥

टी०—कण्टर्वरीति । कण्टर्वरी स्थानविशेषस्तत्रजातः कण्टर्वरीयः स चासावार्चविशप् तन्नामकः पुरोधारतत्रैग्लिशदेशे डेनान् डेन्साख्य-कांस्तथा सुनीतिदत्तान् सुनयप्रवीणान् धरापतीन्महीपांश्च स्वकीयान्स्वा-नुचरत्वसम्बन्धिनो जनान् राजपुरुषान् राजेव भूपतिरिव न्यायानुसारे-णात्मसुनीत्यनुसारतोऽयुङ्क्त प्रैरयत् नियोजितवानित्यर्थः ॥

भा०—कण्टर्वरी देशवाले आर्चविशप् पुरोहित ने उस इंग्लिशदेश में डेन्स लोगोंको तथा सुनीतिज्ञ राजों को भी अपने राजपुरुषों को प्रेरणा करने वाले राजाकी तरह अपने न्यायके अनुसार नियोजित किया ॥ ३२ ॥

विद्याविशेषाखिलदेश एवा

वावृध्यतातिथ्यवतां च पूजा ।

नयेन संवर्धितकार्यजाते

न काः क्रिया लोकहिता भवन्ति ॥ ३३ ॥

टी०—विद्येति । अखिलदेश एव विद्याविशेषाऽऽगमप्राचुर्यमवा-वृध्यतातिथ्येनैवत “अवावृध्यतेति यडिलडि रूपम्” तथा आतिथ्यवताम अतिथेरिदमातिथ्यं तद्विद्यते येषां तेषां पूजा च अवावृध्यत नयेन नीत्या संवर्धितं यत्कार्यजातं तस्मिन्सति काः क्रिया लोकहिता न भवन्ति अ-पितु सर्वा एव भवन्तीति भावः । अत्र साधर्म्येण सामान्येन विशेषस्य समर्थनात् अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥

भा०—संपूर्ण देश में विद्या विशेष अतिशय वृद्धिज्ञत हुई तथा अभ्यागत साधुलोगों का पूजा की भी विशेषता हुई । न्याय से वृद्धिज्ञत कार्य के होने पर कौन क्रिया लोगों के कल्याण करनेवाली नहीं होती ॥ ३३ ॥

महीपतिश्चैथलरेडनामा

चलस्वभावोऽथ बभूव शश्वत् ।

तप्त्वा तपांसीव दिवंगतो यः

स्वर्गीयसौख्यं खलु तत्र भेजे ॥ ३४ ॥

टी०—महीति । अथानन्तरं चलस्वभावश्चलप्रकृतिरेथलरेडः स मग्नदेशाधिपतिरशेषदेशभूयालो बभूव खलु निश्चयेन य एथलरेडस्तपांसि तप्त्वा दिवंगत इव स्वर्गप्राप्त इव [द्योदिवौ द्वे स्त्रियामित्यमरः] तत्रैग्लिशे देशे स्वर्गीयसौख्यं निरतिशयानन्दं भेजे सेवितवान् ॥

भा०—अनन्तर चलप्रकृति एथलरेडनामक संपूर्ण देशकाराजा होगया । तपश्चरण करके स्वर्ग को प्राप्त हुए मानो उस राजा ने उस इंग्लिश देश में स्वर्ग का सुख भोग किया ॥ ३४ ॥

पुनश्चडेन्साः प्रजिहीर्षया तं

देशं विगाह्यारुरुधुर्महीपम् ।

यथा मदाद्र्द्रीकृतगण्डलेखा

वन्यद्विपेन्द्रासृगराजशावम् ॥ ३५ ॥

टी०—पुनश्चेति । पुनश्चभूयोऽपि डेन्साः किराताः प्रजिहीर्षया प्रहर्तुमिच्छया तं देशं विषयं विगाह्यावलोडय मदाद्र्द्रीकृतगण्डलेखा दानजलासिक्तकपोलभित्तयो वन्यद्विपेन्द्रा अरण्यदन्तिनो भृगराजशावं यथा सिंहशिशुमिव महीं पं भूयतिमारुरुधुरवरोधनयुक्तं विदधुः ॥

भा०—फिर भी डेन्सलोगों ने प्रहार करने की इच्छा से उस इंग्लिश देश को अवलोडन कर मद से भीगे हुए गण्डस्थलवाले अरण्यहरितियों से सिंहपुत्र की तरह उस राजा को रोक दिया ॥ ३५ ॥

ततो धरेशो द्रविणं प्रदाय

निवर्तयामास पुरा किरातान् ।

भिषज्जहाभेषजसेवनेन

मनुष्यदेहादिव यक्ष्मरोगम् ॥ ३६ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं धरोशो महीपतिर्द्रविणं धनं प्रदाय दत्त्वा
किरातेभ्यः इति शेषः । भिषग् वैद्यः । भिषग्वैद्यश्चिकित्सक इत्यमरः ।
महाभेषजसेवनेन महौषधिसेवनेन मनुष्यदेहात् यक्ष्मरोगमिव पुरात्
नगरात् किरातान् डेन्सान् निवर्तयामास निषिषेध ॥

भा०—अनन्तरं राजा एथलेरेडने धन देकर वैद्य जैसा महौषधि के सेवन
कराने से मनुष्य देह से यक्ष्म रोग को हटा देता है, उसी तरह किरातों को
नगर से हटादिया ॥ ३६ ॥

अथो किराताश्च महाबलाढ्य-

मानास्य तं स्वेगननामधेयम् ।

तमेव भूपं प्रजिघांसवस्ते

पुनः प्रचक्रु रुधिरार्द्रभूमिम् ॥ ३७ ॥

टी०—अथो इति । अथोऽनन्तरं ते किराता डेन्साश्च महाबलाढ्यं
अतिशयबलोपयुक्तं तं प्रसिद्धं स्वेगननामधेयं पुरुषं आनाय्याकार्यं
तमेवैथलेरेडभूमां प्रजिघांसवः प्रहर्तुमिच्छवः सन्तः पुनः रुधिरार्द्रभूमि-
सूक्ष्मेचित्तपृथ्वीं प्रचक्रुर्विदधुः पुनर्जन्यं व्यधत्सतेति ॥

भा०—अनन्तरं एथलेरेड राजा को मारने की इच्छावाले उन डेन्स
लोगों ने स्वेगननामक बड़े बलवाले वीर पुरुष को बुलवा कर फिर वहां के
लोगों से संग्राम किया ॥ ३७ ॥

कैनूटनामा त्वपरो महौजाः

सर्वानतिक्रम्य नराधिपोऽभूत् ।

अथैथैलाख्येऽपि गतेऽत्ययं ते

विषण्णतामापुरशेषलोकाः ॥ ३८ ॥

टी०—वैनुःति । अपरोऽन्यो महौजास्तेजस्वी वैनुटनामा वैनुटाख्यः
सर्वान्भूयतीनतिक्रम्यातिलङ्घ्य नराधिपोऽभूत् अथानन्तरमेथलरेहेऽपि
अत्ययं मरणं गते सति तेऽशेषलोका विषण्णतां विषादभावमापुर्जग्मुः ॥

भा०—और तेजस्वी कैनुटनामक पुत्र समस्त राजों को लंघन करके
राजा हो गया । अनन्तर एडमण्ड के मरने पर समग्र प्रजा के लोग विषाद
को प्राप्त हुए ॥ ३८ ॥

अथैडमण्डोऽपि महाबलिष्ठो

भूपेन सार्धं युयुधे ससैन्यः ।

योऽवाग्दिशोर्ध्वं स्वपराक्रमेणा-

गृह्णादसाध्यं महतः किमस्ति ॥ ३९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं महाबलिष्ठोऽतिशयवलोपेतः ससैन्यः
पृतनासहित एडमण्डोऽपि तन्नामकः कश्चित्पुरुषो भूपेन सार्धं महीपतिना
सह युयुधे संगरं चकार यः स्वपराक्रमेण निजबलेन अवाग्दिशो दक्षिण
दिशोऽर्धं अर्धभागं अगृह्णात् । अर्थान्तरेण समर्थ्यते महतः पुंसोऽसाध्यं
कर्तुमशक्यं किमस्ति—महान् सर्वं कर्तुं समर्थ इति भावः ॥

भा०—अनन्तर बड़ा बलिष्ठ सेनासहित एडमण्डनामक ने भूप के साथ
युद्ध किया जिसने कि दक्षिण दिशा का आधा मुल्क अपने पराक्रम से ले लिया
क्योंकि प्रबल को कुछ भी असाध्य नहीं है ॥ ३९ ॥

नन्वेडमण्डोऽपि मृते यविष्ठे

रसेन्दुखेन्दुप्रमिते शकेऽस्मिन् ।

जनैः समस्तैरभिनन्द्यमानः

कैनुटनामाऽधिपतिर्वभूव ॥ ४० ॥

टी०—नन्विति । नन्विति निश्चयेन रसेन्दुखेन्दुप्रमिते षोडशाधिक

सहस्रसंख्यामितेऽस्मिन् संवत्सरे यविष्ठेऽतिशयेन यूनि एडमण्डेऽपि मृने
सति समस्तैरशेषैर्जनैरभिनन्दमानः स्तूयमानः कैनूटनामाऽधिपतिर्नर-
पालको बभूव ॥

भा०—यह निश्चय है कि १०१६ ईसवी में एडमण्ड राजा के मरने बाद
सब लोगों से स्तुति युक्त किया जाता कैनूटनामक राजा सारे देश का अधि-
पति हुआ ॥ ४० ॥

कालक्रमेणाथ परासुभावं
गते महीपे नयशालिबुद्धौ ।

तदात्मजा मूढतमाः शठाश्च

दयाविहीनाः कृपणा इवासन् ॥ ४१ ॥

टी०—कालेति । अथानन्तरं कालक्रमेण समयक्रमेण नयशालिबुद्धौ
नीतिशोभितधिपणे महीपे नृपतौ परासुभावं परेतभावं गते सति तदा-
त्मजास्तत्पुत्रा मूढतया अतिशयेन मूर्खाः शठा धूर्ताश्च दयाविहीना अति-
क्रूराः कृपणाः इव यथा कृपणाः परद्रव्यैकदृष्टयः पापान् विभ्यति तथैव
ते आसन् राज्यकार्यकरणक्षमा नाभवन्निति भावः ॥

भा०—समय के बीत जाने पर नीति-मार्ग-प्रवीण कैनूट नामक राजा
के मरने पर उसके पुत्र मूर्ख और धूर्त दया से रहित कृपण लोगों की
तरह थे ॥ ४१ ॥

द्व्यब्ध्यभ्रचन्द्रप्रमिते शकेऽस्मिन्

बुधाप्रणीरेथलरेडपुत्रः ।

जनैः समग्रैरिडवर्डसंज्ञो

निजाधिपत्यं लभते स्म राष्ट्रे ॥ ४२ ॥

टी०—द्व्यब्ध्येति । द्व्यब्ध्यभ्रचन्द्रप्रमिते द्वाचत्वारिंशदधिकैकसह

ससंख्यकेऽस्मिन् क्लेशके बुधाग्रणीविद्वज्जनसेव्य एथलरेडस्य तन्ना-
म्नो राज्ञःपुत्रः तनूज इडवर्डसंज्ञः समग्रैर्जनैः करणधूतै राष्ट्रे विषये नि-
जाधिपत्यं स्वप्रभुत्वं लभतेस्म प्राप ॥

भा०—१०४२ ईसवी में पण्डितों का माननीय एथलरेड का पुत्र एडवर्ड
नामक ने सब लोगों की सम्मति से उस देश में अपना स्वामित्व प्राप्त
किया ॥ ४२ ॥

इड्वर्ड कन्फेसर नाम धेयो
नौर्मञ्चरत्वात् खलु नौर्मनीयान् ।

समग्रकार्येषु कृताधिकारां—

स्तानेव चाभ्यन्तरिकानकार्षीत् ॥ ४३ ॥

टी०—इड्वर्डेति । खलु इड्वर्डकन्फेसर एव नामधेयं यस्य तादृशो
राजा नौर्मञ्चरत्वात् नौर्मन् देशे चरतीति यद्वा पूर्वं नौर्मन् इति नौर्म-
ञ्चरः । तद्भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोः “भूतपूर्वं चरद् इति चरट् प्रत्ययः” नौ-
र्मनीयान् नौर्मन्देशनिवासिनो जनान् समग्रकार्येषु निःशेषराज्यकृत्येषु
कृताधिकारान् विहितपदान् एवंविधान् सतस्तानेव नौर्मन्देशीयानेव
चाभ्यन्तरिकान् अभ्यन्तरे गच्छन्तीति “चातुरर्थिकष्टक् प्रत्ययः”
अकार्षीत् “कृथातोलुङि पर(मैपदे) रूयम्” कृतवानित्यर्थः ॥

भा०—इड्वर्ड कन्फेसर नामक राजा ने नौर्मन् देशीय होने से या नौ-
र्मन् देश में रहने से नौर्मनीयलोगों को संपूर्ण राज्यकार्य में अधिकारी तथा
उन्हीं को ही अन्तःपुर में काम करने में भी नियुक्त कर दिया ॥ ४३ ॥

फ्रांस्यो समस्तं किल भाषया तत्

स्वराज्यकार्यं विदधे नरेन्द्रः ।

अनर्थिका सैव कृतिः समग्रा

तदैग्लिशोद्विग्नकरी बभूव ॥ ४४ ॥

टी०—फ्रांसीति । किल नरेन्द्रो भूपतिः फ्रांसया भाषया तत्समस्तं स्वराज्यकार्यं निजविषयकृत्यं विदधे चकार तदा सा एवानर्थिका प्रतिकूला समग्रा कृतिः । ऐंगलिशोद्विग्नकरी ऐंगलिशानामुद्वेजिनी बभूव ॥

भा०—यह निश्चय है कि राजा फ्रांस देश की भाषा से संपूर्ण राज्य कार्य करने लगा । उस समय वही प्रतिकूल सब कार्य ऐंगलिश लोगों को उद्वेग करने वाला हुआ ॥ ४४ ॥

वीसेक्सराजस्य कुमारकल्पं

कञ्चित्तदा गौड्विननामधेयम् ।

सेनाग्रगण्यं प्रतिपाद्य सर्वे

क्रुयैंगलिशा भूपतये ह्यदुष्यन् ॥ ४५ ॥

टी०—वीसेक्सेति । हि सर्वे ऐंगलिशा इंगलिशदेशवासिनो वीसेक्सो देशविशेषस्तस्य राजा भूपतिस्तस्य “राजाहः सखिभ्यष्ट्व इति टच्प्रत्ययः” कुमारकल्पं कुमारदीपन्यूनं “ईषदसमाप्तौ कल्पपदेश्यदेशीयर इति कल्पप्रत्ययः” पुत्रसमं गौड्विननामधेयं कञ्चित्पुरुषं सेनाग्रगण्यं सेनाग्रसरं प्रतिपाद्य विधाय कुत्रा क्रोधेन भूपतये राज्ञेऽदुष्यन् द्रोहं व्यदधुः क्रुधद्रुहेर्णामूयार्थानां यं प्रति कोप इति भूपतेः संप्रदानत्वात् ॥

भा०—निश्चय है कि सब ऐंगलिश लोगों ने क्रोध से वीसेक्स राजा के कुमार भूत अर्थात् गौड्विन नामक किसी पुरुष को मुखिया बनाकर राजा के साथ द्रोह किया ॥ ४५ ॥

सर्वाधिकारेषु नियोजिता ये

नौर्मअनाद्वेषधियो बभूवुः ।

तानेव सर्वान् सहसैंगलिशास्ते

निर्वासयाश्चक्रुरतिप्रतीपान् ॥ ४६ ॥

टी०—सर्वाधिकारेति । द्वेषधियो विद्वेषबुद्धयः सर्वाधिकारेषु समग्र

राज्यकृत्येषु नियोजिताः स्थापिता ये नौर्मिञ्जना वभूवुः ते इंग्लिशदेश-
वासिन ऐंग्लिशा अतिप्रतीपान् अत्यन्तविरुद्धान् तानेव नौर्मिञ्जनान् स-
हसा शीघ्रमेव निर्वसयाञ्चक्रुः निष्काशयामासुः ॥

भा०—द्वेषत्रुद्धिवाले संपूर्ण राज्यकार्य में स्थापित जो नौर्मिन लोग थे
उस देश के निवासी ऐंग्लिश लोगों ने अतिप्रतिकूट उन सब नौर्मिनीय लोगों
को निकाल दिया ॥ ४६ ॥

ततो गते गौड्विननामधेये

परामुतां तत्र जनानुमत्या ।

हेरल्डनामा वुबुधे समस्तै-

स्तत्प्रातिनिध्येन महीभुजा च ॥ ४७ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं गौड्विननामधेये परामुतां परेतभावं
गते प्राप्ते सति तत्र तस्मिन्देशे समस्तैः पुरुषैर्महीभुजा राजा च जनानु-
मत्या लोकसम्मत्या तत्प्रातिनिध्येन गौड्विनप्रतिनिधितया हेरल्डनामा
कश्चित् पुरुषो वुबुधे मेने तत्स्थाने स्थाप्यतेस्मेतिभावः ॥

भा०—अनन्तर समस्ताप्रगण्य गौड्विन के मरने पर वहां सब लोगों से
और राजा से लोग संमति से गौड्विन की तुल्यता से उसकी जगह पर हेरल्ड
नामक पुरुष गाना गया ॥ ४७ ॥

अथैडवर्डेऽपि मृते समस्तै-

रसर्तुखेन्दुप्रमिते शकेऽस्मिन् ।

हेरल्डनामैव नराधिपत्ये

जज्ञेऽधिकारी ह्यतुलप्रभावः ॥ ४८ ॥

टी०—अथैडवर्डेऽपीति । अथानन्तरं रसर्तुखेन्दुप्रमिते पृथ्वीचधिकैक
सहस्रसंख्यकेऽस्मिन् क्रैष्टगके एडवर्डेऽपि मृते सति समस्तैर्जनैरतुल-

प्रभावोऽमितपौरुषो हेरल्डनामा एव नराधिपत्ये नराणां मध्ये आधिपत्यं
स्वामित्वं तस्मिन् विषयेऽधिकारी जज्ञे वुवुधे ॥

भा०—अनन्तर १०६६ ईसवी में एडवर्ड राजा के मरने पर सब लोगों से
बड़ा प्रतापी हेरल्ड नामक ही नराधिपत्य में अधिकारी माना गया ॥ ४८ ॥

नौर्वेस्थलस्याधिपतिः प्रसिद्धो

हेरल्डहेर्देड इतींग्लिशंतम् ।

देशं बभूवाक्रमितुं प्रवृत्तो

राहुः शशाङ्कं खलु पर्वणीव ॥ ४९ ॥

टी०—नौर्वेस्थलेति । खलु हेरल्डहेर्देड इति प्रसिद्धो नौर्वेस्थलस्याधि-
पतिस्तन्नामकदेशस्य भूपतिस्तमिंग्लिशं देशं राहुः पर्वणि पौर्णमास्यां
शशाङ्कमिवाक्रमितुं जेतुमित्यर्थः प्रवृत्तो बभूव ॥

भा०—यह निश्चय है कि हेरल्डहेर्देडानाम से प्रसिद्ध नौर्वेस्थलाधिपति
उस इंग्लिश देश को राहु पौर्णमासी में चन्द्रमा को जैसा आक्रमण करने को
तैयार हुआ ॥ ४९ ॥

स्टैफर्ड्-बृजस्थानविशेषकेसौ

तदैंग्लिशायैः सह युध्यमानः ।

शिलीमुखैस्तत्र विभिद्यमानः

प्राणानमुञ्चत्सहसैन्यवर्गैः ॥ ५० ॥

टी०—स्टैफर्ड्-बृजेति । तदा तस्मिन् समये स्टैफर्ड्-बृज एव स्थान
विशेषकः तस्मिन् ऐंग्लिशायैरैंग्लिशमुखैः सह युध्यमान आयोधनं कुर्वा-
णोऽसौ हेरल्ड-हेर्देडस्तत्र तस्मिन् युद्धे शिलीमुखैः शिली शल्यं मुखे
येषां तैर्वाणैरैंग्लिशानामिति भावः [अलिवाणौ शिलीमुखावित्यमरः]

1. Norway. 2. Harold, Hardrada. 3. England.
4. Stamford-Bridge.

विशेषेण भिद्यत इति विभिद्यमानः सन् सैन्यवर्गैः स्वसैनिकैः सह
प्राणानसून् अमुञ्चत् अभ्रियतेत्यर्थः ॥

भा०—स्टैफर्डवृजस्थान में ऐंग्लिश सेना से युद्ध करता हुआ यह हेरल्ड-
हेर्डेडानामक वहां संग्राम में ऐंग्लिशलोगों के बाणों से बेधा जाता अपनी
सेना के साथ विनाश को प्राप्त हुआ ॥ ५० ॥

नौर्मण्डदेशस्य महाबलिष्ठो

रणैरुवृत्तिर्विलियम् नरेशः ।

निजाधिकारं त्विह राज्यपीठे

प्रख्यापयामास जनान्तरेषु ॥ ५१ ॥

टी०—नौर्मण्डदेशेति । महाबलिष्ठोऽतिशयबलोपेतः अतएव रणै-
कवृत्तिः युद्धेत्साहयुक्तो नौर्मण्डदेशस्य विलियम् नामको नरेशो भूप-
तिर्जनान्तरेषु समग्रलोकेष्वितिभावः इह नन्दने पुरे राज्यपीठे राज्यासने
तु निजाधिकारं स्वकीयस्वत्वं प्रख्यापयामास कथयाञ्चकार ॥

भा०—बड़ा बलवाला अतएव युद्धस्वभावयुक्त नौर्मण्डदेश के विलियम्-
नामक राजा ने संपूर्ण लोगों के बीच इस नन्दन नगर में राज्यासन पर अपना
अधिकार जतलाया ॥ ५१ ॥

तत्रागतः सैन्यपुरःसरेण

रुषा परावर्त्य स नन्दनेशम् ।

जघान तं सेनलकाख्यभूमौ

यथा मृगेन्द्रो गजराजशावम् ॥ ५२ ॥

टी०—तत्रागत इति । सैन्यमेव पुरःसरं तेन “उपलक्षणे तृतीया”
तत्र नन्दनपुरे आगतः प्राप्तः स विलियम् नरेशो नन्दनेशं नन्दनाधि-
पतिं सेनलकाख्या या भूमिः रणक्षेत्रं तस्यां परावर्त्य प्रतिरुध्य मृगेन्द्रः

1. Normandy. 2. William, Duke of Normandy.

3. London. 4. Senlac.

सिंहो गजराजशार्वं यथा गजेन्द्रमुत्तमिव रूपां कोपेन जघान हतवान् ॥

भा० - नन्दनपुर में सेनासहित आये हुए विलियम् राजा ने नन्दनाधिपति [लन्दनाधिपति] हेरल्ड को सेनलक नामक रणक्षेत्र में घेर कर वा लौटा कर सिंह गजेन्द्रपुत्र को जैसा मारता है उसी तरह क्रोध से मार डाला ॥ ५२ ॥

रसर्तुखेन्दुप्रमिते शकेऽब्दे

स्वयं तदानीं विलियम् नरेशः ।

तद्राजसिंहासनमारुरोह

दिवीव लब्धैन्द्रपदं महार्हम् ॥ ५३ ॥

टी०—रसर्तुविति । रसर्तुखेन्दुप्रमिते षट्षष्ठ्यधिकैकसहस्रसंख्य-
के शकेऽब्दे क्रैष्टहायने तदानीं युद्धशान्तिसमये स्वयं यदृच्छया विलि-
यम् नरेशो भूपतिः तस्य हेरल्डभूपते राज्यासनं पीठं दिवि स्वर्गलोके
महार्हं अत्युत्तमैन्द्रपदमिव लब्ध्वा प्राप्यारुरोह ॥

भा०—१०६६ ईसवी में युद्धशान्ति के बाद आप ही विलियम् राजा
हेरल्ड भूप के राज्यासन को पाकर स्वर्ग में अत्युत्तम ऐन्द्रपदवी को जैसा
पाकर बैठ गया ॥ ५३ ॥

संलभ्यासमनिजदोः पराक्रमेण

तद्राज्यं कुमुदविपक्षजीवशून्यम् ।

अम्भोजस्वजनमुदं विकाशयन्सः

स्वोत्कर्षं रविरिव लोक आततान् ॥ ५४ ॥

टी०—संलभ्येति । स विलियम् भूपतिः असमौ यौ निजदोषौ
वाहू तयोः पर क्रमेण बलेन [भुजवाहू प्रवेष्टोदोः स्यादित्यमरः] कुमुद-
विपक्षजीवशून्यम् कुमुदान्येव विपक्षजीवाः अत्र जीवत्वं प्राणधारण
मात्रपरं—नतु बुद्धिशौर्याद्युपेतत्वं तैः शून्यं रहितं तत् प्रसिद्धं राज्यं
संलभ्य प्राप्य अम्भोजानिसूर्यविकाशिकमलान्येव ये स्वजनास्तेषां

मुदं हर्षं, विकाशयन् प्रकाशयन् सन् रविर्भास्कर इव लोके जगति
[लोकेस्तु भुवने जन इत्यमरः] स्वोत्कर्षं निजाधिक्यं स्वामित्वमित्यर्थः
आततान विस्तारयामास । अत्र रूपकोपमयोर्भेदेन स्थितित्वात् संसृष्टि-
लङ्कारः । अस्मिन्पद्ये प्रहर्षणीवृत्तम् स्मैजौगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीय-
मिति लक्षणात् ॥

भा०—उस राजा विलियम् ने अनुपम अपने बाहुपराक्रम से चन्द्रवि-
काशिकमलरूप शत्रुओं से रहित उस राज्य को पाकर सूर्यविकाशिकमलरूप
स्वजनों के हर्ष को प्रकाशित कर सूर्य के समान जगत् में अपना आधिक्य
प्रभुत्व विस्तारित किया ॥ ५४ ॥

इति उर्वीदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये ऐंग्लिशजनानां

नन्दनाभिगमनं नाम

प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ॥

अथो विजेता विलियम् महीपतिः
स्वशासनोपस्थितसर्वमानवः ।
प्रतीपगान्मत्सरितान् विगर्हितान्
पराक्रमैस्तांश्च वशीचकार सः ॥ १ ॥

टी०—अथो विजेतेति । अथोऽनन्तरं विजेता विजयी स्वशासने
स्वाज्ञायामुपस्थिताः सर्वे मानवा यस्य तादृशः स विलियम् महीपतिर्भू-
मीशः प्रतीपगान् विपरीतभावयुक्तान् मत्सरः संजातो येषां तान् । तदस्य
संजातं तारकादिभ्य इतच् इतीतच्प्रत्ययः । विगर्हितान् निन्दितान् तान्
पुरुषान् पराक्रमैः स्वयोरुपैर्वशीचकार स्वाधीनयुक्तांश्चकार । अस्मिन्
सर्गे वंशस्थं वृत्तम् जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणात् ॥

भा०—अनन्तर विजयकरनेवाले अपनी आज्ञा में सब को चलानेवाले उस
विलियम् राजा ने विरुद्धाचरणविशिष्ट मात्सर्ययुक्त निन्दित पुरुषों को पराक्रम
से अपने वश किया ॥ १ ॥

अथैंग्लिशान् राजविरोधितां गतान्
विधाय सर्वानपि शान्तचेतसः ।
तदीयभूमिः किल नौर्मनीयका-
ननायि भागोपहिता महीभुजा ॥ २ ॥

टी०—अथैंग्लिशानिति । अथानन्तरं किलेति निश्चयेन महीभुजा राज्ञा
राजविरोधिनो भावस्तां गतान् प्राप्तान् सर्वानप्यैंग्लिशान् शान्तं चेतो मनो

येषां तथाविधान् विधाय कृत्वा भागोपहिता भागेषु उपहिता प्राप्ता
विभाजिता सती तेषामियं तदीया “त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि स्युः-वृद्धा-
च्छइति छःप्रत्ययः छस्येय्” साचासौभूमिर्मही नौर्मनीयकान् नौर्मन
देशोत्पन्नान्पुरुषान् अनायि प्रापि कर्मणि लुङ् ॥

भा०—अनन्तर राजा ने राजविरुद्ध ऐंग्लिशों को शान्त कर उनकी भूमि
बांट कर नौर्मनीय लोगों को देदी ॥ २ ॥

यदैंग्लिशस्ते खलुनौर्मनीयकाः

परस्परेभ्यो भयमापुरन्वहम् ।

तदैव सर्वे धरणीपतेः स्वयं

हितानुबन्धैकरसा इवाभवन् ॥ ३ ॥

टी०—यदैंग्लिश इति । खल्विति निश्चयेन यदा यस्मिन्समये
ऐंग्लिश नौर्मनीयकाः पुरुषा अन्वहं प्रतिदिनं परस्परेभ्योऽन्योन्येभ्यो भयं
भीतिमापुः तदैव सर्वे ऐंग्लिश नौर्मनीयकाश्च धरणीपतेर्भूपतेः स्वयं
यदृच्छयेत्यर्थः हितस्यानुबन्धस्तस्मिन्नेको रसो येषां यद्वा हितानुबन्ध एव
एको रसो येषामिति “कर्मधारयगर्भो बहुव्रीहिः” हितेच्छव इवाभवन् ।
अत्रोपमालङ्कारः साधर्म्यमुपमाभेद इति लक्षणात् ॥

भा०—यह निश्चय है कि जब ऐंग्लिश और नौर्मनीयक लोग प्रतिदिन
अन्योन्य भययुक्त हुए, उस वक्त वे दोनों तर्क के लोग राजा के हितैषी की
तरह बर्ताव करने लगे ॥ ३ ॥

ततो महीशः प्रतिमण्डलं तदा

सुगूढविद्वेषरसैषिणां भिया ।

धराविभागं त्वधिकं च नाकरोत्

किमस्त्यलङ्घ्यं हि दुरात्मनां भुवि ॥ ४ ॥

टी०—ततोमहीति । ततोऽनन्तरं सुगूढो यो विद्वेषरसस्तमिच्छन्ति

ये तेषां पुरुषाणां भिया भयेन मण्डलं मण्डलं प्रति प्रतिमण्डलं
 ग्यतावीप्सेति प्रतिशब्दस्य यथार्थत्वात् तस्य वीप्सायां कर्म
 यत्वात्तद्योगे द्वितीया अव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादि सूत्रेणाव्यय
 नाव्ययीभावादतोऽमृत्यञ्चम्याः । इति सप्तम्यां अम्भावः ”
 मण्डले इत्यर्थः । धराविभागं अधिकं बृहन्मण्डलमित्यर्थः नाकरो
 दधात् दुष्टानां प्रावल्याद्राज्यविच्युतिर्नस्यादिति हेतोः । हीति ।
 भुवि पृथिव्यां दुरात्मनां दुष्टानामलंभ्यं किमस्ति न किमपीति
 अत्रार्थान्तरन्यासेन सामान्येन विशेषस्य समर्थनं साधर्म्येण, सा
 विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येण
 वेति लक्षणात् ॥

भा०—अनन्तर राजा ने विरोवियों के डर से प्रत्येक जिला
 भूमिभाग न रक्खा, क्योंकि दुनिया में बुरे आदमियों का
 कुछ नहीं ॥ ४ ॥

अतो महीभृन्निगमेषु तत्क्षणं

स्वकीयसौधान् रचयाञ्चकार सः ।

समग्रदेशे प्रभुशासनादृते

न कोऽपि कञ्चित्प्रतितर्दकोऽभवत् ॥ ५

टी०—अतोमहीति । अतोविद्वेषिभयात् स महीभृत् क्षितीश
 राज्यप्राप्त्यनन्तरमेव तत्क्षणं “ निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषे
 क्षण इत्यमरः ” निगमेषु ग्रामविशेषेषु स्वकीयसौधान्
 रचयाञ्चकार । कोऽपि पुरुषः समग्रदेशे प्रभोः राज्ञः शासनाद्
 शासनं विनेत्यर्थः “ अन्यारादितरते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदा
 एतैर्योगे पञ्चमीस्यात् ” । कञ्चित्पुरुषं प्रतितर्दको इननक्षमो
 कर्ता वा नाभवत् । उदिरर्हिसानादरयोरिति धातोर्बुलिरूप
 नोर्भविष्यदाधर्मण्ययोरिति षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥

भा०—इसी विद्वेषि भय कारण से उस राजा ने तमाम बड़े

में अपने महल बनवाये और कोई पुरुष भी सारे देश में राजा की आज्ञा
बगैर किसी को दुःख देने को समर्थ न था ॥ ५ ॥

विवादनीत्यर्जितभूमिखण्डकं

विभज्य सर्वानपि सैनिकानसौ ।

अयच्छदाविष्कृतपौरुषो जनो

ग्रहीतुकामोऽल्पवसूनिको भवेत् ॥ ६ ॥

टी०—विवादेति । असौ महीपतिः विवादे या नीतिस्तयाऽर्जितं
भूमिखण्डकं भूभागं विभज्य सर्वानपि सैनिकान् अयच्छत् दत्तवान्
आविष्कृतं प्रकटीकृतं पौरुषं येन तथाविधः को जनोऽल्पवसूनि ग्रहीतुं
कामो यस्य स ग्रहीतुकामः । “तुम्कामपनसोरपीति तुमोमकारस्य लोपः ।
भवेत् जायेत । किं वृत्ते लिङ्लृटौ गर्हायामित्येव लिङ् ” । अत्रार्था-
न्तरन्यासालङ्कारः ॥

भा० — राजा ने विवादनीति से ग्रहण की हुई भूमि सैनिकलोगों को
बाँट दी । पुरुषार्थ करनेवाला कौन आदमी अल्प धन को ग्रहण करना
चाहे ॥ ६ ॥

महीपतेः शासनकार्य्यपुस्तका-

त्समग्रवप्राधिपनामवेदनम् ।

तथा महीपानुचरत्वमङ्गमं

तदेव सर्व्व प्रममे तदाऽखिलैः ॥ ७ ॥

टी०—महीपतेरिति । तदा शासनसमयेऽखिलैः पुरुषैर्महीपते राज्ञः
शासनकार्य्यस्य यत् पुस्तकं तस्मात् समग्रा ये वप्राधिपाः कृपकास्तेषां
नाम्नां वेदनं विज्ञानं तथाऽङ्गमं क्लृप्तमहितं महीपस्यानुचराः सेवकास्तेषां
भावस्तत्त्वं तत्सर्व्वमेव प्रममे प्रमाणयुक्तं बभूव । कर्मणि लिट् ॥

भा०—उस समय सबलोगों से राजा की शासन पुस्तक से सब कि-
सान जमींदारों के नाम राजाकी नौकरीका लेखा विदित किया जाता था ॥ ७ ॥

ततो न्युफौरेष्टविशिष्टसञ्ज्ञकं
क्षितीश्वरः संवसथं विनाश्य च ।
मृगव्यकार्यार्थसरण्यमातनोऽ
व्रजन्त्यवर्त्मानि रजोनिमीलिताः ॥ ८ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं क्षितीश्वरो राजा न्युफौरेष्टेति विशिष्टा
संज्ञाऽभिधा यस्य तथाविधं संवसथं ग्रामं [समौ संवसथग्रामावित्य-
मरः] विनाश्य मृगव्यं मृगया तदेव यत्कार्यं तदर्थमरण्यं काननमात-
नोद् विस्तारितवान् । रजोनिमीलिता रजोगुणशून्या वा धूलिपूरित-
लोचनाः पुरुषा अवर्त्मानि कुमार्गान् । व्रजन्ति गच्छन्तीत्यर्थान्तरन्या-
सेन समर्थ्यते । अत्र श्लेषालङ्कारोऽपि ॥

भा०—अनन्तर राजा ने न्युफौरेष्टनामक ग्राम को उजड़वाकर आखेट
खेलने के लिये जंगल बनाया क्योंकि रजोगुण से अन्धे अथवा धूलि से अन्धे
पुरुष मार्गरहित स्थान को गमन करते हैं ॥ ८ ॥

महीभुजः शक्तियुतो धियान्वितो
गिरीभखेन्दुप्रमिते शके शुभे ।
द्वितीयसंख्यो विलियम् नरेश्वरः
सुतोऽसतां प्रीतिकरोऽजनिप्रभोः ॥ ९ ॥

टी०—महीति । गिरीभखेन्दुप्रमिते सप्ताशीत्यधिकैकसद्वसंख्यके
शुभे शके ऋष्टसंवत्सरे शक्तियुतो बलपेतो धिया बुद्ध्याऽन्वितोऽसतां
कुत्सितानां प्रीतिकरः प्रेमविधायकः प्रभोः समर्थस्य महीभुजो राज्ञः
सुतस्तनूजोद्वितीयगणनायुक्तो विलियम्संज्ञको नरेश्वरो जनाधिपोऽजनि
अभूत् ॥

भा०—१०८७ ईसवी में शक्तियुक्त बुद्धिमान् और असजनों का प्रेम
करनेवाला सामर्थ्ययुक्त राजा का पुत्र द्वितीयसंख्यक विलियम्नामक राजा
हुआ ॥ ९ ॥

अथैंग्लिशा भूपतिसेवकादिताः
सहायतां भूमिभृतो ह्यकुर्वन्त ।
वलिं गृहीत्वा प्रतिकर्षकादिभे
प्रवृद्धमात्सर्यधियोऽनुचिच्चियरे ॥ १० ॥

टी०—अथेति । अथानतरं भूपतेर्ये सेवका राजपुरुषास्तेरदिताः
पीडिता ऐंग्लिशा भूमिभृतो राज्ञः सहायतामकुर्वन्त व्यधुः प्रवृद्धं मात्सर्यं
धीषु येषां त इम ऐंग्लिशाः कर्षकः कर्षकः प्रतिकर्षकं तस्मात् “ अत्र
वीप्सायां यथार्थत्वाच्चाव्ययीभावादतोऽमृत्वपञ्चम्या इत्यमभावः ”
[क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवल इत्यमरः] वलिं करं [भागधेयः
करोवलि रित्यमरः । वलिदैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोरिति मेदिनी]
गृहीत्वाऽऽदायानुचिच्चियरे संचितमकार्षुः ॥

भा०—अनन्तर राजा के सेवकों से दुःखित ऐंग्लिशलोगों ने राजा की
बाह्यवृत्ति से सहायता की, बड़े हुए कोपवाले ऐंग्लिशों ने हर एक जमींदार से
कर लेकर अपने पास एकत्रित किया ॥ १० ॥

तदैन्सलमनामपुरोधसं स्वयं
व्यधुश्च धर्माधिकृतं तदैंग्लिशाः ।
अभूत्स तत्सर्वधनस्य रक्षिता—
अपहारकोऽकिञ्चनलोकपालकः ॥ ११ ॥

टी०—तदेति । तदा तस्मिन् समये ऐंग्लिशाः स्वयं ऐन्सलम् नाम
यस्य स चासौ पुरोधाः पुरोहितस्तं धर्माधिकृतं धर्माधिकारिणं च
मुधा व्यर्थमेव व्यधुरकार्षुः स ऐन्सलम् तेषां यत् कराभिधानं संचितं
सर्वं धनं तस्य रक्षिता अपहारको व्ययकर्ता तथा अकिञ्चना दारिद्र्य-
युक्ता ये लोकास्तेषां दानादिना पालकोऽभूत् ॥

भा०—उस समय ऐंग्लिशलोगों ने ऐन्सलम्नामक पादरी को आपही

न्यर्थे धर्म्माधिकारी बनाया और वह पादरी उनके उस संचित द्रव्यका रक्षक खर्च करनेवाला और गरीबों का पालनेवाला हुआ ॥ ११ ॥

यदैव धर्म्माधिकृतो महीक्षितो

विरुद्धकार्यं प्रतिसञ्चचार सः ।

तदैव मृत्युं प्रययौ महीभुजा

विरूपतां यान्ति धियो विसंक्षये ॥ १२ ॥

टी०—यदैवेति । यदैव यस्मिन्समये एव धर्माधिकृतो धर्म्माधिकारी ऐन्सलम् महीक्षितः महीं पृथ्वां क्षियति क्षि निवासगत्योः । तुदादिर्वा महां क्षयति । क्षि क्षयैश्वर्ययोः । भ्वादिरयं धातुः । तस्य राज्ञो विरुद्ध-कार्यं प्रतिसंचाराचरितवान् तदैव समये महीभुजा राज्ञा करणेन स मृत्युं प्रययौ जगाम धियो बुद्धयो विसंक्षये विनाशकाले विरूपतां विपरीततां यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—जिस वक्त धर्माधिकारी ऐन्सलम् ने राजा के विरुद्ध आचरण किया उसी वक्त राजा से वह मृत्युपथ को प्राप्त हुआ क्योंकि विनाशकाल में बुद्धियां विपरीत होजाती हैं ॥ १२ ॥

तृतीयपुत्रो विलियममहीभृतः

सुबुद्धिमान् प्राथमिकः सहेनरीः ।

नभोऽन्तरिक्षेशमि ते शके नृपः

सुयौवनोऽद्भासितविग्रहोऽभवत् ॥ १३ ॥

टी०—तृतीयपुत्र इति । विलियममहीभृतः विलियमनाम्नो राज्ञस्तृतीयपुत्रः सुबुद्धिमान् प्राथमिकः प्रथमसंख्यान्वितः सः प्रसिद्धो हेनरीः सुयौवनेन उद्भासितो विग्रहः कायो यस्य [शरीरं वर्ष्म विग्रह इत्यमरः] तथाविधः सन् नभोऽन्तरिक्षेशमि ते एकशताधिकैकसहस्र-संख्यके क्रैष्टशके नृपो भूपतिरभवत् ॥

भा०—प्रथम विलियमराजा का तृतीय पुत्र यौवन से सुशोभित शरीर-
वाला बड़ा बुद्धिमान् प्रथम हेनरी ११०० ईसवी में राजा हुआ ॥ १३ ॥

अथैंग्लिशानां परिवोधनाद् भृशं
तदीयसाहाय्यमवाप्य च क्षणात् ।
वसुन्धरेशानुचरान् समन्ततः
स्वविक्रमैस्तानधरीचकार सः ॥ १४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं स हेनरीः ऐंग्लिशानां परिवोधनाद्
विज्ञापनाद् भृशमत्यर्थं तदीयसाहाय्यं तद्वत्सहायतां चावाप्य लब्ध्वा
क्षणात् तत्समयादित्यर्थः वसुन्धरेशस्य पूर्वमहीभुजो अनुचरांस्तान् वैन-
सङ्गकान् राजपुरुषान् समन्ततः स्वविक्रमैर्निजपराक्रमैरधरीचकार अथः
करणयुक्तानकरोदित्यर्थः ॥

भा०—राज्यप्राप्त्यनन्तर, उस हेनरीराजा ने ऐंग्लिश लोगों के समझाने
से तथा उनकी सहायता पाकर उसी समय से तमाम पहिले राजा के सेवक
वैनलोगों को अपने पराक्रम से नीचा कर दिया ॥ १४ ॥

निजाग्रजं रौवरंटं च हेनरी-
विपक्षभावेन विलोकयंस्तदा ।
तदीयनौर्मण्डिकनाममण्डलं
जहार नीत्यात्मकमार्गविप्लुतः ॥ १५ ॥

टी०—निजाग्रजमिति । तदा तस्मिन् समये रौवरंटं तन्नामकं निजा-
ग्रजं स्वकीयज्येष्ठभ्रातरं विपक्षभावेन शत्रुभावेन विलोकयन् पश्यन् हेनरी
राजा (ज्येष्ठभ्राता पितृसम इति न्यायात्, राज्ञस्तद्विपरीतभावात्
नीतीति विशेषणं) नीत्यात्मको यो मार्गः पन्थास्तस्माद् विप्लुतो वि-
च्युतः सन् नौर्मण्डिकं नाम यस्य तच्च तन्मण्डलं तदीयं च तन्नौर्मण्डिकं
नाम मण्डलं रौवरंटसंबन्धि नौर्मण्डिकाख्यभूभागं जहार गृहीतवान् ॥

1. Robert. 2. Henry. 3. Normandy.

भा०—उस समय रौवर्टनामक अपने ज्येष्ठभ्राता को शत्रुभाव से देखनेवाले ज्येष्ठभ्राता पितृतुल्य होता है इस न्याय से विच्युत उस हेनरी राजा ने उसका नौर्मण्डिकाख्य मण्डल (जिला) को अपने कब्जे में कर लिया ॥ १५ ॥

दयाविहीनेन नयेन मानवान्
करातिभारेण च पीडयन्नसौ ।
शरत्रिरुद्रप्रमिते शके नृपो
मृतिं समैषीदखिलावसानिकाम् ॥ १६ ॥

टी०—दयेति । दयाविहीनेनानुकंपारहितेन नयेन नीत्या करातिभा-
रेण च मानवान् लोकान् पीडयन्नसौ नृपो महीपः शरत्रिरुद्रप्रमिते पञ्च-
त्रिंशदधिकैकादशशमिते क्रैष्टशके अखिलस्य सर्वस्य जगतोऽवसानं
यस्यां तां मृतिं मृत्युं समैपीत् प्राप्तवान् “इण् धातोलुङि क्ताम्” ॥

भा०—दयाविहीन नीति से और ज्यादा कर लगाने से प्रजा को पीड़न
करता हुआ यह हेनरी राजा ११३५ ईसवी में सबके अन्त को करनेवाली
मृति को प्राप्त हुआ ॥ १६ ॥

वभूव पूर्वो विलियमनृपो हि य-
स्तदीयदौहित्रमतिप्रतापिनम् ।
प्रजास्तदा ट्रेफननामधेयकं
महीभुजं लोकहितं च मेनिरे ॥ १७ ॥

टी०—वभूवेति । हीति निश्चयेन यः पूर्वः प्रथमो विलियम् तन्नामको
नृपो वभूव तदा हेनरीभूपरमादन्तरं प्रजाः अतिप्रतापिनं विक्रमयुतं
ट्रेफननामधेयकं ट्रेफनाख्यं तदीयदौहित्रं विलियम् सुतातनयं महीभुजं
राजानं लोकहितं च भिन्नभावेन लोकानुग्रहकारकं च मेनिरेऽप्यसत् ॥

भा०—यह निश्चय है कि जो पहिला विलियम् राजा हुआ था हेनरी के मरने

वाद प्रजावर्ग ने बड़ा प्रतापी ऐफन नामक उसी विलियम् के दौहित्रको राजा और लोगों का हितैषी भी माना ॥ १७ ॥

तदैव तत्पूर्वमहीभृतः सुता
पितुः शिरस्त्रस्य कृते विषादिता ।
नृपस्य विद्रोहमशेषमानिषु
निराधिकाराऽप्यधिकं समातनोत् ॥ १८ ॥

टी०—तदैवेति । तदैव ऐफनस्य राज्यप्राप्तिमय एव तस्य पूर्वो यो महीभृद्देनरीः तस्य सुता पुत्री पितुर्हेनरीभूपस्य शिरस्त्रस्य मुकुटस्य कृते तदर्थमित्यर्थः । विषादिता खेदयुक्ता निराधिकारा अधिकाररहिता सत्यपि अशेषमानिषु समग्रगर्वितपुरुषेषु विषये नृपस्य ऐफनस्य अधिकं विद्रोहं द्वेपं समातनोत् विस्तीर्णमकरोत् ॥

भा०—ऐफन के राज्यप्राप्ति ही समय में उसके पहिले राजा हेनरी की कन्या पिता के मुकुट के लिये बड़ा हठ करती हुई उस अधिकार-रहिता ने संपूर्ण अहंकारी लोगों के बीच राजा ऐफन का बड़ा भारी विद्रोह फैलाया ॥ १८ ॥

महीभुजा ते द्रविणार्थमन्वहं
बृहज्जना विव्यथिरे पदे पदे ।
तथा बुभुक्षार्दिता दीनमानवा
यथा घमात्मीयमसूनरीरहन् ॥ १९ ॥

टी०—महीति । महीभुजा राजा अन्वहं अहन्यहनीत्यर्थः द्रविणार्थं धनार्थं ते प्रतिद्धा बृहज्जना मान्यलोकाः पदे पदे स्थाने स्थाने विव्यथिरे व्यथिता बभूवुरित्यर्थः । तथा तादृशमेव बुभुक्षया अर्दिताः पीडिताश्च ते दीनमानवा दुर्बलजना आत्मीयपदं यथा पापमित्रासून् प्राणान् जीवनमरीरहन्त्यान्नुरोधोपमालङ्कारः ॥

भा०—राजा से प्रतिदिन धन के लिये बड़े आदमी जगह जगह दुःखित

किये गये । उसी तरह बुभुक्षा से पीड़ित दीनमनुष्यों ने अपने पाप की तरह प्राणों को छोड़ा ॥ १९ ॥

य एव पूर्वो नृपतिश्च हेनरी-

स्तदीयपुत्र्यास्तनयोऽपि हेनरीः ।

वभूव सो ऽञ्जेभिनवंशसम्भवः

स्वकौशलोल्लासितलोकमानसः ॥ २० ॥

टी०—य एवेति । यः पूर्व एव च हेनरीनृपतिरासीदिति शेषः । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः स्वकौशलेनोल्लासितं लोकानां मानसं येन अञ्जेभिनं यद्वंशं तत्र संभवो यस्यैवंविधः तदीयपुत्र्या हेनरीराजस्य सुतायास्तनय आत्मजोऽपि सः प्रसिद्धो हेनरीवभूव ॥

भा०—जोकि पहिला ही हेनरी राजा था उसीका दौहित्र अपने बुद्धि-कौशल से लोगों के चित्त का प्रसन्न करनेवाला अञ्जेभिनकुलोत्पन्न वह हेनरीनाम से प्रसिद्ध हुआ ॥ २० ॥

युगेषुरुद्रप्रमिते शके ततो

द्वितीयसंख्यान्वितहेनरीर्मुदा ।

अशेषलोकाञ्चितसद्गुणावलि-

नृपासने सौख्यतमे समाविशत् ॥ २१ ॥

टी०—युगेष्विति । ततः षष्ठेनस्यानन्तरं युगेषुरुद्रप्रमिते चतुःपञ्चाशदधिकैकादशशतमिते क्रैष्टशके अशेषा ये लोका जनास्तैरञ्जिताः पूजिताः सद्गुणानामावलिः पङ्क्तिर्यस्यैवंविधो द्वितीयसंख्यायान्वितो विशिष्टश्चासौ हेनरीर्मुदा इषेण सौख्यतमे सुखोपयुक्ते नृपासने भूपपीठे समाविशदतिष्ठत् ॥

भा०—षष्ठेनराजा के अनन्तर ११५४ ईसवी में समग्रलोगों से समानित द्वितीयसंख्याविशिष्ट हेनरी अत्यन्त सुखयुक्त राज्यासन में बैठा ॥ २१ ॥

स शक्तिमान् बाहुबलोपशोभितो
नयाविवर्त्तान् व्यदधात्स्वबुद्धितः ।
पुरा समुद्वेगयुतं प्रजामनो
मनोऽनुकूलेन नयेन रञ्जयन् ॥ २२ ॥

टी०—सशक्तिमानिति । बाहोर्वलं तेनोपशोभितो विराजितः शक्तिमान् सर्वसामर्थ्ययुक्तः स हेनरीराजा पुरा छेफनभूपसमये समुद्वेगयुतं विषादितं प्रजामनो लोकचित्तं मनोऽनुकूलेन चेतोऽनुरूपेण नयेन नीत्या रञ्जयन् संतोषयन् सन् स्वबुद्धितो निजधिया । सार्वभक्तिकस्तत्सिन्प्रत्ययः । नयाविवर्त्तान् अयुक्तनीतिं व्यपोह्य युक्तनीतिसंस्थापनानि व्यदधादकरोत् ॥

भा०—बड़ा पराक्रमी और सर्वसामर्थ्ययुक्त उस हेनरी राजा ने छेफनराजा के समय से उद्वेगयुक्त लोगों के चित्त को योग्य नीति से प्रसन्न कर अपनी बुद्धि से पूर्व नीति का परिवर्तन किया ॥ २२ ॥

अथो महीपेन सुनीतिवेदिना
स्वसैनिका वृत्तिनिबन्धनेन ते ।
अभूतपूर्वेण विशेषितादराः
सुतोषिता जन्यपणीकृतासवः ॥ २३ ॥

टी०—अथो महीपेति । अथोऽनन्तरं सुनीतिवेदिना न्यायवेत्ता महीपेन राज्ञा अभूतपूर्वेण पूर्वं न भूतमित्यभूतपूर्वं “भूतपूर्वं चरडिति निर्देशात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः” तेन वृत्तिनिबन्धनेन मासिकवृत्तिप्रदानेन विशेषित आदरो येषां ते अतएव जन्ये संग्रामे [युद्धमायोधनंजन्यमित्यमरः] तस्मिन् पणीकृताः “अत्राभूततद्भावे चिन्तितः अस्य च्वावित्यवर्णस्थेत्वम्” द्यूतस्थापितद्रव्यवत् संकल्पिताः असवः प्राणा यैस्ते स्वसैनिका निजसेनापुरुषाः सुतोषिताः स्वतोषितेत्यर्थः कर्माणि कृतप्रत्ययः ॥

भा०—अनन्तर न्यायशैल उस राजा ने जो कि पहिले न था ऐसे आजीवन निबन्धन से विशेष आदरयुक्त किये गये अतएव संग्राम में जिनके प्राण द्यूत के द्रव्य की नाई सङ्कलित किये हैं ऐसे अपने सेना के लोग बड़े सन्नुष्ट किये ॥ २३ ॥

अतोव्यधाक्षेत्रपतिभ्य एव हि
ग्रहीतुमस्त्राण्यनुशासनान्यसौ ।
तथैव सर्वेष्वपि मण्डलेष्वरं
सदोनयस्थानमपि न्यवेशयत् ॥ २४ ॥

टी०—अत इति । हीति निश्चयेन अतोऽनन्तरं असौ भूपः क्षेत्र-
पतिभ्यः कृपकेभ्य एवास्त्राणि ग्रहीतुमनुशासनान्याज्ञाश्चकार तथैव
सर्वेषु मण्डलेष्वपि अरमत्यर्थं सदः सभां नयस्थानं न्यायालयमपि
न्यवेशयदस्थापयत् ॥

भा०—अनन्तर इस राजा ने कृषकों के लिये अस्त्र ग्रहण करने को
आज्ञा की । इसी तरह सम्पूर्ण जिलाओं में सभा और न्यायालय स्थापन
किये ॥ २४ ॥

य एव दण्ड्याश्च पुरोधसोऽभवन्—
स्तदा स्मृतीनां परिवेदिनः स्वयम् ।
अयुक्तदण्डं व्यदधुस्तदीयकं
सपक्षकार्य्याधिकृते कुतो नयः ॥ २५ ॥

टी०—यएवेति । तदा तस्मिन् समये य एव पुरोधसो दण्ड्या द-
ण्डार्हा अभवन्विद्यन्त स्मृतीनां परिवेदिनो धर्म्माधिकारिणः स्वयं
तदीयकं तेषां दण्ड्यानामित्यर्थः अयुक्तदण्डमयुक्तशासनं व्यदधुरकुर्वन्
सपक्षश्चासौ कार्य्याधिकृतस्तस्मिन्सति नयः कुतः अपितु नीतिर्न
भवतीति भावः । इत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—जोही पादरी दण्डनीय होते थे धर्मधिकारी लोग आपही उनको अयोग्य दण्ड देते थे क्योंकि पक्षपाती कार्याधिकारी होने पर नीति कहां थी ॥ २५ ॥

तथाविधं नीतिविरुद्धमीहितं

विलोक्य भूपः प्रकृतिप्रियो ऽन्वहम् ।

स्वकीयनीत्यालय एव तत्समं

विधातुमैच्छद्विधिनोपशोभिते ॥ २६ ॥

टी०—तथेति । प्रकृतेः प्रजायाः प्रियो भूपो ऽन्वहं प्रतिदिनं तथाविधं तादृशं नीतिविरुद्धं नयप्रतिकूलं ईहितं कार्यं विलोक्य दृष्ट्वा विधिना योग्यविधानेनोपशोभिते विराजिते स्वकीयो यो नीत्यालयो नयस्थानं तस्मिन्नेव तत् समं तत्सर्वं तेषां शासनं विधातुं कर्तुमैच्छदकामयत ॥

भा०—प्रजा के प्रिय उस हेनरीराजा ने प्रतिदिन उस तरह उन पादरियों का नीतिविरुद्ध कार्य देखकर नियम से सुशोभित अपने न्यायालय में वह संपूर्ण उनका शासन कार्य करने को इच्छा की ॥ २६ ॥

अतः पुरोधा निजसंमतिं विना

विमृश्य वैकेट इति स्वगर्हणाम् ।

नृपेहितं तद्रणयन् विरूपकं

सहात्मवर्गेविमुखीबभूव सः ॥ २७ ॥

टी०—अत इति । अतः कारणात् स प्रसिद्धो वैकेटः पुरोधाः पुरोहितो निजसंमतिं विना स्वयुक्तिमन्तरा इति राजोक्तिं स्वगर्हणां निजापमानं विमृश्य विचार्य तत्पूर्वोक्तं नृपेहितं भूपेष्टं विरूपकं विपरीतं गणयन् जानन् सन् आत्मवर्गेनिजमण्डलीभिः सह विमुखीबभूव पराङ्मुखतां प्राप भूपस्य विरुद्धमाचरितुं प्रवृत्त इति भावः ॥

भा०—इसीकारण वैकेटनामक पादरी अपनी संमति के बगैर इस तरह पूर्वोक्त राजाके कथन को अपनी अवहेलना समझकर राजा का स्वकीय

न्यायालय में पादरियों को दण्ड देना विरुद्ध मानता हुआ अपनी मण्डली सहित विमुख होगया ॥ २७ ॥

अथो मृषा दोषनिरोपणेन स

जनैस्तदा दूषितमानविग्रहः ।

पलायितः फ्रान्स इतोऽगमत्कुधा

ह्यनर्थकृतपूज्यतमावहेलनम् ॥ २८ ॥

टी०—अथोमृषेति । अथोऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये तत्कार्ये संज्ञाते सति जनैर्लोकैर्हेतुभूतैर्मृषा दोषस्य निरोपणमास्थापनं तेन करणेन दूषितः कलङ्कितो मान एव विग्रहः कायो यस्यैवंविधः स वैकेट इतो नन्दननगरात् कुधा कोपेन पलायितो भग्नः सन् फ्रान्से तन्नामके देशेऽगमत् अयासीत् ' राज्ञा स्वकुलपुरोधसो निष्काशनं तस्य चान्यभूप-देशगमनं राज्ञो निन्दास्पदं तत् । हीति निश्चयेन पूज्यतमस्यावहेलन-मपमानोऽनर्थकृद् विपरीतफलसंपादकं भवतीति शेषः इत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर उस वैकेट पादरी के अधिकार राजा के पास जाने में लोगों से मिथ्यपत्रादारोपणसे दूषित वह पादरी नन्दनपुरसे निकलकर फ्रान्स देश को चलागया यह बात ठीक है कि माननीय पुरुष का निरादर बड़ा अनर्थ करता है क्योंकि उस वक्त पुरोहित के निकालने से राजा का बड़ा अपयश फैला ॥ २८ ॥

ततो महीर्षोऽपि जनानुनोदनात्

पुरोधसं पूज्यमिहानयत्पुनः ।

तदाऽपि तं भूपविरोधतां गतं

पदातयोऽन्नन् नयवर्त्मविक्रवम् ॥ २९ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं महीपो भूपतिर्जनानुदनात् लोकानां प्रेरणातः पुनर्भूयः पूज्यमर्च्यं पुरोधसमिह पुर आनयदाकारितवान् तदाऽपि तस्मिन्समयेऽपि पदातयो राजसेवका भूपस्य विरोधतां विरोधभावं गतं प्राप्तं अतएव नयस्य नीतेर्यद्वर्त्म मार्गस्तस्मिन् विकृतं व्याकुलतं वैकेटं पुरोहितं अध्वन् हतवन्तः ॥

भा०—अनन्तर राजाने लोगों के कथन से फिर वह मान्य वैकेट नामक पादरी नन्दनपुर में बुलाया उस समय भी राजा के विरोधभाव को प्राप्त नीतिमार्ग में चलने को असमर्थ उस वैकेट को राजा के सेवकों ने मार डाला ॥ २९ ॥

महीपतिर्नीतिविरूपवर्त्मनि
समाश्रितश्चेति जनैरुदीरितम् ।
स्वकीयदोषं विनिवारयन् नृपो
व्रतं हि चान्द्रायणमाचरीकरीत् ॥ ३० ॥

टी०—महीति । महीपतिर्भूमीशो नीतिविरूपं विरुद्धं यद्वर्त्म मार्गस्तस्मिन् च समाश्रितोऽवतीर्ण इति जनैर्लोकेरुदीरितं कथितं स्वकीयदोषं निजापराधं विनिवारयन् विशेषेण दूरीकुर्वन् नृपः क्षौणीशश्चान्द्रायणं “स्फायितश्चिबञ्चिशकीत्याद्युणादिसूत्रेण चदिधातोरक् प्रत्ययाच्चन्द्रेति पदसिद्धिः ” “ तस्मात्तस्येदमित्यण् ” “ चान्द्रः चन्द्रलोकः स अश्रयते प्राप्यते इति ल्युट्प्रत्ययाच्चान्द्रायण इति ” तन्न मकं व्रतमाचरीकरीत् कृधातोर्यङ्लुकि लङि ऋतश्चेति सूत्रेण रीगागमेरूपम् । पुनः पुनरतिशयेन वा कृतवानित्यर्थः ॥

भा०—राजा नीतिविरुद्धमार्गावतीर्ण होगया इस तरह लोगोंका कहा हुआ अपना दोष निवारण करते हुए राजाने पुरोहितवधदोष निवारणार्थ चान्द्रायणव्रत आचरण किया ॥ ३० ॥

अथोमहीन्द्रोहि पुनश्च तत्कृतिं
तदीयपार्श्वे स्वमतेन चार्पयत् ।
समग्रलोकस्य सुखैकसंश्रयं
वभूव तत्कर्म जनानुरञ्जनम् ॥ ३१ ॥

टी०—अथो इति । अथोऽनन्तरं हीतिनिश्चयेन महीन्द्रो राजा पुनश्च भूयोऽपि तत्कृतिं तेषां पुरोधसामधिकारं तदीयपार्श्वे तत्सन्निधौ केवलं लोकानां सम्मत्या न किन्तु स्वमतेन निजसम्मत्याच अत्र “चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थकः” । अर्पयत् । “ऋधातोर्णिचि लङि अर्तिहीवर्त्तते” इति सूत्रेण पुगागमेरूपम् । न्यवेदयत् तत्कर्म पुरोहितानुनयनात्मकं समग्रलोकस्याशेषजनस्य । लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः । “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति सूत्रेण जातावेकवचनम्,, सुखस्यैकसंश्रयमेकाश्रयभूतं तथा जनानामनुरञ्जनं प्रसन्नकारकं वभूव जज्ञे ॥

भा०—अनन्तर राजाने फिर उन पादरियों का काम उनके पास सिपुर्द कर दिया यह काम सम्पूर्ण लोगों का सुखाश्रय और सब का प्रसन्न करनेवाला हुआ ॥ ३१ ॥

महीपतिः फ्रान्सकवारुणीदिशं
गृहीतवानात्मविवाहयौतके ।
स एव तत्फ्रान्सनराधिपोऽभव—
न्महान्तमायान्ति सुनीतिसम्पदः ॥ ३२ ॥

टी०—महीपतिरिति । महीपतिर्हेनरीः आत्मनो विवाहस्य यौतके कन्यादानानन्तरं सुदायद्रव्यविषये फ्रान्सकस्य देशविशेषस्य या वारुणी वरुणसम्बन्धिनी दिक् तां पश्चिमदिगाश्रितदेशभागमित्यर्थः गृहीतवान् जग्राह तत् तस्मात्कारणात् स एव हेनरीः फ्रान्सनराधिपः

तद्देशभूतिरभूत् सुनीत्या याः सम्पदः समृद्धयस्ता महान्तं पुरुषश्रेष्ठमा-
यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—राजा हेनरी ने पहिले अपने विवाह के दय्यज में फ्रान्सदेश की
पश्चिम दिग्भूमि ग्रहण की थी उसी कारण वही हेनरी फ्रान्सदेश का राजा
हुआ क्योंकि सुनीति की सम्पत्तियां बड़े को प्राप्त होती हैं ॥ ३२ ॥

शके हि नन्देभमहीन्दुसंख्यके

नृपस्य पुत्रोऽरिबलापहारकः ।

रिचार्डनामा भुजवीर्यवान् भटो

नराधिपोऽभूज्जनतानुमोदितः ॥ ३३ ॥

टी०—शक इति । हीतिनिश्चयेन नन्देभमहीन्दुसंख्यके एकोनन-
वत्यधिकैकादशशतमिते क्रैष्टशके अरिबलापहारकः शत्रुबलविहन्ता
भुजवीर्यवान् बाहुपराक्रमशाली भटः शूरोरिचार्डनामा नृपस्य हेनरी-
भूपस्य पुत्रस्तनयो जनतानुमोदितः प्रजाभिरभिनन्दितः सन् नराधिपो-
ऽभूत् अत्र परिकरालङ्कारः । विशेषणैर्यत्साकू तैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।
इति लक्षणात् ॥

भा०—यह निश्चय है कि हेनरी के बाद ११८९ ईस्वी में शत्रुओं का
नाश करनेवाला बाहुशाली शूर रिचार्डनामक राजा हेनरी का पुत्र प्रजावर्ग से
अभिनन्दित होकर राजा होगया ॥ ३३ ॥

अथोरिचार्डो निजतुल्यभूमिपैः

समंविरोधं बहुगर्वमादधौ ।

अनन्यसाधारणबाहुविक्रमो

न मानशौण्डः सहतेऽन्यलंघनम् ॥ ३४ ॥

टी०—अथो इति । अथोऽनतरं रिचार्डो राजा निजेनात्मना तुल्याः

सदृशा ये भूमिपा राजानस्तैः सपं सार्धं बहुगर्वं बहुहङ्कारविशिष्टं विरोधं विद्वेषमादधौ दधार नान्यस्य साधारणो बाहुविक्रमो यस्य स मानेनचित्त समुन्नत्याशौण्डो विख्यातः यद्वा मानेनाहङ्कारेण शौण्ड उन्मत्तः । मत्तेशौण्डोत्क्रुद्धत्वा इत्यमरः । शौण्डो मत्तेच विख्याते पिपल्यांच भवेत्स्त्रियांमिति विश्वमेदिन्यौ । एवं त्रिभःपुरुषोऽन्यलंघनमपरातिक्रमं न सहते न क्षमते ॥

भा०—अनन्तर रिचार्डनामक राजा ने अपने तुल्य राजाओं के साथ बड़ा अहङ्कारविशिष्ट विरोध किया क्योंकि बड़ा पराक्रमशाली मानोद्धत पुरुष दूसरे की तर्जना को नहीं सहार सकता है ॥ ३४ ॥

द्वितीयसंख्यो विलियम् नृपःपुरा

सतुर्कलोकैः सह युद्धमातनोत् ।

युरूसलम् देशमसौ तदात्मसा

चकार हि क्रौसकृते महाधनम् ॥ ३५ ॥

टी०—द्वितीयेति । पुरा पूर्वद्वितीयसंख्यः सः प्रसिद्धो विलियम् नृपः तुर्कलोकैस्तुर्कदेशनिवासिजनैः सह क्रौसकृते क्रौस ईसामसेधर्म-स्तदर्थ इत्यर्थः युद्धसंग्राममातनोत् विस्तारितवान् हीति निश्चयेन तदा तद्युद्धसमयेऽसौमहीपः महाधनमतिधनयुक्तं युरूसलम्देशं तत्रामकं विषयमात्मसाच्चकार स्वायत्तमकरोत् ॥

भा०—पहिले समय में द्वितीय विलियम् ने तुर्कलोगों के साथ ईसाई धर्म के लिये युद्ध किया उस वक्त युद्ध में विलियम् ने युरूसलम्देश अपने आधीन करदिया था ॥ ३५ ॥

यदा द्वितीयः सबभूव हेनरी

स्तदैव तौर्कैर्जगृहेयुरूसलम् ।

1. William II. 2. Turks. 3. Jerusalem. 4. For the sake of Cross. 5. Henry II.

स्वयोरुपेर्हीनमसाहसं नृपं

जहाति लक्ष्मीः प्रमदेव षण्डकम् ॥ ३६ ॥

टी०—यदेति । यदा यस्मिन्समये सः प्रसिद्धो द्वितीयो हेनरी राजा बभूव तदा तस्मिन् समय एव तौर्कस्तुर्कदेशोत्तमैः “तत्रभव इत्यर्थे ताद्वितोऽणप्रत्ययः” पुरुषैर्युक्सलम् तन्नामको देशो जगृहे । “वर्ष्पणिलिद्” लक्ष्मीः कमला स्वयोरुपेर्हीनपराक्रमैर्हीनं रहितमसाहसमुत्साहवर्जितं नृपं भूमीशं प्रमदा स्त्री षण्डकं नपुंसकमिव जहाति त्यजति अत्रोपमार्थान्तरन्यासालङ्कारयोः संसृष्टिः ॥

भा०—जिस समय दूसरा हेनरी राजा हुआ था उसी वक्त तुर्कदेशीय-लोगों से युक्सलम् देश निकाला गया क्योंकि लक्ष्मी पराक्रम से रहित उत्साह-वर्जित राजा को प्रमदा स्त्री नपुंसक की नाई छोड़ देती है ॥ ३६ ॥

अथोरिचार्डोऽपि तृतीयसंयति

तदौष्ट्रियाफ्रान्सैकयोर्महीभुजौ ।

मुसन्धियुक्तौ प्रथमं विधाय स

विरोधिनौ तावकरोदनन्तरम् ॥ ३७ ॥

टी०—अथो इति । अथोऽनन्तरं तदा स रिचार्डोऽपि तृतीयसंयति तुर्कलोकैः सह तृतीयसंग्रामे औष्ट्रियाफ्रान्सैकयोर्देशविशेषयोर्महीभुजौ राजानौ प्रथमं पूर्वं मुसन्धियुक्तौ सौहार्दोपेतौ विधाय कृत्वाऽनन्तरं स्वमनोरथं सफतीकृत्येतिभावः तौ राजानौ विरोधिनौ द्वेषयुतावकरोत् ॥

भा०—अनन्तर उस रिचार्ड राजाने भी तुर्कलोगों के साथ तृतीय-युद्ध में औष्ट्रिया और फ्रान्स देश के राजाओं के साथ पहिले मिलापकर अपना मनोरथ पूर्ण करके बाद उनको विरोधयुक्त कर दिया ॥ ३७ ॥

स तुर्कलोकांस्तु जिगाय संयति

तथापि नो नन्दयितुं शशाक तान् ।

तमौष्ट्रियादेशनिवासिनस्ततः

समानयन् बन्धनवेश्मनि क्रुधा ॥ ३८ ॥

टी०—सतुर्केति । स राजा तुर्कलोकांस्तु संयति संग्रमे जिगाय तथा-
पि तान् तद्देशवासिनो लोकान् नन्दयितुं रञ्जयितुं नो शशाक ततोऽन-
न्तरं औष्ट्रियादेशनिवासिनः पुरुषास्तं रिचार्ड क्रुधा बोपेन बन्धनवे-
श्मनि कारागारे समानयन् प्रापयन् ॥

भा०—उस राजा रिचार्डने तुर्कलोगों को जीत तो लिया परन्तु तद्देश-
वासियों को वह प्रसन्न करनेको समर्थ न हो सका इसके अनन्तर औष्ट्रियादेश
रहनेवाले लोगोंने क्रोधसे रिचार्डको बन्धनालयमें रख दिया ॥ ३८ ॥

अथैंग्लिशा औष्ट्रियदेशभूपति

रिचार्डमूल्यं प्रतिनीय प्रश्रयात् ।

अमूमुचन् बन्धनवेश्मनश्चते

प्रिया प्रजा कां न करोति सत्क्रियाम् ॥ ३९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं ऐंग्लिशा औष्ट्रियदेशस्य यो भूपतिस्तं
रिचार्डमूल्यं स्वराजनिष्क्रयं प्रश्रयाद्विनयात् प्रतिनीय दत्त्वेत्यर्थः “ नी-
धातोर्द्विकर्षकत्वम् ” तत्र रिचार्ड बन्धनवेश्मनः कारालयात् अमूमुचन्
प्रोचयन्तिस्म प्रिया प्रजा राज्ञ इति शेषः कां सत्क्रियां न करोति अपि तु स-
र्वमेव करोतीत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर ऐंग्लिशलोगों ने औष्ट्रियदेशाधिपतिको विनयसे कुछ
धन देकर बन्धनालय से उसको छुटाया क्योंकि प्यारी प्रजा राजाका क्या सत्कार
अथवा अच्छाकाम नहीं करती है ॥ ३९ ॥

ततोऽपि वीरैकरसो रिचार्डको

युयुत्सया फ्रान्सकनीवृतंसमैत् ।

स नन्दनन्देशमिते शके तदा

मृतिं ययौ तत्र च सामराध्वरे ॥ ४० ॥

टी०—तत इति । ततोऽपि अनन्तरं च वीरैकरसः शौर्य्योपेतो रिचार्डो युयुत्सया योद्धुमिच्छया फ्रान्सकनीवृतं फ्रान्सदेशं समैत् अगमत् तदा नन्दनन्देशमिते नवाधिकनवत्यधिकैकादशशतमिते क्रैष्टशके स राजा रिचार्डः तत्र च फ्रान्से फ्रान्सदेशे सामराध्वरे रणयज्ञे मृतिं मृत्युं ययौ प्राप ॥

भा०—अनन्तरं शौर्य्यगुणोपेत रिचार्ड राजा युद्धको इच्छासे फ्रान्सदेश को गया उस वक्त ११९९ ईस्वी में वहां रणयज्ञ में मृत्युको प्राप्त हुआ ॥ ४० ॥

तदग्रजस्यात्मज आर्थराभिधः

स्वराज्यभारोद्वहनात्तमोऽभवत् ।

अतः प्रकृत्याऽवरजस्तदीयकः

सजौननामा नरपोऽन्वमन्यत ॥ ४१ ॥

टी०—तदग्रजेति । तदग्रजस्य तस्य ज्येष्ठभ्रातुरात्मजस्तनय आर्थराभिधस्तन्नामकः कुमारः स्वराज्यभारस्योद्वहनं तस्मिन्नत्तमोऽसमर्थोऽभवत् अतः कारणात् प्रकृत्या प्रजया तदीयकोऽवरजो रिचार्डानुजः सप्तसिद्धो जौननामा नरपोभूपतिरन्वमन्यत मेने “कर्मणि लङ्” ॥

भा०—रिचार्डका ज्येष्ठभ्रातृपुत्र आर्थरनामक अपने राज्यकार्य्य चलाने में असमर्थ था इस कारण प्रजाके लोगोंसे इसी रिचार्डका कनिष्ठभ्राता जौन राजा माना गया ॥ ४१ ॥

स निर्दयो जौन नराधिपस्ततः

स्वराज्यमित्यार्थरसंज्ञकं भृशम् ।

पुरा तु संस्थाप्य हि बन्धनालये

जघान पश्चाद्ग्रहसि प्रमादतः ॥ ४२ ॥

टी०—स निर्दय इति । ततो राज्यमाप्तयनन्तरं हि निर्दयो दयारहितः स जौन नराधिपस्तत्त्वमगो भूतिः स्वराज्यस्य भीतिरपगमभयं तथा करणभूतयोः पुरा तु पूर्वं तु आर्थरसंज्ञकं स्वज्येष्ठभ्रातृपुत्रं भृशमत्यर्थं बन्धनालये कारायां संस्थाप्य नियोज्य पश्चत् रहस्ये कान्ते प्रमादतः प्रमादात् जघान हतवान् ॥

भा०—यह निश्चय है कि अनन्तर उस निर्दय जौनराजाने अपने राज्यापगम भय से स्वज्येष्ठभ्रातृपुत्र आर्थरको पहिले बन्धनमें रखकर पीछे प्रमाद से एकान्तमें मार दिया ॥ ४२ ॥

अतः परं फ्रान्स नराधिपः फिलिप्

तदीयजीवापगमे महीपतिम् ।

प्रयोजनं वेदितुं मात्मसन्निधा-

वुपाह्वयन्तीतिरसैकसंश्रयः ॥ ४३ ॥

टी०—अतः इति । अतः परं नीतिरसैकसंश्रयो न्यायाश्रयोपेतः फ्रान्स नराधिपः फिलिप् तदीयजीवापगम आर्थरस्य मृत्युविषये प्रयोजनं कारणं वेदितुं ज्ञातुं महीपतिं जौनभूपमात्मसन्निधौ स्वसमीप उपाह्वयत् अकारिन्वान् ॥

भा०—अनन्तर न्यायाश्रय फ्रान्सदेशाधिपति फिलिप् ने आर्थर के मृत्युविषय में कारण जानने के लिये राजा जौन को अपने समीप बुलाया ॥ ४३ ॥

यदा स नायाच्च फिलिप्समक्षकं
क्रुधा तदा फ्रान्सजनाधिपः स्वयम् ।
उदग्निभागार्धमहीं तदीयकां
हठादगृह्णादनिवार्यविक्रमः ॥ ४४ ॥

टी०—यदेति । यदा यस्मिन्समये सच जौनः फिलिप्समक्षकं
फिलिप्सत्रिधिं नायात् न प्राप्त तदा तस्मिन्समये अनिवार्य विक्र
मोऽप्रतिहतशक्तिः फ्रान्सजनाधिपः फिलिप् क्रुधा कोपेन स्वयं य-
दृच्छया तदीयकां जौनसम्बन्धिनीं उदग्निभागार्धमहीं औत्तरदेशा-
र्धपृथ्वीं हठात् बलात्कारात् । प्रसभंतु बलात्कारो हठ इत्यमरः । अगृ-
ह्णाद गृहीतवान् ॥

भा०—जिस वक्त जौन फिलिप् के समीप न गया उसी समय बड़े परा-
क्रमी फ्रान्सदेशाधिपतिने आपही जौनका उत्तरदिशा का आधा देश
लेलिया ॥ ४४ ॥

अथापि जौनस्य विरुद्धतां गतः
पुरोहितः प्लेनलैंगटनजनम् ।
महीपकोपानलवर्द्धनात्मकं
प्रधानधर्म्माधिकृतं ह्यजीगणत् ॥ ४५ ॥

टी०—अथापीति । अधानन्तरमपि हीति निश्चयेन जौनस्य राज्ञो
विरुद्धतां विद्वेषभावं गतः प्राप्तः पुरोहितः पुरोधा महीपस्य यः कोपानलः
कोपवृद्धिस्तस्य वर्धन आत्मायस्य तं प्लेनलैंगटनजनं एतन्नामकं पुरुषं
प्रधानं मुख्यः सचासौ धर्म्माधिकृतस्तं मुख्यधर्म्माधिकारिणं अजी-
गणत् ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चय है कि राजसे विरुद्धपादरीने राजाके

कोपाग्निबद्धानेवाले छेफनलैंगटन्नामकः पादरीको मुख्य धर्माधिकारी
वनालिया ॥ ४५ ॥

स लैंगटन् धर्मरतः पुरोहितः

समग्रधर्माहितकार्यसञ्चयम् ।

न्यवारयत्सर्वजनानुबोधना-

न्नको विद्यते गुरुशासनक्रियाः ॥ ४६ ॥

टी०—सलैंगटन्निति । धर्मरतः स्वधर्मतत्परः स लैंगटन् पुरो-
हितः सर्वजनानामनुबोधनात् सर्वजनान् प्रबोधयेत्यर्थः समग्रधर्म आ-
हितो निवेशिश्चासौ कार्यसञ्चयस्तं उत्सवादिनिवहम् न्यवारयत्
प्रत्यपेक्षत् गुरुशासनस्य याः क्रियाः कृतयस्ताः को न विद्यते अपि तु सर्व
एव कुरुते इत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—स्वधर्मनिरतः लैंगटन्नामकः पादरीने लोगोंको सम्झानेसे धर्म
सम्बन्धि सब उत्सवादि काम रुकादिथे क्योंकि गुरुओंकी आज्ञा कौन नहीं
मानता ॥ ४६ ॥

तदैव जौनोनृपतिः पुरोधसा

जनानुमत्या नरपासनाद्भृशम् ।

पृथग्व्यधायि व्यसनावधीरितो

जनोऽपमानं ह्यनुयाति गर्हितः ॥ ४७ ॥

टी०—तदैवेति । तदैव लैंगटन्नाम्ना पुरोधसा जनानुमत्या लोकस-
म्मत्या जौनो नृपतिर्नरपासनाद्राजसिंहासनाद् भृशमत्यर्थं पृथग्व्यधायि
अकारि “धा धातोर्लुङिचिणि । आतोयुक्चिण्कृनोरिति युगागमाद्-
पम्” । हीति निश्चयेन गर्हितो निन्दितो जनोऽपमानं निरादरमनुयाति
प्राप्नोतीत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—उसीसमय लैगटनपुरोहितने लोकसम्मतिसे जौनराजा राज्यासनसे अत्यन्त पृथक् करदिया क्योंकि कुत्सितपुरुष निरादरको प्राप्त होता है ॥ ४७ ॥

अथैंग्लिशा राजविरोधिनोऽभवन्
फरासिसा नन्दनभूमिलोलुपाः ।
इतीव जौनोऽरिभयाभिघूर्णितः
समाययौ ताञ्छरणं पुरोहितान् ॥ ४८ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं ऐंग्लिशा राज्ञो विरोधिनो विद्वेषयुता अभवन् फरासिसाः फ्रान्सदेशवासिनः पुरुषा नन्दनस्य या भूमिस्तत्र विषये लोलुपा अभिजापवन्तोऽभवन् अजायन्त जौनो भूप इतीव इत्थं यथा भवति तथा अरिभयाद्धेतोर्भिघूर्णितश्चलधैर्यः । “घूर्ण भ्रमणे धातोः गत्यर्थावर्म्भकश्चिलप्रीडस्थासवसन्नरुहजीर्येतिभ्यश्चेति सूत्रेण कर्तरि भायकर्मणोश्चक्तः प्रत्ययः” घूर्णितः प्रचलायिन इत्यमरः । एवंविधः सन् तान् पुरोहिताञ्छरणं रक्षित्वाभावं समाययौ प्राप ॥

भा०—अनन्तर ऐंग्लिशलोग राजाके विरुद्ध होगये फ्रान्सीय नन्दनराज्य में लोलुप होगये जौनराजा इसतरह शत्रुभय से चलधैर्य होकर उन पादरियों के शरण आगया ॥ ४८ ॥

पुरोहितास्तं शरणागतं पुन—
नराधिपं जौनमकार्षुरग्रिमम् ।
महापराधेपि कृते महात्मना
न कोपवह्निः प्रकरोति विक्रियाम् ॥ ४९ ॥

टी०—पुरोहिता इति । पुरोहिताः शरणागतं रक्ष्यभावं प्राप्तं तं जौनं पुनर्भूयोऽग्रिमं सर्वाधिकारेपि तं नराधिपं महीपतिमकार्षुर्व्यदधुः महापराधेऽपि कृते सति “यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी”

महात्मनां महत्त्वविशिष्टानां पुरुषाणां कोपवह्निः क्रोधानलो विक्रियां
विकारं न प्रकरोतीत्यर्थान्तरन्यासः ॥

भा०—पादरीलोगोंने शरणको प्राप्त जौनको फिर सर्वाधिकारी राजा
बनादिया क्योंकि बड़े अपराध के करने पर भी महात्माओं का कोपानल विकार
को नहीं करता ॥ ४६ ॥

ततः पुरोधामतिमान् हि लैंगटन

प्रजामुखार्थं नृपधर्मसंयुते ।

अनेकसत्याश्रवमैग्नचार्टके

व्यवापयद्रूपकराक्षराणि सः ॥ ५० ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं अग्रिमो मुख्यो लैंगटननामा स पुरो-
हितः प्रजामुखार्थं लोकानन्दार्थं नृपधर्मसंयुते राजधर्मयुक्ते अनेके
सत्याश्रवाः सत्यनियमः सन्ति यस्मिन् तच्चतन्मैग्नचार्टकं तन्नामकं पत्रं
तस्मिन् भूपस्य राज्ञः कराक्षराणि हस्ताक्षराणि व्यवापयदकारयत् ॥

भा०—अनन्तर उस मुख्य लैंगटननामक पादरी ने प्रजा के सुख निमित्त
राजधर्मयुक्त अनेक सत्यनियम परिपूर्ण मैग्नचार्टकनामक पत्र पर राजहस्ता-
क्षर करादिये ॥ ५० ॥

(युग्मकम्)

रिपौ सुते पक्षविहीनसंस्थिति-

र्धनग्रहोनीतिमृतेन कर्हिचित् ।

नृपात्मजस्योपयमेऽग्रिमस्य हि

जनानुमत्या द्रविणस्य संग्रहः ॥ ५१ ॥

इति प्रतिज्ञापरिपूर्णपत्रकं

नराधिपस्तत्परिवर्तितुं तदा ।

सहायतां प्राप्य पुरोधसोऽन्यतः

पुनः प्रजादुःखकरो ह्यवोभवीत् ॥ ५२ ॥

टी०—रिपौ सुत इति । तदा नराधिपः रिपौ शत्रौ सुते पुत्रे पक्षत्रिही-
नसंस्थितिः पक्षरहितन्यायः नीतिमृते नयन्तरा “ ऋतिः सौत्रो धानु-
र्जुगुप्सार्थकः कृपार्थकश्च तत उणादिके प्रत्ययः ” पृथग्बिनेति सूत्रेण
द्वितीया, पञ्चम्यनुवृत्तौ सत्यां ऋते योगे द्वितीया । पृथग्बिनान्तरेण तर्हि रुड्
नानाचवर्जने इत्यमरः । धनग्रहो वस्वादानं कर्हिचिन्न कदापि न हीति
निश्चयेन अग्रिमस्य ज्येष्ठस्य नृपात्मजस्य राजकुमारस्योपयमे विवाहे
जनानुमत्या लोकसम्मत्या द्रविणस्य द्रव्यस्य संग्रहो भूपतिना कर्तव्य इति
सर्वत्रयोजना इति तत्पूर्वोक्तं राजधर्मविशिष्टं प्रतिज्ञापरिपूर्णपत्रकं
नियमपरिपूर्णपत्रं मैग्नचार्टरकं नाम परिवर्तितुमन्यथा कर्तुमन्यतोऽपरपक्षात्
पुरोधसः कस्यापि पुरोहितस्य सहायतां साहाय्यं प्राप्य लब्ध्वा पुन-
र्भूयः प्रजादुःखकरो लोकप्रतोदनपरोऽवोभवीत् अतिशयेनाजायत
“ भूधतोर्धङ्लुकि लङि रूपम् ” ॥

भा०—उस समय राजा रिपु तथा शत्रुओं में पक्षरहित न्याय करना नीति
के बगैर लोगोंसे धन न लेना प्रथम राजकुमारके विवाहमें लोगोंकी सम्मति से
धन लेना इसतरह उस राजधर्मविशिष्ट अनेकनियमोंसे युक्त मैग्नचार्टरक पत्र
को बदलनेके लिये दूसरे पक्षवाले पादरीकी सहायता पकर पुनः प्रजाको दुःख
देनेवाला होगया ॥ ५१ । ५२ ॥

प्रजा विहन्तुं स्वयदातिसंयुतो

यदा बभूवाधिपतिस्तदा जनाः ।

सहायतां फ्रान्सनृपस्य तत्क्षणा-

दलप्सताभीष्टतमामरिन्दमाम् ॥ ५३ ॥

टी०—प्रजा इति । यदा यस्मिन्समयेऽधिपतिर्भूः प्रजाः प्रकृती विहन्तुं

विशसितुं स्वपदातिसंयुतो निजसेनावृतो बभूव तदा तस्मिन् समये जनाः
समग्रलोकास्तत्क्षणात्तत्कालात् अभीष्टमामत्यन्तं स्पृहणीयां अरिन्दमां
तन्नामिकां शत्रूणां स्तम्भिनीमिति भावः । “संज्ञायां भृतृवृजिधारिस-
हितपिभ्यः खच् इति खच्प्रत्ययः अरुर्द्विपदजन्तस्यमुम्” फ्रान्सनृपस्य
सहायतामलप्सत प्रापन् ॥

भा०—जिससमय राजा जौन अपने पदातियों के साथ प्रजाके लोगों को
मारने को उद्यत हुआ उसी समय प्रजावर्गने स्वमनोऽभिलषित शत्रुओं को दमन
करनेवाली फ्रान्सदेशाधिपति की सहायता पाई ॥ ५३ ॥

रसेन्दुयुग्मेन्दुमिते शके तदा

परामुतामाश्वगमद्धरापतिः ।

अनेकमात्सर्य्यसमाश्रितं जनं

न धारयत्येव वसुन्धराऽऽकुला ॥ ५४ ॥

टी०—रसेन्दुयुग्मेन्द्विति । तदा तस्मिन्समये धरापतिर्महीभृत् रसेन्दु-
युग्मेन्दुमिते षोडशाधिकद्वादशशतमिते क्रैष्टशके आशु शीघ्रं अत्यनर्थवि-
धानसमय इतिभावः परामुतां परेतभावमगमदन्नियतेत्यर्थः वसुन्धरा-
ऽसमञ्जसकार्य्येणेति शेषः आकुला सती अनेकानि मात्सर्याणि तेषु
समाश्रितं जनं पुरुषं नैव धारयतीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥

भा०—उस समय राजा जौन १२१६ ईसवी में शीघ्रही मृत्यु को प्राप्त हो-
गया क्योंकि बुरे कामों से व्याकुल हुई पृथ्वी अनेक कपटादिदोषयुक्त पुरुष को
धारण नहीं करती है ॥ ५४ ॥

अथापि जौनस्य सुतोऽग्रियः कृश-

स्तृतीयसंख्यः सरलश्च हेनरीः ।

रसेन्दुयुग्मेन्दुमिते शके तदा

नृपासनेऽस्थान्नववर्षकल्पकः ॥ ५५ ॥

टी०—अथापीति । अथानन्तरमपि षोडशाधिकद्वादशशतमिते शके तदा नववर्षकल्पको नवहायनदेशीयः । “ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयर इति कल्पप्रत्ययः” सरलो मृदुस्वभावः कुशश्चातकलेवरश्च तृतीयसंख्यो हेनरीजॉनस्य राज्ञोऽग्रियो ज्येष्ठः सुतः । “अग्रशब्दात् घञ्छौचैति सूत्रेण घप्रत्ययः घस्येय्” [पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रज इत्यमरः] नृपासने राज्यपीठेऽस्थात् ॥

भा०—अनन्तर उसी १२१६ ईसवी में नव वर्ष का कुशशरीरवाला सरल स्वभावयुक्त तृतीय हेनरीनामक जौनराजाका ज्येष्ठपुत्र राज्यासन पर बैठा ॥ ५५ ॥

मृषा प्रतिज्ञोऽसदृशोऽधिकव्ययो—

ऽन्यदेशिनामुन्नतिदो नृपोऽभवत् ।

धियाल्पयाऽऽभ्यन्तरिकान् बहिष्कृतान्

करोति यः पात्रमसौ कथं श्रियः ॥ ५६ ॥

टी०—मृषेति । मृषाप्रतिज्ञो ऽसत्यसंगरोऽसदृशोऽयोग्ये कार्य्येऽधिको ऽनलो व्ययो यस्य तथाऽन्यदेशिनामपरदेशीयानां पुरुषाणामुन्नतिद ऐश्वर्य्यविधायकः “आतोऽनुपसर्गे कः” एवंविधो नृपो राजाऽभवत् यः पुरुषोऽल्पया धिया स्वबुद्ध्याऽऽभ्यन्तरिकान्पुरुषान् बहिष्कृतान् कार्य्यात् पृथक् करोति असौ पुरुषः श्रियः पात्रं भाजनं कथं भवतीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—यह राजा मिथ्या प्रतिज्ञावाला अयोग्यकार्य्यपर ज्यादा खर्च करने वाला परदेशियों का उन्नतिकारक हुआ क्योंकि अपनी अल्पबुद्धिसे भीतरी लोगों को जो बहिष्कृत करता है वह किसतरह लक्ष्मीका पात्र होसकता है ॥ ५६ ॥

पुरापि या राज्यमुखे पुरोधसां

मठाधिपानामभवन्सुसंसदः ।

धरेऽवरेऽस्मिन्सति पार्लिमेण्टया

समाख्यया ख्यातिमगुर्हिताः क्षितौ ॥ ५७ ॥

टी०—पुरेति । हीति निश्चयेन पुरा पूर्वं राज्यस्यैलिशराज्यस्य मुखे प्रारम्भे मशधिपानां मश्वराणां पुरोधसां पुरोहितानां याः सुसंसदः सुसभाः । समज्या परिपद्धेष्टी सभसमितिसंसद इत्यमरः । अपयन् अजायन्त अस्मिन्धरेश्वरे राजनि सति “अत्र भावलक्षणे सप्तमी” ताः समज्याः क्षितौ पृथिव्यां पालिमेण्टया समाख्यया । “इत्थं भूतलक्षणे तृतीया ” ख्यातिं प्रसिद्धिमगुः प्रापुः ॥

भा०—यह निश्चय है कि पहिले इंग्लिशराज्य के प्रारम्भ में मठधारी पादरियों की जो समायें होती थीं इस तीसरे हेनरीराजाके होनेपर वे धरातलके बीच पालिमेण्ट करके प्रसिद्ध होगई ॥ ५७ ॥

नृपेऽप्यनल्पव्ययिनि प्रमादिनि

कृताधिकाराः पुरुषाः पराङ्मुखाः ।

तदीयमावुत्तमथाभिमानिन-

मकुर्वताग्रं खलु मौण्टफर्टकम् ॥ ५८ ॥

टी०—नृप इति । अनन्तरं खल्विति निश्चयेन प्रमादिनि असमीक्ष्यकारिणि नृपेऽपि अनल्पव्ययिनि अधिकव्ययविधायिनि सति “यस्य च भावेनेति सप्तमी” कृताधिकारा अधिकारवन्तः पुरुषाः पराङ्मुखा राज्ञो विमुखाः सन्तः अभिमानिनं गर्त्रयुतं तदीयं राज्ञ इत्यर्थः । “त्यदादीनि चेति वृद्धसंज्ञा वृद्धाच्छः द्वयेय ” आवुत्तं भगिनीपति । [भगिनीपतिरावुत्त इत्यमरः] मौण्टफर्टकं तन्नामकं पुरुषं अग्रं समग्रकार्येषु मुख्यमकुर्वत व्यदधत ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चय है कि प्रमाद्युक्त राजा के अधिकव्ययी होने पर वे मुख्य प्राप्त अधिकारिणोंने बड़े अभिमानि राजाके भगिनीपति साइमन्डमौण्टफर्ट को मुख्याधिकारी बना लिया ॥ ५८ ॥

गुगर्तुगुमेन्दुमि ते शके समं

रणोऽभवत्समनकेन भूपतेः ।

1. & 2. Montfort (Simon De).

परेण रुग्णः संसृतोऽपि हेनरी—

हंतोद्यमो वन्दिगृहं समाविशत् ॥ ५६ ॥

टी०—युगेति । युगर्तुयुगेन्दुमिते चतुःषष्ट्यधिकद्वादशशतमिते क्रैष्टशके सैमनकेन सैमन्डीमौण्टफर्टेन समं सार्धं भूपतेर्हेनरीनामकस्य राज्ञो रणोऽभवत् संसृतः सपुत्रोऽपि हेनरीभूपः परेण शत्रुणा रुग्णः पीडितोऽतएव हंतोद्यमो निहतोत्साहः सन् वन्दिगृहं शत्रोर्वन्धनालयं समाविशत् प्रविवेश । “अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ” ॥

भा०—१२६४ ईसवी में सैमण्डी मौण्टफर्टके साथ राजा हेनरीका संग्राम हुआ । अपने पुत्रसहित राजा हेनरीने शत्रुसे पीडित अतएव हंतोत्साह होकर शत्रुके बन्धनालयमें प्रवेश किया ॥ ५९ ॥

प्रशासिताऽभूदिह मौण्टफर्टको

न्यवेशयद्राष्ट्रसदोऽयमाशु तत् ।

इति प्रवृत्तिं परितोऽधिकारिणो—

वलोक्य तस्मै चुकुपुर्दिनेदिने ॥ ६० ॥

टी०—प्रशासितेति । इहेंग्लिशे देशे मौण्टफर्टकः प्रशासिता ऽशेषराज्यकार्यकर्ताऽभूत् अयं मौण्टफर्टक आशु शीघ्रं अधिकारप्राप्त्यन्तरमेव तत्प्रसिद्धं राष्ट्रसदः समग्रराज्यसभामात्मनीनां सभामिति भावः न्यवेशयत् अस्थापयत् अधिकारिणः पुरुषाः परितः समन्तात् इति एवंविधां प्रवृत्तिमाचरणमवलोक्य निरीक्ष्य दिने दिने तस्मै मौण्टफर्टाय चुकुपुः क्रोधञ्चकुः । “कुत्रदुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप इत्यनेन सूत्रेण सम्प्रदानत्वंम्” ॥

भा०—इस इंग्लिशदेशमें मौण्टफर्ट शासनकर्ता हुआ । इसने अधिकार पातेही सारे देश की अपने हितार्थ एक प्रसिद्ध सभा स्थापन की । वहां के

अधिकारी लोग सर्वतः इस तरह की प्रवृत्ति देखकर प्रतिदिन इस मौण्टफर्ट के लिये कुपित हुए ॥ ६० ॥

ततः कुमारोऽपि स वन्दिवेश्मनः

कथञ्चिदस्मान्निरगादसाधनः ।

पुनर्ध्वजिन्या सहितोऽरिसम्मुखे

हुपाद्रवत् खड्गधरो धुरन्धरः ॥ ६१ ॥

टी०—तत इति । ततो अनन्तरं हीति निश्चयेन असाधन उपायर-
हितोऽपि स कुमारो हेनरीपुत्रोऽस्माद्वन्दिवेश्मनः कारागारात् कथञ्चि-
त्केनापि प्रकारेण निरगात् विमुक्तो बभूव । पुनर्भूयः खड्गधरः कर-
वालधारको धुरन्धरः समर्थः कुमारो ध्वजिन्या सेनया सहितोऽन्वितः
सन् अरिसंमुख उपाद्रवद् दुद्राव ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चय है कि सहायहीन वह हेनरी का पुत्र किसी
प्रकार से उस कारागार से निकल पड़ा और फिर सामर्थ्ययुक्त वह कुमार ख-
ड्गधारण कर सेनासहित होकर शत्रु के सामने दौड़ा ॥ ६१ ॥

अथैडवर्डः स कृपाणधारया

शिरोऽसकाद्रिद्विषतो न्यपातयत् ।

ततस्तदीयो जनकोऽपि हेनरीः

स्वराज्यपीठे पुनरप्युपाविशत् ॥ ६२ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं स एडवर्डः कुमारः कृपाणधारया
ऽसिधारया करणेन विद्विषतो मौण्टफर्टस्य शंसकात् स्कन्धात् [स्कन्धो
भुजशिरोऽसोऽर्ध्वं त्यमरः । शंसः स्कन्धे विभागे स्यादिति हैमः] शिर
उत्तमाङ्गं न्यपातयत् पृथक् चकार ततोहीति निश्चयेन तदीयएडवर्डस्ये-
त्यर्थः जनकस्तातः [तातस्तु जनकः पिता इत्यमरः] हेनरीरपि पुनर्भू-
योऽपि स्वराज्यपीठे निजसिंहासन उपाविशत् निविष्टो बभूव ॥

भा०—अनन्तर उस एडवर्डनामक कुमार ने तरवार से मौण्टफर्ट का शिर अलग कर दिया । अनन्तर उसका पिता हेनरी भी फिर अपने राज्यसन पर बैठा ॥ ६२ ॥

अथायनाश्वायनभूमिते शके
स शक्तिमान्सर्वजनातिगो जयी ।
नयीर्दवर्डः प्रियवागयान्वितो
नराधिपोऽभूज्जनतापहारकः ॥ ६३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं अयनाश्वायनभूमिते द्वासप्तत्यधिक-
द्वादशशतमिते क्रैष्टशके शक्तिमान् सामर्थ्ययुक्तः सर्वजनातिगो निखिल-
जनमान्यो जयी जयनशीलो ऽयान्वितः शुभावहविधियुक्तः प्रियवाक्
मधुरवचनपरो ऽतएव जनतापहारको लोकसन्तापविनाशकः । “एवुल्
तृचाविति सूत्रेण एवुल्प्रत्ययः युवोरनाकाविति वोरकादेशः” नयी नी-
तिमान् एडवर्डस्तन्नामको हेनरीपुत्रो नराधिपो ऽभूत् । अत्र परिकराल-
ङ्कारः विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु स इति लक्षणात् ॥

भा०—अनन्तर १२७२ ईसवी में सामर्थ्ययुक्त सबसे श्रेष्ठ विजयशील
मङ्गलोपेत प्रियवचनपरायण लोगों का सन्तापनाशक नयशील एडवर्डनामक
हेनरीपुत्र राजा होगया ॥ ६३ ॥

ततो महीपेन विशेषवाग्मिना
विपक्षभावोपरतास्तदैग्लिशः ।
शनैःशनैरुच्चपदेषु लम्बिता
नराधिपं प्रेमभरैरुपासत ॥ ६४ ॥

टी०—तत इति । ततो अनन्तरं तदा तस्मिन्समये विशेषवाग्मिना
ऽतिशययुक्तिपटुना महीपेन भूषतिना विपक्षभावे उपरता निष्कामा

अतएव शनैः शनैर्मन्दमन्दमुच्चपदेषून्नतस्थानेषु लम्बिताः प्रापिता
ऐंग्लिश नराधिपं राजानं प्रेमभरैरुपासतासेवन्त ॥

भा०—अनन्तर योग्यवार्तकथनमें बड़े चतुर राजासे शत्रुभावरहित अत-
एव आहिस्ते आहिस्ते बड़ी पदवियांको प्राप्त क्रियेगये ऐंग्लिशलोग अत्यन्त
प्रेमसे राजाही सेवा कनेलगे ॥ ६४ ॥

अथापि वेल्सं विषयं विजित्य सः

स्वराष्ट्रभागे च नियोज्य तं तदा ।

शमेन तत्रत्यजनैरमायिभि-

वभूव भूपो ह्यधिराजशब्दभाक् ॥ ६५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि हीति निश्चयेन स भूपो वेल्सं नाम
विषयं देशं विजित्य स्वायत्तीकृत्य मुदा हर्षेण स्वराष्ट्रभागे स्वविषय-
विभागे च तं नियोज्य मेलयित्वा शमेन शान्त्या अमायिभिश्चलरहि-
तैस्तत्रत्यजनैर्वेल्सनिवासिभिरित्यर्थः करणभूतैरधिराजशब्दभाग्यहारा-
जपदविशिष्टो बभूव ॥

भा०—अनन्तर वह राजा एडवर्ड वेल्सनामक देशको जीतकर और
उसको अपने देशके हिस्सोंमें मिलाकर शान्तिसे कपटरहित वहाँके लोगों से
अधिराजपदविशिष्ट होगया ॥ ६५ ॥

ततश्च तन्मण्डलनेतृतार्थिनौ

विवादिनौ स्कौटभुवां बभूवतुः ।

तयोर्विवादे त्विडवर्डभूपति-

रतिष्ठतामात्यसमर्पितक्रियः ॥ ६६ ॥

टी०—तत इति । ततो अनन्तरं स्कौटभुवां स्कौटदेशे द्वौ पुरुषौ
तदेव मण्डलं तस्य या नेतृता प्रभुता तदर्थिनौ तदभिलाषवन्तौ अत-
एव विवादिनौ कलहयुतौ बभूवतुः अमात्येषु मन्त्रिषु । अमान्तिक-

सहार्थयोरित्यवश्यत्—“अव्ययाच्यप् अनेन सूत्रेण त्यप्प्रत्ययः” ।
समर्पिता निवेशिता क्रिया राज्यकृतिर्येन स इडवडो भूपतिस्तयोः
पुरुषयोर्विवादेऽतिष्ठत । “प्रकाशनस्येयारुणयोश्चेति सूत्रेण स्थेया-
रुणभावविषये तिष्ठतेरात्मनेपदम्” ॥

भा०—अनन्तर स्कौटदेशमें वहांके स्वामित्वको चाहनेवाले दो पुरुष
बड़े विवादयुक्त हुये । राजा एडवर्ड मन्त्रियोंके पास अपना सब काम देकर
वहां उन दोनोंके विवादका निर्णयकरनेवाला हुआ ॥ ६६ ॥

महीपतिर्जौनमतन्द्रमक्लमं

व्यधत्त नीत्यैव हि मण्डलाधिपम् ।

तदाऽञ्जसा स्कौटजनाः पराङ्मुखा

नृपासनाञ्जौनमपानयन् क्रुधा ॥ ६७ ॥

टी०—महीति । हीति निश्चयेन महीपतिर्भूमीशो नीत्यैव नयेनैव
ऽतन्द्रमालस्यरहितं अक्लमं ग्लानिरहितं जौनं तन्नामकं मनुजं मण्ड-
लाधिपं तन्मण्डलनेतारं व्यधत्त कृतवान् तदा तदाधिपत्यप्राप्तिसमये
पराङ्मुखा वैमुख्यप्राप्ताः स्कौटजनाः स्कौटनिवासिनो लोका अञ्जसा
शीघ्रं [साग्नभट्टित्यञ्जसाद्वायेत्यमरः] क्रुधा कोपेन जौनं नृपासनात्
तत्रत्यराज्यपीठाद् अपानयन् पृथक् चक्रुरित्यर्थः ॥

भा०—राजा एडवर्डने नीतिही से अनलस और ग्लानिरहित जौन-
नामक पुरुषको स्कौटदेशका स्वामी बना दिया । उससमय उसकी
राज्यप्राप्तिसे विमुख स्कौटदेशीयलोगोंने शीघ्रही जौनको राज्यासनसे पृथक्
कर दिया ॥ ६७ ॥

ततः परं वेत्यसंकाख्यमग्रं

विधाय सर्वे मनुजास्तदैग्लिशान् ।

कुबुद्धयः पुंस इवोपकारिणः

स्वमण्डलात्साधुमतीन्यवारयन् ॥ ६८ ॥

टी०—ततः परमिति । ततः परमनन्तरं तदा तस्मिन्समये सर्वे मनु-
जाः स्कौटवासीनो जना वेल्यसकार्ख्यं वेल्यसनामधेयं कञ्चित्पुरुषमग्र-
गं । “अन्तात्यन्तेति सूत्रोपात्तशब्देषूपपदेषु गमेर्दप्रत्यये कृते अन्यत्रापि
दृश्यत इति वक्तव्यमिति वार्तिकेन गमेर्दः ङित्वाट्टिलोपः” । सेनाग्र-
गणं विधाय कृत्वा साधुमतीन् साध्वी मातिर्बुद्धिर्येषां तथाविधान्
ऐंग्लिशान् कुबुद्धयः कुत्सितमतयः पुरुषा उपकारिणः परोपकारवतः
पुंसो जनान् इव स्वमण्डलात् स्वदेशात् न्यवारयन् निरकाशयन् ॥

भा०—अनन्तर उससमय स्कौटवासीलोगोंने वेल्यसनामक पुरुषको मुख्य
बनाकर अच्छी बुद्धिवाले ऐंग्लिश लोगों को दुष्टबुद्धिवाले लोग उपकारी पुरुषों
को जैसा अपने देशसे निकाल दिया ॥ ६८ ॥

अथैडवर्डों विषये जिगीषया—

ऽरिवर्गमातर्दितुमाचकाङ्क्ष सः ।

समेत्य तत्राजिमखान्तिमं बलिं

चकार तं वेल्यसकार्ख्यमुत्कटम् ॥ ६९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं हीति निश्चयेन एडवर्डों भूपतिजि-
गीषया विषये स्कौटदेशे ऽरिवर्गं शत्रुसंघमातर्दितुं हिंसितुमाचकाङ्क्ष
इयेष स भूपः तत्र स्कौटे उत्कटमुच्छृङ्खलं वेल्यसकार्ख्यं नाम पुरुषं
आजिरेव मखः तस्यान्तिमं रणयज्ञान्तप्रतिपादितं बलिमुपहारं चकार
कृतवान् ॥

भा०—अनन्तर एडवर्डराजाने स्कौटदेशमें शत्रुओंको नाशकरनेके लिये
इच्छा का । उसने वहां जाकर उस बलिष्ठ वेल्यस को रणयज्ञका अन्तिम बलि
करदिया ॥ ६९ ॥

ततः प्रयाते समये कियत्यपि
बली र्वार्टब्रयुसनामको ऽपरः ।
पराजितान् स्कौटनिवासिनो जनान्
अनन्दयद्राज्यसुखाभिलाषुकः ॥ ७० ॥

टी०—तत इति । ततो अनन्तरं कियत्यपि समये प्रयाते सति र्वार्ट-
ब्रयुसनामको ऽपरो बली शक्तिमान्पुरुषो राज्यसुखस्याभिलाषुकः ।
“लपपतपदस्थाभूवृषहनक्रमगमशृभ्य उक्ञ् इत्युक्ञ् प्रत्ययः” । एवं
विधः सन् पराजितान् हतश्रिय ऐंग्लिशैरिति शेषः । एवंविधान स्कौट-
निवासिनो जनान् अनन्दयत् प्रसन्नानकरोदित्यर्थः ॥
भा०—अनन्तर कितनेही समय बीतने पर राज्यसुखाभिलाषी र्वार्ट-
ब्रयुसनामक दूसरे बलवान् पुरुषने अंग्रेजोंके हराये हुये स्कौटनिवासी लोगों
को प्रसन्न करदिया ॥ ७० ॥

अथैडवर्डः पुनरेव तां भुवं
ययौ ससैन्यो ऽमितपौरुषावृतः ।
स कार्लइल्स्थानमवाप्य संमुदा
सुरम्यभूमौ शिविरं व्यधापयत् ॥ ७१ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं अमितपौरुषावृतो अतुलविक्रमोपेतः
ससैन्य एडवर्डः पुनरेव भूयोऽपि अत्रैवकारो ऽप्यर्थः तां भुवं स्कौटदेश-
भूमिकां ययौ गतवान् स भूयः कार्लइल्स्थानं तन्नाम स्थानविशेषम-
चाप्योपगम्य संमुदा हर्षेण सुरम्यभूमौ रमणीयभूभागे शिविरं सेनानि-
वेशम् [निवेशः शिविरं षण्ड इत्यमरः] व्यधापयद् अकारयत् ॥

भा०—अनन्तर अतुलविक्रमोपेत राजा एडवर्ड सेनाके साथ स्कौटनाम
देश को गया । उस सज्जाने वहाँ कार्लइल् स्थान को पहुँच कर अच्छे रमणीय
स्थानपर सेनानिवेश कराया ॥ ७१ ॥

ततो ऽर्धरात्रे ऽनुचरादिभिर्भृशं
सुसेव्यमानो नृपतिर्हरिं स्मरन् ।
अनित्यमेतद्भुवनं विहाय सः
सुखेन लोकान्तरमञ्जसाभ्यगात् ॥ ७२ ॥

टी०—तत इति । ततो ऽनन्तरं अनुचरादिभिः सेवकादिभिः आदि-
पदात् स्वज्ञातिपरिग्रहः सुसेव्यमान उपास्यमानो नृपतिर्हरिं स्मरन्सन्
अनित्यं भंगुरमेतद्भुवनं विहाय रहयित्वा ऽर्धरात्रे । “अहः सर्वकदेश
संख्यातपुरयाच्च रात्रेः अच् प्रत्ययः स्यात्” सुवेनाञ्जसा शीघ्रं लो-
कान्तरं परलोकमभ्यगात् प्रापत् ॥

भा०—अनन्तर अनुचरोसे सेव्यमान, ईश्वरका स्मरण करता हुआ राजा
एडवर्ड अनित्य इस संसारको छोड़कर आधीरातके समय सुखसे जल्दीही परलोक
को सिधारा ॥ ७२ ॥

अथैडवर्डस्य महीपतेः सुतो
वृथाव्ययी छातकलेवरो नृपः ।
द्वितीयसंख्यस्त्विडवर्डकोऽभवत्
सुतेजसां स्थूलतनुर्नहीक्ष्यते ॥ ७३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं वृथाव्ययी अकार्यव्ययकर्ता छातकले-
वरः कुशशरीरः [अमांसो दुर्बलश्चात इत्यमरः] महीपतेरेडवर्डस्य सुत-
स्तनूजो द्वितीयसंख्य एडवर्डको नृपो राजा ऽभवत् हीति निश्चयेन सु-
तेजसां परक्रमविशिष्टानां पुरुषाणां स्थूलतनुः नेक्ष्यते नावलोक्यते न-
विचार्यते इति यावत् ॥

भा०—अनन्तर अकार्यमें व्ययकरनेवाला कुशशरीरयुक्त राजा एडवर्ड

का पुत्र द्वितीयसंख्यक एडवर्डनामक राजा होगया । यह निश्चय है कि तेजस्वी पुरुषों का स्थूलशरीर नहीं देखा जाता है ॥ ७३ ॥

अथो ब्रयुसाख्योऽकृत चैंग्लशैर्यदा

समं रणं रेणुकणान्धिताचलम् ।

तदैव तेनैंग्लिशमानवा हठा—

निराक्रियन्तापहतार्थसंचयाः ॥ ७४ ॥

टी०—अथो इति । अथो अनन्तरं यदा यस्मिन्समये ब्रयुसाख्यः पुरुष-
श्चैंग्लिशैर्जनैः समं सार्धं रेणुकणैर्धूलिकणैरन्धिताऽन्धकारयुक्ताऽचज्ञा
पृथ्वी यस्मिन् तथाविधं रणं संग्राममकृत व्यधत्त तदैव तेन ब्रयुसा-
ख्येन अपहृता अर्थसंचया येषां ते ऐंग्लिशा हठाद् बलात्कारात् निरा-
क्रियन्त अपानीयन्त ॥

भा०—जिस समय ब्रयुसाख्यने ऐंग्लिशोंके साथ तुमुल संग्राम किया उसी
समय उसने सब अंग्रेजोंको जबरदस्ती लूट छीनकर निकाल दिया ॥ ७४ ॥

अथाधिराजस्त्विडवर्डसंज्ञको

हुपाशृणोदुर्जनवैकृतं यतः ।

महाध्वजिन्या सह तं च मण्डलं

ययावसौ वीररसाभिपूरितः ॥ ७५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं इडवर्डसंज्ञकोऽधिराजो दुर्जनानां वैकृतं
विरुपाचरणमुपाशृणोत् चारेभ्य इति शेषः यतो यस्मात्कारणाद् असौ
भूपो वीररसेनाभिपूरितः सन् महाध्वजिन्या सेनया सह तं स्कौटं मण्ड-
लं च ययौ ॥

भा०—अनन्तर एडवर्डनामक भूपतिने दुर्जनोंके दुष्टाचरणको सुना
जिससे कि राजा बड़े क्रोधमें आकर बड़ी सेनाके साथ स्कौटदेशको जा
पहुँचा ॥ ७५ ॥

युगेन्दुवह्नीन्दुमिते शके मृधे
 विनोक्वरन्स्थानविशेषके नृपः ।
 पराजितोऽभूदरिभिर्मदोच्छ्रितै-
 रतो जनस्तत्र निरङ्कुशोऽभवत् ॥ ७६ ॥

टी०—युगेति । नृपो भूपतिर्युगेन्दुवह्नीन्दुमिते चतुर्दशाधिकत्र-
 योदशशतमिते क्रैष्टशके विनोक्वरन्स्थानविशेषके विनोक्वरन्रणक्षेत्रे
 मृधे संग्रामे मदोच्छ्रितैरुन्मत्तरिभिः शत्रुभिः पराजितो विजितोऽभूत्
 अतोऽस्मात् कारणात् तत्र तस्मिन् देशे जनस्तत्रत्यलोको निरङ्कुशो
 यथेच्छाचरणोऽभवत् ॥

भा०—राजा एडवर्ड १३१४ ईसवी में विनोक्वरन्नामक संग्रामस्थलमें
 युद्धमें प्रबल शत्रुओं से हारगया जिस कारण से कि वहां के आदमी निरङ्कुश
 होगए ॥ ७६ ॥

ततः स्वराष्ट्रे विनिवर्तितेन ते
 महीक्षिता वरैनसंज्ञकाः समम् ।
 अयुत्सतासत्पथगाभिर्नोऽशमा
 ध्रुवं विगृह्णन्ति नृपं सुखप्रदम् ॥ ७७ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं ते वरैनसंज्ञका राजसैवकाः स्वराष्ट्रे
 निजविषये विनिवर्तितेन प्रत्यागतेन महीक्षिता महीं क्षियति । “क्षि नि-
 वासगत्योः तुदादिः, महां क्षयति क्षि क्षयैश्वर्ययोः श्वादिभ्यं धातुः ततः
 किपि तुगागमः ” । तेन राज्ञा सममयुत्सत युयुधिरे ध्रुवमिति निश्चयेन
 असत्तथे कुमारे । “ऋक्पूरव्यूः पथामानक्षे इत्यप्रत्ययः ” । गमने
 शीलं येषां ते “सुप्यजातौ गिनिस्ताच्छील्ये इति गिनिः गित्त्वादुप-
 धादीर्घः ” । एवंविधाः अशमाः शान्तिरहिताः सुखप्रदम् । “आतथो-

पसर्ग इति कः प्रत्ययः । आनन्ददायकं नृपविगृह्णन्ति विग्रहयुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारः उत्प्रेक्षालङ्कारोऽपि अतः संसृष्टिः ॥

भा०—अनन्तर प्रसिद्ध कलहप्रिय बैरनलोगोंने स्वदेशमें लौटेहुए राजाके साथ युद्ध किया । यह बात ठीक है कि कुमार्गगामी क्रोधीलोग सुख देनेवाले राजा के साथ विरोध करते हैं ॥ ७७ ॥

नृपस्य भार्याऽपि निकृष्टवंशजा
विपक्षभावैः सह सन्धिमाहिता ।
व्यधत्त पत्युर्निधनं हि गर्हिताः
स्त्रियो ऽनुकूलं प्रतिजानते ऽशुभम् ॥ ७८ ॥

टी०—नृपस्येति । निकृष्टवंशजा हीनकुलोत्पन्ना नृपस्यैडवर्डस्य भार्या भरणयोग्या नत्वानन्ददायिनी स्त्री विपक्षभावैः शत्रुभिः सह सन्धि सन्धानमाहिता प्राप्ता सती पत्युः स्वभर्तुर्निधनं मरणं व्यधत्त कृतवती, गर्हिता निन्दिताः स्त्रियो ऽशुभमङ्गलं अनुकूलं योग्यं प्रतिजानते मन्यन्ते ॥

भा०—हीनकुलोत्पन्न राजा एडवर्ड की स्त्री ने बैरनों के साथ मिलकर राजा का मरण करादिया, क्योंकि निन्दित स्त्रियां बुरी बात को अच्छी समझती हैं ॥ ७८ ॥

अथैडवर्डस्य सुतो बलोद्धत-
स्तृतीयसंख्यस्त्विडवर्डको ऽनघः
शमेन शौर्येण धियाऽऽगमेन च
स्वताततुल्यो नरपालको ऽजनि ॥ ७९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं बलोद्धतो बलिष्ठो ऽनघः शुद्ध एडवर्डस्य राज्ञः सुतः पुत्रः तृतीयसंख्य इडवर्डकस्तु शमेन शान्त्या शौर्येण पराक्रमेण धिया बुद्ध्या आगमेन शास्त्रेण च स्वताततुल्यो निजपितृसमः सन् नरपालको भूपतिः अजनि अजायत अभूदिति यावत् ॥

भा०—अनन्तर बलवान् और शुद्ध राजा एडवर्ड का पुत्र शान्ति पराक्रम बुद्धि और शास्त्र से अपने पिता के समान होकर तृतीय एडवर्ड नामक राजा होगया ॥ ७९ ॥

महीपतौ कुर्वति राज्यमानयं

महाहवः फ्रान्समहीभुजा समम् ।

बभूव गाइस्केनिदेशवाञ्छता

शतं समा भूमिभृतोऽस्य मानिनः ॥ ८० ॥

टी०—महीति । महीपतौ राज्ञि आनयं नयं मर्यादीकृत्येत्यानयं नीतिपूर्वकं यथा तथा राज्यं कुर्वति सति मानिनो मानवतोऽस्य राज्ञो गाइस्केनिनामा देशस्य वाञ्छता इच्छता फ्रान्समहीभुजा फ्रान्सेश्वरेण समं सार्धं शतं समा वर्षशतं महाहवो बृहद्युद्धं बभूव ॥

भा०—इस राजाके नीतिपूर्वक राज्यकरनेपर अहङ्कारयुक्त इस एडवर्ड राजाका गाइस्केनिदेशको चाहनेवाले फ्रान्सनेशके साथ सौवर्षका बड़ा संग्राम हुआ ॥ ८० ॥

ममैव मातामहपीठमग्रिमं

ममैव तत्फ्रान्सपतित्वमग्रतः ।

इतीड्वर्डः कृतनिश्चयः पुन—

विधातुमार्जि चकमे ऽरिणा सह ॥ ८१ ॥

टी०—ममैवेति । मम एवाग्रिमं मुख्यं मातामहस्य पीठं सिंहासनमस्ति तत्तस्मात्कारणाद् अग्रतो मुख्यतो मम एव फ्रान्सपतित्वं फ्रान्सदेशस्वामित्वमस्ति इडवर्ड इतीत्यं कृतनिश्चयः सन् पूर्वमिति शेषः पुनर्भूयोऽरिणा शत्रुणा सह आर्जि युद्धं विधातुं कर्तुं चकमे उद्युक्तो बभूव ॥

1. King of France. 2. Gascony. 3. Kingdom of France.
4. Edward III.

भा०—मेरे मातामहका मुख्य सिंहासन यह है इसीकारण पहिले मेरा ही फ्रान्सपतित्व का अधिकार है राजा एडवर्ड इसतरह निश्चयकर फिर शत्रुके साथ युद्धकरनेको तैयार हुआ ॥ ८१ ॥

स्वमात्रधीकारमवेक्ष्य कर्हिचि-
न्नकोऽपि राज्याधिकृतो भविष्यति ।
इति ह्ययं फ्रान्सजनाधिपो रणं
रसाब्धिवह्नीन्दुमिते शके व्यधात् ॥ ८२ ॥

टी०—स्वेति । कोऽपिपुरुषः कर्हिचित्कदापि स्वमातुर्निजजनन्या अधीकारं स्वत्वं । “उपसर्गस्य वज्यमनुष्ये बहुलम् इत्युपसर्गस्य दीर्घत्वम्” । अवेक्ष्य त्रिगुण्य राज्यस्याधिकृतो राज्याधिकारी न भविष्यति हीति निश्चयेन अयं फ्रान्सजनाधिप इति हेतो रसाब्धिवह्नीन्दुमिते पञ्चत्वारिंशदधिकत्रयोदशशतमिते कैष्टशके रणं युद्धं शत्रुणा सहेति शेषः व्यधात् अकार्षीत् ॥

भा०—कोई पुरुषभी कभीभी अपनीमाताके अधिकारको विचार कर राज्याधिकारी नहीं होवेगा इसकारण फ्रान्सदेशाधिपतिने १३४६ ईसवी में लड़ाई शुरू की ॥ ८२ ॥

अथैडंवर्डोऽरिबलान्तकारणे
रसेषुवह्नीन्दुमिते शके रयात् ।
रिपोश्च कैलं नगरं तदाञ्जसा
स्वसैनिकैराववृते समन्ततः ॥ ८३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा अरिबलस्य अन्तको यमस्वरूपः एडवर्डो राजा रसेषुवह्नीन्दुमिते पञ्चाशदधिकत्रयोदशशतमिते कैष्टशके रणे युद्धे रिपोः शत्रोश्च कैलं एतन्नामकं नगरं रयात् वेगात् अञ्जसा

शीघ्रं स्वसैनैर्निजसेनाभटैः समन्ततोऽभित आवृत्ते परिवृतं चकार ॥

भा०—अनन्तर उससमय अरिसेनाके नाशकरनेवाले राजा एडवर्डने १३५६ ईसवी में युद्धमें शत्रुका कैलनामक नगरको घेगसे जल्दीही चारों तरफ से अपने सैनिकलोगोंसे घेर दिया ॥ ८३ ॥

स जौनभूपःफिलिपात्मजस्तदा

हताहतेत्युद्धतनादमूर्च्छितः ।

पदातिभिः फ्रान्सनरेश्वरो भृशं

सुचन्दिवेश्मन्यविशन्महीभुजः ॥ ८४ ॥

टी०—स इति । तदा तस्मिन् युद्धसमये फिलिपात्मजः फिलिपा-
ख्यस्य पुत्रः फ्रान्सेश्वरः स जौननामा भूपो हत आहत मारयत ताडयत
इतीत्यं उद्धतनादेन मूर्च्छितः सन् महीभुज एडवर्डस्य पदातिभिर्भृश-
मत्यर्थं सुचन्दिवेश्मनि दृढकारालयेऽविशत् प्रविवेश ॥

भा०—उन युद्धसमयमें राजा फिलिप्का पुत्र फ्रान्सदेशाधिपति वह
जौननामकराजा मारो मारो इस तरह उद्धत शब्द से मूर्च्छायुक्त होकर राजा
एडवर्ड के पदचारी सैनिकोंसे अत्यन्त दृढकारागारमें प्रवेशयुक्त होगया ॥ ८४ ॥

ततस्तयोर्भूमिभृतोः परस्परं

त्रिटीग्निदेशे शुभसन्धिराजनि ।

यतो महीपस्त्रिडवर्डसंज्ञकः

सचास्तनोफ्रान्सनृपासने तदा ॥ ८५ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं भूमिभृतोस्तयोरिंग्लिशफ्रान्सदेशा-
धिरत्योः त्रिटीग्निदेशे परस्परमन्योऽन्यं शुभसन्धिः आजनि बभूव
यतो यस्मात्कारणाच्च तदा तस्मिन्समये स इडवर्डसंज्ञको महीपश्च
फ्रान्सनृपासने नो आस्त नोपाविशत् ॥

1. John. 2. Philip. 3. King of France. 4. Bretigny.
5. Edward III. 6. France.

भा०—अनन्तर इंग्लिश और फ्रान्सदेशाधिपतियों का परस्पर विरोधि-
देश में अच्छा मिलाप होगया जिससे कि उससमय एडवर्ड राजा फ्रान्सेश्वर
के राज्यासनपर न बैठा ॥ ८५ ॥

महोपदायामिडवर्डभूभुजे

बृहद्विभागं विषयस्य चात्मनः ।

अनेकमुक्ताफलरत्नहाटकं

न्यवेदयत्फ्रान्समहीभृदादरात् ॥ ८६ ॥

टी०—महेति । फ्रान्समहीभृत् फ्रान्सेश्वरः इडवर्डमहीभुजे तन्ना-
मकाय राज्ञे उपदायां उपायने [उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा इत्य-
मरः] अनेकानि मुक्ताफलानि रत्नानि हाटकानि एतेषां समाहारः ।
“जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः समाहारे नपुंसकत्वम् ” [स्वर्णं
सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकमित्यमरः] तत् आत्मनो विषयस्य
देशस्य बृहद्विभागं च आदराद् न्यवेदयद् अर्पितवान् ॥

भा०—अनन्तर फ्रान्सदेशाधिपति ने एडवर्डराजाकेलिये भेंटमें कई
एक मौक्तिक रत्न सुवर्ण और अपने देशका एक हिस्सा बड़े आदरपूर्वक
निवेदन किया ॥ ८६ ॥

अथो महीं शासति भूमिपे महान्

बलैकडेथारुयगदोऽभवद्दृशम् ।

अनेन ते नन्दनवासिनो विषु

मृतिं हि नेमे मनुजाः समाययुः ॥ ८७ ॥

टी०—अथो इति । अथोऽनन्तरं भूमिपे ऽस्मिन्निडवर्डे महीं पृथ्वीं
शासति सति महान् प्रबलौ बलैकडेथ आख्या यस्यैवंविधो गदो रोगो
भृशमत्यर्थं अभवत् अनेन रोगेण ते नन्दनवासिनो नेमे ऽर्थे । “प्रथम

चरमेति जसि वा सर्वनामसंज्ञा ” । मनुजाः विषु अभितः मृतिं मरणं
समाययुः प्रपुः ॥

भा०—अनन्तर इसी राजा एडवर्डके राज्यशासन करनेमें एक बड़ा
भारी बलैकडेथनामक रोग हुआ जिससे वे नन्दनवासी आधेलोग मृत्युको
प्राप्त होगये ॥ ८७ ॥

असूयकः फ्रान्सनराधिपः पुन-
र्युयुत्सया तत्र पताकिनीयुतः ।
उपेयिवान्नन्दन एव शात्रवात्
पदातिभिः सार्धमयुद्धयताग्रतः ॥ ८८ ॥

टी०—असूयक इति । असूयकः सेष्यः फ्रान्सनराधिपः पुनर्भूयः
युयुत्सया योद्धुमिच्छया पताकिनीयुतः सेनासहितः सन् शात्रवाच्छत्रु-
भावात् तत्र नन्दने नगर एव उपेयिवान् । “उपेयिवाननाश्वाननूचा-
नश्च एते निपातयन्ते । उप पूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ् वा
तस्यनित्यं कसु इम्” । प्राप्तवान् अग्रतः पदातिभिः सार्धं इडवर्डरयेति
शेषः अयुज्यत ॥

भा०—ईर्ष्या करनेवाले फ्रान्सनरेशने फिर युद्धकी इच्छासे सेनासहित
शत्रुभावसे नन्दननगर को ही पहुँचकर पहिले राजा एडवर्डके पदातियों
के साथ युद्ध किया ॥ ८८ ॥

नगाद्रिवह्नीन्दुमिते शके तदा
सुखास्थितं नन्दनभूमिपं गृहे ।
अतर्कितोऽस्थितिरन्तकोऽदयो
गतामुतां प्राप यदाशु सौख्यदम् ॥ ८९ ॥

टी०—नगेति । अतर्कितोऽस्थितिः प्राप्तिर्यस्यैवंवि-

धोऽदयो दयाशून्योऽन्तर्हो यमो नगाद्रिवह्नीन्दुमिते सप्तसप्तत्यधिक
त्रयोदशशतमिते क्रैष्टशके सौख्यदं सुखप्रदं मृहे स्वोदवसिते सुखास्थि-
तं आनन्दोपविष्टं नन्दनभूमिपं इडवडनामानं नृपं आशु शीघ्रं गतासु-
तां पञ्चत्वं प्रापयद् अगमयत् ॥

भा०—उससमय अकस्मात् प्राप्त होनेवाले निर्दय यम ने १३७७ ईसवी
में सबलोगोंको सुख देनेवाले स्वगृहमें आनन्द से बैठेहुये नन्दनेश एडवर्ड
को शीघ्रही मृत्यु को प्राप्त करदिया ॥ ८९ ॥

अथो द्वितीयो हि रिचार्डकाभिधो

नगाद्रिवह्नीन्दुमिते शके तदा ।

शुभेहि पैतामहकं नृपासनं

समं समध्यास्त नृणां मनांसि च ॥ ९० ॥

टी०—अथेति । अथोऽनन्तरं हीति निश्चयेन तदा नगाद्रिवह्नीन्दु-
मिते सप्तसप्तत्यधिकत्रयोदशशतमिते क्रैष्टशके द्वितीयोरिचार्डकाभिधः
शुभेऽहि सुदिवसे मुदा हर्षेण पैतामहकं पितामहसम्बन्धि “विद्यायोनि-
सम्बन्धेभ्योवुञ् । तद्धितेष्विति आदिवृद्धिः । युवोरनाकावित्यकादेशः”
नृपासनं राज्यपीठं नृणां लोकानां “नृचअस्यनाभिवादीर्घः” मनांसि चे-
तांसि च । अतिमनोहरत्वादितिभावः । समं एककालावच्छेदेन समध्यास्त
उपाविशत् “अधिशीङ्स्थासां कर्म इत्याध.रस्य कर्मत्वम्” अत्राति-
शयोक्तिरलङ्कारः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च कारणात्पूर्वं
कार्यस्यभावे द्वयोः समकालत्वेनेति द्विधा ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चय है कि उससमय १३७७ ईसवीमें द्वितीय
रिचार्ड अच्छे मुहूर्तपर हर्षके साथ पितामहके राज्यासनमें और साथही लोगोंके
चित्तोंमें भी बैठा ॥ ९० ॥

वृथैव हि फ्रान्संपतेर्महाहवः
 समन्तदा नन्दनभूमिपैरभूत् ।
 अनल्परौप्यापगमैककारणं
 प्रजामुखोन्मूलकरोऽतिदुःसहः ॥ ६१ ॥

टी०—वृथेति । तदा तस्मिन्समये फ्रान्सपतेः फ्रान्सेश्वरस्य नन्दन-
 भूमिपैर्नन्दनाधिपतिभिः समं सार्धं अनल्पानि यानि रौप्याणि तेषामपगमो
 व्ययस्तस्यैककारणं मुख्यहेतुः तथा प्रजायाः सुखस्य उन्मूलकः उत्खातकः
 अतएव अतिदुःसहः सोढुमशक्यो महाहवः संग्रामो वृथा एवाभूत् ॥

भा०—उससमय फ्रान्सेश्वरका नन्दनधिपतियोंके साथ अधिक रुपयोंका
 व्यय करनेवाला तथा प्रजाके सुखका नाशक बड़ा भयङ्कर संग्राम व्यर्थही
 हुआ ॥ ६१ ॥

यतो रिचार्डेंन च वस्ववाप्तये
 करातिभारः प्रकृतावधार्यत ।
 अतः प्रजा सन्ततखिन्नमानसा
 नृपानुशिष्टौ विमुखी बभूव सा ॥ ६२ ॥

टी०—यतइति । यतोऽतिव्ययकारणात् रिचार्डेंन राज्ञा च वस्व-
 वाप्तये द्रव्यलाभाय प्रकृतौ प्रजायां करातिभारो बलिभारो ऽधार्यत
 आरोप्यत अतः कारणात् सन्ततं निरन्तरं खिन्नं मानसं यस्याः सा प्रजा
 प्रकृतिर्नृपानुशिष्टौ भूपाज्ञायां विमुखीबभूव पराङ्मुखतां प्राप ॥

भा०—इस अधिक व्यय होनेके कारण राजारिचार्डने द्रव्यप्राप्तिके लिये
 प्रजापर अधिक कर लगाया जिससे कि अत्यन्त खिन्न प्रजा राजाकी आज्ञामें
 विमुख होगई ॥ ६२ ॥

ततश्च तेष्वेव दिनेषु टैलरो
ययौ तदग्रे सरतां कृतोद्यमः ।
तदा महीभृत्कृतलोकसत्क्रियः
करार्धभागं जगृहे समन्ततः ॥ ६३ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं तेष्वेव दिनेषु टैलरोनाम कश्चित्पुरुषः
कृतोद्यमो विहितोद्योगः सन् तदग्रे सरतां तेषां प्रतिकूलानां अग्रगण्यभावं
“पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तः ट प्रत्ययः स्यात् । सूत्रे अग्रे इति एदन्तत्वमपि नि-
पात्यते ततो भावे तल् ” ययौ प्राप तदा कृतलोकसत्क्रियो विहितजन
संमानो महीभृत् राजा समन्ततः करार्धभागं जगृहे ॥

भा०—अनन्तर उन्हीं दिनोंमें बड़ा उद्योगी टैलरनामक पुरुष उन राजप्रति-
कूल लोगोंका अग्रगण्य होगया उससमय लोगोंको सन्मान करतेहुए राजाने सब
लोगोंसे करका आधा भाग लिया ॥ ६३ ॥

तथापि वैमुख्यमुपागताः खला
नरान्विजघ्नूर्जनितागसोऽपरे ।
समग्रपौरेषु नृपापकारिणी—
मकुर्वताख्यां भयदायिनीं नृणाम् ॥ ६४ ॥

टी०—तथेति । तथापि राज्ञा करार्धभागे गृहीते सत्यपि वैमुख्यं विमु-
खतां उपागताः प्राप्ताः खलाः समग्रपौरेषु अशेषनगरवासिषु विषये
नृपस्य अपकारिणीं नृणां भयदायिनीं भीत्युत्पादिनीमाख्यामाख्यानं
कथनमकुर्वत ॥

भा०—राजाके आधा करलेने परभी शत्रुभावको प्राप्त दुष्टलोगोंने कईएक
आदिमी मारादिये और अपराधीलोग सबलोगोंके बीच राजाको हानि पहुंचाने-
वाली और लोगोंको भय दिखलानेवाली उक्ति करनेलगे ॥ ६४ ॥

स्मिताह्वये क्षेत्रविशेषके ततः
 समं नृपो द्वेषकराग्रगामिभिः ।
 चकार जन्यं रुधिरौघवर्षि हि
 क्षये नराः सन्ति धिया परिच्युताः ॥ ६५ ॥

टी०—स्मितेति । ततोऽनन्तरं नृपो भूपः स्मिताह्वये स्मितनामके क्षेत्रविशेषे द्वेषकराणां विद्वेषिणां अग्रगामिभिर्मुखैः समं सार्धं रुधिरौघं असृङ्निवहं वर्षतीति तज्जन्यं युद्धं चकार कृतवान् हीति निश्चयेन क्षये विनाशे नरा मनुष्या धिया बुद्ध्या परिच्युताः सन्ति भवन्तीत्यर्थः इत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तरं राजाने स्मितनामक रणक्षेत्रमें द्वेषियोंके साथ रुधिरनिवह को वर्षानेवाला संग्राम किया यह बात ठीक है कि विनाशकालमें मनुष्य विनष्ट बुद्धिके होजाते हैं ९९ ॥

ततश्च विद्वेषकरं हि दैलरं
 महाजिसत्रज्ज्वलितकुध्रग्निषु
 नृपोऽपि जन्याध्वरदीक्षितः क्षणा-
 ज्जुहाव खड्गसुश्रया नयास्पदम् ॥ ६६ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं जन्यं युद्धमेवाध्वरोयज्ञस्तत्र दीक्षितः कृतसंकल्पो राजापि अनुयोऽनीतिस्तदास्पदं तत्स्थानभूतम् “आस्पदं प्रतिष्ठायामिति सुट् निपात्यते” अतएव विद्वेषकरं दैलरं महाजिरायोधनं तदेवसत्रं यज्ञस्तस्मिञ्ज्वलिताः प्रदीप्ता ये कुध्रग्नयः क्रोधरावकास्तेषु मध्ये खड्गं एव सुश्रया यज्ञरूपोपकरणं तथा क्षणात् अविलम्बात् जुहाव आहुतियुक्तं चकार । अत्र साङ्गः समस्तवस्तुविषयो रूपकालङ्कारः तद्-

पक्रमभेदोऽयं उपमानोपमेययोः । समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा
साङ्गमेतदिति लक्षणात् ॥

भा०—अनन्तरं संग्रामरूपी यज्ञमै कृतसंकल्पराजाने अन्यायका स्थानभूत
विद्वेषकरनेवाले टैलरनामकपुरुषको महासंग्रामरूप यज्ञके प्रज्वलित क्रोध ग्निमै
तरवाररूपी सुवासे जलदीही हवन करदिया ॥ ९६ ॥

अथो महीपो विषयाधिवासिनः

स्वतन्त्रकार्यस्य कृते व्यजिज्ञपत् ।

धरेशवाग्वन्धनकृष्टमानसा

रणान्न्यवर्तन्त समेऽसमप्रियाः ॥ ९७ ॥

टी०—अथो इति । अथो अनन्तरं महीपो राजा विषयेदेशे अधिवास-
न्तीति तान्सर्वाङ्गनान् स्वतन्त्रकार्यस्य कृते स्वाधीनकार्यार्थं व्यजिज्ञपत्
आज्ञापयामास (यूयं स्वतन्त्रा यथेच्छं कार्यं कुरुत इति) धरेशस्य या-
वाक् तदेवबन्धनं तेनाकृष्टं मानसं येषां ते अशमप्रियाः कलहप्रियाः समे
सर्वे मनुजा रणाद् युद्धात् न्यवर्तन्त विरता बभूवुः ॥

भा०—अनन्तरं राजाने सब्रदेशीयलोगोंको स्वतन्त्रताकेलिये आज्ञादेदी
राजाकी वाणीरूप बन्धनसे खींचेहुए चित्तवाले कलहप्रिय वे सबलोग शान्त
होकर संग्रामसे हटगये ॥ ९७ ॥

ततोऽभवँस्तेषु परेषु केचन

गतासवः कण्ठविलग्नरश्मयः ।

तथाऽपरेनीतिपथाद्विनिःसृता

उपाययुर्वन्दिगृहं ह्यनारतम् ॥ ९८ ॥

टी०—तत इति । ततो रणशान्त्यनन्तरं तेषु परेषु शत्रुषु केचन पु-
रुषाः कण्ठेषु विलग्ना रश्मयो येषां अतएव गतासवो विगतप्राणा अभ-
वन् हीति निश्चयेन तथा तादृशमेव अपरे ऽन्ये खला नीतिपथात् “ऋक्

पूरविति समासान्तो ऽप्रत्ययः ॥ न्यायमार्गात् त्रिनिःसृताः पृथग्भूताः
सन्तो ऽनारतं अजस्रं यथा तथा वन्दिगृहं बन्धनालयं उपाययुः प्रापुः ॥

भा०—युद्धशान्तिके अनन्तर उन शत्रुओंमें से कईएक तो फाँस देनेसे गत
प्राणहुए, उसीतरह कोई अन्यायीलोग जन्मकंद को पहुंचगये ॥ ९८ ॥

अथो पुरोधस्सु विचक्षणाग्रणीः
सजौनवीक्लिफ् प्रथितः कविर्महान् ।
पुरोधसां नन्दनवासिनां मतं
निराकरोन्मान्द्यमपि स्वभावजम् ॥ ९९ ॥

टी०—अथो इति । अथो ऽनन्तरं पुरोधस्सु पुरोहितेषु मध्ये विच-
क्षणाग्रणीः पण्डिताग्र्यः प्रथितः प्रख्यातो महान् कविः कविता-
निपुणः स प्रसिद्धो जौनवीक्लिफ्नामा पुरुषो नन्दनवासिनां पुरोधसां
पुरोहितानां मतं स्वनिर्मितन्यायमतं स्वभावजं प्रकृतिसमुत्पन्नं मान्द्यं
कार्यमन्दतामपि निराकरोद् दूरीचकार ॥

भा०—अनन्तर पादरियोंमें बड़ा पण्डित और प्रख्यातकवि उस प्रसिद्ध
जौनवीक्लिफ्नामक पादरीने नन्दनपुरमें रहनेवाले पादरियोंका निर्मित न्यायधर्म
को तथा उनके स्वभावोत्पन्न आलस्यको भी दूरकिया ॥ ९९ ॥

स शास्त्रविद्वैवलनाम पुस्तकं
विविच्य तच्चैंग्लिशलोकवाग्बिधौ ।
बृहत्प्रयत्नैरनुवाद्य धार्मिक-
मशेषदेशे प्रथयाम्बभूव च ॥ १०० ॥

टी०—स शास्त्रेति । शास्त्रवित् शास्त्रज्ञः स जौनवीक्लिफ् धार्मिकं
धर्मसम्बन्धि तत्प्रसिद्धं वैवलनामपुस्तकं विविच्य विचार्य ऐंग्लिशलो-
कानां या वाक् इंग्लिशदेशभाषा तद्विधौ तत्क्रमे [कल्पेविधिक्रमौ इत्य-

मरः] बृहत्प्रयत्नैर्महायत्नैरनुवाद्य परिवर्त्याशेषदेशे समग्रविषये प्रथयाम्ब-
भूय प्रख्यातचकार ॥

भा०—शास्त्रज्ञ उस जौनवीक्जिफने धर्मसम्बन्धि प्रसिद्ध वैश्वलनामक पु-
स्तक को विचारकर बड़े प्रयत्नसे इंग्लिशदेशभाषामें परिवर्तनकर उसका सारे
देशमें प्रचार कराया ॥ १०० ॥

असौ महीपः स्वपितृव्यमीर्ष्या
गुणान्वितं ग्लौस्सटराभिधन्तदा ।
अनेकमान्याँश्च धनाशयान्यह-
न्नघं धनाशान्धजनो न पश्यति ॥ १०१ ॥

टी०—असाविति । तदा तस्मिन्समये असौ महीपो राजा ईर्ष्यायाऽसूय-
या गुणान्वितं सद्गुणादघं ग्लौस्सटराभिधं ग्लौस्सटरनामकं स्वपितृव्यं
स्वजनकनिष्ठभ्रातरं तथा धनाशया अनेकमान्याँश्च पुरुषान् न्यहन्
हतवान् कुतः धनाशान्धजनो ऽघं पापं न पश्यति नावलोकयतीत्यर्था-
न्तरेणालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय उस राजाने ईर्ष्यासे गुणान्वित ग्लौस्सटरनामक अपने
कनिष्ठपितृव्यको तथा धनाभिलाषासे बड़ेमान्यपुरुषोंको भी मारदिया क्योंकि
धनाशासे अन्धपुरुष पापको नहीं देखता है ॥ १०१ ॥

सहेरफोर्डोदिपितृव्यपुत्रकान्
निराकरोत्स्वाद्विषयाद्विषादितान् ।
तदैव गौण्टे च मृतेऽथ तद्धनं
जहार भूपोऽपयशःसमाश्रयः ॥ १०२ ॥

टी०—स इति । स भूपो राजा विषादितान् खेदयुक्तान् हेरफोर्डो-
दयो ये पितृव्यपुत्रकास्तान् स्वात्स्वकीयाद्विषयादेशात् निराकरोत् निष्का-

श्यामास अथानन्तरं तदैव अपयशसोदुष्कीर्तः समाश्रयः स्थानभूतो
भूयो गौण्टे तन्नामके पुरुषे मृतेसति तद्धनं गौण्टद्वयं जहार स्वय-
मेवाग्रहीत् ॥

भा०—उसराजाने खेदयुक्त हेरफोर्डप्रभृति अपने कनिष्ठपितृव्यके पुत्रों
को अपनेदेशसे निकालदिया अनन्तर उसीसमयमें दुष्कीर्तिके स्थानभूत राजाने
गौण्टके मरनेपर उसका धन आपही ग्रहण करलिया ॥ १०२ ॥

सहेरफोर्डोऽपि नृपस्य सन्निधौ

स्वतातरिकथार्थमुपागमत्स्वयम् ।

स राजकीयैः पुरुषैः समञ्चितो

निजाधिपत्ये कृतनिश्चयोऽभवत् ॥ १०३ ॥

टी०—स इति । स हेरफोर्डरतन्नामकः पुरुषोऽपि नृपस्य राज्ञः
सन्निधौ समीपे स्वतातरिकथार्थं निजपितृधनार्थं स्वयमुपागमत् अया-
सीत् स हेरफोर्डो राजकीयैः पुरुषैः अधिकारिपुरुषैः समञ्चितः सम्प-
गर्हितः सन् निजाधिपत्ये स्वप्रभुत्वे कृतनिश्चयो विहितप्रत्ययोऽभवत् ॥

भा०—वह हेरफोर्डनामक पुरुष राजाके पास अपने पितृधनके लिये आया
वहां अधिकारी पुरुषों से आदरयुक्त उस हेरफोर्डने अपनेको राजा होनेमें निश्चय
किया ॥ १०३ ॥

ततोऽखिलालोकविशेषका नृपं

नृपासनादूरतरं ह्यकुर्वत

सहेरफोर्डोऽपि तुरीयहेनरी—

समाख्यया रूढिमगान्महीपतिः ॥ १०४ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं अखिलाः समग्रा लोकानां मध्ये
विशेषा जना नृपं राजानं, नृपासनाद् राज्यपीठाद् दूरतरमतिश्येन

दूरमुर्वत सहेरफोर्डोपि महीपतिः सन् तुरीयहेनरीसमाख्यया चतुर्थ-
हेनरीनाम्ना रूढिं प्रसिद्धिं आगात् प्रापत् ॥

भा०—अनन्तर सम्पूर्ण अधिकारीलोगोंसे राजारिचार्ड राज्यासनसे दूर
कियागया और वह हेरफोर्ड राजा होकर चतुर्थहेनरीके नामसे प्रसिद्धिको
प्राप्त हुआ ॥ १०४ ॥

नवनवशुचिभूमिते शके ऽस्मिन्
रिपुमधिपं विनिवर्त्य सर्वकार्यात्
सकलजनतया सुसेव्यमानो
नरपतिपीठमसौ समाधितष्ठौ ॥ १०५ ॥

टी०—नवेति । असौ हेनरीः नवनवशुचिभूमिते नवाधिकनवत्याधिक
त्रयोदशशतमिते क्रैष्टशके रिपुं शत्रुभूतं अधिपं रिचार्ड भूतिं सर्वकार्यात्
समग्रराज्यकृत्यात् विनिवर्त्य दूरीकृत्य सकलजनतया समग्रलोकसमु-
दायेन “ग्रामजनेति तत्प्रत्ययः” सुसेव्यमान उपास्यमानः सन् नर-
पतिपीठं भूपसिंहासनं समाधितष्ठौ उपाविशत् “उपसर्गात्मुनोतीत्या-
दिना तिष्ठतेः सस्य षत्वम्” अस्मिन्पद्येषु ष्षिताग्रावृत्तम् अयुजिनयुगरे-
फतोयकारो युजिचनजौ जरगाश्चपुष्पिताग्रा इति लक्षणात् ॥

भा०—यह चतुर्थहेनरी १३९९ ईस्वीमें शत्रुभूत रिचार्डराजाको सबराज्य-
कार्यसे पृथक् कर सबलोगोंसे उपासनायुक्त कियाजाता हुआ राज्यसिंहासन
पर बैठा ॥ १०५ ॥

इति उर्वीदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये अङ्गभूतनौर्मनीय-
भूपवंशवर्णननाम द्वितीयः सर्गः २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥

तत्र नन्दनपुरे स हेनरीः
 पार्लिमेण्टे शुभशंसिभिर्जनैः ।
 मानकीर्तिपरिवर्धकं पद—
 मौपनामिकमथाभ्यपद्यत ॥ १ ॥

टी०—तत्रेति । अथानन्तरं सहेनरीराजा तत्र नन्दनपुरे तन्नामके नगरे पार्लिमेण्टे तदाह्वये सदसि शुभशंसिभिः सद्गुणपरैर्जनैः सभासद्भिः मानः सन्मानः कीर्तिर्यशस्तयोर्वर्धकं वृद्धिकारकं औपनामिकं उपनामयुक्तं उपाधिविशिष्टं इति यावत् पदं पदकं [पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रि वस्तुषु इत्यमरः] अभ्यपद्यत लेभे । अस्मिन्सर्गे रथोद्धता-
 छन्दः रान्नराविहरथोद्धतालगौ इति लक्षणात् ॥

भा०— अनन्तर उस राजाहेनरीने वहां नन्दननगरमें पार्लिमेण्टके सद्वचन परायण सभासदोंसे मान कीर्तिका बढ़ानेवाला उपाधिविशिष्ट पदक (तमगा) पाया ॥ १ ॥

दासभावपदवीं समाश्रिता
 ये पुरासमभवन् कुलक्रमात् ।
 लाउलार्डमनुजास्तथाविधौ—
 स्तान्स्वतन्त्रगतिकान्प्रचक्रिरे ॥ २ ॥

टी०—दासेति । पुरा पूर्वं ये जनाः कुलक्रमाद्वंशपरिपाट्या दासभावस्य क्रीतानुचरत्वस्य पदवीं सरणीं समाश्रिताः प्राप्ताः समभवन् समजायन्त

1. Henry IV. 2. Parliament. 3. Lollards.

लाउलार्डार्थते मनुजा लाउलार्डसंज्ञका ये जनास्ते तथाविधांस्तादृशां
स्तान्दासान् स्वतन्त्रगतिकान् स्वेच्छाचारिणः दासभावविनिर्मुक्ता-
नित्यर्थः प्रचक्रिरे विदधिरै ॥

भा०—पहिले जो लोग कुलक्रमसे दास हुआकरतेथे लाउलार्डसंज्ञक
पुरुषोंने उन दासोंको दासत्वसे निर्मुक्त करदिया ॥ २ ॥

हेनरीः स्वमतखण्डनोद्यता—
लाउलार्डमनुजान्नवै नयैः ।
भस्मसादकृत लोकसम्मुखे
येन सर्वमनुजोऽवगच्छतु ॥ ३ ॥

टी०—हेनरीरिति । हेनरीराजा स्वमतस्य निजसम्मतन्यायस्य खण्डने
छेदने उद्यतान् तत्परान् लाउलार्डमनुजांस्तत्संज्ञकाजनान् नवैर्नयैर्नूतना-
भिनीतिभिः लोकसम्मुखे सर्वजनसमक्षे भस्मसादकृत भस्मीचकार “वि-
भाषासातिकात्स्न्ये चिद्विषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये—इति साकल्ये ऽयं
साति प्रत्ययः” येन हेतुना सर्वमनुजः सकलजनोऽवगच्छतु राज्ञः प्रति-
कूलाचरणेनैवं भवतीति जानातु “प्रेषातिसर्गपाप्तकालेषु कृत्या-
श्चेति लोद” ॥

भा०—राजाहेनरीने अपने मतखण्डनमें तत्पर लाउलार्ड लोगोंको नूतन-
नीतियों से जलादिया जिससे कि सबलोग राजमत खण्डनका फल जान
जायँ ॥ ३ ॥

राजजीविमनुजैश्च यैः पुरा
मन्यतेस्म धरणीधरस्तु सः ।
तेऽखिलाः समभवन्पराङ्मुखाः
पात्रमस्ति विपदो जनाप्रियः ॥ ४ ॥

टी०—राजेति । पुरा पूर्वं यै राजजीविमनुजैरधिकारिपुरुषैः सहै-
फोर्डस्तु धरणीधरो भूपतिर्मन्यतेस्माङ्गीक्रियेस्म तेऽखिलाः पुरुषाः पराङ्मु-
खा विमुखाः समभवन् अजायन्त जनाप्रियो लोकवैमनस्योत्पादकः
पुरुषो विपद् आपत्तेः पात्रं भाजनमस्ति भवतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—पहिले जिन अधिकारी पुरुषोंसे वह हेरफोर्ड राजा मानागयाथा
वे समग्र लोग विमुख होगये क्योंकि लोगोंका अप्रियजन विपत्तिका पात्र होता है ॥ ४ ॥

नौरदम्बरकलैण्डवासिना
राजवंश्यमनुजेन शत्रुणा ।
स्कौटलैण्डकसुवेल्लैस मानवाः
प्रातिकूल्यमधिपस्य पेदिरे ॥ ५ ॥

टी०—नौरदेति । स्कौटलैण्डकश्च सुवेल्लैसश्च तयोर्देशयोर्मानवाः पुरुषाः
नौरदम्बरकलैण्डे वसतीति तथाविधेन शत्रुणा राज्ञो विपक्षभावं प्राप्तेन
राजवंशेभवो राजवंश्यः स चासौ मनुजस्तेन करणेन अधियस्य हेनरीनृप-
स्य प्रातिकूल्यं विपरीतभावं पेदिरे प्रापुः ॥

भा०—स्कौटलैण्ड और वेल्सवासी मनुष्य नौरदम्बरकलैण्डवासी राजकुलो-
त्पन्न तथा राजहेनरीके शत्रुभावको प्राप्त कीसी पुरुषकी सम्मतिसे राजहेनरीके
विरुद्धभावको प्राप्तहुए ॥ ५ ॥

हेनॅरीर्मृधमतीव चर्कर-
ञ्छत्रुभिः सह तदाऽवनीपतिः ।
श्रूस्वरीविषयभूस्थलं तदा
तच्छिरोभिस्वतस्तरे क्रुधा ॥ ६ ॥

1. Northumberland. 2. Scotland. 3. Welsh.
4. Henry IV. 5. Shrewsbury.

टी०—हेनरीरिति । ततो ऽनन्तरं हेनरीस्तन्नामको ऽवनीपतिर्भूपः
शत्रुभिः सह अतीवात्यन्तमेव मृगं संग्रामं चर्करन् पुनः पुनः कुर्वन्सन्
“ऋतश्चेति कथातोर्यङ्गुलि रुगागमे शतरि रूपम्” तदा तस्मिन्समये
कुथा कोपेन श्रयूस्वरीनमा यो विषयो देशस्तद्भूस्थलं रणक्षेत्रं तच्छिरो-
भिस्तेषां शत्रूणां उत्तमांगैः अवतस्तरे आच्छादयामास ॥

भा०—अनन्तर राजाहेनरीने उन शत्रुओंके साथ बड़ा संग्रामकर उस
समय कोपसे श्रयूस्वरीदेशके रणक्षेत्रको उन वैरियोंके शिरोंसे आच्छादन
करदिया ॥ ६ ॥

एवमित्यधिकजन्यकारिणं
पावकेन्दुयुगभूमिते शके ।
श्रान्तमाशु किल हेनरीं नृप-
मन्तको ऽन्त्यसमयं न्ययोजयत् ॥ ७ ॥

टी०—एवमिति । किलेति निश्चयेन पावकेन्दुयुगभूमिते त्रयोदश-
धिकचतुर्दशशतमिते क्रैष्टशके अन्तको यम एवं इत्यनेन पूर्वोक्तप्रका-
अधिकं जन्यं युद्धं करोतीति अतएव श्रान्तं श्रमयुक्तं हेनरीनृपं नन्द-
आशु शीघ्रमेव अन्त्यसमयं अवसानकालम् [अन्तो जघन्यं चरमम्
पाश्चात्यपश्चिममित्यमरः] न्ययोजयत् प्रापयत् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि १४१३ ईसवी में कृतान्तने इस पूर्वोक्त
अधिक युद्धकरनेवाले इसीकारण थकेहुए हेनरीनामक राजाको जल्दी
प्राप्त करदिया ॥ ७ ॥

हेनरीसुतनयोऽपि हेनरीः
पञ्चमोऽथ पितुरासने ऽविशत् ।

शौर्यवीर्यकृतिकौशलैश्च यः

पौरदैशिकजनप्रियो ऽभवत् ॥ ८ ॥

टी०—हेनरीति । अथानन्तरं हेनरीनामकस्य राज्ञः सुतनयः सुपुत्रः पञ्चमो हेनरीः पितुर्जनकस्यासने पीठे ऽविशत् तस्थौ यो भूपः शौर्य-वीर्यकृतिकौशलैः स्थामपराक्रमकार्यप्रावीण्यैश्च पौरदैशिकजनानां नागरिकवैषयिकलोकानां प्रियः अभवद् अजायत । अत्र यच्चब्दस्तूत्तर-वाक्यानुगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात्पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते ॥

भा०—अनन्तरं चतुर्थहेनरी राजाका पुत्र पञ्चमहेनरी अपने पिताके सिंहासनपर बैठा जोकि शूरता पराक्रम कार्यकुशलताओंसे भी नागरिक दैशिक लोगों का प्रिय हुआ ॥ ८ ॥

फ्रान्सकाख्यविषये नराधिपो-

ऽभूत् तृतीय इडवर्डकः पुरा ।

आधिपत्यमिति तत्र बोधयन्

स्वाधिकारमधिपो ह्यजीगणत् ॥ ९ ॥

टी०—फ्रान्सेति । हीति निश्चयेन पुरा पूर्वं फ्रान्सकाख्यविषये तन्नामके देशे तृतीय इडवर्डकस्तदाख्यो राजा नराधिपो भूपतिरभूत् अधिपः स पञ्चमो हेनरी इति हेतोस्तत्र फ्रान्से आधिपत्यं प्रभुत्वं बोधयन्सन् स्वाधिकारं स्वत्वं (अहमेवात्र राज्याधिकारीति) अजीगणद् अमन्यत ॥

भा०—पहिले फ्रान्सदेशमें नन्दनाधिपति तृतीय एडवर्ड राजा हुआ था इस कारण उस देशमें अपना स्वामिभावको बोधन करतेहुए राजाहेनरीने अपना अधिकार वहां मानलिया ॥ ९ ॥

फ्रान्सभूमिपतिभिः समं नृपः

संगरे भयकरो हि विद्विषाम् ।

वाहिनीशतसमावृतान्तरो वैरिसैन्यदहनोऽन्वयुध्यत ॥ १० ॥

टी०—फ्रान्सेति । हि यस्मात्कारणात् वैरिसैन्येषु दहनोऽग्निसमोऽतितेजस्वितयेति भावः अतएव संगरे संग्रामे विद्विषां शत्रूणां भयकरो भीतिविधायको नृपो हेनरीराजा वाहिनीशतैः सम्यगावृतः परिवेष्टितोऽन्तरो मध्य आत्मस्थितिप्रदेशो यस्य चक्रव्यूहरचनायुक्तः सः फ्रान्स भूमिपतिभिः समं सार्धं अन्वयुध्यत असंग्रामयत ॥

भा० - इसी कारण शत्रुसैन्यमें अग्नितुल्य अतएव संग्राममें शत्रुओं को भय दिखलानेवाला राजाहेनरी बड़े व्यूहरचनायुक्त होकर फ्रान्सदेशके राजाओं के साथ युद्ध करने लगा ॥ १० ॥

फ्रान्सवासिमनुजान् महारणे
तान् भृशं अग्निकोटस्थले ।
संनिहत्य समराध्वरक्ष्मो
नौरमण्डविषयं जिगाय सः ॥ ११ ॥

टी०—फ्रान्सवासीति । हीति निश्चयेन समर एवाध्वरो यज्ञस्तत्र क्षमः समर्थः स हेनरीभूयः अग्निकोटस्थ भुवः स्थलं तस्मिन् तान् युद्धाभिसारिणः फ्रान्सवासिमनुजान् भृशमर्त्यर्थं संनिहत्य वितर्क्य नौरमण्डनामको यो विषयो देशस्तं जिगाय जितवान् अत्रैकदेशविवर्तिरूपकम् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि संग्रामरूपी यज्ञमें समर्थ उस राजाहेनरीने अग्निकोटस्थानके रणक्षेत्रमें उन फ्रान्सवासी शत्रुओंको बड़े संग्राममें विनाशकर नौरमण्डदेश को जीत लिया ॥ ११ ॥

विक्रमैकरसमाहितक्रियं

हेनरीं नृपमुदीक्ष्य चार्लसः ।

फ्रान्सभूमिपतिरात्मकन्यकां

नन्देनाधिपतये ददौ ततः ॥ १२ ॥

टी०—विक्रमेति । ततो अनन्तरं फ्रान्सभूमिपतिश्चार्लसस्तत्र मको राजा आदिता विहिता क्रिया येन एवंविधं हेनरीं नृपं तन्नामकं भूपं विक्रमैकरसं पराक्रमैकमनस्कं उदीक्ष्य दृष्ट्वा आत्मकन्यकां स्वां पुत्रीं नन्दनाधिपतये हेनरीनृपाय ददौ दत्तवान् ॥

भा०—फ्रान्सदेशाधिपति चार्लसने कृतकृत्य और पराक्रमशील राजा हेनरी को देखकर अपनी कन्या उस नन्दनेश हेनरीके लिये देदी ॥ १२ ॥

चार्लसस्य मरणादनन्तरं

फ्रान्सदेशनृपतिर्भविष्यति ।

हेनरीमुदितचेतसेति स

आर्तवन्धुरखिलप्रियो ऽभवत् ॥ १३ ॥

टी०—चार्लसेति । हेनरीराजा चार्लसस्य फ्रान्सदेशाधिपतेर्मरणादनन्तरं फ्रान्सदेशनृपतिर्भविष्यति इति हेतोः स हेनरीः मुदितचेतसा प्रसन्नचित्तेन आर्तवन्धुर्दीनोद्धरणमानसो ऽतएवाखिलप्रियः सर्वहृदयङ्गमो ऽभवत् ॥

भा०—हेनरीराजा चार्लसके मरनेपर फ्रान्सदेशाधिपति होवेगा इस कारण वह हेनरी प्रसन्नचित्तसे दुःखियोंका उद्धारक अतएव सब लोगोंका प्रिय हुआ ॥ १३ ॥

युग्मयुग्मयुगभूमिते शके

यौवनोत्थसितविग्रहो नृपः ।

1. France. 2. London. 3. Charles, King of France.
4. France. 5. Henry V.

सर्वदा दुरवसादकारिणं

मृत्युमाप जनताश्रुभिः सह ॥ १४ ॥

टी०—युगमेति । यौवनेन उल्लसितो विग्रहो यस्यैवंविधो नृपो हेनरी
भूतः युगप्रयुगमयुगभूमिते द्वाविंशत्यधिकचतुर्दशशतमिते क्रैष्टशके ज-
नताश्रुभिः सह प्रकृतिवाष्पैः समं सर्वदा सततं दुरवसादकारिणं अति-
दुःखविधायकं मृत्युं कालधर्म्भं आप प्राप्तवान् ॥

भा०—यौवनसे शोभितशरीरवाला राजाहेनरी प्रजाके अश्रुपातके साथही
१४२२ ईसवी में निरन्तर दुःखदयी मृत्यु को प्राप्त हुआ ॥ १४ ॥

तत्सुतो ऽथ ननु षष्ठहेनरी-

स्तातपीठकमधिष्ठितस्तदा ।

साधुतामुपगतो ऽतिपावनः

फ्रान्समिग्लिशपुराणि तान्यशात् ॥ १५ ॥

टी०—तत्सुत इति । अथानन्तरं नन्विति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये
साधुतां उपगतः साधुभावं प्राप्तो ऽतिपावनः पवित्रस्तत्सुतः तस्य पञ्चम
हेनरीनृपस्य पुत्रः षष्ठहेनरीः तातस्य पितुः पीठकं सिंहासनं अधिष्ठित आ-
रूढः सन् फ्रान्सं देशं तानि प्रसिद्धानि इंग्लिशपुराणि अशात् अनुशा-
सनं व्यधात् “ शासु अनुशिष्टौ धातोर्लङि तिप्यनस्तेरिति सस्य दत्त्वे
कृते सति रूपम् ” ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चयहै कि उससमय सज्जन और पवित्र पञ्चम हे-
नरीके पुत्र छठे हेनरीने पिताके सिंहासनपर बैठकर फ्रान्स और इंग्लिशदेशके
नगरों का पालन किया ॥ १५ ॥

बालिशत्वमुपलभ्य भूपते-

बैडफोर्डविषयाधिपः सुधीः ।

तत्पितृव्य इति संभृतेङ्गितः

फ्रान्सनेतृपदवीमपद्यत ॥ १६ ॥

टी०—बालिशेति । संभृतेङ्गितो गुप्तचेष्टः सुधीर्बुद्धिमान् वैडफोर्डवि-
पयस्य तन्नामकदेशस्याधिपतिः स्वामी भूयतेर्हेनरीनृपस्य बालिशत्वं
बालभावं उपलभ्य ज्ञात्वा तत् पितृव्यो भूयस्य पितुः कनिष्ठो भ्राता इति
हेतोः फ्रान्सदेशस्य नेतृपदवीं नायकपदं अपद्यत प्राप्नोत् ॥

भा०—गुप्तचेष्टावाला और बुद्धिमान् वैडफोर्डदेशाधिपति राजाके बालभाव
को जानकर राजाका पितृव्यहूँ इसकारण फ्रान्सदेशका नायक बनगया ॥ १६ ॥

फ्रान्सदेशमनुजैः समं तदा

नन्दनक्षितिपतेर्महाहवः ।

संवभूव रजसा त्विषांपति—

स्तत्र चापदवलोकनीयताम् ॥ १७ ॥

टी०—फ्रान्सेति । तदा तस्मिन्समये फ्रान्सदेशमनुजैः समं नन्दन-
क्षितिपतेर्नन्दनाधीशस्य महाहवः संग्रामः संवभूव तत्र युद्धे च त्विषांप-
तिः सूर्यो रजसा सैन्यपदसंज्ञोभोत्थितधूलिनिवहेनावलोकनीयतां दृ-
ष्टिगोचरतामापत् अयात् सूर्यस्यातितीक्ष्णतया सहसा दर्शनासामर्थ्याद्
धूल्यावरणेन तेजसो मन्दत्वाददर्शनोपलब्धिरिति काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥

भा०—उस समय फ्रान्सदेशवालोंके साथ नन्दनशका बड़ा संग्राम हुआ
जहां कि सैन्यचरणचाञ्चल्यसे उद्गतधूलिनिवहसे आवृत सूर्यमण्डल भी अच्छी-
तरह दृष्टिगोचर को प्राप्तहुआ ॥ १७ ॥

फ्रान्सदेशनृपतिः समन्ततः

ऑर्लियन्सनगरं परावृतम् ।

वीक्ष्य चैंग्लिशजनैः सचार्लसः

पौरुषैर्विरहितस्तदा ऽभवत् ॥ १८ ॥

टी०—फ्रान्सेति । फ्रान्सदेशनृपतिः स चार्लस ऐंग्लिशजनैः समन्ततः समन्तात् ओर्लियन्सनगरं तन्नामकं पुरं परावृत्तं संवीतं च [वंष्टितं स्याद्वलियितं संवीतं रुद्धमवृत्तमित्यमरः] वीक्ष्य तदा तस्मिन्समये पौरुषैः स्वपराक्रमैर्विरहितो विहीनो ऽभवत् ॥

भा०—फ्रान्सदेशाधिपतिं चार्लस ऐंग्लिशलंगोंसे चारों तरफसे वेष्टित स्वकीय ओर्लियन्स नगरको देखकर उससमय पौरुषविहीन होगया ॥ १८ ॥

जोनं नाम वनिता बलान्विता

चौर्लियन्सनगरं विमोचितुम् ।

अन्तकस्य दशनावलिर्यथा

शत्रुसंघदलनी ह्यहन्नरीन् ॥ १९ ॥

टी०—जोनेति । हीति निश्चयेन बलान्विता बलोत्कटा जोन नाम वनिता जोननामिका स्त्री ओर्लियन्सनगरं तन्नामकं पुरं विमोचितुम् वैरिहस्तादित्यर्थः अन्तकस्य यमस्य दशनावलिर्यथा दन्तपङ्क्तिरिव शत्रूणां संघं समूहं दलतीत्येवंविधा सती अरीन् वैरिणो ऽहन् व्यनाशयत् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि बड़ी बलवाली अतएव शत्रुसंघविनाशिका जोन नामिका स्त्राने ओर्लियन्स नगरको छुटानेके लिये सर्वभक्षक यमकी दन्तपङ्क्ति की तरह शत्रुओंका नाश किया ॥ १९ ॥

फ्रान्सदेशनृपतिर्हि चार्लसो

रीम्सनामनगरे नृपो ऽभवत् ।

जोननाम वनिताऽथ नान्दनै-

भस्मसादक्रियत प्रमादतः ॥ २० ॥

टी०—फ्र न्सेति । हि यस्मात्कारणात् फ्रान्सदेशनृपतिश्चार्लसो री-
म्सनाम यन्नगरं तत्र नृत्यो राज्यासनारूढो अधिकारविशिष्टश्चाभवत्
अथानन्तरं नान्दनैर्नन्दननगरवासिभिर्जनैः जोननाम वनिता तन्नामिका
स्त्री प्रमादतोऽनवधानतया “सार्धविभक्तिकस्तसिल्” भस्मसादक्रियत
भस्मीचक्रे “ कर्मणिलङ् , विभाषासातिकात्स्न्ये चिविषयं साति
प्रत्ययः ” ॥

भा०—जिस कारणसे कि फ्रान्सेश्वर चार्लस रीम्सनामनगरमें राज्यासनारूढ
होगया अनन्तर नन्दननगरीय पुरुषोंने प्रमादसे जोननामिका स्त्री अग्निमें
भस्म करदी ॥ २० ॥

फ्रान्सकात्स्वविषयात्तैंग्लिशाँ-

श्चार्लसो बहुबलो निराकरोत् ।

निःसृतैंग्लिशजना धियाऽन्विताः

कैलनाम नगरं स्वकं ययुः ॥ २१ ॥

टी०—फ्र न्सेति । तदा तस्मिन्समये बहुबलोऽतिबलोपयुक्तश्चार्ल-
सो राजा फ्रान्सकात्स्वविषयान्निजदेशात् ऐंग्लिशान् पुरुषान् निराकरोत्
निरकाशयद् धिया बुद्ध्या अन्विताः तथा निःसृताश्च ते ऐंग्लिशजनाः
स्वकं निजायत्तं कैलनामनगरं पुरं ययुः प्रापुः ॥

भा०—बड़े बलवाले चार्लस राजने फ्रान्सनमक स्वदेशसे ऐंग्लिशलोग
निकालदिये—बुद्धिनिशिष्ट निकलेहुए ऐंग्लिशलोग अपने अधीन कैलनाम नगर
को प्राप्तहुए क्योंकि वहां उसवक्त उनके पास वही नगरमात्र रहगया ॥ २१ ॥

नन्दने ऽरिभिरथो मदान्धकै-

स्तैः सफोकैर्विषयाधिपो युवा ।

नन्दनेशसचिवो ऽतिवाक्पटु-

श्चच्छपे रहसि कारणादृते ॥ २२ ॥

टी०—नन्दनेति । अथो अनन्तरं नन्दनेनगरे मदान्धकैर्मदनिमीलि-
तैः तैररिभिर्बैरनसंज्ञकैरधिकारिपुरुषैः सफोकविषयाधिपः सफोक-
देशभूपतिः अतिवाक्पटुरतिचतुरो युवा तरुणो नन्दनेशस्य सचिवो
मन्त्री कारणात् ऋते हेतुमन्तरा रहस्येकान्ते चच्छपे ऽग्रे “छप
हिंसायामिति धातोः कर्मणि लिट्” ॥

भा०—अनन्तरं नन्दननगरमें मदमूर्च्छित उन प्रसिद्ध बैरनसंज्ञक शत्रुओं
ने सफोकदेशाधिपति वड़ा चतुर युवावस्थापन्न नन्दनेशका मन्त्री वगैर कारणसे
एकान्तमें मारदिया ॥ २२ ॥

हेनरीर्वहुविधानुपद्रवान्

वीक्ष्य शान्तहृदयो ऽप्यशान्तिकान् ।

क्षिप्तमानस इवातिविह्वलो-

ऽगात्समग्रविषयस्य शोच्यताम् ॥ २३ ॥

टी०—हेनरीरिति । शान्तहृदयो ऽपि हेनरीर्भूगो ऽशान्तिकाञ्छान्ति-
रहितान् बहुविधान् अनेकप्रकारान् उपद्रवान् विघ्नान् वीक्ष्यावलोक्या-
ऽतिविह्वलो व्याकुलः क्षिप्तमानसो विक्षिप्तचेता इव समग्रविषयस्याशेषदे-
शस्य शोच्यतां शोचनीयभावं अगात् प्रापद् विक्षिप्तो बभूवेति भावः ॥

भा०—शान्तचित्तवाला भी राजाहेनरी बहुतप्रकारके उत्कट उपद्रवों को
देखकर अतिव्याकुल विक्षिप्तचित्तवाले पुरुषकी तरह सारे देशकी शोचनीय-
दशाको प्राप्तहुआ ॥ २३ ॥

योर्कभूपतिरतो ऽत्र नन्दने
शासिता समभवत् सुबुद्धिमान् ।

धीतनुत्रपरिरक्षितात्मकः

को न जायत इहालयः श्रियः ॥ २४ ॥

टी०—योर्केति । अतो ऽस्मात्कारणात् अत्र नन्दनेनगरे सुबुद्धिमान् योर्कभूपतिर्योर्काधिपतिः शासिता नेता ऽभवत् धीर्बुद्धिरेव तनुत्रं वर्म तेन परिरक्षितः परित्रात आत्मा यस्य [तनुत्रं वर्म दंशनमित्यमरः] एवंविधः कः पुरुष इहास्मिञ्जगति श्रियो लक्ष्म्या आलयः स्थानं न जायते अपितु सर्व एव जायते इति काका प्रकाशयते अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥

भा०—इसी कारण यहां नन्दननगरमें बुद्धिविशिष्ट योर्कदेशाधिपति शासन करनेवाला हुआ बुद्धिरूप कवच से रक्षित आत्मावाला कौन पुरुष इस संसारमें लक्ष्मीका पात्र नहीं होता ॥ २४ ॥

तत्र योर्कनृपतिर्नृपासने

ह्याधिकारिक इवाभवत् स्वयम् ।

येन घोरसमरः परस्परं

योर्कनन्दनमहीभुजोरभूत् ॥ २५ ॥

टी०—तत्रेति । हीति निश्चयेन तत्र नन्दनपुरे योर्कनृपतिः स्वयं नृपासने राज्यासने विषये आधिकारिको ऽधिकारयुक्त इवाभवत् येन कारणेन योर्कश्च नन्दनं च तयोर्महीभुजो राज्ञोः परस्परमन्योऽन्यं घोरसमरो महारणो ऽभूत् ॥

भा०—यहां नन्दननगरमें योर्कनृपति राज्यासन विषयमें स्वयमेव अधिकारवाला जैसा होगया जिससे कि योर्कनृपति और नन्दनेशका परस्पर बड़ा संग्राम हुआ ॥ २५ ॥

नन्दनाधिपतिसैनिकैस्तदा
योर्कभूपतिरघानि चाहवे ।
मृत्युपाशपरिवेष्टितो जनः
सार्धमाश्रयजनैर्नियुध्यते ॥ २६ ॥

टी०—नन्दनेति । तदा तस्मिन्समये नन्दनाधिपतेर्ये सैनिका योद्धार-
स्तैर्योर्कभूपतिराहवे संग्रामे घ्नानि अह्नयत “ हन् धातोः कर्मणि लुङि
चिण् भावकर्मणोरिति चिणि हो हन्तेरिति कुत्वे लाम् ” मृत्युपाशेन
परिवेष्टितो बद्धो जन आश्रयजनैराधारभूतैः पुरुषैः सार्धं नियुध्यते विग्र-
हयुक्तो भवतीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय नन्दनेशके सैनिकोंने संग्राममें योर्कभूपतिको मार दिया क्योंकि
कालपाशनिबद्ध पुरुष आश्रयजनोंके साथ युद्ध करता है ॥ २६ ॥

योर्कभूपतिसुतेन टौटने
नन्दनक्षितिपतेः पताकिनी ।
खड्गभल्लशरमुद्गरादिभि-
हन्यते स्म वनितेव नेश्वरा ॥ २७ ॥

टी०—योर्केति । टौटने तन्नामके स्थानविशेषे योर्कभूपतेः सुतेन
तनूजेन नन्दनक्षितिपतेर्हेनरीनृपस्य पताकिनी पृतना खड्गः कृपाणो
भल्लः शूलाकारोऽस्त्रविशेषः शरा बाणा मुद्गरादीनि गदादीनि तैरस्त्रवि-
शेषैर्नेश्वरा स्वामिरहिता “नैकधेत्यादाविवात्र नशब्देन सह सुसुप्तेति समा-
सः” वनिता इव स्त्रीव भूपरहितत्वादिति भावः हन्यते स्म मार्यते स्म ॥

भा०—टौटननामकस्थानमें योर्काधिपतिके पुत्रसे नन्दनेशकी सेना कृपाण,
भाला, बाण और मुद्गरादिकोंसे स्वामिरहित वनिताकी तरह मारी गई ॥ २७ ॥

भूरसाब्धिधरणीमिते शके

यश्चतुर्थ इडवर्डको ऽभवत् ।

योर्कभूपतनयः स पीठके-

ऽतिष्ठदात्मभुजवीर्यसंश्रयः ॥ २८ ॥

टी०—भूरसेति । यश्चतुर्थस्तुरीय इडवर्डको ऽभवद् अजायत आत्मनो भुजौ बाहू तयोर्वीर्यं तदेवसंश्रय आश्रयो यस्यैवंविधो योर्कभूपतनयः स इडवर्डो भूरसाब्धिधरणीमिते एकषष्ठ्यधिकचतुर्दशशतमिते क्रैष्टयके पीठके नन्दनराज्यासने ऽतिष्ठद् उपाविशत् ॥

भा०—जो कि चतुर्थ एडवर्ड हुआ था बड़ा पराक्रमी योर्कभूपका पुत्र वही एडवर्ड १४६१ ईसवी में नन्दनराज्यासन पर बैठा ॥ २८ ॥

वैरनान् समरसीम्नि भूपति-

वीर्यहीनविभवान् विधाय सः ।

भृत्यवप्रपवणिग्जनान्स्तदा

संजुगोप शरणाहितव्रतः ॥ २९ ॥

टी०—वैरनानिति । तदा तस्मिन् राज्यप्राप्तिसमये सभूपतिरिडवर्डः समर एव सीमा वा समरस्य सीमा स्थितिस्तस्यां वैरनान् तत्संज्ञकान् विपरीताधिकारिपुरुषान् वीर्यहीनविभवान् पराक्रमरहितैश्वर्यान् विधाय कृत्वा शरणे रक्षितृभावे आहितो व्रतो विहितो नियमो येन स तथाविधः सन् भृत्याः कर्मकरा वप्रपाः कृपका वणिग्जना वैश्यवृत्तयः पुरुषस्तान् सर्वान् संजुगोप ररक्ष ॥

भा०—उससमय राजा एडवर्डने संग्राममें वैरनले गोंको पराक्रमरहित कर दीनोंके उद्धारमें तत्परहोकर मजदूर किसान और बनियोंकी रक्षाकी ॥ २९ ॥

हेनरीं नरपतिं पुरासने

ऽस्थापयन्निजधियैव षष्ठकम् ।

वारवीकं इति योजनाग्रणी—

स्तं महीपतिरसावतर्दयत् ॥ ३० ॥

टी०—हेनरीमिति । जनाग्रणीरग्रगण्यो वारवीक इति प्रसिद्धो यः पुरुषः पुरा पूर्वं निजधिया स्वबुद्ध्या एव षष्ठकं हेनरीं नाम नरपतिं भूपं आसने राज्यपीठे ऽस्थापयत् असौ महीपतिरिडवर्डस्तं वारवीकं अतर्दयत् अपमानयुक्तं व्यधात् ॥

भा०—जनाग्रगण्य जिस वारवीकनामक पुरुषने पहिले छठा हेनरीराजा राज्यसिंहासनपर बैठायाथा इस एडवर्ड राजाने उस वारवीकको निरादरयुक्त करदिया ॥ ३० ॥

फ्लाण्डरं विषयकं यतो नृपः

संप्लायत तदैव नन्दनात् ।

वाहिनीशतसमावृतः पुन—

वारवीकंसविधं समाययौ ॥ ३१ ॥

टी०—फ्लाण्डरमिति । यतो यस्मात्कारणात् तदैव विरोधसमय एव नृपो भूपो नन्दनान्नगरात् फ्लाण्डरं नाम विषयं देशं संप्लायत गतवान् पुनर्वाहिनीशतैरनेकसेनाभिः समावृतो युक्तः स भूपो वारवीक-सविधं वारवीकसंमुखं समाययौ प्राप ॥

भा०—जिससे कि उसी विरोधसमयमें राजा नन्दननगरसे फ्लाण्डरदेशको भागगया फिर बहुतसेनाओंसे युक्तहोकर वारवीकके संमुख आ पहुँचा ॥ ३१ ॥

वॉरनेटसमरांगणे ततो

वारवीकमनुजं निहत्य सः ।

1. Henry VI. 2. Warwick. 3. Flanders. 4. London.
5. Warwick. 6. Barnet.

हेनरीं नरपतिं प्रकोष्ठके

सन्दितां रहसि तं व्यनाशयत् ॥ ३२ ॥

टी०—वारनेडेति । ततो अनन्तरं स भूपः वारनेटसंमरांगणे वारनेटा-
ख्यरणक्षेत्रे वारवीकमनुजं तन्नामकं पुरुषं निहत्य प्रकोष्ठके उच्चप्राकारवे-
ष्टिते गृहे सन्दितां वद्धम् “दो अब्रखण्डने धातोः क्तप्रत्यये व्यतिश्रुतिमास्था-
मिति किति इतीत्वे रूपम्” [वद्धे सन्दानितं मृतमुदितं सन्दितां सितमित्य-
मरः] एवंविधं तं हेनरीं नरपतिं राजानं रहस्येकान्ते व्यनाशयद् अतर्दयत् ॥

भा०—अनन्तर उस एडवर्डराजाने वारनेटनामक रणक्षेत्रमें वारवीकको
मारकर कोठेमें कैदकियेहुए उस हेनरीराजाको एकान्तमें मरवादिया ॥ ३२ ॥

पार्लिमेण्टसमितिं विना तदा

राज्यकार्यमकरोद्विशांपतिः ।

सर्वकृत्यकुशलः सहायतां

नाभिवाञ्छति परस्य कर्हिचित् ॥ ३३ ॥

टी०—पार्लिमेण्टेति । तदा तस्मिन्समये विशांपतिर्भूयः पार्लिमेण्ट-
समितिं पार्लिमेण्टाख्यसभां विना राज्यकार्यमकरोद् विहितवान्
सर्वकृत्येषु समग्रकार्येषु कुशलः प्रवीणः पुरुषः कर्हिचित् कदापि पर-
स्यान्यस्य सहायतां साहाय्यं नाभिवाञ्छति नाभिलषतीत्यर्थान्तरन्या-
सालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय राजा एडवर्डने वगैर पार्लिमेण्टके सारा राज्यकार्य किया
क्योंकि समग्रकार्यकुशल पुरुष कभी भी दूसरेकी सहायता को नहीं चाहता ॥ ३३ ॥

ये धरापतिविपक्षतां गता-

स्तत्समग्रधरणीं नृपो अग्रहीत् ।

द्वेषता बलवता समं जनं

दीर्घकं दिशति दुःखमन्वहम् ॥ ३४ ॥

टी०—ये धरेति । ये पुरुषा धरापते राज्ञो विपक्षतां शत्रुभावं गताः प्राप्ता अभूवन्निति शेषः नृपो राजा तत्समग्रधरणीं तेषां पुरुषाणां अशेष-भूमिं अग्रहीत् गृहीतवान् बलवता समर्थेन समंसार्थं द्वेषता शत्रुताऽन्वहं प्रतिदिनं दीर्घकं महद्दुःखं दिशति प्रयच्छति त्वर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—जो लोग राजाके विमुखहुए उनकी सारी जमीन राजाने लेली क्योंकि बलवालेके साथकी शत्रुता प्रतिदिन बड़ा दुःख देती है ॥ ३४ ॥

षण्णगाब्धिधरणीमिते शके

भूभुजोऽस्य विषये सुबुद्धिना ।

नूतनैव किल कैक्क्षणेन सा

वर्णमुद्रणकला व्यकाशयत ॥ ३५ ॥

टी०—षण्णगेति । किलेति निश्चयेन अस्य भूभुजो राज्ञो विषये देशे सुबुद्धिना कैक्क्षणेन तन्ममेकं पुरुषेण नूतनैव नवीनैव सा प्रसिद्धा सर्वोपकारिणी वर्णमुद्रणस्याक्षरमुद्रणस्य कला तद्विधानक्रिया व्यकाशयत प्रकाशयते स्म ॥

भा०—यह निश्चय है कि १४७६ ईसवी में इस राजाके राज्यमें बड़े बुद्धि-विशिष्ट कैक्क्षनसे नवीन वह प्रसिद्ध वर्णमुद्रणकला (छापेंकी कला) प्रकाशित की गई ॥ ३५ ॥

अस्य भूपतिवरस्य पुत्रकः

पञ्चमः स इडवर्डकाभिधः ।

वह्निनागयुगभूमिते शके

ऽतिष्ठदात्मजनकासने ततः ॥ ३६ ॥

टी०—अस्येति । ततो ऽनन्तरं अस्य भूपतिवरस्य भूपश्रेष्ठस्य पुत्रक-
स्तनूजः स पञ्चम इडवर्डकाभिध इडवर्डनामा वह्निनागयुगभूमिते ज्यशी-
त्यधिकचतुर्दशशतमिते क्रैष्टशके आत्मजनकासने स्वपितुरासने ऽतिष्ठत् ॥

भा०—अनन्तर इस् एडवर्डराजाका पुत्र पञ्चम एडवर्ड १४८३ ईसवीमें
अपने पिताके आसन पर बैठा ॥ ३६ ॥

तत्र राजपुरुषै रिचार्डको

भूपपित्रवरजो महीपतेः ।

रक्षितेति सकलार्थसाधको—

ऽवाप्तमुख्यगणनो ऽन्वयुज्यत ॥ ३७ ॥

टी०—तत्रेति । तत्र पुरे राजपुरुषैरधिकारिपुरुषैः सकलार्थसाधको
निखिलप्रयोजनविधायको ऽतएवावाप्तमुख्यगणनः प्राप्ताग्रगण्यभावो
भूपपित्रवरजो भूपपितृव्य इत्यर्थः महीपते रक्षिता रक्षणसमर्थ इत्येवं अ-
न्वयुज्यत प्रेर्यते स्म ॥

भा०—वहां नन्दननगरमें मुख्याधिकारियोंसे संपूर्ण अर्थसाधक अतएव
प्राप्तमुख्यगणनावाला राजाका पितृव्य रिचार्डनामक पुरुष राजाका रक्षक नियुक्त
कियागया ॥ ३७ ॥

लौरैडं क्षितिभुजो ऽथ मातुलं

शान्तभावमशमो रिचार्डकः ।

वञ्चितं किल मृगव्यकैतवै—

राजधान स कृपाणधारया ॥ ३८ ॥

टी०—लौरैडमिति । अथानन्तरं किलेति निश्चयेन अशमः शान्ति-
रहितः स रिचार्डकः शान्तभावं अतएव मृगव्यकैतवैर्मृगयोपधिभिर्व-

ञ्चितं प्रतारितं लौरडनाम क्षितिभुजो राज्ञो मातुलं कृपाणधारया
ऽसिधारयाऽऽनघान हतवान् ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चय है कि क्रूरस्वभाववाले उस रिचार्डने शान्त-
प्रकृति अतएव आखेटकेबहाने वञ्चित लौरडनामक राजाके मातुलको तरवारसे
मारदिया ॥ ३८ ॥

भूपतेः पितुरमात्यकं तत-
श्चच्छेषे स खलु लौर्डहैष्टिगम् ।
भूपतिञ्च सुमतिं सहानुजं
बन्धनेन युयुजे रिचार्डकः ॥ ३९ ॥

टी०—भूपतेरिति । ततो ऽनन्तरं खल्विति निश्चयेन सरिचार्डको
भूपपितृव्यः सपदि तत्कालेव लौर्डहैष्टिगनाम भूपतेराज्ञः पितुर्जनकस्या-
मात्यकं सखिवं चच्छेषे हतवान् “छप हिंसायां धातोर्लिटि रूपम्” तथा
रिचार्डकः सहानुजं अनुजेनसह वर्तमानं “तेनसहेति तुल्ययोगे इति
तृतीयान्तेन समासः” सुमतिं सुबुद्धिं भूपतिञ्च राजानञ्च बन्धनेन
युयुजेऽयुङ्क्त ॥

भा०—अनन्तर रिचार्डने उसीसमय राजाके पिताका मन्त्री लौर्डहैष्टिग-
नाम पुरुषको मारदिया और कनिष्ठभ्राताके साथ सुबुद्धिगजाको भी बन्धनयुक्त
करदिया ॥ ३९ ॥

पार्लिमेण्टकसदो यदृच्छया
स्वानुकूल्यमुपयोज्य तत्क्षणात् ।
भूपपीठमतुलं रिचार्डक-
श्चाध्यतिष्ठदविवेकमानसः ॥ ४० ॥

1. Lord Hastings. 2. Richard, Duke of Gloucester.
3. Parliament.

टी०—पार्लिमेण्टेति । अविवेकमानसः सद्विचारशून्यो रिचार्डक
स्तत्तत्क्षणान् तत्समयात् यदृच्छया स्वेच्छया पार्लिमेण्टकसदः पार्लि-
मेण्टाख्यसभां स्वानुकूल्यं निजानुकूलभावं उपयोज्य संश्लेष्य अतुलं
सर्वोत्कृष्टं भूपीठं नृपासनं अत्यतिष्ठत् अस्थात् “ अधिशीङ्स्थासां
कर्म इत्याधारस्य कर्मत्वम् ” ॥

भा०—विवेकशून्य वह रिचार्ड उसीसमयसे पार्लिमेण्टसभाको अपने अनु-
कूल नियुक्तकर अतुलराज्यासनपर बैठा ॥ ४० ॥

भूपतिं रहसि तं कुमारकं

शङ्कितः स्वविषयाज्जघान सः ।

आत्मदोषसुविलिप्तचेतसः

कस्य धीः कलुषिता न जायते ॥ ४१ ॥

टी०—भूपतिमिति । सरिचार्डोभूपः स्वविषयात् स्वदेशाद्धेतोः
“कदापि मे राज्यच्युतिर्जायेत” इति शङ्कितः सन् रहस्येवान्ते कुमारकं
“अनुकम्पायां न प्रत्ययः” अल्पवयस्कं भूपतिं पञ्चमं इडवर्डं जघान ह-
तवान् आत्मदोषेण सुविलिप्तं चेतो यस्यैवंविधस्य कस्य पुरुषस्य धीः
कलुषिता मलिनाना न जायते अपितु सर्वस्यैव जायत इत्यर्थान्तरन्यासाल-
ङ्कारेण समर्थते ॥

भा०—उस राजारिचार्डने राज्यच्युतिकी भयसे शङ्कितहोकर वात्यावस्थापन
पञ्चमइडवर्ड राजाको एकान्तमें मारदिया क्योंकि अपने दोषसे दूषितचित्तवाले
किस आदमीकी बुद्धि मलिन नहीं होतीहै ॥ ४१ ॥

वह्निनागयुगभूमि ते शके

भूपतिः स करुणाविवर्जितः ।

दोर्वलोऽतिचपलो रिचार्डकः

प्रादुरासाहि तृतीयसंख्यकः ॥ ४२ ॥

1. Richard, Duke of Gloucester (Richard III).

टी०—बहीति । हीति निश्चयेन बहिनागयुगभूमिते व्यशीत्यधिक
चतुर्दशशतमिते क्रैष्टशके दोर्वलोवाहुबलोपेतो ऽतिचपलश्चलप्रकृतिः
करुणाविवर्जितो दयाहीनः सभूपतेः पितृव्यस्तृतीयसंख्यको रिचार्ड-
स्तन्नामको भूपतिर्दहीपः प्रादुरास अकस्मात् प्रकटीवभूव ॥

भा०—यह निश्चय है कि १४८३ ईस्वीमें बाहुबल युक्त चलस्वभाव और
दयरहित राजाका पितृव्य तृतीयरिचार्ड राजा होगया ॥ ४२ ॥

यो रिचार्डकुभुजे सहायतां

संददौ बकिनघामभूपतिः ।

सैव चात्र रिचमौण्डनामकं

कर्तुमैच्छदधिपं हि सत्वरम् ॥ ४३ ॥

टी०—य इति । यो बकिनघामभूपतिर्बकिनघामदेशाधिपो रिचार्ड-
कुभुजे तन्नामकाय महीपतये [गोत्राकुः पृथिवीपृथ्वीत्तरमरः] सहायतां
राज्यप्राप्तिविषये साहाय्यं संददौ दत्तवान् हीति निश्चयेन स एव “ सो
ऽचिलोपेचेत्प्रादपूरणमिति सुलोपः ” बकिनघामभूपतिरत्रदेशे स-
त्वरंशीघ्रमेव रिचमौण्डनामकं तदाख्यकं पुरुषं अधिपं भूपं कर्तुं विधातुं
ऐच्छत् इच्छतिस्म ॥

भा०—जिस बकिनघामदेशाधिपतिने रिचार्डराजाके लिये राज्यप्राप्तिविषय
में सहायता दीथी यह निश्चय है कि उसी बकिनघामभूपतिने यहां जल्दीही
रिचमौण्डनामक पुरुषको राजा बनानाचाहा ॥ ४३ ॥

दमापतिर्झटिति शत्रुतां गतं

तं जिहिंस गलपाशबन्धनात् ।

यः परापकरणोद्यमोद्यत-

स्तस्य चास्ति निधनं मुखागतम् ॥ ४४ ॥

टी०—दमापतिरिति । दमापतिर्महीपः स रिचार्डः शत्रुतामरिभावं
गतं प्राप्तं तं बकिनघामभूपतिं भूदिति शीघ्रमेव गले कण्ठे पाशबन्धनात्
जिह्विस हतवान् यः पुरुषः परस्यापकरणं अपकारस्तस्मिन्नुद्यतो बद्धप-
रिकरो भवति तस्य पुरुषस्य निधनं मृत्युर्मुखागतं सन्मुखप्राप्नोऽस्ति भ-
वतीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—राजारिचार्डने शत्रुभावको प्राप्त उस बकिनघामभूपतिको जल्दी-
ही फांसी देकर मारदिया क्योंकि जो दूसरेके अपकार करनेमें उद्यत होताहै
उसका मृत्यु सन्मुख प्राप्त होताहै ॥ ४४ ॥

वौसवर्थसमरांगणे पुनः

सैव चात्र रिचमौण्डकाभिधः ।

तं रिचार्डनरपं महासिना

ऽद्यच्छरेभयुगभूमिते शके ॥ ४५ ॥

टी०—वौसवर्थेति । पुनर्भूयः स एव “सोऽचिलोपेवेदिति सुलोपः”
रिचमौण्डकाभिधस्तन्नामधेयः पुरुषः शरेभयुगभूमिते षडशीत्यधिकच-
तुर्दशशतमिते क्रैष्टशके अत्रदेशे वौसवर्थसमराङ्गणे वौसवर्थाख्यरणक्षेत्रे
तं रिचार्डनरपं तन्न मकं भूपतिं महासिना करवालेनाद्यत् द्विधा ऽकरोत् ॥

भा०—अनन्तर उसी रिचमौण्डनामक पुरुषने १४८६ ईस्वीमें इसी देश
में वौसवर्थनामकरणक्षेत्रमें उस रिचार्डनामक राजाको तरवारसे मारडाला ॥ ४५ ॥

नीतिमान्स रिचमौण्डकाभिधो

हेनरीरिति नृपश्च सप्तमः ।

राज्यपीठमपरैर्दुरासद—

मध्यतिष्ठदहितान्वयान्तकः ॥ ४६ ॥

1. Bosworth.	2. Richmond.	3. Richard III.
4. Richmond (Henry VII).		

टी०—नीतिमानिति । अहितान्वयस्य शत्रुकुलस्यान्तको यमस्वरूपो नीतिमान् न्यायशीलः स रिचमौण्डकाभिधो रिचमौण्डाख्यः सप्तमोहेनरी-रिति प्रसिद्धो नृपश्च सन् अपरैरन्यैर्दुरासदं दुष्प्रापं राज्यापीठं राज्यासनं अध्यतिष्ठत् तस्थौ “अधिशीङ्स्थासां कर्मइत्याधारस्य कर्मत्वम्” ॥

भा०—शत्रुओंका कुलनाशक न्यायशील वह रिचमौण्डनामक पुरुष सप्तम हेनरीनामसे प्रसिद्ध राजा अन्यलोगोंसे दुष्प्राप्य राज्यासन पर बैठा ॥ ४६ ॥

यश्चतुर्थइडवर्डभूमिप-

स्तत्सुतांस रिचमौण्डहेनरीः ।

स्वीकरोतु विधिनेति संगरं

वीक्ष्य भूपतिरतस्तथा ऽकरोत् ॥ ४७ ॥

टी०—य इति । यश्चतुर्थइडवर्डस्तन्नामको भूमिपो वभूवेति शेषः स रिचमौण्डहेनरी रिचमौण्डाभिधः सप्तमोहेनरीनृपः तत्सुतां इडवर्डपुत्रीं विधिना स्वीकरोतु परिणयतु इतीत्यं संगरं प्रतिज्ञां अधिकारिणामिति शेषः वीक्ष्यावलोक्य विज्ञायेति यावत् भूपतिर्हेनरीराजा ऽतः कारणात् तथा तादृशमेवाऽकरोद् व्यदधात् ॥

भा०—जो कि चतुर्थइडवर्ड हुआ था यह रिचमौण्डहेनरीराजा उसकी पुत्रीका नियमपूर्वक पाणिग्रहणकरे इसतरह अधिकारीलोगोंकी प्रतिज्ञा देखकर राजा सप्तमहेनरीने उसीतरह किया ॥ ४७ ॥

येन तत्र जनतामहीभुजो-

वैरभावमपहृत्य तत्क्षणात् ।

सर्वसौख्यविभवैककारणं

संमुदैव शुभसन्धिरावभौ ॥ ४८ ॥

टी०—येनेति । येन विवाहहेतुना तत्र पुरे जनतामहीभुजोः प्रजा

भूपत्योः तत्तत्तणात् तत्समयात् वैरभावं शत्रुतां अपहृत्य दूरीकृत्य संमुदा
शुभप्रीत्या एव सर्वेषां सौख्यं शर्म विभवप्रेषवर्थं तयोरेककारणं केवलो
हेतुरेवंविधः शुभसन्धिर्पैत्री आंवभौ शुशुभे ऽजायतेति भावः ॥

भा०—जिससे कि वहां प्रजा और राजाका उर्सक्षणसे वैरभाव दूरकर बड़े
प्रेमसे सबलोगोंका आनन्द और ऐश्वर्यका एक हेतुभूत मिलाप होगया ॥ ४८ ॥

सकलविषयभोगानन्दसन्दोहमुख्य—

प्रणयभरितचेतःसागराग्लावितात्मा ।

अवनिपतिरतन्द्रः स्वं समध्यास्यपीठं

निरवधिशुभकीर्तिं राज्यसौख्यञ्च लेभे ॥४९॥

टी०—सकलेति । सकलाः समग्रा ये विषयाः सकूचन्दनवनितादय
स्तेषां यो भोगो विलासस्तस्य य आनन्दसन्दोहः सुखपरिपूर्तिस्तत्र यो
मुख्यप्रणयः प्रेम तेन भरितः पूरितो यश्चेतःसागरश्चित्तसमुद्रस्तेनाऽऽ
ग्लावितः प्रक्षालितः शुद्धात्मा यस्य अतएवातन्द्र आलस्यरहितो ऽव
निपतिः सप्तपोहेनरीभूयः स्वंपीठं राज्यासनं समध्यास्यास्थाय “अधिशी
ङित्याधारस्य कर्मत्वम्” निरवधि अवधिरहितं यथा तथा शुभकीर्तिं
सुयशो राज्यसौख्यञ्च लेभेऽल्लव्य । अत्र समस्तरूपकालङ्कारः । अस्मिन्
पद्ये मालिनीवृत्तम् ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ॥

भा०—सम्पूर्ण विषयभोगके आनन्दपरिपूर्तिमें मुख्यप्रेमसे पूर्णचित्तरूपी
सागरसे प्राक्षालित आत्मावाला अतएव आलस्यरहित राजा सप्तमहेनराने अपने
राज्यासन पर बैठकर निरन्तर शुभकीर्ति और राज्यसौख्य को प्राप्त किया ॥ ४९ ॥

इति उर्वदिक्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये अङ्गभूतलङ्काष्टर-

योर्कभूपवंशवर्णननाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥

अथ भूमिपतिश्च हेनरीः
पृथुकीर्तिः स्वबलार्जवैस्तदा ।
इडवर्डमहीभुगात्मजा—
ग्रहणाद्राज्यममन्यत स्वकम् ॥ १ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये स्वबलार्जवैर्निजपरा-
क्रमसरलस्वभावैः पृथुकीर्तिर्वृद्ध्यशा हेनरीभूमिपतिश्च इडवर्डमहीभुज
आत्मजा तनया तस्या ग्रहणात् परिणयात् स्वकं निजं राज्यं अमन्यत
मेने अस्मिन्सर्गे सुन्दरी इन्दः अयुजोर्यादिसौ जगौ युजोः सभरालगौ यदि
सुन्दरी तदा इति लक्षणात् ॥

भा०—अनन्तरं उससमय अपने पराक्रम और सरलस्वभावसे सुयशको
प्राप्त हेनरीनामकराजाने चतुर्थइडवर्डराजाकी पुत्रीके पाणिग्रहणसे राज्यको
अपनाकरके माना ॥ १ ॥

मदमीलितदृग्विभर्जक—
स्तनयः क्लैरनिसाचलापतेः ।
अहमेव भवामि निश्चित—
मिति वैलम्बरटोऽन्वकीर्तयत् ॥ २ ॥

टी०—मदेति । वै इति निश्चयेन मदेन मीलिता दृग्यस्यैवंविधो विभ-
र्जको धान्यादिभर्जनशीलो लम्बरटो नाम कश्चित्पुरुषः क्लैरनिसो देश
विशेषतस्याचलापते भूपतेस्तनयः पुत्रो निश्चितं सन्देहरहितं यथा तथा

1. Henry VII. 2. Edward IV. 3. Duke of Clarence.
4. Lambert.

ऽहमेव भवाम्यस्मि इति अन्वकीर्तयत् अकथयत् । अतोऽहमेव राज्याधिकारीति भावः ॥

भा०—यह निश्चयहै कि मदान्ध भड्भुजा लम्बरटनामकने (कैरनिसदेश भूपतिका पुत्र निश्चयकरके मैं ही हूँ) इसतरह कहा ॥ २ ॥

अथ आयरलैण्डवासिना—

मुपलभ्याशु सहायतामसौ ।

युयुधे सह भूभुजातदा

भवतिस्थानमसम्पदां कुधीः ॥ ३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये आशु शीघ्रं आयरलैण्डवासिनां आयरलैण्डीयानां नृणां मनुष्याणां सहायतां साहाय्यं उपलभ्य प्राप्य भूभुजा हेनरीनृपेण सह युयुधे युद्धं कृतवान् कुधीः कुत्सितबुद्धिः पुरुषो ऽसम्पदां विपत्तीनां स्थानं पात्रं भवतीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर उससमय जल्दीही उस लम्बरटने आयरलैण्डवासीलोगों की सहायताको पाकर राजाहेनरीकेसाथ लड़ाईकी क्योंकि दुष्टबुद्धिवाला पुरुष विपत्तियोंका स्थान होताहै ॥ ३ ॥

स महीपतिरत्र भर्जकं

प्रतिगृह्याशु हठाद्धतश्रियम् ।

प्रथमं सुनियम्य तं पुन—

विदधे भाजनमार्जनक्रियम् ॥ ४ ॥

टी०—सइति । सप्रहीपतिर्भूपो ऽत्र संग्रामे दत्तश्रियं नष्टशोधं भर्जकं लम्बरटं आशु शीघ्रं हठाद्वलात्कारात् प्रतिगृह्य गृहीत्वा प्रथमं पूर्वं सुनियम्य बध्वा पुनर्भूयस्तं लम्बरटं भाजनानां मार्जनं शुद्धिः सैव क्रिया कर्म यस्यैवंविधं विदधे चक्रे ॥

भा०—उस राजाहेनरीने इस संग्राममें नष्टशोभावाले भड़भुजे को जल्दी-
ही हठसे पहिले बन्धनालयमें रखकर अनन्तर वर्तनमलनेवाला नौकर
बनादिया ॥ ४ ॥

बलिभारनिरोपणान्नुषु
समरोपार्जितवस्तुसञ्चयात् ।
अपराधिजनानुदण्डना-
दभवद्भूमिपतिर्महाधनः ॥ ५ ॥

टी०—बलिभारेति । भूमिपतिर्महीपो नृषु जनेषु बलिभारनिरोप-
णाद् अधिकराजक्रारोपणात् समरे संग्रामे उपार्जितानां वस्तुनां द्रव्याणां
सञ्चयात् एकत्रीकरणात् तथा अपराधिजनानां दण्डयानामनुदण्डनाद्धेतो-
र्महाधनो धनाढ्योऽभवदजायत । अत्र कारकाख्यो हेत्वलङ्कारः ॥

भा०—राजाहेनरी प्रजापर अधिककर लगानेसे संग्राममें जीतेहुए द्रव्यके
सञ्चयसे और अपराधियोंको दण्डदेनेसे बड़ा धनाढ्य होगया ॥ ५ ॥

अथ नूनममेरिकस्थलं
सुशके युग्मनवाब्धिभूमिते
अवगम्य धराधरः पुरं
रचयामास बृहत्स तत्र तत् ॥ ६ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं नूनमिति निश्चयेन स धराधरो भूपति-
युग्मनवाब्धिभूमिते द्विनवत्यधिकचतुर्दशशतमिते सुशके शुभसंवत्सरे
अमेरिकास्थलं तन्नामकं भूपदेशमवगम्य बुद्धा तत्र स्थले बृहत्तत्प्रसिद्धं
पुरं नगरं रचयामास निर्मापयाञ्चकार ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चयहै कि उस राजाहेनरीने १४९२ ईसवीमें अमे-
रिका भूपदेशको मालूमकर वहां बड़ाप्रसिद्ध नगर बनवाया ॥ ६ ॥

नवखेपुमहीमिते शके

प्रथितः सप्तमहेनरीसुतः ।

स तु चाष्टमहेनरीनृपो

जनकान्ते पितुरासने ऽविशत् ॥ ७ ॥

टी०—नवखेपुमहीमित इति । नवखेपुमहीमिते नवाधिकपञ्चदश शतमिते क्रैष्टशके प्रथितो विख्यातः सप्तमहेनरीनृपस्य सुतः सो ऽष्टमहेनरी-
नृपस्तु जनकान्ते तातस्यावसाने पितुर्जनकस्यासने राज्यासने अवि-
शत् तस्यैव ॥

भा०—१५०९ ईसवीमें वह प्रसिद्ध सप्तमहेनरीका पुत्र अष्टमहेनरीराजा
पिताके समस्तहोनेपर पितृसिंहासनपर बैठा ॥ ७ ॥

व्यवसायपरो दृढव्रतः

स्वधिया कार्य्यविधायको ऽधिपः ।

सुकुलीनजनाँश्च लैटिन्

विवुधैर्ग्रीकैर्मपाठयन्मुदा ॥ ८ ॥

टी०—व्यवसायेति । व्यवसायपर उद्योगतत्परो दृढव्रतो निश्चल-
नियमः तथा स्वधिया निजबुद्ध्या कार्य्यविधायको ऽधिपो राजा मुदा
हर्षेण विबुधैः परिदत्तैः सुकुलेजाताः सुकुलीनाः “कुलात्खः स्वस्य
ईन्” तेचतेजनास्तान् लैटिन् ग्रीकैश्चेत्यभिधानयुक्ते द्वे शास्त्रे ऽपाठयद्
अध्यापयत् “अत्र गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्देत्यादिना अण्यन्ताव-
स्थायां यः कर्ता स अण्यन्तावस्थायां कर्म” ॥

भा०—उद्योगशील निश्चलनियमोपेत और अपनी बुद्धिसे कार्य्यकरनेवाले
राजाहेनरीने हर्षसे पण्डितद्वारा अच्छे कुलीनपुरुषोंको लैटिन और ग्रीक शास्त्रों
को पढ़ाया ॥ ८ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ भूपतिरात्तविक्रियो-

ऽखिलहीनान्वयजान्नरास्तदा ।

अनुजीविपदात्समुज्झिता-

नतिनैःस्व्योपहतानहेडत ॥ ६ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये आत्तविक्रियो गृहीत-
विकारो भूपतीराजा अनुजीविपदात् सेवकस्थानात् समुज्झितान् परि-
त्यक्तान् अतएव निःस्वस्यभावो नैःस्व्यं अत्यधिकनैस्स्व्यं निर्धनत्वं तेनो-
पहतान् पीडितान् अखिलाः समग्रा ये हीनान्वयजा न्यूनकुलोत्पन्ना स्ता-
न्नरान् अहेडत निरादृतवान् “हेडु अनादरे धातोर्लङ्ङि रूढम्” ॥

भा०—अनन्तरं उससमयं कुपितं राजाहेनरीने आजीविकासे पृथक् किये-
हुए अतएव अतिदरिद्रताको प्राप्त कमजातिके लोगोंको निरादरयुक्त किया ॥ ९ ॥

घनसस्यसमोर्व्वरांभुव-

मकरोद्गोचरतां हि भूपतिः ।

गुरुकार्य्यसुषेविनो जनान्

निषिषेधात्महिताँस्तथैव सः ॥ १० ॥

टी०—घनेति । हीति निश्चयेन भूपतीराजा घनानि निविडानि स-
स्यानि धान्यानि यस्यां सा चासौ समा निम्नोन्नतभागरहिता उर्व्वरा
धान्ययुक्ता भूमिः यद्यपि [उर्व्वरा सर्वसस्याढ्या इत्यमरात्] उर्व्वराशब्देनैव
गतार्थत्वात् तथापि पुनर्धनसस्येति विशेषणस्य नपौनरुक्त्यम् अत्युत्कृष्ट-
धान्यबोधार्थं “कर्णावतंसादिपदेकर्णादिध्वनिनिर्मितिः सन्निधानादिवो-
धार्थम्” इति नियमात् उर्व्वरा शब्दस्यग्रहणम् यद्वा [उर्व्वरातु भूमात्रे सर्वस-
स्याढ्यं भुव्यपि इति हैमः] अत्रोर्व्वराशब्दस्य भूमात्रपरत्वात् । एवं विधां
उर्व्वरां धान्योत्पादिनीं भुवं पृथ्वीं गोचरतां गावश्चरन्तियस्यां तद्भाव-
युक्तां अकरोत् तथैव तादृशमेव स भूपो गुरु बृहत्कार्य्यं सेवन्ते विदधते

ये तान् आत्मने हितान् आत्महितैर्पिणोजनान् निपिपेध कार्याद्दूरी-
कार “ उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना पत्वम् ” ॥

भा०—यह निश्चय है कि राजाहेनरीने अत्यत्कृष्ट धान्ययुक्त समभूमि को
गोचर बनादिया तैसेही उसने बड़े बड़े आत्महितैषीकर्म कर लोग आजीविकासे
पृथक् करादिये ॥ १० ॥

कृपका नृपसेवकाश्च ते

कृषिसेवापगमादकिञ्चनाः ।

अनुवेश्म च भैद्यमोषणैः

स्ववयोयापनसाध्यधुस्तदा ॥ ११ ॥

टी०—कृपका इति । तदा तस्मिन्समये कृपकाः कृषिकर्मपरायणा-
स्ते नृपसेवकाश्च राजोपजीविनः कृषिभूमिः सेवा राजानुचरत्वं तयोरप-
गमाद्भावात् निष्काशनादिति भावः अकिञ्चना दारिद्र्योपेताः सन्तो
ऽनुवेश्म वेश्मनि वेश्मनीत्यर्थः भैद्यं भिक्षाकर्म मोषणानि स्तेयक-
र्माणि तैः करणभूतैः स्ववयसो निजजीवनकालस्य यापनं समापनं
आव्यधुः अकारुण्यः ॥

भा०—उससमय भूमि और आजीविकासे वञ्चित किसान और वे राजोपजीवी
लोग घर घरमें भिक्षासे और चोरीकरने से अपनी उमर बिताने लगे ॥ ११ ॥

अथ जर्मनिवासिलूथरः

स्वमतं धर्ममपथं व्यशोधयत् ।

अतएव पुरोधसां तदा—

ऽपटुता दुष्कृतयोऽनुमेनिरे ॥ १२ ॥

टी०—अयेति । अथानन्तरं जर्मनिदेशे वसतीति सचासौ लूथर-
स्तन्नामकः पुरोहितः स्वमतं निजाभिसम्मतं धर्ममपथं “ ऋक्पूरव्यूषया-

मिति समासान्तोऽप्रत्ययः ” धर्ममार्गं व्यशोधयत् शुद्धीचकार अतएव
कारणात् तदा तस्मिन्समये पुरोधसां पुरोहितानां अपटुता मौढ्यं दुष्क-
तयोऽन्यायाचरणानि अनुमेनिरे सर्वैरिति शेषः “ कर्मणि लिट् ”

भा०—अनन्तरं जर्मनिदेशरहनेवाले लूथरनामक पुरोहित (पादरी) ने अ-
पना अभीष्ट धर्ममार्गं शोधन किया जिससे कि उससमय सब पादरियोंका
मूर्खत्व और दुराचरण सब जानेगये ॥ १२ ॥

अपराधविशेषकारिणीं

वनितां स्वां नृपतिस्तदाऽत्यजत् ।

क्षितिपस्य पुरोधसो यतः

कलहोऽभूल्लघुतोपलम्भकः ॥ १३ ॥

टी०—अपराधेति । तदा तस्मिन्समये नृपतिर्भूपोऽपराधविशेषं करो-
तीति तथाविधां स्वां वनितां निजांस्त्रियं अत्यजत् अजहात् यतोयस्मात्
कारणात् क्षितिपस्य भूपतेः पुरोधसो राजपुरोहितस्य लघुतोपलम्भको
लाघवापादकः कलहो विवादोऽभूत् ॥

भा०—उससमय राजाने विशेषापराधिनी अपनी स्त्रीको त्यागदिया जिससे
कि राजा और पादरीका लघुताको प्राप्त करनेवाला विवाद हुआ ॥ १३ ॥

अथ भूमिपतिः प्रजार्थकः—

स्वपरोद्गाहमकारयत्स्वकम् ।

निखिलार्थविशेषशालिनः

किमसाध्यं भवतीह मानिनः ॥ १४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं प्रजार्थकः सन्तत्यभिलाषुकः [प्रजा-
स्यात्सन्ततौजने इत्यमरः] भूमिपतिर्महीपः स्वकं स्वकीयं अपरोद्गाहं
द्वितीयपरिणयं अकारयत् व्यधापयत् इह जगति निखिलायेऽर्थ-
विशेषास्तैः शलते शोभते “ शल चलनसंवरणयोरिति धातोरनेका-

र्थत्वात् ” तस्य मानिनो मानवतः पुरुषस्यासाध्यं किमस्ति न किमपीति भावः इत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर सन्ततिकी इच्छावाले राजाने अपना द्वितीय विवाह करवाया क्योंकि इस जगत् में सर्वसम्पन्नमानी पुरुषको क्या असाध्य है ॥ १४ ॥

चरमं नयकार्यकं तदा—

ऽभवदस्मिन्ननुशासति क्षितिम् ।

नृपतेर्गुरुतां निरूपयन्

सुनयः प्रादुरभूज्जनेष्वरम् ॥ १५ ॥

टी०—चरममिति । तदा तस्मिन्समये अस्मिन्ननृपतौ क्षितिं पृथ्वी-मनुशासतिसति चरममन्तिमं “चरेश्च इत्युणादिनिष्पन्नो ऽमच् प्रत्ययः” नयकार्यकं हाईकोर्टाभिधेयं नीतिकार्यं अभवदजायत तथा नृपतेर्भू-पस्य गुरुतां गौरवं निरूपयन् सम्पादयन् जनेषु लोकेषु सुनयः सुनीतिः अरमत्यर्थं प्रादुरभूत् प्रकटीवभूव ॥

भा०—उससमय इस राजाके राज्य करनेपर हाईकोर्टनामक न्यायकार्य प्रकटहुआ और राजाके महत्त्वका सम्पादनकरनेवाला लोगोंमें एक न्याय अतिशय से प्रसिद्ध हुआ ॥ १५ ॥

यतएव महीपतिं तदा

भजनस्थानसुराष्ट्रयोः प्रजाः

प्रभुरित्यनुमेनिरे धिया

सुखमापादयतीह सत्क्रिया ॥ १६ ॥

टी०—यतइति । यतएवकारणात् तदा तस्मिन्समये प्रजाः सर्वेजना महीपतिं भूमीशं भजनस्थानश्चसुराष्ट्रश्च तयोरुभयोः प्रभुः स्वामीति अनु-मेनिरे बुबुधिर इह जगति सत्क्रिया सत्कारः मान्यस्येति शेषः सुखं आ-पादयति जनयतीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—जिससे कि उससमय प्रजावर्गने अपनी बुद्धिसे राजाको गिरजाप्रार्थना और देशभरका मालिककरके माना क्योंकि जगत्में मान्यजनका मान सुखोत्पादन करताहै ॥ १६ ॥

निजधर्मविरोधिनो ऽधिपो
ननु प्रोटेष्टनजातिमानवान् ।
नयवर्त्मनिरीक्षणैकदृग्
जनदुर्वादभयाददीदहत् ॥ १७ ॥

टी०—निजेति । नन्विति निश्चयेन नयवर्त्मनि निरीक्षणं तत्रैक-
दृग् यस्यैवंविधो ऽधिपो निजधर्मे विरोधो येषां तथा विधाः प्रोटेष्टन-
जातयश्च ये मानवास्तान् जनानां यो दुर्वदः (दण्ड्यान्नदण्डयतीत्यपवा-
दस्तद्वयात्) अदीदहत् भस्मीचकार ॥

भा०—यह निश्चयहै कि न्यायशील राजाहेनरीने अपने धर्मसे विरुद्ध प्रोटेष्टनजातिलोगों को जनपवाद भीतिसे भस्मकरदिया ॥ १७ ॥

कपटावृतचेतसो भृश
मिहकैथोलिकमानवान् नृपः ।
गलयन्त्रितपाशमूर्च्छितान्
गतजीवानकरोत्प्रतीपगान् ॥ १८ ॥

टी०—कपटेति । नृपो राजा इहास्मिन्नगरे प्रतीपगान् विपरीतभावान्
कपटेनावृतं चेतो येषां तथाविधान् कैथोलिकास्तज्जातीया ये मानवा-
स्तान् गले कण्ठे यन्त्रितो वेष्टितोपाशो गुणस्तेन मूर्च्छितान् वैचित्ययु-
क्तान् अतएव गतजीवान् विगतासूनकरोत् ॥

भा०—राजाने नन्दनगरमें विरुद्धमतिवाले कपटयुक्त कैथोलिकलोगोंको फांसीदेकर मारदिया ॥ १८ ॥

नृपतिं परिणेतुकामक—

मुपधेर्वारितवन्तमञ्जसा ।

सुनियन्त्रितदामकण्ठकं

किलमोराख्यमघातयन्नृषः ॥ १६ ॥

टी०—नृपतिमिति । किलेति निश्चयेन नृपो राजा परिणेतुकामो यस्य
“तुम्काममनसोरपीति नियमात् मकारस्य लोपः” तथाविधं नृपतिं
भूपमुपधेच्छन्नतः [कण्ठो ऽस्त्री व्याजदम्भोपधयच्छन्नकैतवे इत्यमरः]
वारितवन्तं प्रतिपेधितवन्तम् अतएव सुनियन्त्रितः परिवेष्टितो दाम्ना-
कण्ठको यस्यैवंविधं मौराख्यं कञ्चित्पुरुषं अञ्जसा शीघ्रं अविचारितं
यथा तथा ऽघातयद् व्यनाशयत् ॥

भा०—यह निश्चय है कि राजाने विवाहेच्छुक अपनेको छलसे निवारण करने
में उद्यत मोरनामक किसी पुरुषको फांसीदेकर जल्दी ही मरवा दिया ॥ १९ ॥

अथ भूमिपतिर्मदोच्छ्रितः

सचिवं क्रोम्बिलनामधेयकम् ।

अनुमन्त्र्य मठान्समन्ततो

लघुसारान्निरपातयत्क्रुधा ॥ २० ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं मदोच्छ्रितो मदोद्धतो भूमिपतिर्महीपः
क्रोम्बिलनामधेयकं क्रोम्बिलाभिधं सचिवं मन्त्रिणमनुमन्त्र्य सम्बोध्य
कुत्रा कोपेन समन्ततो ऽभितः लघुसारान् अनतिदृष्टान् मठान् देवालय-
दीन् निरपातयद् उदखानयत् ॥

भा०—अनन्तर उस मदोत्कटराजाने क्रोम्बिलनामक अमात्यको सम्बोधनकर
कोपसे सारेनगरके छोटे छोटे मन्दिर वगैरह उजड़वा दिये ॥ २० ॥

(विशेषकम्)

निजकर्मपरायणो वशी
 भवतु ह्यत्र पुरोहितो ऽग्रणीः ।
 अवला पतिधर्मशालिनी
 त्वनुवर्तेत पतिं पतिव्रता ॥ २१ ॥
 मनुजश्च कदापि कश्चन
 ननु कैथोलिकलोकसम्मतान् ।
 नियमान् षडितीहि नन्दने
 न विदध्यात्स मृतिं समेष्यति ॥ २२ ॥
 इति भूमिपतिर्धुरन्धरो
 निजराष्ट्रे पटहादिताडनैः ।
 वशितादिषडाश्रवाँस्तदा
 कुलधर्माभिसतानघोषयत् ॥ २३ ॥

टी०--निजेति । हीति निश्चयेन अत्र पुरे ऽग्रणीरग्रगण्यः पुरोहितो
 निजकर्मपरायणः स्वाच रयुक्तः सन् अतएव वशी जितेन्द्रियो भवतु
 तथा पत्युर्धर्मं शलते ऽनुगच्छतीति “शल चलनसंवरणयोर्धातोर्णि-
 निप्रत्ययः ऋन्नेभ्योङीवितिङीप्” एवंविधा ऽवला स्त्री तु पतिव्रता सती
 पतिं अनुवर्तेत अतिशयेनाज्ञाकारिणी भवत्वित्यर्थः ॥

ननु इह नन्दने नगरे षदापि कारिष्वपि समये कश्चन “चन शब्दे-
 धातोः पचादित्वादच् प्रत्ययान्तमसाकल्ये ऽर्थे चन अक्षयं किंशब्देन
 युज्यते” [असाकल्ये तु चिच्चनेत्यमरः] मनुजो मनुष्यः कैथोलिकलोकैः

सम्मतान् इतीतरं पङ्क्तिं नियमान् न विदध्यात् न कुर्यात् स मनुजो मृतिं मृत्युं
तपेयानि प्राप्स्यति ॥

धुन्धारे भूमिपतिस्तदा तस्मिन्समये निजराष्ट्रे स्वविषये पटहादिताड-
नैः डिण्डिमवादनैः “उपलक्षणो वृत्तीया” इति पूर्वोक्तान् कैथोलिक-
संमतान् कुलधर्माभिमतान् वशितादिपडाश्रवान् जितेन्द्रियत्वादिपण-
नियमान् अधोपयद् घोषणायुक्तौ श्वकार ॥

भा०—यह निश्चय है कि इस नन्दननगरमें मुख्य पादरी अपने धर्ममें तत्पर
जितेन्द्रिय होकर रहे पतिधर्मानुगामिनी अवला पतिव्रता होकर अपने पतिकी
आज्ञापालन करनेवाली हो और इस नगरमें कोई भी मनुष्य कभी भी कैथोलिक
लोगोंके संमत जितेन्द्रियत्वादि छः नियमों को न करेगा वह मृत्यु को प्राप्त होगा
इसतरह धुन्धारे राजाहेनरीने अपने राज्यभरमें डिण्डिमताडनपूर्वक निजकुलधर्म
संमत वशितादि छः नियमों को घोषणायुक्त किया ॥ २१ । २२ । २३ ॥

अथ चेंग्लिशदेशवाग्विधौ

स्तवमन्त्राननुवाद्य लैटिनात् ।

नगवेदशरेन्दुसम्मिते

स शके मृत्युमवाप भूपतिः ॥ २४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं स प्रसिद्धो भूपति राजा लैटिनात् तन्ना-
मकभाषाविषयात् इंग्लिशदेशस्य वाग्विधौ वाग्विधाने स्तवाश्च मन्त्राश्च
तान् अनुवाद्य च परिवर्त्य च नगवेदशरेन्दुसम्मिते सप्तचत्वारिंशदधिक-
पञ्चदशशतमिते क्रैष्टशके मृत्युं अवाप ययौ ॥

भा०—अनंतर वह प्रसिद्ध राजा अष्टम हेनरी लैटिनभाषासे इंग्लिशभाषामें
स्तोत्र मन्त्रादिकों को अनुवादकर १५४७ ईसवीमें मृत्यु को प्राप्त हुआ ॥ २४ ॥

अथ चाष्टमहेनरीसुत

इडवर्डः स हि पष्टसंख्यकः ।

स्वपितुः परमासने ऽविशद्
नगमूर्ध्नीव कृतार्थकेसरी ॥ २५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं च हीति निश्चयेन अष्टमहेनरीराजस्य सुतः पुत्रः षष्ठसंख्यकः षष्ठसंख्यानितः स प्रसिद्ध इडवर्डः स्वपितुर्निज-
तातस्य परमासने श्रेष्ठराज्यपीठे कृतार्थकेसरी कृतकृत्यः सिंहो नगमूर्ध्नीव
पर्वतमस्तक इवाविशत् तस्थौ ॥

भा०—अनन्तर राजा अष्टमहेनरीका पुत्र छठा एडवर्ड अपने पिताके उत्कृ-
ष्टसिंहासन पर कृतकृत्य सिंह पर्वतमस्तकमें बैठा ॥ २५ ॥

नृपतेः खलु सेमियोरकः
स्वपितृव्यः परिरक्षको भवन् ।
बहुशास्त्रसुतत्वकोविदैः
सततं भूपमपाठयन्नयम् ॥ २६ ॥

टी०—नृपतेरिति । खल्विति निश्चयेन सेमियोरकस्तन्नामधेयो नृपते-
भूपस्य स्वपितृव्यो निजकनिष्ठपितृव्यः परिरक्षको रक्षिता भवन्सन् बहु-
नि यानि शास्त्राणि तेषां सुतत्वं सारस्तत्र कोविदैः पण्डितैः करणैः सततं
निरन्तरं यथा तथा भूपं राजानं नयं नीतिं अपाठयद् अध्यापयत् “गति-
बुद्धीत्यादिना ग्यन्तावस्थायां भूपस्यापि कर्मत्वम् ” ॥

भा०—यह निश्चयहै कि सेमियोरकनामक पुरुष भूपपितृव्य जो कि राजाका
रक्षक नियत था उसने अच्छे अच्छे पण्डितोंसे राजा को निरन्तर नीतिशास्त्र
पढ़ाया ॥ २६ ॥

स्वहठात्परिणेतुमिच्छतो
नरपां स्कौटैर्भुवस्तु मेरिकाम् ।

नृपतेः खलु तत्र संगरो

सनुजैः सार्धमभूद्विरोधिभिः ॥ २७ ॥

टी०—स्वहठादिति । खल्विति निश्चयेन स्कौटभुवस्तन्नामकदेशभू-
भागस्य नरपां नरेश्वरीं मेरिकां स्त्रियं नु स्वहठात् निजबलात्कारात् परि-
णेतुं विवाहयितुमिच्छतो नृपतेरिडवर्धस्य तत्र स्कौटदेशे विरोधिभिर्द्वैपरै-
र्येनुजैः सार्धं संगरः संग्रामो ऽभूद् अजनि ॥

भा०—यह निश्चय है कि स्कौटदेशकी रानी मेरी नाम वनिता को अपने हठसे
विवाह करनेकी इच्छावाला राजा एडवर्डका स्कौटदेशमें विरोधविशिष्ट वहाँके लोगों
के साथ संग्राम हुआ ॥ २७ ॥

अथ धर्मविशोधनात्पुन-

रभिजाताः स्तुतयो ऽभवँस्तदा ।

यत एव पुरोहितादयो

नगरे ऽस्मिन् समुदं समासत ॥ २८ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये पुनर्भूयो धर्मविशो-
धनाद् धर्मस्य शुद्धीकरणाय स्तुतयः स्तोत्रादयो ऽभिजाता नूतना अभ-
वन् यत एव कारणात् पुरोहितादयः सर्वे जना अस्मिन्नगरे समुदं सहर्षं
यथा तथा “ भयः इति समासन्तष्टृज्वा ” समासत अतिष्ठन् ॥

भा०—अनन्तर उससमय फिर धर्मशोधनसे नूतन स्तोत्रादिक हुए जिससे
कि पादरी वगैरह लोग इस नगरमें हर्षपूर्वक रहनेलगे ॥ २८ ॥

युधि भूपतिना हतश्रियां

ननु डेभोर्ननिवासिनां ततः ।

भजनाग्रहवस्तुसञ्चय-

सधियस्तत्र हठादुपायहीत् ॥ २९ ॥

टी०—युधीति । नान्वति निश्चयेन ततो अनन्तरं अधिपो राजा युधि संग्रामे भूरतिना हेतुभूतेन हतश्रियां नष्टशोभानां डेभोननिवासिनां पुरुषाणां तत्र डेभोने विषये भजनागृहाणां यानि वस्तूनि तेषां संचयं समुदायं हठाद् बलात्काराद् उपाग्रहीत् स्वीचकार ॥

भा०—यह निश्चयहै कि अनन्तर राजा एडवर्डने संग्राममें अपने पराक्रम से हरायेहुए डेभोननिवासां लोगोंके गिरजाघरोंका संचितद्रव्य हठसे ग्रहण कर लिया ॥ २९ ॥

नृपतिर्ननुसेमियोरक—

मृजुभावं त्वपवादरोपणात् ।

प्रथमं स्वपदात्परिच्युतं

पुनरेनं न्यवधीन्मुधैव सः ॥ ३० ॥

टी०—नृपतिरिति । नन्विति निश्चयेन स नृपतिर्भूष मृजुभावं सरल-स्वभावं सेमियोरकं नाम स्वपितृव्यं अपवादरोपणात् मिथ्यादोषाभिनिवेशात् प्रथमं स्वपदात् निजाजीविकाविषयात् परिच्युतं दूरीकृतं पुनर्भूयो मुधा एव व्यर्थमेव एनं सेमियोरकं न्यवधीत् हतवान् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि उस राजा एडवर्डने सरलस्वभाववाले सेमियोरक नामक अपने पितृव्यको जो कि पहिले मिथ्यादोष लगाने से स्वपदच्युत किया गयाथा उसीको फिर व्यर्थही मारदिया ॥ ३० ॥

अथ भूपतिरात्ममन्त्रिण—

मिति नौर्दम्बरलैण्डभूमिपम् ।

विदधे किल वारवीकं

स्वसमग्रार्थविधानशिक्षितम् ॥ ३१ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं किलेति निश्चयेन भूपती राजा नौर्द-

म्बरलैण्डस्य भूमिं भूयति वारवीककं तन्नाम्ना प्रसिद्धं पुरुषं स्वस्य यः
समग्रार्थः सर्वप्रयोजनं तस्य विधाने शिक्षितं अभिज्ञं इति हेतोः आत्मम-
न्त्रिणं स्वामातृं विदधे चक्रे ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चयहै कि राजाने अपने समस्तकार्यमें कुशल नौर्द-
म्बरलैण्डाधिपति वारवीक नामक पुरुषको अपना मन्त्री बनालिया ॥ ३१ ॥

इडवर्डमहीपतिस्ततः

शुचिवाणेषुमहीमिते शके ।

परलोकमगाद्धि नश्वरं

जगदेतत्परिरह्य यौवने ॥ ३२ ॥

टी०—इडवर्डेति । ततो अनन्तरं इडवर्डमहीपतिस्तन्नामको भूपो यौ-
वने युवावस्थायां नश्वरं भंगुरं एतज्जगत्परिरह्य हित्वा शुचिवाणेषुम-
हीमिते त्रयः पञ्चाशदधिकः च दशशतमिते क्रैष्टशके परलोकं लोका-
न्तरं अगात् प्रापत् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि अनन्तर राजा एडवर्ड यौवनावस्थामें इस अंसार
संसारको छोड़कर १५५३ ईसवीमें लोकान्तरको प्राप्तहुआ ॥ ३२ ॥

अथ चाष्टमहेनरीसुता

मुदितैर्नन्दनवासिभिर्जनैः ।

धरणीधरणक्षमा तदा

ननु मेरी नरपालिका ऽभवत् ॥ ३३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं च धरण्याः पृथिव्या धरणे पालने क्षमा
समर्था अष्टमहेनरीराजस्य सुता पुत्री मेरी एतन्नाम्ना प्रसिद्धा स्त्री मुदितैः
प्रसन्नैर्नन्दनवासिभिर्जनैर्लोकैर्हेतुभूतैर्नरपालिका नृपा ऽभवद् अजायत ॥

1. Edward VI. 2. Henry VIII. 3. Mary (Henry VIII's daughter).

भा०—अनन्तर उससमय प्रजापालनके योग्य अष्टमहेनरीकी पुत्री मेरी नामिका स्त्री हर्षयुक्त नन्दनवासी लोगों से नरेश्वरी कागई ॥ ३३ ॥

स्वविवाहमहोत्सवं ततः

फिलिपा स्पेनमहीभुजा समम् ।

युवती किल हेनरीसुता—

ऽसमरूपा ऽवनिपा व्यधत्त सा ॥ ३४ ॥

टी०—स्वविवाहेति । किलेति निश्चयेन ततो ऽनन्तरं हेनरीसुता ऽवनिपा नरेश्वरी असमरूपा ऽनुपमसौन्दर्या युवती नूतनवयाः सा मेरी स्पेनमहीभुजा स्पेनदेशाधिपतिना फिलिपा तन्नामकेन यूना समं सार्धं स्वविवाहस्य निजपरिणयस्य महोत्सवं आनन्दं व्यधत्त अकुरुत् ॥

-भा०—यह निश्चयहै कि अनन्तर हेनरीराजाकी पुत्री रूपवती और युवती उस नरपालिका मेरीने स्पेनदेशाधिपति फिलिप्के साथ अपना विवाहोत्सव किया ॥ ३४ ॥

कलहैकरसाः प्रतीपंगा

ननु प्रोटैष्टनटेलरौदयः ।

रिपुसंघकृतान्तया तया

धरणीश्या ज्वलनेन देहिरे ॥ ३५ ॥

टी०—कलहेति । नन्विति निश्चयेन रिपूणां संघः समुदायस्तत्र कृतान्तया यमस्वरूपया तया धरणीश्या नरपालिकया कलहैकरसा विवादप्रिया अतएव प्रतीपं विपरीतं गच्छन्तीति तथाविधाः प्रोटैष्टनजातीयाश्च ते टेलरादयः पुरुषा ज्वलनेन वह्निना करणेन देहिरे भस्मीचक्रिरे “कर्मणि लिङ्” ॥

भा०—यह निश्चयहै कि शत्रुसमुदायमें यमस्वरूप उस मेरीनामक रानी से

कलहप्रिय अतएव विपरीतकार्य करनेवाले प्रोटेष्टण्टजातीय टेलरदिक लोग अग्नि से फूँके गये ॥ ३५ ॥

अथ नन्दनवासिनां पुनः
समभूत्फ्रान्सिभिराहवः समम् ।
विजितं पुरमैंग्लिशैः पुरा -
ऽन्वजयत्फ्रान्सैपतिः सकैलैकम् ॥ ३६ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं पुनर्भूयो नन्दनवासिनामैंग्लिशानां आहवः समरः फ्रान्सिभिः पुरुषैः समं सार्धं समभूदजायत स फ्रान्सपतिः फ्रान्सेश्वरः पुरा पूर्वं ऐंग्लिशैः पुरुषैर्विजितं स्वायत्तीकृतं कैलकं नाम पुरं नगरं अन्वजयद् विजिग्ये ॥

भा०—अनन्तर फिर ऐंग्लिशलोगोंका संग्राम फ्रान्सवासियोंके साथ प्रवृत्त हुआ फ्रान्सदेशाधिपतिने पहिले ऐंग्लिशोंके जीतेहुए कैलनामक नगरको जीत लिया ॥ ३६ ॥

निजसन्ननि हेनरीसुता
गजवाणेषुमहीमिते शके ।
सुखसंस्थितजीवहारिणं
नृपतिर्मृत्युमवाप तत्क्षणम् ॥ ३७ ॥

टी०—निजेति । नृपतिर्नरपालिका हेनरीसुता मेरी गजवाणेषुमहीमिते अष्टाञ्चाशदधिकपञ्चदशशतमिते क्रैष्टशके निजसन्ननि स्वगृह एवं नत्वन्यत्र सुखसंस्थितानां जीवं हरतीत्येवंविधं मृत्युं तत्क्षणं अवाप प्रापत् ॥

भा०—हेनरीराजाकी पुत्री मेरीनामिका रानी १५५८ ईसवीमें अपनेही घरमें सुखस्थितलोगोंके प्राण हरनेवाले मृत्यु को जल्दीही प्राप्तहोगई ॥ ३७ ॥

भगिनीमरणादनन्तरं
नृपतिश्चेलिजवेथनामिका ।
मुदिताष्टमहेनरीसुता
जनमत्या ऽविशदग्रजासने ॥ ३८ ॥

टी०—भगिनीति । भगिनीमरणाद् अनन्तरं अष्टमहेनरीसुता मुदिता-
प्रसन्नाकृतिः इलिजवेथनामिका नृपतिर्नरेश्वरी सती जनमत्या लोक-
संमत्या अग्रजाया मेर्या आसने राज्यपीठे ऽविशत् तस्थौ ॥

भा०—भगिनीमरणके अनन्तर अष्टमहेनरीराजाकी पुत्री प्रसन्नाकृति इलिज-
वेथनामिका स्त्री रानीहोकर लोकसंमतिसे अपनी ज्येष्ठभगिनीके राज्यासन पर
बैठी ॥ ३८ ॥

अथ सेलिजवेथभूपति-
ननु प्रोटेष्टनजातिसम्भवात् ।
निरकाशयदाशु नन्दना-
न्निजकैथोलिकजं पुरोधसम् ॥ ३९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं नन्विति निश्चयेन सा इलिजवेथभूपति-
स्तन्नामिका नरपालिका प्रोटेष्टनजातौ संभव उत्पत्तिस्तस्माद्धेतोः निजः
स्वकीयः कैथोलिकजः कैथोलिकजातौ समुत्पन्न एवंविधं पुरोधसं
आशु शीघ्रं नन्दनान्नगरात् निरकाशयत् निष्काशयाञ्चकार ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चयहै कि रानी इलिजवेथने प्रोटेष्टण्ट होनेसे अपने
कैथोलिकजातिसमुत्पन्न पादरीको नन्दननगरसे शीघ्रही निकालदियो ॥ ३९ ॥

इह चैर्गिल्लिशदेशवर्तिभिः
सदृशं पूजनकर्म कुर्वताम् ।

1. Elizabeth. 2. Elgabeth. 3. Protestant. 4. London.
5. CatLolie. 6. England.

मनुजा नरपालिकेति तां

बृहदाज्ञामकरोत्स्वराष्ट्रके ॥ ४० ॥

टी०—इहेति । इह च देशे मनुजाः सर्वे जना इंग्लिशदेशे वर्तन्त इति तैः पुरुषैः सदृशं तुल्यं पूजनकर्म सपर्याविधानं कुर्वताम् कुर्युः नरपालिका इतीत्यं तां प्रसिद्धां बृहदाज्ञां 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितेति पुंवद्भावः' महदनुशासनं स्वराष्ट्रे निजविषये ऽकरोद् व्यदधात् ॥

भा०—इस देशमें सब लोग इस इंग्लिशदेशवासियों के समान पूजनादिकर्म करें रानीने इसतरह बड़ी आज्ञा अपने राज्यभरमें करदी ॥ ४० ॥

अथ सेलिजवेथनामिका—

ऽजनि हीनाष्टमहेनरीसुता ।

ननु सप्तमहेनरीसुता—

सुतपुत्री कुलजैव मेर्य्यभूत् ॥ ४१ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं सा इलिजवेथनामिका ऽष्टमहेनरीभूपस्य सुता पुत्री हीना अल्पकुलोत्पन्ना अजनि अभूत् । ननु सप्तमहेनरीसुतायाः सुतस्य पुत्री मेरी कुलजा कुलोत्पन्ना ऽभूत् ॥

भा०—वह इलिजवेथनामिका रानी अष्टमहेनरीराजाकी पुत्री कमसलथी और यह निश्चयहै कि सप्तमहेनरीराजाकी पुत्रीके पुत्रकी कन्या मेरी नामिका स्त्री कुलोत्पन्न थी ॥ ४१ ॥

इति मेर्य्यभिधानिका तदा

किल कैथोलिकजातिसंभवात् ।

नृपपीठमबोधयत्स्वकं

प्रयुयुत्सुः सुकुलावलेपतः ॥ ४२ ॥

1. Elizabeth. 2. Henry. VIII. 3. Mary (Queen of Scots).

टी०—इतीति । किलेति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये इतीत्यं सुकुल-
स्यावलेपतो गर्वतः प्रयुयुत्सुर्योऽदुमिच्छुर्मैर्यभिधानिका स्त्री कैथोलिक-
जातौ संभवाद्धेतोर्वृषपीठं राज्यासनं स्वकं निजं अबोधयत् सर्वानज्ञाप-
यदिति भावः ॥

भा०—यह निश्चयहै कि उससमय इसतरह अपने अच्छेकुलके गर्वसे युद्ध
करनेकी इच्छावाली मेरीनामिका स्त्रीने कैथोलिकजातीय होनेसे राज्यासनपर अप-
ना अधिकार सबको बोधनकराया ॥ ४२ ॥

स बभूव महाहवो भृश-
मिति मेरीलिजवेथयोस्तदा ।
युधि डार्नलिनामको बली
ननु मेरीपतिरन्त्यमभ्यगात् ॥ ४३ ॥

टी०—स इति । तदा तस्मिन्समये मेरीलिजवेथयोः स्त्रियोरितीत्यं
स प्रसिद्धो महाहव आयोधनं भृशमत्यर्थं बभूव नन्विति निश्चयेन बली
प्रबलो डार्नलिनामक एतन्नामधेयो मेरीपतिर्युधि संग्रामे अन्त्यं मरणं अ-
भ्यगात् प्रापत् ॥

भा०—उससमय मेरी और इलिजवेथका इसतरह बड़ा संग्रामहुआ और
उस संग्राममें बड़ा बलवान् डार्नलिनामक मेरीका पति मृत्युको प्राप्तहुआ ॥ ४३ ॥

अथ मेर्यवला महारणात्
प्रथितस्कौटैभुवः पलायत ।
इति सेंग्लिशवासिभिस्तदा
स्वबलाद्वन्दिगृहं न्यवेश्यत ॥ ४४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं मेरी अवला एतन्नामिका स्त्री प्रथिता
विख्याता या स्कौटदेशस्य भूस्तस्याः स्कौटदेशस्थलविशेषादित्यर्थः महा-

रणात् संग्रामात् पलायत “उपसर्गस्यायतावित्युपसर्गस्थरेफस्य लत्वम्”
भगना वभूय तदा तस्मिन्समये इंग्लिशवासिभिर्जनैः सा मेरी इति हेतोः
स्ववलात् निजपराक्रमाद् वन्दिगृहं बन्धनालयं न्यवेशयत न्ययोजयत ॥

भा०—अनन्तर मेरीनामिका स्त्री स्कौटदेशसे संग्रामसे पलायनयुक्त हुई
उससमय इंग्लिशदेशनिवासियोंसे इसीकारण अपने बलात्कारसे बन्धनालयमें
रक्खी गई ॥ ४४ ॥

नरवाहनदिङ्निवासिनो

वयमत्रेलिजवेथनामिकाम् ।

प्रणिहृत्य विदग्धहे नृपां

किल मेरीमिति मन्त्रणां व्यधुः ॥ ४५ ॥

टी०—नरेति । किलेति निश्चयेन वयं इलिजवेथनामिकां नृपां
प्रणिहृत्य “नेर्गदेतिमूत्रेणोपसर्गस्थान्निमित्तान्नेरुपसर्गस्य णत्वम्” वि-
हिंस्य अत्र राज्ये मेरीं नृपां विदग्धहे कुर्महे इतीत्यं नरवाहनस्य कुवेरस्य
दिशि निवसन्तीति ते जना मन्त्रणां संमतिं व्यधुरकार्षुः ॥

भा०—यह निश्चयहै कि हमलोग इलिजवेथको मारकर मेरीको इस देशकी
रानी नियत करने हैं इसतरह उत्तरदिशा की तरफ रहनेवाले लोगोंने
संमति की ॥ ४५ ॥

पृतनायसरं महाबलं

ननु नौफौकभटं तदेग्लिशाः ।

अभिजन्तुररण्यदंष्ट्रिणां

प्रबलं कोलमिवास्त्रपाणयः ॥ ४६ ॥

टी०—पृतनेति । नन्विति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये ऐंग्लिशा

1. Elizabeth. 2. Mary. 3. Norfolk.

चतुर्थः सर्गः ।

जना महाबलं बलिष्ठं पृतनाग्रसरं विपक्षसेनाग्रण्यं नौफौकनामकं
भटं वीरं अस्त्राणि पाणिषु येषां तथाविधाः पुरुषा अरण्यदंष्ट्रिणां वन-
सूकराणां "यतश्च निर्धारणमिति पृष्ठी । न निर्धारणे इति समासनिषेधः"
प्रबलं अतिबलोपयुक्तं कोलं वराहमिव [वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री
किरः किटिः । दंष्ट्री घोणीत्यमरः] अभिजन्तुः अवधिषुः । अत्रोपमाल-
ङ्कारः साधर्म्यमुपमाभेदे इति लक्षणात् ॥

भा०—यह निश्चय है कि ऐंग्लिशलोगोंने बलिष्ठ विपक्षसेनाग्रण्य नौफौ-
कनामक वीरको अस्त्र लिये पुरुष जिसतरह जङ्गली सूकरोमें प्रबल वराहको
मारते हैं उसीतरह मारदिया ॥ ४६ ॥

अथ सेलिजवेथभूमिपा

प्रकृतिं रञ्जयति स्म नित्यशः ।

जनताश्च समुन्नतिं गता

नृपतिं प्रेमभरैरुपासत ॥ ४७ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं सा इलिजवेथभूमिपा प्रकृतिं प्रजां नि-
त्यशो रञ्जयतिस्म प्रसन्नापकरोत् समुन्नतिं उदयंगताः प्राप्ता जनताश्च
"ग्रामजनबन्धुभ्यस्तत् तलन्तं स्त्रियाम्" नृपतिं भूमिपां प्रेमभरैः स्नेह-
प्रादुर्यैः उपासत असेवन्त ॥

भा०—अनन्तर उस इलिजवेथरानीने प्रजाको अच्छीतरह प्रसन्नकि-
और ऐश्वर्य्य को प्राप्त जनताने भी बड़े प्रेमसे रानीकी सेवाकी ॥ ४७ ॥

बहुयन्त्रकलादिकं तदा

विविधं भोजनमुन्नता गृहाः ।

सुबभूवुरमन्ददिष्टिना—

मसुलभ्यं किमिहास्त्यतन्दिष्टिनाम् ॥ ४८ ॥

टी०—ब्रह्मि । तदा तस्मिन्समये बहुयन्त्राणां कलादिकं क्रिया-
कौशलादिकं तथा विविधं नानाप्रकारं भोजनं खाद्यवस्तु तथा उन्नता
उच्छ्रिता गृहाः [गृहाः पुंसि च भूम्येवेत्यमरः] सुवभूवुः सुष्ठु अजा-
यन्त इह जगति अतन्द्रिणामालस्यरहितानां अमन्ददिष्टिनां प्रबलभा-
ग्यवतां जनानां अमुलभ्यं अप्राप्यं किमस्ति न किमपीति भावः इत्यर्था-
न्तरन्यासालङ्कारेण समर्थते ॥

भा०—उससमय बहुत यन्त्रादिककला नानाप्रकारके खाद्यवस्तु और
ऊंचे ऊंचे घर होगए क्योंकि आलस्यरहित भाग्यशाली मनुष्योंको दुष्प्राप्य क्या
वस्तु है ॥ ४८ ॥

ननु सेक्सपियर् कविस्तदा

प्रथितो ऽनेककलासु कोविदः ।

कवितामभिजातपद्धतिं

सरसां मूर्त्तिमतीमिवाऽतनोत् ॥ ४९ ॥

टी०—नन्विति । नन्विति निश्चयेन तदा तस्मिन् समये अनेककला-
सु कोविदो विद्वान् प्रथितो विख्यातः सेक्सपियर् नामकः कविः अभिजात-
पद्धतिं नूतनमार्गविशिष्टां सरसां शृङ्गारादिरसोपेतां कवितां काव्य-
रचनां मूर्त्तिमतीमिव स्वरूपविशिष्टामिवातनोद् विस्तारितवान् अत्रो-
त्प्रेक्षालङ्कारः ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि अनेक कलाओंमें चतुर विख्यात सेक्सपियर्-
नामक कविने नवीन और रसयुक्त मानो मूर्त्तिविशिष्ट कविताको जैसा बनाया ॥ ४९ ॥

अतिनिःस्ववतां च रक्षणे

सुनयस्तत्प्रथमः समुद्ययौ ।

नयवर्मकृतार्थसम्पदां

ननु लक्ष्मीव्रजतीह सत्क्रियाम् ॥ ५० ॥

टी०—अतीति । अतिनिःस्ववतां अतिदारिद्र्योपेतानां जनानामिति शेषः रक्षणो परित्राणविषये स एव प्रथमो यस्य तादृशः सुनयः समुद्ययौ प्रकटीवभूव नान्विति निश्चयेन इह जगति नयस्य वर्त्मना मार्गेण कृता अर्थस्य धनस्य संपत्समृद्धिर्नैस्तादृशानां जनानां लक्ष्मीः श्रीः सत्क्रियां सत्कर्म सत्कारं वा व्रजति प्राप्नोतीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—गरीबोंके रक्षाविषयमें उससमय पहिलेपहिल एकन्याय प्रकटहुआ क्योंकि न्यायसे सञ्चित द्रव्यवाले जनोंकी लक्ष्मी अच्छे सत्कर्म वा सत्कारको प्राप्त होती है । ९० ॥

मनुजैश्च निरादृतो ऽभव—

दिह कैथोलिकजातिमानवः ।

नियतेर्विधुरा हि पूरुषा

उपयान्तीह दशां विसंघुलाम् ॥ ५१ ॥

टी०—मनुजैरिति । इहंग्लिशदेशे कैथोलिकजातिविशिष्टो मानवो जनो मनुजैस्तत्रत्यलोकैर्निरादृतो ऽपमानयुक्तो ऽभवत् दीति निश्चयेन नियतेर्भाग्याद्विधुरा अभिभूताः पूरुषा इह जगति विसंघुलां विपरीतां दशामवस्थां उपयान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—इंग्लिशदेशमें कैथोलिकजातीयजन वहाँके लोगोंसे निरादरयुक्त हुआ क्योंकि भाग्यरहितलोग इस संसारमें विपरीतदशाको प्राप्तहोते हैं ॥ ९१ ॥

उदयंगमिता दिवानिशं

ननु प्रोटेष्टनजातयस्तदा ।

अतिमोदवतां पुरोधसा—

मभवच्चेलिजवेधिका प्रभुः ॥ ५२ ॥

टी०—उदयमिति । नन्विति निश्चयेन प्रोटेष्टनजातय एतज्जातिवि-

शिष्टा जना दिवानिशं रात्रिदिवं उदयं ऐश्वर्यं गमनं गमः संजातो येषा-
मित्यङ्गन्तात् “ तदस्य संजातमिति तारकादित्वादितच् ” गमिता
गमनयुक्ता अभूवन्निति शेषः तदा तस्मिन्समये इलिजवेथिका नृपा ऽति-
मोदवतां अत्यानन्दयुक्तानां पुरोधसां पुरोहितानां च प्रभुः स्वामिनी
अभवत् पुरोहितानामत्यौद्धत्यात् पुरा न कोऽपि तेषां प्रभुरभवदिति भावः ॥

भा०— यह निश्चय है कि प्रोटेष्टण्टजातीयलोग प्रतिदिन ऐश्वर्यको प्राप्तहुए
और उससमय इलिजवेथरानी अतिहर्षयुक्त पादरियोंकीभी स्वामिनी हुई ॥ ५२ ॥

अथ रोमनिवासिनस्तदा

समुपागम्य पुरोधसो ऽमलाः ।

इह चेंग्लिशवासिनो जनान्

स्वमतं धर्मपथं व्यशुश्रुवन् ॥ ५३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये रोमे देशविशेषे निव-
सन्तीति तथाविधा अमलाः शुद्धाः पुरोधस इहेंग्लिशे देशे समुपागम्य
प्राप्य इंग्लिशे वसन्तीति ताञ्जनान् स्वस्य मतं निजसंमतं धर्मस्य पन्था-
स्तम् “ ऋक्पूरवितिसमासान्तो ऽप्रत्ययः ” व्यशुश्रुवन् श्रावयाम्बभूवुः ॥

भा०— अनन्तर उससमय रोमदेशवासी पवित्र पादरीलोगोंने इंग्लिशदेशमें
आकर इंग्लिशदेशनिवासीलोगों को अपने संमत धर्ममार्गी को सुनाया ॥ ५३ ॥

ननु रोमपुरोधसां गिरं

विनिशम्येलिजवेथनामिका ।

अविभेत्स्वमताभिखण्डना-

त्स्वनयात्तानथ सात्वपेठयत् ॥ ५४ ॥

टी०—नन्विति । नन्विति निश्चयेन इलिजवेथनामिका ऽवनिपा रोम-

देशस्य पुरोधसां पुरोहितानां गिरं वाचं विनिश्चय्य स्वमतस्य प्रोटेष्टनजा-
तिधर्मस्याभिखण्डनाद् व्यपोहनाद् अविभेद् भययुक्ता बभूव अथानन्तरं
सा ऽधिगा तु स्वनशात् निजनीत्यास्तान् पुरोहितान् अपेठयत् क्लेशयुक्ता-
नकरोत् “ भवादेः पिठ हिंसासंक्लेशनयोर्धातोर्णिचि लङि रूपम् ” ॥

भा०—यह निश्चय है कि इलिजवेथरानी रोमदेशीय पादरियों के व्याख्यान
सुनकर अपने प्रोटेष्टनजातिधर्म के खण्डन से भयभीत होगई अनन्तर रानी ने
तो फिर अपने न्याय से उन पादरियों को दुःख देना आरम्भ किया ॥ ५४ ॥

अथ चेंग्लिशदेशमञ्जसा

गजनागेषुमहीमिते शके ।

तरणीनिवहावृतः फिलिप्

नृपतिर्जेतुमुपागमत्कुधा ॥ ५५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं गजनागेषुमहीमिते अष्टशीत्यधिकप-
ञ्चदशशतमिते क्रैष्टिके तरणीनां निवहेनावृतो युक्तः फिलिप् एतन्नाम-
धेयो नृपतिः स्पेनदेशाधिपो ऽञ्जसा शीघ्रं इंग्लिशदेशं जेतुं स्वायत्तीकर्तुं
कुधा कोपेन “ उपलक्षणे तृतीया ” उपागमत् प्राप ॥

भा०—अनन्तर १५८८ ईसवी में नौकाओं के समूह (आरमैडा) युक्त
फिलिप्नामक स्पेनदेशाधिपति इंग्लिशदेशको जीतने के लिये बड़े क्रोध से शीघ्र
आपहुँचा ॥ ५५ ॥

विषयावनहेतवे तदा

किल प्रोटेष्टनजातिमानवाः ।

शुभसन्धिमकुर्वता ऽखिलाः

सह कैथोलिकजातिपूरुषैः ॥ ५६ ॥

टी०—विषयेति । किलेति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये ऽखिलाः

1. Philip. 2. Protestant. 3. Catholic.

समग्राः प्रोटैष्टनजातिमानवा एतजातीयाः पुरुषा विषयस्य देशस्यावनं
रक्षणं तस्यहेतवे कारणाय कैथोलिकजातयश्च ते पुरुषास्तैः सह शुभस-
न्धिं सुसन्धानं अकुर्वन्त व्यदधन्त ॥

भा०—यह निश्चयहै कि उससमय सम्पूर्ण प्रोटैष्टनजातीय लोगोंने देश-
रक्षाके लिये कैथोलिकजातीयलोगोंके साथ अच्छा मिलाप करदिया ॥ ५६ ॥

अथ बाहुबलोपशोभितो—

ऽहितहाड्रेकं इति प्रकोपनः ।

फिलिपेशननौव्रजं हठात्

स्वपदाजिप्रवरैरभञ्जयत् ॥ ५७ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं बाहुबलेनोपशोभितो विराजितः प्रको-
पनः क्रोधयुक्तो ऽहिताड्डून् हन्तीति “किञ्च इति किप्” शत्रुविनाशकः
ड्रेक इति प्रसिद्धः कश्चित्पुरुषः फिलिपः स्पेनदेशाधिरास्य फिलिपनाम-
कस्य अशनमभिव्याप्येत्याशनं तस्य नावां व्रजं समुदायम् [आडीपदर्थे
ऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे इत्यमरः] हठाद् बलात्कारात् स्वस्य ये
पदाजयः पदचाराः “अज्यतिभ्यां पदे च इतीण् प्रत्ययः” तेषु प्रवरैः पु-
रुषैः करणभूतैः अभञ्जयत् नाशयाञ्चकार ॥

भा०—अनन्तर बाहुपराक्रमशाली क्रोधयुक्त तथा शत्रुओं का नाशक ड्रेक-
नामक पुरुषने जबर्दस्ती स्पेनदेशाधिपतिका भोजनादिकी नौकाओंके समुदायको
अपने पदातियोद्वाओंसे नाश करादिया ॥ ५७ ॥

तरणीविसरं तदैंग्लिशा

उदगम्भोनिधिभाग ओजसा ।

अतिदुष्टरुगार्दितं यथा

मनुजं स्वान्नगरान्न्यवारयन् ॥ ५८ ॥

टी०—तरणीति । तदा तस्मिन्समये ऐंग्लिशः पुरुषा ओजसा
बलेन तरणीविसरं नौसमुदायं उदीच्यां यो ऽम्भोनिधिः समुद्रस्तस्य
भागे प्रान्ते अतिदुष्टरुजा कुष्ठरोगेण आसमन्तादर्दितं पीडितं मनुजं
यथा मनुष्यमिव स्वान्नगरात् पुरात् न्यवारयन् निरकाशयन् ॥

भा०—उससमय ऐंग्लिशलोगोंने नौकाओंके समुदाय [आरमैडा]
को बलसे उत्तरीयसमुद्रके किनारेमें कुष्ठयुक्तमनुष्यको जैसा अपने नगरसे
हटा दिया ॥ ५८ ॥

अथ चेलिजवेथिकाहव-

सकरोत्स्पेननिवासिभिः समम् ।

तरणीनिलयाहितं च तद्

द्रविणं सापजहार कोपना ॥ ५९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं च इलिजवेथनामिका नृया स्पेननिवासि-
भिः पुरुषैः समं सार्धं आहवं संग्राममकरोत् कोपना क्रोधयुक्ता सा ऽवनिवा
तरणीनिलये नौरुगृहे आहितं स्थापितम् “ दधातेर्हिः तादौकिति ”
तद्द्रविणं तेषां सर्वं धनं च अपजहार उपाददे ॥

भा०—अनन्तर इलिजवेथरानीने स्पेनवालोंके साथ बड़ा संग्राम किया
और कोपयुक्त उस रानीने नौकाओंमें रक्खाहुआ उनका सब द्रव्य अपहरण
करदिया ॥ ५९ ॥

इति सा नरपालिका तदा

ध्वजिनीसंघसमावृता पुनः ।

अजयद्रुशमरलैण्डकं

तमिमसैंग्लिशसादकारयत् ॥ ६० ॥

टी०—इतीति । तदा तस्मिन्समये इतीत्यं नरपालिका सा नृया पुन-

भूयः ध्वजिनीसंघैः सेनानिवहैः समावृता युक्ता सती आरलैण्डकं देशं भृश-
मत्पर्यं अजयजिगाय सा नरेश्वरी तमिमं देशं ऐंग्लिशसात् ऐंग्लिशायत्तं
अकारयद् व्यधापयन् ॥

भा०—उससमय इसतरह उस इलिजबेथरानीने फिर सेनासमुदाययुक्त होकर
आरलैण्डको जीता और उस रानीने वह देश ऐंग्लिशलोगोंको दे दिया ॥ ६० ॥

तत इंग्लिशवासिनोऽरयो
धरणीश्यै चुकुपुः प्रमादतः ।
शमितुं न शशाक तानरीन्
निहतोत्साह इमेऽस्मकाभिधः ॥ ६१ ॥

टी०—ततइति । ततो अनन्तरं इंग्लिशवासिनो अरयोः शत्रवः प्रमा-
दतो धरणीश्यै नरेश्वर्यै चुकुपुः कुपितावभूवुः “कुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां
यंप्रति कोप इति संप्रदानत्वम्” इमेऽस्मकाभिध एतन्नामकः कश्चित्पुरुषो
निहतोत्साहो हतोद्यमः सन् तानरीन् शमितुं शान्तियुक्तान् कर्तुं न शशाक ॥

भा०—अनन्तर इंग्लिशदेशवासी विपरीतवृद्धिकेलोग प्रमादसे रानीके
लिये कुपित होगये इमेऽस्मनामकपुरुष हतोत्साह होकर उनशत्रुओंको शान्तक-
रनेमें सामर्थ्ययुक्त न हो सका ॥ ६१ ॥

अतएव धरापतिस्तदा
बहुदोषाभिनिरोपणादमुम् ।
गलयन्त्रितदामसूर्चिञ्चतं
विदधे प्राणविहीनकं मुधा ॥ ६२ ॥

टी०—अतइति । तदा तस्मिन्समये धरापतिरवनिषा अतएव कार-
णान् वार्यासाधनत्वादिति भावः बहुदोषाणां अभिनिरोपणं स्थापनं

तस्मात् मुधा व्यर्थमेव गले कण्ठे यन्त्रितं वेष्टितं यदाम रश्मिस्तेन मूर्च्छितं
मोहयुक्तं अमुं इसेक्सकं प्राणैरसुभिर्विहीनकं विदधे चक्रे ॥

भा०—उससमय रानीने लोकशान्ति न करसकनेके कारण बहुत दोषोंके
लगानेसे इस इसेक्सको व्यर्थही फाँसी देकर मारदिया ॥ ६२ ॥

अथ सा निजजातिसम्भवान्

सुवणिज्यार्थमपावृतास्तदा ।

व्यदधादिति तत्स्वयक्षता-

मवलोकयान्यजनोऽन्वदूयत ॥ ६३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये साऽवनिषा निजा
स्वकीया या प्रोदेषनसंज्ञका जातिस्तस्यां सम्भवो जन्म येषां तान् लोकान्
सुवणिज्यार्थं वणिग्व्यवहारार्थं अपावृतान् स्वतन्त्रान् [स्वतन्त्रोपावृतः
स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रह इत्यमरः] व्यदधादकरोत् अन्यजनस्त-
जजातिभिन्नलोक इतीत्यं तस्याः स्वपत्नतामवलोक्य दृष्ट्वाऽन्वदूयत
दुःखीवभूव “ दूश् परितापे धातोर्लङि कर्मकर्तरि रुम् ” ॥

भा०—अनन्तर उससमय रानीने अपने जातीयलोगों को वाणिज्यके लिये
स्वतन्त्रता देदी इसवात को देखकर औरलोग बड़ेदुःखित होगये ॥ ६३ ॥

इति वीक्ष्य नराधिषा पुनः

परिवादाङ्कितनीतिपद्धतिम् ।

अनुरुध्य समग्रतत्कृतिं

प्रकृतिं प्रेमभरैरपोषयत् ॥ ६४ ॥

टी०—इतीति । नरपा मनुष्येश्वरी सा इतीत्यं परिवादेनापवादेन
अङ्किता चासौ नीत्याः पद्धतिस्तां वीक्ष्यावलोक्य पुनर्भूयः समग्रा चासौ
तत्कृतिस्तां अनुरुध्य प्रतिपिद्य प्रकृतिं प्रजां प्रेमभरैः स्नेहविशेषैः अपो-
षयत् पर्यपालयत् ॥

भा०—रानी इसतरह अपवाददूषित अपने न्यायको देखकर पुनः उससब कामको बन्दकरके प्रजाको बड़ेप्रेमसे पालन करनेलगी ॥ ६४ ॥

इति सेंग्लिशदेशपालिका

स्वबलोपार्जितसर्वगौरवा ।

समयोपगतामषादिता

त्वनुचिक्लेश दिवानिशं तदा ॥ ६५ ॥

टी०—इतीति । तदा तस्मिन्समये इतीत्यं स्वबलेन उपार्जितः सर्व गौरवो गुरुत्वं यया एवंविधा इंग्लिशदेशपालिका सेलिजवेथनामिका तु समयेन कालक्रमेणोपगतः प्राप्त आमयो रोगस्तेनादिता पीडिता सती दिवानिशं अहर्निशं अनुचिक्लेश क्लेशयुक्तः बभूव ॥

भा०—उससमय इसतरह अपनेबलसे गौरवको प्राप्त इलिजवेथरानी कालक्रमसे प्राप्त रोगसे ग्रस्तहोकर रातदिन बड़ेक्लेशयुक्त होगई ॥ ६५ ॥

इलिजवेथनृयाऽमयपीडिता

शुचिनभर्तुमहीप्रमिते शके ।

निरपहाय जगत्क्षणभङ्गुर—

मतिधृतिर्हि परत्र समभ्यगात् ॥ ६६ ॥

टी०—इतीति । इति निश्चयेन आमयपीडिता रोगक्लेशिता अति-धृतिर्धैर्योपेता इलिजवेथनृया शुचिनभर्तुमहीप्रमिते व्यधिकपोडशशत-मिते क्रैष्टशके क्षणभङ्गुरं नश्वरं जगद् निरपहाय रहयित्वा परत्र परलोके समभ्यगात् प्राप । अस्मिन्पद्ये द्रुतविलम्बितं वृत्तं द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराधिति लक्षणात् ॥

भा०—यइ निश्चयहै कि रोगपीडित धृतियुक्त इलिजवेथरानी १६०३ ईसवीमें नश्वर जगत्को छोड़कर परलोकको चलीगई ॥ ६६ ॥

इति उर्वीदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये अङ्गभूतटयूडर

अष्टवंशवर्णननाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥

स्कौटाख्यदेशस्य नराधिपाया-
मेर्याः सुतः प्राथमिकोऽथ जेम्सः ।
महीपतिर्नन्दनराज्यपीठे
तस्थौ प्रजानन्दितदिव्यमूर्तिः ॥ १ ॥

टी०—स्कौटेति । अथानन्तरं स्कौटाख्यदेशस्य नराधिपाया मेर्या
एतन्नामिकायाः सुतस्तनयः प्रजाभिर्नन्दिता स्तुतादिव्यामूर्तिर्यस्यैवंविधः
प्राथमिकः प्रथमसंख्यो जेम्सो महीपतिर्नृपः सन् नन्दनस्य राज्यपीठे
राज्यासने तस्थौ उपाविशत् । अस्मिन्सर्गे उपजातिवृत्तम् ॥

भा०—अनन्तरं स्कौटदेशकी रानी मेरीकापुत्र सबलोगोसे स्तुत्य प्रथमजे-
म्सनामक राजाहोकर नन्दनराज्यासनपर बैठा ॥ १ ॥

अथापि कैथोलिकमानवास्ते
महीपतेर्द्वेषमनुप्रपन्नाः ।
राज्ञासमग्रव्यवहारशून्या-

स्तदाव्यधीयन्तनिकारवन्तः ॥ २ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि तदा तस्मिन्समये महीपतेर्भूपस्य
द्वेषं शत्रुतामनुप्रपन्नाः प्राप्ताः अतएव निकारवन्तोऽपमानयुक्तास्ते कैथो-
लिकमानवा राज्ञा भूयेन कर्त्ता समग्रव्यवहारैः शून्या रहिता अनधिकारि-
णो व्यधीयन्त अक्रियन्त कर्मणि लङ् ॥

1-2. Mary Queen of Scots. 3. James I. 4. London.

5. Catholic.

भा०—अनन्तर भी उससमय राजाके शत्रुभावको प्राप्त अतएव निरादर-
युक्त वे कैथोलिकलोग राजासे सम्प्रकार्मोसे रहित कियेगये ॥ २ ॥

अतःपरं कैट्सविकादयस्ते

केचिन्नृशंसाहतजीविताशाः ।

ससंसदं भूमिपतिं प्रदग्धुं

कृतोद्यमा दारुगृहं प्रतस्थुः ॥ ३ ॥

टी०—अतःपरमिति । अतः परं अनन्तरं हता जीवितस्य आशा येषां
तथाविधाः केचिन् नृशंसा घातकाः ससंसदं सभासहितं भूमिपतिं राजा-
नं प्रदग्धुं भस्मीकर्तुं कृतोद्यमा विहितोद्योगाः सन्तो दारुगृहं इन्धनादि-
निर्मितं भूपसदोद्यमं प्रतस्थुर्जग्मुः ॥

भा०—अनन्तर नष्टजीविताशावाले वे प्रसिद्ध कैट्सविकप्रभृति कोई
घातकलोग सभासहित राजाको भस्मकरनेकेलिये कृतोद्यम होकर राजाका
काष्ठनिर्मित सभागृहको प्रविष्टहुए ॥ ३ ॥

द्विषच्चिकीर्षामवगम्य भूपः

संयम्य तान् कन्धरकासु रज्ज्वा ।

व्यनाशयन्मोहनिमीलिताक्षाः

प्रतीपतां यान्ति जनाधिपस्य ॥ ४ ॥

टी०—द्विषदिति । भूपो राजा द्विषतां शत्रूणां चिकीर्षां कर्तुमिच्छां
अवगम्य ज्ञात्वा तान् कैट्सविकादीन् पुरुषान् रज्ज्वा दाम्ना कन्धरकासु
ग्रीवासु संयम्य बन्धा व्यनाशयन् अघातयत् मोहेन निमीलिते अक्षणी
येषां “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पच् इति समासान्तः पच् प्रत्ययः”
ते पुरुषा जनाधिपस्य राज्ञः प्रतीपतां विपरीतभावं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्था-
न्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—राजाने शत्रुओंके कर्तव्यको जानकर उन कैदसत्रिकादिलोगोंको फाँसीदेकर मारदिया क्योंकि अज्ञानान्वलेग राजाके शत्रुभावको प्रसहते हैं ॥४॥

ततश्च तैरोननृपस्यपुत्रः

सनन्दनावीशकृतामनुज्ञाम् ।

अमन्यमानो विषयं विहाय

स्पेनं पलायिष्ट विधेः प्रतीयात् ॥ ५ ॥

टी०—ततो अनन्तरं च स प्रसिद्धः तैरोननृपस्य एतन्नाम्नो राज्ञः पुत्र-
स्तनुजो नन्दनाधीशेन कृतां विहितां अनुज्ञामाज्ञाममन्यमानो ऽस्वीकुर्वन्
विषयं स्वदेशं विहाय त्यक्त्वा प्रतीपाद्विमुखाद्विधेर्देवात् स्पेनं देशं पलायिष्ट
दुद्राव “ उपसर्गस्यायतावित्युपसर्गस्य रेफस्य लत्वम् ” ॥

भा०—अनन्तर वह प्रसिद्ध तैरोननामक मण्डलेश्वरका पुत्र नन्दनेश्वरकी
आज्ञाको अस्वीकार करताहुआ भाग्यविमुखतासे स्पेनदेशको भागगया ॥ ५ ॥

तदीयभूमिं नरराजराजः

स्कौटैंग्लिशवासिजनेभ्य एव ।

विभज्य सम्यक् प्रददौ यथेष्टं

श्रियोऽधिपं यान्ति हि पौरुषाढ्यम् ॥ ६ ॥

टी०—तदीयेति । नरराजराजो भूपेश्वरस्तदीयभूमिं तैरोनपुत्रस्य
महीं सम्यक् समीचीनतया विभज्य विभक्तभागां विधाय स्कौटैंग्लिशयो
राजसन्तीति ये जनास्तेभ्यएव यथेष्टं यथाभिमतं ददौ हीति निश्चयेन श्रियो
लक्ष्म्यः शोभा वा पौरुषाढ्यं पुरुषार्थयुक्तं अधिपं राजानं यान्ति प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—राजाजैम्सने तैरोनामक मण्डलेश्वरके पुत्रकी भूमि स्कौट और इंग्लि-
शदेशके लोगोंको अच्छीतरह विभागकर स्वेच्छासे देदी क्योंकि लक्ष्मी पुरुषार्थयुक्त
राजाको प्राप्तहोती है ॥ ६ ॥

अथारलैण्डाधिनिवासिलोका—

निराकरोन्नन्दनभूमिपालः ।

अभूद्विरागोपचयादिहेतु—

स्तदेव तत्रत्यजनेषु राज्ञः ॥ ७ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं नन्दनभूमिपालो जेम्स आरलैण्डे ऽधि-
वसन्तीति तांल्लोकान् निराकरोद् निष्काशयाञ्चकार तत्रत्यजनेषु राज्ञो
भूपस्य तदेव तन्निष्काशनमेव विरागस्योपचयोद्विरेवादिहेतुमुख्यबीज-
मभूत् ॥

भा०—अनन्तर राजाजेम्सने आरलैण्डवासी लोगोंको निवाहदिया वहाँके
लोगोंमें राजाका वही एक विरागका मुख्यकारण हुआ ॥ ७ ॥

ततश्च भूपालमणिः स जेम्सो

जौर्जाभिधेयं सुहृदं विधाय ।

धनादियुक्तं ह्यधिकारवन्तं

चकार तं सर्वजनाग्रगण्यम् ॥ ८ ॥

टी०—ततश्च इति । ततोऽनन्तरं हीति निश्चयेन भूपालमणिर्नृपश्रेष्ठः स
जेम्सः जौर्जाभिधेयं जौर्जनामकं पुरुषं सुहृदं मित्रं विधाय धनादिभिर्यु-
क्तं तथा अधिकारवन्तं सर्वाधिकारविशिष्टं सर्वजनेषु लोकेषु अग्रगण्यं
मुख्यं तं जौर्जं चकार विदधे ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चयहै कि राजाजेम्सने जौर्जनामक पुरुषको मित्र बना-
कर धनादिसेयुक्त अधिकारवाला तथा सबलोगोंमें मुख्य उसीको बनादिया ॥ ८ ॥

अथाधिराजो बहुयौतकार्थी

निजात्मजस्योपयमं विधित्सुः ।

स्पेनाधिनाथस्य फिलिबर्टपस्य

सुतां तदानीं भृशमाचकाङ्क्ष ॥ ६ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदानीं तस्मिन्समये निजात्मजस्य स्व-
पुत्रस्य उपयमं विवाहं विधित्सुः कर्तुमिच्छुः अधिराजोजेम्सो बहुयौत-
कार्थी समधिकमुदायार्थी सन् स्पेनाधिनाथस्य स्पेनदेशभूपतेः फिलि-
बर्टपस्य सुतां तनयां भृशमत्यर्थं आचकाङ्क्ष इयेष ॥

भा०—अनन्तर उससमय अपनेपुत्रका विवाहकरना चाहताहुआ जेम्सराजा
बहुत दैय्यजका अभिलाषुक होकर स्पेनदेशाधिपति फिलिप्राजाकी कन्याको अत्य-
न्त चाहनेलगा ॥ ९ ॥

स्पेनाधिपोऽसौ विषयं निरोद्धुं

पुरा तरीसंवयुतः समागात् ।

इत्यैंग्लिशानां हृदयेष्वमर्षो

न शान्तिभावं प्रययौ तदाऽपि ॥ १० ॥

टी०—स्पेनेति । असौ स्पेनाधिपः फिलिप पुरा पूर्वं तरीसंघेन युतो
नौसमुदायोपेतः सन् विषयं देशं निरोद्धुं आक्रमितुं समागात् समाययौ
“इणो गालुडि, गातिस्थेति सिचोलुक ” तदाऽपि तस्मिन्समये ऽपि इति
पूर्वोक्तप्रकारेण ऐंग्लिशानां हृदयेषु अमर्षो विषादः शान्तिभावं प्रश-
मं न प्रययौ न प्राप ॥

भा०—यह स्पेनदेशाधिपति पहिले नौसमुदाय (आरमैडा) के साथ देश
रोकनेको आयाथा इसतरह उससमयमें भी ऐंग्लिशलोगोंके हृदयोंमें पूर्वोक्तशत्रु-
कृतापकार शान्तिभावको प्राप्त न हुआ ॥ १० ॥

ततो महीपे हितमात्मबुद्ध्या

व्यपोहयन्तोऽसमताविवाहम् ।

तदैंग्लिशा भूमिपतिं प्रबोध्य

न्यपेधिषुः स्पेनजनाधिनाथम् ॥ ११ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये महीपे हितं भूपवा-
डिद्धं असमताया अतुल्यभावस्य विवाहं परिणयं आत्मबुद्ध्या स्वधिया
व्यपोहयन्तो दूरीकुर्वन्त एंग्लिशाजना भूमिपतिं जेम्सं प्रबोध्य विज्ञाप्य
स्पेनजनाधिनाथं फिलिप्पुः । न्यपेधिपुन्यवारयन् ॥

भा०—अनन्तर उससमय राजाका अभिलषित असमताके विवाहको अपनी
बुद्धिसे दूरकरतेहुए एंग्लिशलोगोंने राजाजेम्सको समझ कर स्पेनेश्वरको परिणय
विषयमें निषेध करदिया ॥ ११ ॥

जेम्सात्मजदचार्लसनामधेयः

फिलिप्सुतां द्रष्टुमनास्तदानीम् ।

उपेयिवान्मैड्रिडनामभूमौ

विलोक्य तामिन्दुमुखीं ननन्द ॥ १२ ॥

टी०—जेम्सेति । तदानीं तस्मिन्समये फिलिप्सुतां द्रष्टुमनाः “तुम्
काममनसोरपीति मकारस्यलोपः” निरीक्षितुकामो जेम्सात्मजो जेम्स-
पुत्रचार्लसनामधेयश्चार्लसमुख्यो मैड्रिडनामभूमौ एतदाख्यस्थले उपे-
यिवान् “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च इतिकस्वन्तोनिशात्यते” प्राप्तवान्
सन् इन्दुमुखीं चन्द्राननां तां फिलिप्सुतां विलोक्य दृष्ट्वा ननन्द जहर्ष ॥

भा०—उससमय फिलिप्की पुत्रीको देखनेकी इच्छावाला जेम्सराजाका पुत्र
चार्लसनामधेय मैड्रिडाख्यस्थलमें जाकर उस चन्द्रमुखी बालाको देखकर बड़ा
हर्षयुक्त हुआ ॥ १२ ॥

अथो हि सा प्रेमभरेण बाला

वालार्कतुल्या कृतिमात्मयोग्यम् ।

जेम्सात्मजं प्राप्य कृतांगभूषा
तेनैव सार्धं विधिनोपयेमे ॥ १३ ॥

टी०—अथोइति । अथोऽनन्तरं हीति निश्चयेन सा बाला कुमारी बालार्कः प्रभातसूर्यस्तेनतुल्या आकृतिर्यस्य सन्तापरहितकान्त्यारूप-लावण्येन च युक्तं आत्मयोग्यं स्वानुरूपं जेम्सात्मजं प्राप्य लब्ध्वा कृता अङ्गानां भूषा अलङ्कृतिर्यया सा एवंविधासती प्रेमभरेण स्नेहातिशयेन तेनैव वरेण सार्धं विधिना नियमेन उपयेमे पाणिग्रहणमकरोत् । अत्र यमकालङ्कारः ॥

भा०—अनन्तरं यह निश्चयहै कि उस कुमारीने बालसूर्यप्रभ अपने योग्य जेम्सराजाके पुत्र को पाकर अलंकृत होकर बड़ेप्रेमसे उसी वरके साथ विधिपूर्वक विवाह करदिया ॥ १३ ॥

साम्राज्यमापादितुमात्मनीनं
नराधिपोऽसौ यततेस्म लोके ।
सभ्यान् विषोढुं तदशक्नुवानान्
पदच्युतान्मानधनो व्यधत् ॥ १४ ॥

टी०—साम्राज्यमिति । असौ नराधिपो लोके जगति आत्मनीनं आत्मने हितं “आत्मनविश्वजनभोगोत्तरपदात्स्वः, आत्माध्वानौ स्वे एतौ स्वेप्रकृत्या स्तः” साम्राज्यं चक्रवर्तित्वं आपादितुं विधातुं यततेस्म सयत्रो बभूव मानधनः सजेम्सस्तत्साम्राज्यं विषोढुं मर्षितुं अशक्नुवानान् असहमानानित्यर्थः “शक्थातोः परस्मैशदित्वात् शानजभावे ताच्छ्रील्य-वयोवचनेत्यादिना चानश, स्वादित्वात् श्नुः, अचिश्नुधातुभ्रुवामित्यु-वङ्” एवंविधान्सभ्यान् सभासदः पदच्युतान् कार्यरहितान् व्यधत् कृतवान् ॥

भा०—राजाजेम्सने सारेदेशमें अपना चक्रवर्तित्व सम्पादन करनेके लिये

वड़ायत्तकिया मानी राजाजेम्सने उस बातको नहीं सहतेहुए सभ्यलोगोंको पदच्युत करदिया ॥ १४ ॥

वाणद्विषड्भूमिमिते शकेऽस्मि-
न्नन्तर्हिते भूमिपतौ हि जेम्से ।
महीपतिश्चार्लसनामधेयः
स्वतातराज्यासनमव्यतिष्ठत् ॥ १५ ॥

टी०—वाणेति । हीति निश्चयेन वाणद्विषड्भूमिमिते पञ्चविंशत्यधिकषोडशशतमिते ऽस्मिन् क्रैष्टशके भूमिपतौ राज्ञि जेम्से ऽन्तर्हिते मृते-
सति “यस्यचभावेन भावलक्षणमिति सप्तमी” चार्लसनामधेय एत-
न्नामको महीपतिःसन् स्वतातस्य निजपितूराज्यासनं राज्यपीठं अव्यतिष्ठत्
उपाविशत् “अधिशीङ्स्थासां कर्म इत्याधारस्य कर्मत्वम्” ॥

भा०—यह निश्चयहै कि १६२९ ईसवीमें राजाजेम्सके मरनेपर चार्लसना-
मक पुरुष राजा होकर अपने पिताके राज्यसनपर बैठा ॥ १५ ॥

प्रजासुखार्थी किल भूमिपालः
सपार्लिमेण्टं च सदो निवेश्य ।
धुरं स्वराज्यस्य नयेन सर्वा-
मनारतं बाहुवलैरुवाह ॥ १६ ॥

टी०—प्रमेति । किलेति निश्चयेन प्रजायाः सुखस्यार्थोऽस्यास्तीति
तादृशो भूमिपालो राजा स चार्लसः पार्लिमेण्टं तन्नामकं सद आस्थानं
निवेश्य स्थापयित्वा नयेन नीत्या स्वराज्यस्य सर्वां समग्रां धुरं भारं अ-
नारतं अजस्रं बाहुवलैः स्वभुजपराक्रमैः उवाह दधार ॥

भा०—यह निश्चयहै कि प्रजाके सुख को चाहनेवाले उस राजा चार्लसने
पार्लिमेण्टसभाको स्थापनकर नीतिसे अपने राज्यके समग्रभारको नित्य अपने
बाहुवलसे धारणकिया ॥ १६ ॥

स पार्लिमेण्टार्यसभासदश्च
 सर्वान्समाहूय सुगूढभावात् ।
 समं तदास्पेननिवासिलोकै-
 नियोद्गमर्थग्रहमभ्यकाङ्क्षत् ॥ १७ ॥

टी०—सइति । तदा तस्मिन्समये स भूपः पार्लिमेण्टार्या या सभा
 तस्यां सीदन्तीति तान् सर्वान् सभ्यजनान्श्च सुगूढभावात् प्रच्छन्नभावात्
 समाहूयाकार्यं स्पेननिवासिनो ये जनास्तैः समं सार्धं नियोद्गं संग्रामयितुं
 अर्थग्रहं धनादानं अभ्यकाङ्क्षत् ऐषीत् ॥

भा०—उससमय राजाने पार्लिमेण्टके सब सभासदों को गुप्तभावसे बुलाकर
 स्पेनवालोंके साथ लड़ाईकरनेको उनसे धन मांगनेकी इच्छाकी ॥ १७ ॥

(युग्मकम्)

तदा महीपालकृतामनुज्ञां
 निशम्य सर्वे कथयाम्बभूवुः ।
 यावद्वकिन्ध्यामममात्यमुख्यं
 न वारयत्येष नृपः प्रमादी ॥ १८ ॥
 तावद्वयं द्रव्यमनल्पमस्मै
 महीभुजे स्वार्थकृते न दद्वः ।
 इत्याश्रवं तद्विहितं निशम्य
 नराधिपस्तान् किल प्रत्यषेधत् ॥ १९ ॥

टी०—तदेति । तदा तस्मिन्समये सर्वेसभ्याः महीपालकृतां राज-
 विहितां अनुज्ञां आज्ञां निशम्य “ प्रमादी अविचारपर एष नृपो यावत्
 अमात्यमुख्यं सचिवशिरोमणिं वकिन्ध्यामकं एतन्नामकं पुरुषं न वारयति

नप्रतिपेधति वयं तावत् स्वार्थं करोतीति तादृशायास्मै महीभुजेराज्ञे ऽनल्पं बहुद्रव्यं न ददमः” इतीत्थं कथयाम्बभूवुः अत्र वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् किलेति निश्चयेन नराधिगो राजा तद्विहितं सभ्यकृतं आश्रयं पूर्वोक्तं नियमं निशम्य श्रुत्वा तान् सभ्यान् प्रत्यपेधत् सभाकार्यार्थाद्दूरीचकार “पिधगत्पामिति भ्वादेशोर्लोङि प्राक्सितादङ्गवाये ऽपीतिपत्वे रूपम्”

भा०—उससमय सब सभ्यलोगोंने राजाज्ञाको सुनकर कहा कि जबतक यह प्रमादीराजा मुख्यअमात्य वकिन्धामको दूर नहीं करताहै तबतक हम इस स्वार्थराजाकेलिये ज्यादाद्रव्य नहीं देंगे यह निश्चयहै कि इसतरह उनके कियेहुए नियमको सुनकर राजाने उनसबोंको पदच्युत करदिया ॥ १८।१९ ॥

संस्थाप्य भूयः समितिं क्षितीशः

सभासदां वाग्भिरमात्यमेतम् ।

तिरश्चकाराशु जयाभिलाषी

धनग्रहेऽसौ कृतनिश्चयोऽभूत् ॥ २० ॥

टी०—संस्थाप्येति । क्षितीशो राजा भूयः पुनः समितिं सभां संस्थाप्य सभासदां सभ्यानां वाग्भिर्वचोभिरेतं अमात्यं मन्त्रिणं आशु शीघ्रं तिरश्चकार निष्काशयामास जयाभिलाषी विजिगीषुरसौ भूपो धनग्रहेऽर्थग्रहणे कृतनिश्चयो विहितप्रत्ययो ऽभूत् अजायत ॥

भा०—राजाने पुनः सभा स्थापनकर सभासदोंके कहनेसे इस वकिन्धाम मन्त्रिवरको जल्दीही दूरकरदिया और जयाभिलाषी होकर वह धनलेनेमें कृतनिश्चय होगया ॥ २० ॥

तथाऽपि सभ्या न ददुर्यदार्थ-

मस्मै नृपायाहितपीडनार्थम् ।

तदैव भूयोऽपि सदो महीन्द्रो

निराकरोत्स्वार्थविहीनभावात् ॥ २१ ॥

टी०—तथेति । तथा ऽपि सभ्याः सभासदो यदा यस्मिन्समये ऽहि-

तपीडनार्थं अस्मै नृणामर्थं धनं न ददुर्नर्पयाञ्चकुः महीन्द्रो राजा तदैव
तस्मिन्समय एव भूयोऽपि स्वार्थविहीनभावात् स्वार्थरहितत्वात् सदः
सभां निराकरोद् दूरीचकार ॥

भा०—तौभी सम्भलोगोंने जब युद्धार्थराजाकेलिये धन न दिया तब
फिर राजाने निजप्रयोजनशून्यहोनेसे सभाको दूरकरदिया ॥ २१ ॥

पुनः समास्थाप्य सभां तृतीयां

नृपोऽर्थकामः स्वकृतिं बभाषे ।

सामाजिकास्तं नियमान् विशेषान्

मुनीतिदक्षाः किल प्रत्यवोचन् ॥ २२ ॥

टी०—पुनरिति । किलेति निश्चयेन अर्थकामोधनाभिलाषुको नृपः
पुनर्भूयः तृतीयां सभां समितिं समास्थाप्य निवेश्य स्वकृतिं निजकार्यं
तत्तार्थ इति शेषः बभाषे कथयाञ्चकार मुनीतिदक्षाः सुनयचतुराः
सामाजिकाः सभ्यास्तं महीपतिं विशेषं न नियमान् प्रत्यवोचन् अत्रकथन्
“ ब्रूयातोर्द्विक्र्मकत्वात् तथायुक्तं चानीप्सितमिति राज्ञः कर्मस्वरम् ” ॥

भा०—धनार्थराजाने पुनः तृतीयसभाको स्थापनकर उन सम्भलोगोंके
पास अपना काम कहा यह निश्चय है कि नीतिचतुर उन सम्भलोगोंने राजाके
लिये विशेषनियम कहे ॥ २२ ॥

(युग्मकम्)

सभासदां सम्मतिमन्तरेण

धनं न गृहीत नराधिनाथः ।

विना प्रतीतिं त्वधिकारिणश्च

दण्ड्यं नवा दण्डयतु क्षितीन्द्रः ॥ २३ ॥

तथाहवार्थं कृतनिश्चयत्वा—

न्नभूमिपालो नियमं विदध्यात् ।

इत्याश्रवं सभ्यजना नृपार्थ

प्रचक्रुरर्थग्रहणस्य पूर्वम् ॥ २४ ॥

टी०—सभेति । नराधिनाथो भूपः सभासदां सामाजिकानां सम्मतिं अन्तरेण विना “अन्तराऽन्तरेणयुक्ते आभ्यांयोगे द्वितीया” धनं न गृह्णीत नादत्ताम् तथाऽधिकारिणोऽधिकरणकरय च प्रतीतिं विना प्रत्ययमन्तरा क्षितीन्द्रो राजा दण्ड्यं दण्डनीयं न वा दण्डयतु न शास्तु भूमिपालस्तथा तादृशमेव आह्वयार्थं संग्रामार्थं कृतनिश्चयत्वाद् विहितनिश्चयभावात् नियमं आवश्यकमितिज्ञां न विदध्यात् न कुर्यात् सभ्यजनाः सभासदो नृपार्थं अर्थग्रहणस्य धनादानस्य पूर्वं अग्र्य इतीत्यं आश्रवं प्रतिज्ञानं प्रचक्रुर्विदुः ॥

भा०—राज सभ्यलोगोंकी सम्मति बगैर धनग्रहण न करे तथा राजा अधिकरणक (उज्ज) की प्रतीतिके बगैर दण्डनीय पुरुष को दण्ड न देवे और राजा संग्रामके लिये एकाएक कटिवद्ध होकर आवश्यकनियम न करे इस तरह सभ्यलोगोंने राजाके लिये धनग्रहणके पूर्व नियम कर दिया ॥ २३ । २४ ॥

तथेत्यसौ तद्वचनं निशम्य

स्वीकृत्य सर्वां नृपतिः प्रतिज्ञाम् ।

शत्रून्विजेतुं कृतसैन्यसंघो

जग्राह रायं सदसोऽनुकूलात् ॥ २५ ॥

टी०—तथेति । असौ नृपतिस्तद्वचनं तेषां वाचं निशम्य श्रुत्वा तथा इति एवं भवतु इति सर्वां प्रतिज्ञां तद्विहितमाश्रवं स्वीकृत्याङ्गीकृत्य शत्रून् वैरिणोविजेतुं कृतः सैन्यानां संघो येन तथाविधः सन् अनुकूलात्स्वपक्षा-श्रितात्सदसः सभातो रायं धनं जग्राह गृहीतवान् ॥

भा०—इस राजाने सभ्यलोगोंके वचनको सुनकर (बहुत अच्छा) इसतरह उनके सब नियमोंको स्वीकारकर शत्रुओंको जीतनेके लिये सेनाको इकट्ठाकर अनुकूल सभासे धनको ग्रहण किया ॥ २५ ॥

ततो बकिन्धामप्रतिप्रगल्भं
समं च सुभिर्नगरीं रुशेलीम् ।
संरक्षणार्थं रिपुपीडनार्थं
तं स्पेनदेशे प्रजिघाय भूपः ॥ २६ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं भूपो नृपतिरतिप्रगल्भं प्रादुर्भूतं तं प्रसिद्धं बकिन्धाममेतन्नामकं अमात्यचरं चम्पूभिः समं सेनाभिः सह स्पेनदेशे रुशेलीं नामनगरीं संरक्षणार्थं तथा रिपुपीडनार्थं शत्रूणां हर्दनार्थं प्रजिघाय प्रेरयामास “ हि गतौ धातो लिट्तिरूपम् ॥

भा०—अनन्तर राजाने बड़ाप्रगल्भ उस पूर्वमन्त्री बकिन्धामको स्पेनदेशमें रुशेलीनाम नगरीके रक्षककेलिये और शत्रुपीडनार्थ भेजा ॥ २६ ॥

ततो महाघोरतरेरणेऽस्मि—
असृक्प्रवाहाकुलवीरलोके ।
भृशं बकिन्धामकमासिकोऽत्र
जघान तं जोह्नफेल्टनाख्यः ॥ २७ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं अत्र स्पेनदेशे आसिकः असिः प्रहरणं मस्येति “ प्रहरणं तदस्येतिठक् ” जोह्नफेल्टन आख्या यस्य तादृशो वीरः असृक्प्रवाहेणाकुलो वीरलोको यस्मिन्तादृशेऽस्मिन्घोरतरेऽतिभयंकरे रणे भृशमत्यर्थं तं बकिन्धामकं जघान हतवान् ॥

भा०—अनन्तर स्पेनदेशमें कृपाणायुध जोह्नफेल्टनने रुधिरप्रवाहसे व्याकुल वीरलोगविशिष्ट ऐसे भयङ्करसंग्राममें उस बकिन्धामको मारदिया ॥ २७ ॥

महीपतिः सैन्यविनाशनेन
हतोद्यमोऽभूद्विजये तदानीम् ।

1. Buckingham.
2. Rochelle.
3. Spain.
4. John Felton.

स पार्लिमेण्टाख्यसभां निवर्त्य

वर्षाण्यथैकादश चाजहौ ताम् ॥ २८ ॥

टी०—महीपतिरिति । तदानीं तस्मिन्समये स चार्लसो राजा सैन्य-
विनाशनेन सैन्यक्षयेण विजये शत्रूणां पराजयविषये हतोद्यमो नष्टोद्योगो
ऽभूत् अथानन्तरं स चार्लसस्तां पार्लिमेण्टाख्यसभां निवर्त्य दूरीकृत्य
एकादशवर्षाणि च तां सभां आजहौ तस्याज “ओहाक् त्यागे धातो-
लिटिरूम्” ॥

भा०—उससमय राजा चार्लस सेनाके नाश होनेसे विजयमें हतोद्यम होगया
अनन्तर उसने पार्लिमेण्टको दूरकर ग्यारहवर्षतक पार्लिमेण्टको स्थापन न
किया ॥ २८ ॥

ततोऽवनीशः समितिप्रमुखान्

नृपप्रतिद्वन्द्वितयोपयुक्तान् ।

कारागृहे न्यक्षिपदाशु सार्धं

दुःखं दिशत्युच्चबलैर्विरोधः ॥ २९ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं अवनीशो भूपतिर्नृपस्य प्रतिद्वन्द्वितया
शत्रुभावेन उपयुक्तान् तथा समितौ सभायां ये प्रमुखया अग्रगण्यारता-
नृपान् कारागृहे दन्धनालये न्यक्षिपत् नियोजितवान् उच्चबलैः अति-
बलोपयुक्तैः पुरुषैः सार्धं विरोध आशु शीघ्रं दुःखं दिशति ददाति ॥

भा०—अनन्तर राजाने आत्मद्वेषभावको प्राप्त सम्बन्धियोंको कारागारमें
रख दिया क्योंकि बल्युक्तपुरुषोंके साथका विरोध जल्दीही दुःखको देता है ॥ २९ ॥

अथ क्षितीन्द्रो ध्वजिनीं स्वकीयां

सस्कौटैलैण्डीयरिपून् विजेतुम् ।

सम्प्राहिणोत्सा प्रबलारिसंघैः

पराजिताऽभूत्प्रतियुध्यमाना ॥ ३० ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं स क्षितीन्द्रो भूपतिः स्वकीयां निजां ध्वजिनीं सेनां स्कौटलैण्डे भवास्ते च रिपवस्तान् विजेतुं पराजेतुं सम्प्राहिणोत् न्ययुनक् प्रतियुध्यमाना युद्धं कुर्वाणा सा सेना प्रबलायैऽरयस्तेषां संघैः समुदायैः पराजिताऽभून् अपहृतबलाऽजायत ॥

भा०—अनन्तर राजा चार्लसने अपनीसेनाको स्कौटलैण्डीय रिपुओंको जीतनेके लिये भेजा परन्तु वहां उनकेसाथ युद्धकरतीहुई वहसेना उनशत्रुओं से पराजित हुई ॥ ३० ॥

पुनर्महीन्द्रोऽथ सदो निवेश्य

ह्यस्माज्जयार्थोऽर्थयतेस्म वित्तम् ।

निरर्थकं भूपवचस्तदा ऽभूत्

सभां नृपस्तां प्रणुनोद पश्चात् ॥ ३१ ॥

टी०—पुनरिति । अथानन्तरं हीति निश्चयेन जयार्थो विजयाभिलाषी महीन्द्रो राजा पुनर्भूयः सद आस्थानं निवेश्य स्थापयित्वा अस्मात्सदसो वित्तं धनं अर्थयतेस्म आचकाङ्क्षत तदा तस्मिन्समये भूपवचो नृपतिवचनं निरर्थकं प्रयोजनशून्यं अभून् नृपो राजा पश्चात् तां सभां प्रणुनोद दूरीचकार ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चयहै कि जयाभिलाषी राजाने पुनः सभाको स्थापनकर उससे धनचाहा परन्तु उससमय राजाका वचन व्यर्थहुआ अनन्तर राजाने उससभाको दूर कर दिया ॥ ३१ ॥

ततो धराभृद्विहितासमज्या—

ष्टाचैम्बराद्वन्दिगृहे प्रविष्टान् ।

व्यमोचयतान् मनुजान्स्वनीत्या

मृगान्यथा वागुरया पिनद्धान् ॥ ३२ ॥

टी० — ततइति । ततो अनन्तरं धराभृद्विहिता चिरकालाद्भूषस्थापिता
ऽपरा समज्या सभा प्रार्चेम्बरात्स्थानविशेषाद् वन्दिगृहे बन्धनालये प्रवि-
ष्टान् स्थितांस्तान्मनुजान्सामाजिकान् वागुरया जालेन पिनद्धान् बद्धान् मृ-
गान् यथा हरिणानिव सुनीत्या सुनयेन व्यमोचयद् बन्धनरहितानकरोत् ॥

भा० — अनन्तर राजाकी चिरस्थापित दूसरी सभा [लौडपार्लिमेण्ड] ने
प्रार्चेम्बरेनामक राजकार्य स्थानसे बन्धनलोक को प्राप्त सामाजिक लोगोंको जालसे
बंधेहुए मृगोंकी तरह सुनीतिसे छुटादिया ॥ ३२ ॥

प्राफोर्डलौर्डो विहितागसौ यौ

मृषापवादार्दितसाधुलोकौ ।

न्यायाभिसम्पादितकार्यसंवा

व्यनाशयत्सैव सभाग्रिमा तौ ॥ ३३ ॥

टी० — प्राफोर्डेति । मृषापवादेन मिथ्यादोषेणादिताः पीडिताः साधुलो-
का याभ्याम् अतएव विहितागसौ कृतापराधौ यौ प्राफोर्डलौर्डोवास्ता-
मितिशेषः न्यायेनाभितः सम्पादितः कार्यसंघो यया एवं विधासा
एवाग्रिमा मुख्या सभा परिपत् तावुभौ पुरुषौ व्यनाशयद्घातयत् ॥

भा० — मिथ्यादोष लगानेसे सबलोगोंको दुःखदेनेवाले अतएव अपराधयुक्त
जो प्राफोर्ड और लौर्डेनामक पुरुष ने नीतिसे सब काम करनेवाली उसमुख्य-
सभाने उनदोनों को मरवा दिया ॥ ३३ ॥

पुरा महीभृद्विहितं तरीषु

व्यपोहितुं तत्र करातिभारम् ।

समुद्यतां तां समितिं नरेशः

प्रार्चेम्बरं च प्रतिजुहुवेऽसौ ॥ ३४ ॥

टी०—असौ नृपस्तत्रपुरे पुरा पूर्व तरीषु नौषु महीभृता राज्ञा विहितं
कृतं करातिभारं बलिभारं व्यपोहितुं दूरीकर्तुं समुद्यतां उद्युक्तां तां सभां
ष्टार्चेम्बरं च सभास्थानविशेषं च प्रतिजुहुवे दूरीचकार “हुब् अपनयने
अदादेर्धातोर्लिट्यत्पनेरदेरूढम् ॥

भा०—इस राजाने इसनगरमें पहिलेसे नौकाओंमें राजविहित अधिक करको
दूर करनेके लिये उद्यत सभाको और ष्टार्चेम्बरनाम सभास्थान विशेषको भी
दूर करदिया ॥ ३४ ॥

अथारलैण्डाधिनिवासिलोकाः

स्कौटैंग्लिशवासिजनाँस्तदैव ।

जेम्सराज्ञया तत्र कृतात्मसंस्थान्

निवारयाञ्चक्रुरतिप्रहारैः ॥ ३५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदैव तस्मिन्समय एव आरलैण्डे ऽधि
वसन्तीति तेल्लोकास्तत्रारलैण्डे जेम्सराज्ञयाकृता आत्मनः संस्था स्थिति-
यैस्तान् स्कौटै इंग्लिशदेशे आवसन्तीत्येवंविधाञ्जनान् अतिप्रहारैर्बहु-
प्रहरणैः निवारयाञ्चकुर्निष्काशयामासुः ॥

भा०—अनन्तर उसीसमय आरलैण्डके रहनेवाले लोगोंने आरलैण्ड में
जेम्सराजाकी आज्ञासे बसेहुए स्कौट और इंग्लिशदेशके लोगोंको बड़े प्रहारोंसे
निकालदिया ॥ ३५ ॥

ततो महीशो महतीं स्वसेनां

न्ययोजयच्छत्रुकुलं निहन्तुम् ।

सा वाहिनी चार्यवासिलोकान्

हठाज्जिगायाप्रतिवार्य्यवीर्या ॥ ३६ ॥

टी०—ततइति । ततो अनन्तरं महीशोराजा महतीं स्वसेनां ध्वजिनीं

1. Ireland. 2. Scotland. 3. England. 4. James I.
5. Ireland.

शत्रुकुलं आरलैण्डीयशत्रुवंशं निहन्नुमुच्छेत्तुं न्ययोजयत् प्राहिणोदि-
त्यर्थः अप्रतिवार्यं वीर्यपराक्रमो यस्या एवविंशं सा वाहिनी सेना च
आयरे वसन्तीति ताल्लोकान् दृष्ट्वा वलात्काराब्जिगाथं विजयिनी
वभूवेत्यर्थः ॥

भा०—अनन्तर राजा चार्ल्सने आरलैण्डीय शत्रुओंके नाशके लिये बड़ी
सेनाको भेजा वड़े पराक्रमविशिष्ट उस सेनाने भी आरलैण्डीवासी लोगोंको
बलात्कारसे जीतलिया ॥ ३६ ॥

अथो नृपस्थापितया समित्या

विभर्त्सिताभूपतिकार्यमुख्याः ।

पुनर्वलाढ्या परिपन्नयेन

क्षितीश्वरार्थं नियमान् व्यधत् ॥ ३७ ॥

टी०—अथोति । अथो अनन्तरं नृपस्य स्थापितया पृथग निवेशि-
तया समित्या सभया भूपतिकार्येषु मुख्या अधिकारिणो विभर्त्सिता
न्यकृता वभूवुरिति शेषः पुनर्भूयो वलाढ्या बलिष्ठा परिपत्सभानयेन नी-
त्या क्षितीश्वरार्थं नृपार्थं नियमान् आश्रयान् व्यधत् अकरोत् ॥

भा०—अनन्तर राजाकी स्थापित सभा (लॉड्पालेमेण्ट) से राज्यकार्यके
मुख्याधिकारीलोग भर्त्सनायुक्त क्रियेगये पुनः बलयुक्तसभाने नीतिसे राजाकेलिये
नियमकर दिये ॥ ३७ ॥

(युग्मकम्)

न भूपतिस्तावदमात्यमग्र्यं

कुर्यात्सदो यावदमुं न विद्यात् ।

कुर्युः समित्सम्मतिगौरवेण

पुरोधसःस्तोत्रं विवर्त्तनञ्च ॥ ३८ ॥

इत्यादिकं संश्रवमर्थसिद्धयै
सभासदो ऽकुर्वन् नीतिमार्गात् ।
सचालसंस्तान्नियमाँस्तदीयान्
नाङ्गीचकाराशु विवृद्धमन्युः ॥ ३६ ॥

टी०—नेति । भूपतिस्तावत् अग्र्यं मुख्यं अमात्यं मन्त्रिणं न कुर्याद् न विदध्याद् यावत्कालपर्यन्तं सदः सभा अमुं मन्त्रिणं न विद्याद् न जानीयात् तथा पुरोधसः पुरोहिताश्च समितः सभाया या सम्मतस्तस्या गौरवेण श्रेष्ठत्वेन स्तोत्राणां विवर्तनं परिवृत्तिं कुर्युः सभासदः सभ्यानीतिमार्गाच्चयप्रथात् इत्यादिकं पूर्वोक्तं संश्रवं नियमं अर्थसिद्धयै प्रयोजनसाफल्यार्थं अकुर्वन् व्यदधुः आशु शीघ्रं विवृद्धमन्युः समेधितक्रोधः सराजा तदीयान् सभ्यकृतांस्तान्सर्वान्नियमान् नाङ्गीचकार नस्वीचकार ॥

भा०—राजा तन्नतक मन्त्रीको नियत न करे जबतक कि सभा उसको योग्य न जानले और पुरोहित (पादरी) लोग सभाकी सम्मतिते स्तोत्रोंका अनुवादकरे सभासदोंने इसतहके नीतिमार्गसे नियमकिये-जल्दीही क्रोधयुक्त राजाचालसे उनके नियमोंको स्वीकार न किया ॥ ३८ । ३९ ॥

भटान्सशस्त्राँश्च चतुःशतानि
नृपः समादाय स पञ्चसभ्यान् ।
गृहीतुकामोऽनुययौ सरोषो
न ते कुभृच्छस्तगता बभूवुः ॥ ४० ॥

टी०—भटानिति । सरोषः क्रोधयुक्तः स नृपः सशस्त्रान् गृहीतायुधान् चतुःशतानि भटान् योद्धन् समादाय सहगमनयुक्तान् विधायेत्यर्थः पञ्चसभ्यान् गृहीतुकाम आलम्बनेच्छुकः सन् अनुययौ अनुदृष्ट्वा ते सभ्याः कुं पृथ्वी विभति तस्य हस्तगतास्तदादानयुक्ता न बभूवुः ॥

भा०—रांपसहित राजाचार्लस शस्त्रसहित चारसौ वीरोंको लेकर पांच सभ्यों को पकड़नेका इच्छासे उनके पीछे दौड़ा परन्तु वे सभ्यलोग राजाके हाथ न आये ॥ ४० ॥

धराधरः सैन्ययुतश्च सभ्यान्
वितर्दितेत्येव हि भीतभीताः ।
सामाजिका भूपतिसेवकाना-
माजीविकार्थं स्ववचोऽन्वयुञ्जन् ॥ ४१ ॥

टी०—धराधर इति । हीति निश्चयेन सैन्ययुतो धराधरो राजा स-
भ्यान् वितर्दिता जिघांसुः इत्येव भीतभीता अतिभययुक्ताः सामाजिका
भूपतिसेवकानां नृपकर्मचारिणां जनानामाजीविकार्थं वृत्त्यर्थं स्ववचः
पूर्वोक्तं निजवचनं अन्वयुञ्जन् परिवर्तयाम्बभूवुः ॥

भा०—यह निश्चयहै कि सेनासहित राजा सभ्योंको मारेगा इसतरह अति-
भीत सामाजिकलोगोंने राजसेवकोंके आजीविकार्थ अपने वचनको नियोजित
किया ॥ ४१ ॥

ततो महीशो वचनं तदीय-
ममन्यमानः स्फुटकोपवह्निः ।
नोटिङ्गधामे चतुरङ्गसैन्यं
चिचाय योद्धुं सह शत्रुसंघैः ॥ ४२ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं स्फुटकोपवह्निः प्रव्यक्तकोपाग्निः
अतएव तदीयं “त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि स्युः, वृद्धाच्छः हस्यईय्”
वचनममन्यमानोऽस्त्रीकुर्वन् महीशो राजा नोटिङ्गधामे स्थानविशेषे च-
त्वारि अङ्गानि यस्य [इत्यप्रत्ययपादात् सेनाङ्गं स्याच्चतुर्विधमित्यमरः]
तथाविधं सैन्यं शत्रुसंघैः सह योद्धुं संग्रामयितुं चिचाय एकत्रितमकरोत् ॥

भा०—अनन्तर बड़ाकोपयुक्त अतएव उन सभ्योंके वचन को नहीं स्वीकार करतेहुए राजाचार्लसने नोटिङ्गहामनामक स्थानविशेषमें चतुरङ्ग सेनाको शत्रुओंके साथ युद्ध करनेकेलिये इकट्ठा किया ॥ ४२ ॥

अथैज्जहिल्स्थानविशेषकेऽसौ

समं सभासद्भिरयुद्ध भूपः ।

अनेकवीरापगमेऽपि जन्ये

समानताऽभूद्धि परस्परेण ॥ ४३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं असौभूप एज्जहिल्स्थानविशेषके सभासद्भिः सामाजिकैः समं सार्धं अयुद्धं युद्धं कृतवान् हीति निश्चयेन अनेकवीराणां अपगमः संचयोयस्मिन् एवंविधेऽपि जन्ये समरे परस्परेण उभयोः पक्षयोरिति शेषः समानता तुल्यत्वमभूदजायत ॥

भा०—अनन्तर उस राजाने एज्जहिल्स्थानविशेषमें सभासदोंके साथ संग्राम किया यह निश्चयहै कि अनेक वीरोंके नाशहोनेवाले उस संग्राममें दोनों पक्षोंका परस्पर समान युद्ध हुआ ॥ ४३ ॥

सभ्यास्ततस्कोटनिवासिनस्तान्

युगाब्धिषड्भूमिमिते शकेऽस्मिन् ।

आकारयन्निग्लिशदेश एव

सौहार्दसम्पत्कृतबन्धुकार्याः ॥ ४४ ॥

टी०—सभ्या इति । ततोऽनन्तरं युगाब्धिषड्भूमिमिते चतुरवत्वारिंशदधिकषोडशशतमिते ऽस्मिन्नब्दे क्रैष्टहायने सौहार्दमेवसम्पत् तयो कृतं बन्धुकार्यं यैस्ते सभ्यास्तान् आरलैण्डीयपुरुषैर्निष्काशितान् स्कोटनिवासिनोलोकान् इंग्लिशदेश एव आकारयन् आहाययाम्बभूवुः ॥

भा०—अनन्तर १६४४ ईसवीमें मैत्रीरूप संगीतिसे कृतकार्य उन सभ्यलो-

गोने आरलैण्डीय पुरुषोंके निकालेहुए स्कौटलैण्डनिवासी लोगोंको इंग्लिशदेशमें बुला लिया ॥ ४४ ॥

ततः सभासद्भिरनन्यपूर्वा

चमूरुपाचीयत चारुभावा ।

क्रोम्बेलफेफैक्सभटौ प्रहृष्टौ

वभूवतुः सैन्यपती उभौ तौ ॥ ४५ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं सभासद्भिः पुरुषैः अनन्यपूर्वा अभूत-
पूर्वा चारुभावा शुभाभिप्राया चमूः सेना उपाचीयत एकत्रिताऽक्रियत
“कर्मगिलड क्रोम्बेलश्च फेफैक्सश्च तौ भटौ वीरौ प्रहृष्टौ प्रसन्नाकृतौ
तावुभौ पुरुषौ सैन्यपती वभूवतुः ॥

भा०—अनन्तर सभासदोंने शुभाभिप्राययुक्त अपूर्वसेना इकट्ठीकी वहाँ
क्रोम्बेल और फेफैक्सनाम दो पुरुष सेनापति नियतहुए ॥ ४५ ॥

नेस्वाभिधे क्षेत्रविशेषकेऽभूत्

सभासदां भूमिपतेश्च जन्यम् ।

द्विपद्भिराक्रान्तवलो महीभृत्

स पार्लिमेण्टाहितजीवितोऽभूत् ॥ ४६ ॥

टी०—नेस्वेति । नेस्वाभिधे क्षेत्रविशेषके स्थानविशेषे सभासदां
सामाजिकानां भूमिपते राज्ञश्च जन्ययुद्धं अभूत् द्विपद्भिः शत्रुभिराक्रा-
न्तवलोऽधरीकृतपराक्रमः समहीभृद्राजा पार्लिमेण्टस्याहितं आयत्तं जी-
वितं यस्यैवंविधोऽभूत् ॥

भा०—नेस्वामाक रणक्षेत्रविशेषमें सामाजिकलोगोंका और राजाका युद्ध
हुआ शत्रुओंसे पराजित वह राजा पार्लिमेण्टके आधीन होगया ॥ ४६ ॥

1. Crouwell (Thomas) 2. Fairfax. 3. Naseby.
4. Parliament.

ततश्चमूर्धरणीधरोऽसौ
कारागृहेहम्पटनेऽन्वयोजि ।
स भूपतिर्वाइटनामधेये
द्वीपे पलायिष्ट निजप्रयत्नात् ॥ ४७ ॥

टी०—ततश्च । ततोऽनन्तरं चमूर्धः सेनाभिः अस्ौ धरणीधरो-
राजा हम्पटने स्थानविशेषे कारागृहे वन्दिगृहेऽन्वयोजि अस्थाप्यत “क-
र्मणिलुङ्” सभूपतिर्नृपो निजप्रयत्नात् स्वबुद्धिकौशलात् वाइटनाम-
धेये द्वीपे पलायिष्ट भग्नोवभूव “उपसर्गस्यायतावित्युपसर्गस्थरेफस्य
लत्वम्” ॥

भा०—अनन्तर सैनिकोंने उस राजाको हम्पटननाम कारागारमें रखदिया वह
राजा अपनेही प्रयत्नसे वाइटनामक द्वीपान्तरमें भागगया ॥ ४७ ॥

तथाऽपि सैन्यैरनुमृग्यमाणः
क्षितीश्वरस्तत्र समाललम्बे ।
आदाय कारिस्त्रुकसौधजाले
न्यक्षेपिदुर्गम्यतमेऽरिभिः सः ॥ ४८ ॥

टी०—तथेति । तथापि एवं सत्यपि सैन्यैः अनुमृग्यमाणोऽन्विष्य-
माणः क्षितीश्वरो भूपस्तत्र वाइटनामधेये द्वीपे समाललम्बे अवलम्ब्य-
तेस्म “कर्मणि लिङ्” अरिभिस्तैः शत्रुभिः आदाय गृहीत्वा सराजा
दुर्गम्यतमेऽतिदुर्गे कारिस्त्रुकोयःसौधस्तस्य जालं गत्राक्षस्तस्मिन् न्यक्षे-
पि अध्याचर्यतेतिभावः “कर्मणि लुङ्” ॥

भा०—ऐसे भगजानेपरभी सैनिकोंने अन्वेषितराजा वाइटनामक द्वीपमें
पकड़ाया और उन शत्रुओंने ग्रहणकर अगम्य कारिस्त्रुकनामक महलके झरोखे
में कैद करदिया ॥ ४८ ॥

1. Hampton.
2. Wight.
3. Carisbrooke.

स्कौटीयसेना नृपपक्षसंस्था
समं विपक्षैः प्रतियुध्यमाना ।
क्रोम्वेलनाम्ना ध्वजिनीश्वरेण
पराजिताऽभूत्किल प्रेष्टनेऽसौ ॥ ४६ ॥

टी०—स्कौटीयेति । किलेति निरचयेन नृपपक्षे राजपक्षे संस्थास्थि-
तिर्यस्या एवंविधा सा प्रसिद्धा स्कौटीयसेना विपक्षैः शत्रुभिः समं सार्धं
प्रतियुध्यत इति प्रतियुध्यमाना युद्धं कुर्वाणा सती प्रेष्टने स्थलविशेषे क्रो-
म्वेलनाम्ना ध्वजिनीश्वरेण सेनापतिना पराजिता विजिताऽभूत् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि राजपक्षाश्रित स्कौटलैण्डकी सेना शत्रुओंके साथ
युद्ध करतीहुई प्रेष्टननमक स्थलमें क्रोम्वेलनामक सेनापति से पराजित
होगई ॥ ४९ ॥

अथो समज्यान्तिमनीतिमार्गा-
न्महापराधीति सर्चलसस्तैः ।
अघानि कण्ठार्पितकालरज्ज्वा
नन्दाब्धिषड्भूमिमिते शकेऽस्मिन् ॥ ५० ॥

टी०—अथोइति । अथोऽनन्तरं तैः सामाजिकैः पुरुषैः समज्या
सभा [समज्या परिपद्गोष्ठीत्यमरः] तस्या या ऽन्तिमा चरमा नीति-
र्नयस्तस्या मार्गाद्वर्त्तनः चार्लसो महापराधी इतिहेतोः सराजा नन्दाब्धि-
षड्भूमिमिते ऊनपञ्चाशदधिकषोडशशतमिते ऽस्मिन् क्रैष्टशके कण्ठे अ-
र्पिता या कालरज्जुस्तया करणभूतया अघानि व्यनाशि “कर्मणि लुङ्” ॥

भा०—अनन्तर उन सभासदोंने पार्लिमेण्टके अन्तिम नीतिमार्ग (हाईकोर्ट)
से (चार्लस बड़ा अपराधी है) इसकारण वह राजा चार्लस १६४९ ईसवीमें फाँसी
देकर मारदिया ॥ ५० ॥

1. Scotch. 2. Cromwell. 3. Preston. 4. Charles.

इति निखिलनृपाणां संक्षयात्तत्र पुर्या
पुरजनपदनृणां नीतिमार्गोत्सुकानाम् ।
कुनयजनितखेदोऽन्योऽन्यवैमुख्यहेतुः
कतिपयदिवसेषु प्रादुरासीत्समन्तात् ॥ ५१ ॥

टी०—इतीति । तत्र पुर्या नन्दनाख्यायां नगर्या इतीत्यममुना पूर्वोक्तप्रकारेण निखिलनृपाणां अशेषभूपानां संक्षयात् नीतिमार्गोत्सुकानां अभिलाषवतां पुरजनपदयोर्नगरदेशयोर्नरो मनुष्यास्तेषां अन्योऽन्येन वैमुख्यस्य विमुखताया हेतुः कारणं कुनयेन जनितः समुत्पादितः खेदो वैरस्यं कतिपयदिवसेषु किञ्चित्कालानन्तरं समन्तात् परितः प्रादुरास प्रकटीबभूव ॥

भा०—उसनन्दननगरमें इसतरह सब राजाओंके समाप्त होनेपर नीतिमार्गमें उत्सुक पौरदैनिकलोगोंका परस्पर वैर कारण कुनयोत्पन्नखेद कितनेही दिनोंमें सब जगह प्रकटहुआ ॥ ५१ ॥

इति उर्वीदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये अङ्गभूतष्टुआर्टभूपानां
पूर्वार्धवंशवर्णननाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

पष्ठःसर्गः ॥

अथ चेंग्लिशदेशसम्भवानां

धरणीशान्वयभूभृतामभावात् ।

मनुजैः समितेरशीतिसंख्यै

विहितंकौमनवेल्थराज्यमासीत् ॥ १ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं च इंग्लिशदेशसम्भवानां इंग्लिशदेशोत्पन्नानां धरणीशानां राज्ञां अन्वये वंशे ये भूभृतो नृपास्तेषां अभावात् अविद्यमानत्वात् समितेः सभाया अशीतिसंख्या विशिष्टैर्मनुजैर्विहितं कृतं कौमनवेल्थनामकं राज्यं आसीदजायत । अत्र श्लोकपञ्चके मालभारिणीवृत्तम् “विषमेससजागुरु अनोजे सभरायश्चतु मालभारिणीयम् इति लक्षणात्” ॥

भा०—अनन्तर इंग्लिशदेशोत्पन्न नृपतिवंशसम्भव राजाओंके अभावसे सभाके अस्सी मनुष्योंका कियाहुआ कौमनवेल्थनामक राज्य प्रवृत्तहुआ ॥ १ ॥

इति भूपतिहीनमारलैण्ड—

मवलोक्याशु च तत्र सभ्यपूज्याः ।

मतिमन्तमनीकिनीपतिं तं

जनरक्षार्थमितस्तदाऽन्वयुञ्जन् ॥ २ ॥

टी०—इतीति । तदा तस्मिन्समये सभ्यपूज्याः सभासद इतीत्यं भूपतिहीनं नृपतिरहितं आरलैण्डनामदेशविशेषं अवलोक्य दृष्ट्वा तत्रा-

रलैण्डे आशु शीघ्रं मतिमन्तं बुद्धियुतं अनीकिनीपतिं सेनापतिं तं प्रसिद्धं
क्रोम्बेलं जनरत्तार्थं लोकपरित्राणार्थं इतो नन्दननगरात् अन्वयुञ्जन्
प्रेरयामासुः ॥

भा० — उससमय सभ्यलोगोंने इसतरह नृपराहित आरलैण्डको देखकर वहां
जल्दीही बुद्धिविशिष्ट सेनापति क्रोम्बेलनामकको लोकपरित्राणार्थ नन्दन
नगरसे भेजा ॥ २ ॥

सच सैन्यपतिस्ततोद्गृहेडां
नगरीं प्राप्य जहार लोकमर्थम् ।
अतिदम्भयुतो विवेकशून्यो

न दरीदृश्यत एव साधुमार्गम् ॥ ३ ॥

टी० — सशक्ति ततोऽन्तरं ससैन्यपतिः क्रोम्बेलनामा च गृहेडानाम-
नगरीं प्राप्य लोकं अर्थं जहार “ हृथातोद्विक्कर्मकत्वात् अकथितंचेति
लोकस्यापिकर्मत्वम् ” अतिदम्भयुतो बहुच्छलोपेतो विवेकशून्यो वि-
चाररहितः पुरुषः साधुमार्गं सन्मार्गं न दरीदृश्यत एव अतिशयेन नावलो-
कयत्येव “ रीगृथयथस्यचेत्थभ्यासस्य रीगागमोयडियड्लुकि च ”
अत्रार्थान्तरन्यासात्लङ्कारः ॥

भा० — उस सेनापति क्रोम्बेलनामकनेभी गृहेडानामकनगरीको प्राप्त होकर
लोगोंसे धन हरलिया क्योंकि बहुतछलयुक्त विवेकशून्यपुरुष सन्मार्गको अच्छी-
तरह नहीं देखता है ॥ ३ ॥

अथ सैव तथैव वेक्सफोर्ड
विषयं छद्मभिरात्मसाच्चकार ।
बहुमत्सरदोषपूरितात्मा
सततं दुःखयति प्रजामनांसि ॥ ४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं स एव क्रोम्बेलः “ सोऽचि लोपेचे-
त्पादपूरणमिति स इत्यस्यसोलोपः ” तथैव तादृशमेव वेक्सफोर्ड वि-
षयं देशं द्व्यभिरुपधिभिः आत्मसाच्चकार स्वायत्तमकरोत् “ विभापा-
सातिकात्स्न्यं चिद्विषये सातिर्वस्यात्साकल्ये ” बहुमत्सरदोषेण पूरित
आत्मा यस्यैवंविधो जनः प्रजामनांसि प्रकृतिचेतांसि सततं निरन्तरं
दुःखयति पीडयतीत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर उसी क्रोम्बेलनामक सेनापतिने वेक्सफोर्डनामकदेशको
छत्रसे अपने आधीन कर लिया क्योंकि अनेकमात्सरदोषयुक्त पुरुष प्रजाके
चित्त को निरन्तर दुःखदेता है ॥ ४ ॥

पृतनापतिरात्तविक्रियोऽसौ

विषयस्याधिपतिं हि चार्लसाख्यम् ।

कृतवन्तमशेषसाधुलोकं

समितौ स्कौटनिवासिनं विजिग्ये ॥ ५ ॥

टी०—पृतनेति । हीति निश्चयेन आत्तविक्रियो गृहीतविकारोऽसौ
पृतनापतिः क्रोम्बेलो विषयस्य स्कौटदेशस्याधिपतिं स्वामिनं चार्लसा-
ख्यं कृतवन्तं स्कौटनिवासिनं अशेषसाधुलोकं समग्रमान्यजनं समितौ
संग्रामे विजिग्येऽजयत् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि कपटयुक्त क्रोम्बेलने स्कौटदेशके अधिपतित्वमें
चार्लसको नियतकरनेवाले स्कौटनिवासी समग्रसज्जनको संग्राममें जीत लिया ॥ ५ ॥

क्रोम्बेलोऽपि प्राप्तप्रतिष्ठः पृतनेश—

आस्थान्या द्राक् सभ्यविशेषान् विनिवर्त्य ।

तत्स्थानेऽन्यानात्मसनीषाहितचित्तान्

प्रायुक्तेष्वं साहसिके श्रीः समुपैति ॥ ६ ॥

टी०—क्रोम्बेल इति । प्राप्तपतिष्ठो लब्धसंमानः पृतनेशः सेनापतिः क्रोम्बेलोऽपि द्राक् शीघ्रं आस्थान्याः सभातः सभ्यविशेषान् सभ्यपूज्यान् विनिवर्त्य दूरीकृत्य तत्स्थाने तदवकाशे आत्मनः स्वस्य या मनीषा औत्कर्ष्यबुद्धिस्वस्यामाहितदत्तंचित्तयैस्तान् अन्यानसभ्यविशेषान् प्रायुक्तनियोजितवान् श्रीर्लक्ष्मीरित्यं अमुनाप्रकारेण स हसिके साहसकर्मकारिणि पुरुषे समुपैति प्राप्नोतीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते । अस्मिन्पद्ये मत्तमयूरवृत्तं वेदैरन्वैर्भूतयसगामत्तमयूरमिति जज्ञणात् ॥

भा०—लब्धसंमान सेनापति क्रोम्बेलने सभासे सभ्यपूज्यको शीघ्र निष्काशनकर उनके स्थानपर अगनाहितचहनेवाले अन्यसभ्योको नियत किया क्योंकि लक्ष्मी इसतरह साहसीपुरुषको प्राप्त होती है ॥ ६ ॥

तत्र सभ्यमनुजैः सुरक्षिता

सैव सैन्यपतिरित्यमन्यत ।

आत्मसिद्धिमवगत्य सक्षणात्

पार्लिमेण्टसमितिं निराकरोत् ॥ ७ ॥

टी०—तत्रेति । तत्र नन्दनेनगरे सभ्यमनुजैः सभासद्भिः स एव सुरक्षिता प्रभुरितीत्यं अमन्यत मेने “कर्मणिलङ्घ” स क्रोम्बेल आत्मसिद्धे स्वमनोरथपूरणं अवगत्यालभ्य “वा ल्यपि अनुन सिक्कलोप-इति गमोमस्य लोपः, हस्वस्येति तुक्” ज्ञणात् पार्लिमेण्टसमितिं सभां निराकरोद्दूरीचकार । अस्मिन्पद्ये रथोद्धता वृत्तं रात्रराविहरयोद्धतालगावितिलक्षणात् ॥

भा०—वहाँ नन्दननगरमें सभ्यलोगोंने वही क्रोम्बेल (प्रभु) इसतरहमाना अनन्तर उस क्रोम्बेलने अपने मनोरथपूर्तिको सुनकर पार्लिमेण्टसभाको दूर करदिया ॥ ७ ॥

सभां विना राज्यकृतिं समग्रां

क्रोम्बेलनामा विदधौ स्वबुद्ध्या ।

मेधावतामुद्यमतत्पराणां

न जायते कृत्यफलं परेण ॥ ८ ॥

टी०—सभाभिति । क्रोम्बेलनामा सेनापति; सभां विना समिति-
मन्तरा समग्रामशेषां राज्यकृतिं स्वबुद्ध्या विदधौ चकार उद्यमतत्पराणां—
मुद्योगशीलानां मेधावतां बुद्धिविशिष्टानां पुरुषाणां परेणान्येन केनापि
कृत्यफलं कार्यनिष्पत्तिर्न जायते न भवतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—क्रोम्बेलनामकने विना पार्लिमेण्टके सम्पूर्ण राज्यकार्य अपनी बुद्धिसे
किया क्योंकि उद्योगशील बुद्धिविशिष्ट पुरुषों की कार्यनिष्पत्ति दूसरेसे नहीं
होती है ॥ ८ ॥

प्यूरीटनान्धर्मरतान्तदा ऽसौ

पूजार्थमाज्ञापयदीश्वरस्य ।

अभ्यर्चनीयस्य कृता सपर्या

मनोऽभिमृष्टं दिशतीह पुंसः ॥ ९ ॥

टी०—प्यूरीटनानिति । तदा तस्मिन्समये ऽसौक्रोम्बेलो धर्मरतान्
स्वधर्मनिष्ठान् प्यूरीटनान् एतज्जातीयान् लोकान् ईश्वरस्य पूजार्थं आ-
ज्ञापयद् इह जगति अभ्यर्चनीयस्य पूज्यस्य कृता विहिता सपर्या पूजा
पुंसः पुरुषस्य मनोऽभिमृष्टं मनोऽभिलषितं वस्तु दिशति ददातीत्यर्था-
न्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय क्रोम्बेलने धर्मनिष्ठ प्यूरीटनलोगोंको ईश्वरार्चनके लिये
आज्ञादी क्योंकि पूजनीय की विहितसपर्या पुरुषके मनोवाञ्छित फलको देती है ॥ ९ ॥

पुनरपि सदोधीमानात्मानुकूलमतिप्रिपद्

यदिह नृपतिं क्रोम्बेलं तं समैच्छदधीश्वरम् ।

निजकुलबलायोग्यं दृष्ट्वासनो तदजीगणद्
वहति तुलनायोग्यं भारं न दीर्घतरं जनः ॥ १० ॥

टी०—पुनरिति । धीम न्सक्रोम्बेलः पुनरपि भूयोऽपि आत्मानु-
कूलं स्वपक्षपाति सदोऽतिष्ठिपत् स्थापयामास यत्सद इहदेशे नृपतिं भूपं
तं क्रोम्बेलं अधीश्वरं सम्राजं समैच्छत् इयेष सक्रोम्बेलो निजस्य कुलं
वंशं बलं पराक्रमस्तयोरयोग्यं असदृशं तत्साम्राज्यं दृष्ट्वा नाजीगणत्
नामन्यत जनस्तुलनायोग्यं उद्वहनयोग्यं भारं धुरं वहति धारयति दीर्घ-
तरं न वहतीत्यर्थान्तरैण समर्थते । अत्र पद्ये हरिणीवृत्तम् “रसयुगहयै-
न्सौम्रौस्तौगोयदाहरिणी तदा इति लक्षणात्” ॥

भा०—बुद्धिविशिष्ट क्रोम्बेलने अपने अनुकूल सभाको स्थापन किया जो सभा
किं इसदेशमें राजाक्रोम्बेलको सम्राट् बनाना चाहतीथी परन्तु क्रोम्बेलने अपने कुल
बलके अयोग्य उस बातको देखकर स्वीकार न किया क्योंकि मनुष्य अपने योग्य
भारको धारणकरताहै बृहद्भारको नहीं धारण करसक्ता ॥ १० ॥

नागेषुषट्चन्द्रमिते शके ततः
क्रोम्बेलनामा परलोकमभ्यगात् ।
तज्ज्येष्ठपुत्रोऽथरिचार्डकाह्वय-
स्तातासनेऽस्थात्करुणार्द्रमानसः ॥ ११ ॥

टी०—नागेति । ततोऽनन्तरं नागेषुषट्चन्द्रमिते अष्टपञ्चाशदधिक-
षोडशशतमिते क्रैष्टशके क्रोम्बेलनामा नृपतिः परलोकं लोकान्तरं अभ्य-
गात् प्राप अथानन्तरं करुणार्द्रमानसो दयार्द्रचेता रिचार्डकाह्वयो रिचार्ड
संज्ञकस्तज्ज्येष्ठपुत्रः क्रोम्बेलस्य प्रथमतनयस्तातासने स्वपितुः सिंहासने
ऽस्थात् ॥

भा०—अनन्तर १६९८ ईसवीमें क्रोम्बेलनामक नृपति परलोकको प्राप्तहुआ
अनन्तर दयायुक्त रिचार्डनामक क्रोम्बेलका ज्येष्ठपुत्र अपने पिताके सिंहासनपर
बैठा ॥ ११ ॥

ततो ऽसौरिचार्डः पुनः पार्लिमेण्टं
समास्थाप्य राज्यं व्यधान्नीतिमार्गात् ।
सदस्तद्विनार्थेन बन्ध्यात्मलाभं
न्यवर्तिष्ट भूपावमानात्तदैव ॥ १२ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं असौरिचार्डो राजा पुनर्भूयः पार्लिमेण्टं समास्थाप्य नीतिमार्गान्नियवर्त्मनो राज्यं व्यधात् तत्सद आस्थानं अर्थेन धनेन धिना बन्धो निष्फल आत्मलाभो यस्यैवंविधं सत् भूपस्य राज्ञो ऽपमानान्निरादरात् तदा एव न्यवर्तिष्ट निवृत्ते । अस्मिन्पद्ये भुजङ्गप्रयातं वन्दः भुजङ्गप्रयातं भवेयैश्चतुर्भिरितिलक्षणात् ॥

भा०—अनन्तर यह रिचार्ड राजा पुनः पार्लिमेण्टको स्थापनकर नीतिमार्ग से राज्यकरने लगा वह पार्लिमेण्ट बगैर धनके निष्फल होकर राजाके अपमानसे उसीवक्त हटगई ॥ १२ ॥

पुनस्तदैवापरया समित्या
स्वपौरुषैस्तत्र कृतात्मलब्ध्या ।
त्वमेव भूपो भवितेति शश्व-
दाकार्यतेस्मांशु हि चार्लसारुयः ॥ १३ ॥

टी०—पुनरिति । पुनर्भूयस्तदा एव स्वपौरुषैर्निजपराक्रमैः कृता-
आत्मलब्धिर्यदा एवंविधया परया ऽन्यया समित्या सभया “ हि त्वमेव भूपो
भवित्ता भविष्यति ” इतीत्यंशश्वान्नन्तरं चार्लसारुयः प्रथमचार्लसपुत्र
स्तत्र नन्दने नगरे आशु शीघ्रं आकार्यतेस्म आहूयतेस्म ॥

भा०—पुनः उसीसमय अपनेही पौरुषसे अपना निर्वाह करनेवाली दूसरी सभा (लौडपार्लिमेण्ट) ने “ निश्चयसे तुमही राजा बनोगे ” इसतरह निरन्तर चार्लस-
नामक प्रथमचार्लसके पुत्रको उस नन्दननगरमें बुलाया ॥ १३ ॥

अभ्रतुषड्भूप्रमिते शके ऽस्मिन्
सुबुद्धिमांश्चार्लसको द्वितीयः ।
अनेकभोगोल्लसितान्तरात्मा

रिचार्डराज्यासनमध्यतिष्ठत् ॥ १४ ॥

टी०—अधेति । अभ्रतुषड्भूप्रमिते षष्ठ्याधिकषोडशशतमिते क्रैष्टशके
अनेकभोगैः उल्लसितः प्रसन्नतां प्राप्तो ऽन्तरात्मा यस्यैवंविधः सुबुद्धिमान्

द्वितीयो द्वितीयसंख्यान्वितश्चार्लसको रिचार्डस्य राज्यासनं राज्यपीठं
अध्यतिष्ठदुपाविशत् “अधिशीङ्स्यासां कर्मैत्यधारस्य कर्मत्वम्” ॥

भा०—१६६० ईसवीमें विलासी बुद्धिविशिष्ट द्वितीयचार्लसनामक पुरुष
रिचार्डनामक राजाके राज्यासनपर बैठा ॥ १४ ॥

क्रोम्वेलेनाम्नो नृपतेः कलेवरं
रोषात्समुत्खन्य नियम्य रश्मिना ।

स्तम्भे बन्धाधिपतिर्हि चार्लसो

वैरं कचिन्नैव सुखं प्रयच्छति ॥ १५ ॥

टी०—क्रोम्वेलेति । चार्लसो ऽधिपतिर्नृपो रोषादमर्षात् क्रोम्वेल-

नाम्नो नृपतेः राज्ञः कलेवरं शरीरं समुत्खन्य भूम्या उद्धृत्य रश्मिना

दाम्ना नियम्य बद्धा स्तम्भे मारणपाशावलम्बनकाष्ठे बद्धन्वहीति निश्चयेन
वैरं विद्वेषः कचित् एव सुखमानन्दं न प्रयच्छति न ददातीत्यर्थान्तरेण
समर्थ्यते ॥

भा०—राजा चार्लसने क्रोधसे क्रोम्वेलका निखातशरीर उत्खात कर रज्जुसे
बाँधकर स्तम्भमें लटका दिया यह निश्चय है कि वैर कहींभी सुख नहीं देता ॥ १५ ॥

ये प्रथमचार्लसेन

सार्धमस्त्विं व्यधुर्नराः पूर्वम् ।

1. Richard Cromwell. 2. Thomas Cromwell. 3. Charles I.

तांश्चार्लसो द्वितीयः

क्रोधरयाच्छात्रवानन्यवधीत् ॥ १६ ॥

टी०—ये प्रथमेति । येनराः पूर्वपुरा प्रथमचार्लसेन सार्धं अरित्वं शत्रु-
भावं व्यधुरचक्रुः द्वितीयश्चार्लसः क्रोधस्यरयोवेगोयस्मिन्नेवंविधात् शात्र-
वात् शत्रुभावात् ताञ्छत्रून् न्यवधीत् हतवान् । अस्मिन्पद्ये आर्यावृत्तम्
यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादशद्वितीये चतुर्थके
पञ्चदश सार्या इति लक्षणात् ॥

भा०—जिनलोगोंने पहिले प्रथमचार्लसके साथ शत्रुभाव कियाथा द्वितीय
चार्लसने उनलोगोंको अरिभावसे मारदिया ॥ १६ ॥

महीभृता सकलपुरोधसस्तदा

यदृच्छयाप्युचितपदेषु लम्बिताः ।

दिने दिने निखिलजनैः सुपूजिताः

शमप्रिया ननु ससुखं समासत ॥ १७ ॥

टी०—महीति । तदा तस्मिन्समये नन्विति निश्चयेन महीभृता राजा
यदृच्छया स्वेच्छया उचितपदेषु योग्यस्थानेषु लम्बिताः प्रापिताः शम-
प्रियाः शान्तियुक्ताः सकलपुरोधसः समग्रपुणोहिता अपि दिने दिने
प्रतिदिनं निखिलजनैरशेषलोकैः सुपूजिताः संपानिताः सन्तः ससुखं सु-
खयुक्तं यथा भवति तथा समासत अवर्तन्त । अस्मिन्पद्येरुचिरावृत्त-
जभौसजौ गितिरुचिराचतुर्ग्रहैरितिलक्षणात् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि उससमय राजासे अपनी इच्छानुसार योग्यस्था-
नोंमें प्राप्त शान्तियुक्त अतएव सबलोगोंसे प्रतिदिन सम्मानयुक्त नन्दननगरवासी
सब पादरीलोग सुखपूर्वक रहनेलगे ॥ १७ ॥

(युग्मकम्)

प्यूरिटैनाभूपतिसम्मतं स्तवं

स्वीकृत्यपञ्चाधिकलोकवर्जिताम् ।

कुर्वन्तु पूजामिह राजसम्मताः
 नोचेत्पुरात्ते जिहतां हि साम्प्रतम् ॥ १८ ॥
 विनिःसृतः क्रोशकपञ्चकात्पुराद्
 बहिः परातिष्ठतु भूपशासनात् ।
 इति क्षितीशः कुलधर्मतत्परो
 निजाश्रवान् बोधयतिस्म ताञ्जनान् ॥ १९ ॥

टी०—प्यूरिति । हीति निश्चयेन प्यूरीटना एतज्जातिविशिष्टाः
 पुरोहिता भूपतिसम्मतं ईश्वरस्य प्रार्थनाविषयकं भूपाभिमतं स्तवं स्तोत्रं
 स्वीकृत्याङ्गीकृत्य इह नन्दनेनगरे पञ्चाधिकलोकैर्वर्जितां रहितां राजसम्मतां
 पूजां ईश्वरार्चनं कुर्वन्तु विदधतु नोचेत्ते प्यूरीटनाः साम्प्रतमिदानीं पुरादे-
 तस्मान्नगरात् जिहताम् निर्गच्छन्तु “ओहाइ गतौ धाबोलोटिरुम्”
 विनिःसृतः पुराद्विनिर्गतः प्यूरीटनोजनः पुरान्नगरात् क्रोशकानां पञ्चकं
 तस्माद्वहिविहस्तात् भूपशासनात् राजाज्ञातः परातिष्ठतु वर्ततामित्यर्थः
 कुलधर्मतत्परोः क्षितीशो राजा ताञ्जनान् प्यूरीटनान् इतीत्यं निजाश्रवान्
 स्वसम्मतनियमान् बोधयतिस्म ज्ञापयामास ॥

भा०—प्यूरीटनलोग राजाका सम्मत ईश्वरप्रार्थनाविषयक पुस्तकको स्वी-
 कारकर पांच आदिमियोंसे अधिक जिसमें न हों ऐसी राजसम्मत ईश्वरकी प्रार्थना
 पूजादिको करें नहीं तो नगरसे निकलजायें निकलहुआ प्यूरंटनलोग राजाज्ञासे
 नगरसे पांचकोसके बाहर रहे अपने कुलधर्ममें तत्पर राजाने उन प्यूरीटनलोगों
 को इसतरह अपने सम्मत नियमों को बोधनकराया ॥ १८ । १९ ॥

धराधरः साङ्गरमर्थजातं
 वृथाव्ययोत्सन्नमलं व्यधत्त ।
 कैवर्तसेनापगमात्तदाऽसौ
 उंचाख्यलोकाक्रमितो बभूव ॥ २० ॥

टी०—धरेति । धराधरो राजा साङ्गरं रणसम्बन्धि अर्धजातं धननिबन्धं
वृथाव्ययेनोत्सन्नं विनष्टमलमत्यर्थं व्यधत्ताकरोत् असौ राजा तदा त-
स्मिन्समये कैवर्तसेना धीवराणां वाहिनी तस्या अपगमाद् व्यपोहनाच्च
डचाख्यलोकैः आक्रमित आक्रमणयुक्तो बभूव ॥

भा०—राजाने सांप्रामिक सन्न धन व्यर्थव्ययसे नष्टकरदिया और वह राजा
धीवरोकी सेनाके दूरकरनेसे उससमय डचलोगोंसे आक्रमणयुक्त हुआ ॥ २० ॥

ततो विजित्याशु च तानरातीन्

ब्रेडाभिधे स्थानविशेषकेऽसौ ।

समं डचाख्यैः शरणागतैस्तैः

सन्धिं हि तद्भद्रकरं चकार ॥ २१ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं हीति निश्चयेन असौ राजाऽऽशु शीघ्रं
तानरातीन् डचाख्यान् शत्रून् विजित्य ब्रेडाभिधे ब्रेडाख्ये स्थानविशेषके
शरणागतैस्तैर्डचाख्यैः पुरुषैः समं सार्धं तद्भद्रकरं डचानां मङ्गलप्रदंसन्धि-
मित्रत्वं चकार ॥

भा०—अनन्तर यह निश्चयहै कि इसराजाने शीघ्रही उनडचाख्य शत्रुओं
को जीतकर ब्रेडानामकस्थानपर शरणको प्राप्त डचलोगोंके साथ उनको कल्याण-
दायक मेलकरदिया ॥ २१ ॥

फ्रान्सेश्वरेण लुयिना सह चार्ल्सोऽख्यः

शत्रून्निवारयितुमेव चकार सन्धिम् ।

कैथोलिकक्षतिकरं कुनयं व्यपोह्य

चाङ्गीचकार तदभीष्टमसौ हि धर्मम् ॥ २२ ॥

टी०—फ्रान्सेति । चार्लसाख्यो राजा शत्रूनरीन् निवारयितुं व्यपोहितुं
एव फ्रान्सेश्वरेण फ्रान्सदेशाधिपतिना लुयिना सह सन्धिचकार विदधौ

हीति निश्चयेन असौराजा कैथोलिकानां क्षतिकरं हानिकारकं कुनयं व्य-
पोह्यापहाय तदभीष्टं कैथोलिकाभिसम्मतं धर्मं च अङ्गीचकार ॥

भा०—राजाचर्लसने शत्रुओंको हटानेके लिये फ्रान्सदेशाधिपति लुयीके
साथ सन्धिकर दिया और कैथोलिकलोगोंका हानिकारक कुत्सितन्यायको दूरकर
उनका सम्मत कैथोलिकधर्म स्वीकारकरलिया ॥ २२ ॥

विनिशम्य तदीयमाश्रवं

परिषत्खेदमनास्तदाऽभवत् ।

समितेरनुमायवैकृत -

मपजह्रे निजशासनं नृपः ॥ २३ ॥

टी०—विनिशम्येति । तदा तस्मिन्समये परिषत्सभा तदीयंराज्ञ इ-
त्यर्थः आश्रवं नियमं विनिशम्योऽश्रुत्य खेदोमनसियस्या एवंविधाऽभ-
वदजायत नृपोराजा समितेः सभाया वैकृतं विचारं वैमनस्यमितिया-
वत् अनुमाय मत्वा निजशासनं स्वाज्ञां अपजह्रे अपाहरत् । अस्मिन्पद्ये-
सुन्दरीवृत्तम् ॥

भा०—उससमय सभा राजनियमको सुनकर बड़ेखेदयुक्त हुई राजाने
सभाका वैमनस्य समझकर कैथोलिकलोगोंके अनुकूलविषयक आज्ञाको दूर
करदिया ॥ २३ ॥

दिने दिने सभ्यजनाः सभासाः

कैथोलिकान् पीडयितुं प्रवृत्ताः ।

अबोभवुर्देवहतान्मनुष्यान्

विपक्षयन्ति स्वजनावरिष्ठाः ॥ २४ ॥

टी०—दिनइति । दिनेदिने प्रतिदिनं सभामाः “भामक्रोधे धातोः
पचाद्यच्” सक्रोधाः सभ्यजनाः सामाजिकाः कैथोलिकाञ्जनान् पीड-

यितुं दुःस्थितुं प्रवृत्ता उद्युक्ता अवोभवुः “ भूधातोर्यद्लुकि लङि
जुसिचेतिगुणकृते रूपम् ” अतिशयेनाजायन्त वरिष्ठः श्रेष्ठाः स्वजनादैव-
हतान् भाग्यरहितान् मनुष्यान् विपक्षयन्ति शत्रुतयाऽनुवर्तयन्ति “ पक्ष
परिग्रहे भ्वादेश्चार्थोक्तिरितिचिरूपम् ” अत्रार्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥

भा०—प्रतिदिन क्रोधयुक्त सभ्यलोग कैथोलिकोंके पीडनार्थ अत्यन्त प्रवृत्त
हुए क्योंकि अपने श्रेष्ठलोगभी भाग्यरहित मनुष्यको शत्रुभावसे अनुवर्तन
करते हैं ॥ २४ ॥

ओटसांख्यमनुजो महीपतिं

छद्मना विशसनैकमानसान् ।

तानबुध्यत निरायतींस्तदा

येन लाववमुपाययुश्च ते ॥ २५ ॥

टी०—ओटसेति । ओटस आख्यायस्य सचासौ मनुजश्छद्मना कपटेन
महीपतिं भूपं विशसने मारणे एकं मानसं येषां तान् निरायतीन् भाग्य-
रहितान् जनान् अबुध्यताजानात् येन हेतुना ते कैथोलिकजातिविशिष्टाः
पुरुषाश्च लाघवं अपमानं ययुः प्रापुः । “ अस्मिन्पद्ये रथोद्धतावृत्तम्
राभराविहरथोद्धतालगावितिलक्षणात् ” ॥

भा०—ओटसनामकपुरुषने छद्मसे राजाको मारनेकी इच्छावाले भाग्यरहित
उन कैथोलिकलोगोंको जानलिया जिसकारण कि वेलोग अपम नको प्राप्तहुए ॥ २५ ॥

विश्वस्यैतद्वृत्तमादौ क्षितीन्द्रो-

ऽस्यच्चानेकान्पुरुषान्मोहबुद्धिः ।

पश्चान्मिथ्यावाक्यमित्येवमेतत्

सर्वैः पौरैर्निश्चितं ह्योटसस्य ॥ २६ ॥

टी०—विश्वस्येति । मोहबुद्धिः क्षितीन्द्र आदौ पूर्वमेतद्वृत्तमुदन्तं

विश्वस्यनिश्चित्यानेकान्पूरुषांश्च अस्यत् अहन् " षोऽन्तकर्मणि धातो-
र्लङिह्राम् " पश्चादनन्तरं ओटसस्यैतद्वाक्यं मिथ्या एवास्ति इतीत्यं
सर्वैः पौरैर्निश्चितमवगतमासीदिति शेषः । अस्मिन्पद्ये शालिनीवृत्तम्
शालिन्युक्ता म० तगैः गोऽब्धिनोऽकैरितिलक्षणात् ॥

भा०—अज्ञानवृद्धिगजाने पहिले इसवृत्तान्तको निश्चयकर कईएक पुरुषोंको
मारदिया पीछे ओटसका वाक्य मिथ्य है इसतरह सब नगरके लोगोंने निश्चय-
किया ॥ २६ ॥

अन्यां सभां स्थापयितुं प्रवृत्तौ
विरोधिनौ सीडनिरैस्यलाख्यौ ।
वधे महीन्द्रस्य कृतप्रयत्नौ
पदातयोऽध्वनन्पशासनेन ॥ २७ ॥

टी०—अन्यामिति । पदातयो राज्ञः पादातिका अन्यां अपरां सभां स-
मिति स्थापयितुं निवेशयितुं प्रवृत्तौ उद्यतौ तथा महीन्द्रस्य राज्ञो वधे विनाशे
कृतप्रयत्नौ विहितोद्योगौ विरोधिनौ विद्वेषयुक्तौ सीडनिश्च रैस्यलश्च
आख्ये ययोस्तावुभौ पुरुषौ नृपशासनेन राजाज्ञया अध्वनन् अवधिषुः ॥

भा०—राजाके पदचारी सैनिकोंने दूसरीसभाको स्थापन करनेको उद्यत
और राजाको मारनेमें कृतोद्योग बड़ेविरोधी सीडनि और रैस्यलनामक पुरुषोंको
राजाज्ञासे मारदिया ॥ २७ ॥

फ्रान्सदेशनृपतेर्हि मासिकीं
वृत्तिमाजनि गृहीतवान्नृपः ।
स्वस्य कैथलिकधर्ममुच्चरं-
श्चालिसौ जगदिदं ह्यरीरहत ॥ २८ ॥

1. Sidney. 2. Russell. 3. France. 4. Catholic.
5. Charles II.

टी०—फ्रान्सेति । हीति निश्चयेन जनिमर्यादीकृत्याजनि यावज्जीवं फ्रान्सदेशनृपतेः फ्रान्सेश्वरस्य मासिकीं प्रतिमाससम्बन्धिनीं वृत्तिमाजीविकां गृहीतवान् स्वीकृतवान् अतएव स्वस्य कैथलिकधर्म उच्चरन् ब्रुवाणश्चार्लसो नृप इदं जगद् अरीरहदत्याक्षीत् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि यावज्जीव फ्रान्सेश्वरकी मासिकी वृत्तिको ग्रहण करने वाले अतएव अपना कैथलिकधर्मको बोधनकरातेहुए राजा द्वितीयचार्लसने इस जगत्को छोड़दिया ॥ २८ ॥

वाणेभषड्भूमिमिते शके ततो
जेम्सोद्वितीयः स हि चार्लसानुजः ।
रूपेण नीत्या विनयेन संयुतो—
ऽन्वध्यास्त राज्यासनमग्रजन्मनः ॥ २९ ॥

टी०—वाणेति । ततोऽनन्तरं वाणेभषड्भूमिमिते पञ्चाशीत्यधिक-पोडशशतमिते क्रैष्टशके रूपेण सौन्दर्येण नीत्या नयेन विनयेन नम्रतया संयुतश्चार्लसानुजो द्वितीयोजेम्सो अग्रजन्मनो ज्येष्ठभ्रातुश्चार्लसस्य राज्यासनं राज्यपीठं अन्वध्यास्त अधिष्ठौ “अधिशीद्स्थासां कर्म-त्याधारस्य कर्मत्वम्” ॥

भा०—अनन्तर १६८९ ईसवीमें सुन्दरता न्याय और नम्रतामेयुक्त चार्लसका कनिष्ठभ्राता द्वितीय जेम्सनामक अपने ज्येष्ठभ्राताके राज्यासनपर बैठा ॥ २९ ॥

न जायेत जेम्सोऽधिकार्यत्र पीठे
नृपस्यात्मजो मौनमाउथ्महीपः ।
भवेत्सैव राज्ये ऽवनीशः पुरेति
मतिं द्विगुजना जीविते राज्ञि चक्रुः ॥ ३० ॥

टी०—नेति । जेम्सो ऽत्र पीठे राज्यासनेऽधिकारी अधिकारविशिष्टो

नन्दने प्रवरसप्तपुरुषै-

रात्मरक्षणवशलग्नमानसैः ।

दोर्वलोविलियमो मदोत्कट-

स्तर्दितुं हि जुहुवे महीपतिम् ॥ ३४ ॥

टी०—नन्दनइति । नन्दनेनगरे आत्मनो रक्षणो गोपनम् “यजया-
चयतविच्छमच्छरत्नोन्ङ् इतिनङ्प्रत्ययः” तस्यवशे इच्छायां लग्नं
मानसं येषां तथाविधैः प्रवरा मान्या ये सप्तपुरुषास्तैः कर्तृभिः दोर्वलो भु-
जवलोपयुक्तः [भुजवाहू प्रवेष्टोदोःस्यादित्यमरः] मदोत्कटो विलियमः
कश्चिदपरः पुरुषः महीपतिं राजानं तर्दितुं पीडयितुं जुहुवे आकार्यतेस्म ।
अस्मिन्पद्ये रथोद्धतावृत्तम् ॥

भा०—नन्दननगरमें अपनीरक्षाको चाहनेवाले मान्य सातपुरुषोंसे भुज-
वलयुक्त मदोद्धत विलियमनामकपुरुष- राजाको-पीडनकरनेके लिये-बुलाया-
गया ॥ ३३ ॥

महाभटो विलियमनामको यदा

वरूथिनीशतपरिवेष्टितान्तरः ।

समाययौ द्रुतमिह नन्दने तदा

धरापतिर्विषमदशागतो ऽभवत् ॥ ३५ ॥

टी०—महेति । यदा यस्मिन्समये वरूथिनीशतैः परिवेष्टितं अन्तरं
स्वस्थितिप्रदेशो यस्य [अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चेत्यमरः] एवंविधो म-
हाभटो विलियमनामकः द्रुतं शीघ्रमिह नन्दनेनगरे समाययौ प्राप तदा
तस्मिन्समये धरापतिर्जिह्वसनामको भूपो विषमदशायां गतः प्राप्तोऽभवत् ।
अस्मिन्पद्ये रुचिरावृत्तम् ॥

तं मौनमाउत्क्षितिपं मदान्धं

कौक्षेयकेनाशु जघान पश्चात् ॥ ३२ ॥

टी०—जेम्स इति । जेम्सो महीशूद्राजा प्रवलारिसंघं बलविशिष्टशत्रु-
समुदायं दुःखेन वारयितुमशक्यानि यानि शस्त्रास्त्राणि तेषां बलैः परा-
क्रमैर्व्यपोह्य इतस्ततोविक्षिप्य पश्चादनन्तरं आशु शीघ्रं मदान्धं मदनिमी-
लितं तं मौनमाउत्क्षितिपं कौक्षेयकेन [खड्गेतुनिस्त्रिशचन्द्रहासासिरिष्ट-
यः । कौक्षेयको मण्डलाग्रः करबालः कृपाणवदित्यमरः] खड्गेन जघान
इत्यवान् ॥

भा०—जेम्सराजाने बडे शत्रुसैन्यको अपने तीक्ष्णशस्त्रास्त्रोंके बलसे मार
भगाकर अनन्तर शीघ्रही मद्रोमत्त उस मौनमाउत्क्षिभूप (ड्यूक) को तरवारसे
मारदिया ॥ ३२ ॥

ततो जैफरीनामधेयं क्षितीन्द्रो

न्ययुङ्क्त क्रुधा वारुणे दिग्विभागे ।

निहत्याशु काँश्चिद्वहून्सेवकत्वे

स विक्रीय तत्राखिलान्संजगाहे ॥ ३३ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं क्षितीन्द्रो राजा क्रुधा कोपेन वारुणे व-
रुणसम्बन्धिनि दिग्विभागे पश्चिमस्यादिशि जैफरीनामधेयं यस्यैवंविधं
पुरुषं न्ययुङ्क्त प्रेषितवान् स जैफरी तत्रदिशि काँश्चिन्निहत्य वहुँल्लो-
कान् सेवकत्वे विषये विक्रीय अखिलाञ्जनान् संजगाहे अवलोडया-
मास । अत्रपद्ये भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ॥

भा०—अनन्तर राजाने कोपसे पश्चिमदिशामें जैफरीनामकपुरुषको भेजा
उसने वहां शीघ्रही कईएकोंको मारकर बहुतेरोंको दासत्वमें बेचकर सबको
अवलोडन करदिया ॥ ३३ ॥

दशशतमितेऽस्मिन् क्रैष्टशके मेथ्याराराजपुत्र्याः पतिर्भर्ता संविलियम इहा-
स्मिन्देशेऽधिपति भूपतिरासीत् ॥

भा०—प्रवलशत्रुसे भययुक्त राजजेम्स फ्रान्सेस्वरके राज्यमें भागगया और
यहां इस इंग्लिशदेशमें १६८८ ईसवीमें मेरीकापति विलियम राजा होगया ॥ ३७ ॥

अथ भूपतिर्विलियमः स्वधिया

परिहृत्य राज्यमपि दुर्नयतः ।

नतु भूपपीठमिदमिच्छति ता-

न्यगदीत्समेति वचनानि मुधा ॥ ३८ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं विलियमो भूपतिदुर्नयतः कुत्सितन्या-
यात् स्वधिया निजबुद्ध्या राज्यमपि परिहृत्यापहाय अरमत्यर्थं इदं भूप-
पीठं तु नेच्छति नाभिवाञ्छति सभा परिपदितीत्यं मुधा व्यर्थमेव तानि
वचनानि अगदीदकथत् ॥

भा०—अनन्तर राजा विलियम दुर्नयसे अपनीही इच्छासे राज्यको त्यागकर
राज्यासनमें नहीं बैठता है इसतरह संभाने व्यर्थही इनवचनोंको कहा ॥ ३८ ॥

स महीपतिर्निखिलराज्यप्रभु-

र्यदि वा तदीयरमणी भविता ।

तदनन्तरं हि तनयोऽथतयो-

नृपतिर्भविष्यति सभेत्यवदत् ॥ ३९ ॥

टी०—सइति । स महीपतिर्विलियमो निखिलराज्यस्थ प्रभुः स्वामी
भविता भविष्यति यदिवाऽथवा तदीयरमणी तत्स्त्री मेरी निखिलराज्य-
स्थप्रभुः स्वामिनी भविष्यति अथ तयोरनन्तरं परंतयोर्दम्पत्यो स्तनयोर्नृ-
पतिर्भूपो भविष्यति हि सभा इतीत्यं अवददगादीत् । एतयोः पद्ययोः
प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

भा०—जिससमय बहुतेसेनायुक्त महावीर विलियमनामकपुरुष शीघ्र इस नन्दननगरमें आया उसीसमय राजाजेम्स बड़ीविषमावस्थाको प्राप्तहुआ ॥ ३५ ॥

अथ च सकलराजपुरुषा—

स्तमवनिपं त्वपहाय नीरसम् ।

विलियममनुजग्मुरीप्सितं

हतधृतिरास्त महीधरो यतः ॥ ३६ ॥

टी०—अथेति । अधानन्तरं च सकलाःसमग्रराज्ञः पुरुषा अधिका-
रिणो नीरसं प्रीतिरहितं तं अवनिपं जेम्सं तु अपहाय परित्यज्य ईप्सितं
स्पृहितं वाञ्छितमितियावत् विलियमं एतन्नामकं आकारितं पुरुषं अनु-
जग्मुरनुसस्रुः यतो यस्मात्कारणात् महीधरोराजाहताधृतिर्यस्यैवंविधः सन्
आस्त अवर्ततेत्यर्थः । अस्मिन्पद्येऽपरवक्रं वृत्तम् “अयुजिननरलागुरुः स-
मेतदपरवक्रमिदंनजौ जराविति लक्षणात् ” ॥

भा०—अनन्तर सत्र अधिकारीलोगोंने प्रीतिरहित जेम्सराजाको छोड़कर
अभिवाञ्छित विलियमको अनुसरणकिया जिसकारण कि राजा जेम्स धैर्यरहित
होगया ॥ ३६ ॥

जेम्सो महीभृत्प्रवलारिभीतः

पलायतफ्रान्सपतेर्हि राष्ट्रे ।

गजेभषड्भूमिमिते शके ऽस्मिन्

मेरीपतिः सोऽधिपतिस्त्वहासीत् ॥ ३७ ॥

टी०—जेम्सइति । प्रवलारेविलियमाद्धातो भयव्याकुलोमहीभृद्भूषो-
जेम्सः फ्रान्सपतेः फ्रान्सेश्वरस्य राष्ट्रे विषये पलायत दुद्राव “उपसर्ग-
स्थायतावित्युपसर्गस्य लत्वम्” गजेभषड्भूमिमिते अष्टाशीत्यधिकयो-

1. William. 2. James II. 3. France. 4. Mary, daugh-
ter of Charles I.

रेणैव तान् डिसेण्टर्सान् आदिदेश आज्ञापयामास किन्तु कैथोलिकान्
एतज्जातिविशिष्टाँल्लोकान् नैव तथा तादृशं आदिदेश ॥

भा०—अनन्तर अभूतपूर्व उससभाने डिसेण्टर्सलोगोंको अपने अभीष्ट देव-
ताकी पूजाकरनेके लिये आज्ञादी परन्तु कैथोलिकलोगोंके लिये उसतरहकी आज्ञा
नहीं दी ॥ ४१ ॥

स्कौटेऽथ हौलैण्डसमाहदेशे

लौर्डुण्डिनोऽवाप्य सहायभावम् ।

तत्रत्यवीरैः सह युध्यमानो

जेम्सो जिगायागु रिपोर्वलानि ॥ ४२ ॥

टी०—स्कौटइति । अथानन्तरं जेम्सः (यः पूर्वं फ्रान्सदेशे प्रणष्टः)
स्कौटे विषये हौलैण्डसमाहदेशे स्कौटान्तर्गतदेशविशेषे लौर्डुण्डिनो
लौर्डुण्डिनामकात् पुरुषात् सहायभावं साहाय्यं अवाप्य लब्ध्वा तत्र-
त्यवीरैर्हौलैण्डीयभटैः सह युध्यमानो युद्धं कुर्वन्सन् रिपोःशत्रोर्वलानि
जिगाय जितवान् ॥

भा०—जेम्सराजा जोकि पहिले फ्रान्सको भागगयाथा उसने स्कौटलैण्डमें
तद्देशान्तर्गत हैलैण्डदेशमें लौर्डुण्डिसे सहायताको पाकर हौलैण्डीयवीरोंसे युद्ध
करताहुआ शत्रुसैन्यको जीतलिया ॥ ४२ ॥

विलियमो नृपतिर्ध्वजिनीयुतो

निखिलराज्यबलाद्यवलेपतः ।

प्रबलशत्रुमुखं प्रययावसौ

हतरयोऽरिभिरत्र पलायत ॥ ४३ ॥

टी०—विलियमइति । ध्वजिनीयुतो बाहिनीसमेतो विलियमोनृपति-
र्भूपो निखिलं समग्रं यद्वाज्यं बलं सैन्यं आदिपदात्कोषादीनां परिग्रहः

1. Scotland. 2. Holland. 3. Lord Dundee. 4. James II.
5. William.

भा०—विलियमराजा इससारे राज्यका स्वामी होवेगा अथवा उसकी स्त्री मेरी राज्यस्वामिनी इनदोनोंके अनन्तर इनकापुत्र राजा होवेगा सभाने इस-
तरह कहा ॥ ३९ ॥

मेर्याः सुतो यदि न तर्हनुजा तदीया

होनी भविष्यति नृपासमितेर्नियोगात् ।

सापार्लिमेण्टपरिषन्नियमैकवन्धु-

रित्याश्रवं क्षितिभृतां प्रथमं शशंस ॥ ४० ॥

टी०—मेर्याइति । हीति निश्चयेन यदि मेर्याः सुतो न स्यादिति
शेषः तर्हि तदीयाऽनुजा मेर्याः कनिष्ठभगिनी एनी नामिका स्त्री समितेः
सभाया नियोगात् आज्ञातो नृपा भविष्यति नियम एव एकोवन्धुर्यस्या
एवं त्रेधा सा प्रसिद्धा पार्लिमेण्टपरिषत्सभा क्षितिभृतां भूपानां प्रथमं
पूर्वं इतीत्यं आश्रवं नियमं शशंस कथयाम्बभूव ॥

भा०—यह निश्चयहै कि यदि मेरीकापुत्र न हो तो सभाकी आज्ञासे मेरीकी
छोटीबहिन एनीनामिका स्त्री नरगालिका होवेगी नियमाश्रय उसप्रसिद्ध पार्लिमेण्टने
इन राजाओंके पूर्वही इसतरहका नियमकहा ॥ ४० ॥

ततो डिसेण्टर्सनराः स्वधर्म्मा-

न्निजाधिदेवाचनमत्र कुर्युः ।

इत्येव सासंसदनन्यपूर्वा

कैथोलिकान्नैव तथादिदेश ॥ ४१ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं अनन्यपूर्वाऽभूतपूर्वा सा संसत्सभा
“डिसेण्टर्सचतेनरा एतज्ज तिविशिष्टा जना अत्र नन्दनेनगरे स्वधर्म्मात्
निजोयोऽधिदेवोऽधीष्टदेवता तदर्चनं तत्पूजनं कुर्युः” इत्यमुनाप्रका-

1. Mary. 2. Anne. 3. Parliament. 4. Dissenters.
5. Catholic.

टी०—राज्य इति । ततोऽनन्तरं हीति निश्चयेन कौमनवेल्यकानां तथा द्वितीयस्य चार्लसस्य च राज्ये राज्यशासन इत्यर्थः आयरलैण्डदेशे ये ऐरिशा आसन्निति शेषः ते च ऐंग्लिशैः पुरुषैर्नितान्तं अत्यर्थं विव्यथिरे अवमेनिरे “व्यथ भयसंचलनयोरिति धातोः कर्मणि लिटिरूपम्” ॥

भा०—अनन्तरं यह प्रसिद्ध है कि कौमनवेल्योके तथा द्वितीयचार्लसके राज्यशासनमें आयरलैण्डदेशमें जो ऐरिशलोगथे वे इससमय ऐंग्लिशपुरुषोंसे अत्यन्त दुःखयुक्त कियेगये ॥ ४५ ॥

जेम्सश्च तानायरवासिलोकान्
स्वातन्त्र्ययुक्तानकरोद्यथेच्छम् ।
ते चैरिशास्त्रिग्लिशवासिनस्तान्
न्यवारयँस्तद्विषयादमर्षात् ॥ ४६ ॥

टी०—जेम्स इति । जेम्सश्च तान् आयरवासिनोलोकान् आयरलैण्डीयान् जनान् यथेच्छं स्वेच्छयेत्यर्थः स्वातन्त्र्ययुक्तान् स्वेच्छाचारिणोऽकरोत् ते ऐरिशश्च तान् वितर्दकान् इंग्लिशवासिन ऐंग्लिशोस्तद्विषयात् स एवविषयोदेशस्तरमात् आयरलैण्डादित्यर्थः अमर्षात् क्रोधाद् न्यवारयन् निरकाशयन् ॥

भा०—जेम्सने उन आयरलैण्डवासीलोगोंको अपनी इच्छासे स्वतन्त्र कर दिया और उन ऐरिशलोगोंनेभी दुःखदेनेवाले उन ऐंग्लिशोंको क्रोधसे उस आयरलैण्डदेशसे निकाल दिया ॥ ४६ ॥

प्राप्याधिपो विलियमो विषयेऽथ तस्मि-
ज्जेम्सं महीपतिचरं रिपुसम्पराये ।
सार्धं तदैरिशजनैर्बहुदम्भयुक्तं
तं चात्मबाहुतरसा सहसा विजिग्ये ॥ ४७ ॥

तेषामवलपतो गर्वात् प्रवला ये शत्रवस्तेषां मुखं समक्षं अभिमुखमिति-
यावत् प्रययौ जगाम असौ भूपोऽरिभिः शत्रुभिर्हतरयो नष्टवेगः सन् अत्र
नन्दने नगरे पलायत भग्नोवभूव । अस्मिन्वद्ये द्रुतविलम्बितं दृष्टम् द्रुत-
विलम्बितमाह्नभौ भरावितिलक्षणः ॥

भा०—सैन्ययुक्त राजाविलियमने समग्रराज्य और सैन्यप्रभृतिके गर्वसे प्रवल
शत्रुके अभिमुख युद्धप्रयाणकिया वह शत्रुओसे नष्टपराक्रम होकर नन्दननगर
में भागआया ॥ ४३ ॥

स एव लौर्डुण्डिपुमान् बलिष्ठः
कस्याप्यनाविष्कृतसंज्ञकस्य ।
स्वयं प्रतिद्वन्द्विवलानि धुन्वन्
प्राणान्मुमोचानलगोलकेन ॥ ४४ ॥

टी०—स एवेति । बलिष्ठो बलोपेतः अतएव स्वयं उपेक्षितापरस-
हायः प्रतिद्वन्द्विनां बलानि शत्रूणां सैन्यानि धुन्वन् वस्ययन् स एव
लौर्डुण्डिपुमान् एतन्नामकः पुरुष अनाविष्कृतसंज्ञा यस्य तथाविधस्य
कस्यापि पुरुषस्य अनलगोलकेन वह्निमयास्त्रेण प्राणान्सून मुमोच
तत्याज ॥

भा०—बलयुक्त अतएव आपही शत्रुसैन्योको मारताहुआ वही लौर्डुण्डिनामक
पुरुष अज्ञातनामधेय किसी शत्रुकी गोलीसे मरगया ॥ ४४ ॥

राज्ये ततः कौमनवेल्थकानां
तथा द्वितीयस्य हि चार्ल्सस्य ।
ये चैरिशोस्त्वायरैलैण्डदेशे
ते चैंग्लिशैर्विव्यथिरे नितान्तम् ॥ ४५ ॥

1. Lord Dunder. 2. Commonwealth. 3. Charles II.
4. Irish. 5. Ireland.

जगदिदमपहाय तत्र मेरी

निधनमयान्ननु शीतलामयेन ॥ ४६ ॥

टी०—विलियमेति । गृहस्यैकहेतुः कारणं (न गृहं गृहिणीविनेति-
नियमात्) नरपते राज्ञो यत् प्रेम तद्भरस्यैकं नर्मपात्रं क्रीडाभाजनं विलि-
यमस्य राज्ञो गृहिणी स्त्री मेरी इदं नगदपहाय परित्यज्य शीतलामयेन
शीतलानामकुरोगेण निधनं मरणं अयात् प्राप्नोत् ॥

भा०—गृहकी मुख्यहेतु राजाके प्रेमका एक क्रीडापात्र राजाविलियमकी स्त्री
मेरी इसजगत्को छोड़कर शीतलारोगसे मरणको प्राप्तहुई ॥ ४६ ॥

फ्रान्सेश्वरेण लुयिना सह युध्यमानो
नामूरनामनगरं नृपतिर्विजिग्ये ।

तेजस्विनां बलवतां सहसैव लक्ष्मीः

कामार्दितेव युवतिः सविधं प्रयाति ॥ ५० ॥

टी०—फ्रान्सेति । फ्रान्सेश्वरेण लुयिना सह युध्यमानो युद्धं कुर्वाणो
नृपतिर्भूयोनामूरनाम नामूराभिधानं नगरं पुरं विजिग्ये जितवान् लक्ष्मीः
कमला तेजस्विनां प्रतापशालिनां बलवतां बलिष्ठानां पुरुषाणां सविधं
सन्निधिं कामार्दिता कामपरवशा युवतिरिव नवयौवनास्त्रीव सहसाएव
(लक्ष्मीपत्ने) शीघ्रमेव (युवतिपत्ने) हास्यसहिता एव प्रयाति प्राप्नो-
ति । अत्रोपमानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥

भा०—फ्रान्सदेशाधिपति लुयीके साथ युद्धकरताहुआ राजाविलियम नामूर-
नामकनगरको जीतगया क्योंकि प्रतापी और बलयुक्त पुरुषोंके समीप लक्ष्मी
कामपीडित युवतिकी तरह शीघ्रही प्राप्तहोती है ॥ ५० ॥

विलियमं क्षितिपं लुयिभूपती

रिसविकारख्यसुसन्धिपुरःसरः ।

1. Mary. 2. France. 3. Lewis. 4. Namur.
5. William. 6. Lewis. 7. Ryswick.

टी०—प्राप्येति । अथानन्तरं अधिपो महीपतिर्विलियमस्तस्मिन् वि-
पयेदेशे प्राप्य गत्वा तदा तस्मिन्समये रिपुममराये शत्रुसंग्रामे ऐरिशजनैः
सार्धं समं दम्भयुक्तं बलोपेतं पूर्वं महीपतिरिति महीपतिचरः “ भूतपूर्वं
चरद् इति चरद् प्रत्ययः ” एवंविधं तं जेम्सं च आत्मवाहुतरसा निजभु-
जबलेन सहसा शीघ्रं विजिये जितवान् । अस्मिन्मध्ये वसन्ततिलका
वृत्तम् ॥

भा०—अनन्तर राजाविलियमने आयरलैण्डदेशमें प्राप्तहोकर उससमय शत्रु-
संग्राममें ऐरिशलोगोंके साथही छलयुक्त प्रथम राजाजेम्सको भी अपने बाहुपरा-
क्रमसे शीघ्रहीं जीतलिया ॥ ४७ ॥

लासेन्सर आज्ञामनवाप्य पूर्वं
वर्गान्क्षमो मुद्रयितुं न कोऽपि ।
अस्मिन्महीं पालयति क्षितीशे
न कोऽपि तस्मिन्नियमो बभूव ॥ ४८ ॥

टी०—लासेन्सरेति । पूर्वं पुरा कोऽपि पुरुषो लासेन्सरस्य तदुपाधि-
विशिष्टस्य पुरुषस्य आज्ञामनुज्ञामनवाप्यानुपलभ्य वर्णान् अक्षराणि
मुद्रयितुं निर्मापयितुं क्षमः समर्थो न बभूवेति शेषः अस्मिन् क्षितीशे भूपतौ
महीं पृथ्वीं पालयतिसति “ यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी ”
तस्मिन्वर्णमुद्रणविषये कोऽपिनियमः संश्रवो न बभूव ॥

भा०—पहिले कोई पुरुषभी लासेन्सरकी आज्ञाबिना किसी पुस्तकादिको
नहीं छापसक्ताथा परन्तु इसराजाके राज्यशासनमें उस विषयमें कोई नियम
न रहा ॥ ४८ ॥

विलियमैगृहिणीगृहैकहेतु-
नरपतिप्रेमभरैकनर्मपात्रम् ।

चत्वारिंशजैकवैटिज्मनुष्या -

स्तं भूपालं हन्तुमेव प्रवृत्ताः ।

चारैराज्ञो ज्ञातभावास्तदैव

पाशोत्रासात्कालधर्मं समैषु ॥ ५३ ॥

टी०—चत्वारिंशदिति । भूपालं महीपं तं विलियमं हन्तुं विनाश-
यितुमेव प्रवृत्ता उद्यतास्तदा एव राज्ञोभूयस्य चारैर्गूढपुरुषैर्ज्ञातभावा
विदिताभिप्रायश्चत्वारिंशत्संख्यका जैकवैटिज्मनुष्या एतदभिधा-
नाजनाः पाशेन रज्जुनिबन्धनेन य उत्त्रास उद्देगस्तस्मात् कालधर्मं
मरणं समैषुः प्रापन् ॥

भा०—उसराजा विलियमको मारनेके लिये प्रवृत्त तथा उसीवक्त राजाके
गूढपुरुषोंसे ज्ञातभावको प्राप्त चालीस जैकवैटिज् जातिनामकपुरुष फांसीसे
मरणको प्राप्तहुए ॥ ५३ ॥

स्पेनेश्वरश्चार्ल्सको द्वितीयः

क्षयार्तिरुग्णः शिथिलाङ्गयष्टिः ।

प्रालेयवर्षापचितच्छदं त-

द्धैमन्तिकं तामरसं ययासीत् ॥ ५४ ॥

टी०—स्पेनेश्वरइति । स्पेनेश्वरः स्पेनदेशाधिपो द्वितीयो द्वितीयसं-
ख्यश्चार्ल्सकः क्षयार्तिरुग्णः क्षयरोगार्तः अतएव शिथिलाङ्गयष्टिः कुश-
शरीरः सन् प्रालेयवर्षेण तुषारपतनेन अपचिता विशीर्णतांशस्तारुद्धाः
पत्राणि यस्यैवंविधं तत्पसिद्धं हैमन्तिकं हैमन्तस्पेदं “कालाद्वृज् इति वृज्
प्रत्ययः” तामरसं यया कमलमिव [पङ्केरुहं तामरसं सरसं सरसीरुह-
मित्यमरः] आसीदजायत ॥

भा०—स्पेनदेशका राजा द्वितीयचार्ल्स क्षयरोगसे तुषारके गिरनेसे वि-
शीर्णपत्रवाले हैमन्तर्तुके कमल की तरह अतिकुशशरीर होगया ॥ ५४ ॥

अकृत तं निखिलेंग्लिशभूभृतं

गुणवताससुलभ्यमिहास्ति किम् ॥ ५१ ॥

टी०—विलियममिति । लुयिभूपतिर्लुयिनामा फ्रान्सदेशाधियो रिस-
विकाख्यो यः सन्धिः सन्धानं तत्पुरःसरस्तदग्रेसरः सन् तं विलियमं
क्षितिपं राजानं निखिलस्य समग्रस्येंग्लिशदेशस्य भूभृतं महीपं अकृत
व्यधत्त तत्रेंग्लिशे तदा विलियम एव सम्राडभूदितिभावः इह जगति
गुणवतां सद्गुणानां पुरुषाणां असुलभ्यं किमस्ति न किमपीत्यर्थान्तर-
न्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—रिसविकाख्य सन्धि करनेवाले लुयिनामक फ्रान्सेश्वरने उस विलि-
यम राजाको सम्पूर्ण इंग्लिशदेशका राजास्वीकार किया क्योंकि गुर्ण पुरुषोंको इस
जगत्में दुष्ट्राप्य क्या वस्तु है ॥ ५१ ॥

ये सर्वकार्येषु निरीक्षकत्वे

नियोजिता भूपतिना डचाख्याः ।

पदच्युतास्तानकरोत्कितीशो

भाग्यक्षये विश्वजनो विपक्षः ॥ ५२ ॥

टी०—यद्वति । ये डचाख्या डचजातिविशिष्टाः पुरुषा भूपतिना राजा
सर्वकार्येषु समग्रकृतिषु निरीक्षकत्वे सदसद्विवेककार्यविषये नियो-
जिताः प्रेरिता अभूवन्निति शेषः क्षितीशो महीपस्तान् डचान् पदच्युतान्
स्थानपरिभ्रष्टानकरोत् भाग्यक्षये भाग्यविनाशे विश्वजनः सर्वलोको वि-
पक्षः शत्रुर्भवतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—जिन डचलोगोंको राजाने सब कार्योंमें सदसद्विवेकार्थ निरीक्षक नियत
कियाया उन सबको उस (राजा) ने स्थानच्युतकर दिया क्योंकि भाग्यक्षय
होनेपर सबलोग शत्रु होते हैं ॥ ५२ ॥

शुभाशुभं योग्यमयोग्यं च अवयन्ति जानन्तीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते । अ-
स्मिन्पद्ये द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥

भा०—राजा विलियमनेभी फ्रान्सेश्वरके उस वचनको सुनकर अपना हित-
कारक न माना उस समय उसने लुयीराजाको इस बातसे निषेध कर दिया क्योंकि
विशिष्टबुद्धिवाले लोग भलाई बुराईको जान लेते हैं ॥ ५६ ॥

स्पेनाधिपो नीदरलैण्डकार्ख्यं
वेष्टेण्डिजं देशमपि प्रयत्नात् ।

स्वायत्तमाजावकरोत्ससैन्यः
सुविक्रमं याति जयस्य लक्ष्मीः ॥ ५७ ॥

टी०—सोनेति । ससैन्यः स्पेनाधिपश्चार्ल्सो नीदरलैण्डकार्ख्यं

नीदरलैण्डनाम वेष्टेण्डिजदेशमपि आजौ संग्रामे प्रयत्नात् विशेषबुद्धि-
कौशलात् स्वायत्तमकरोत् जयस्य लक्ष्मीः सुविक्रमं सुपौरुषं पुरुषं याति
प्राप्नोतीत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—सेनासहित स्पेनेश्वर चार्ल्सने नीदरलैण्ड वेष्टेण्डिजदेशोंको संग्राम
में बड़े प्रयत्नसे स्वायत्त कर दिया क्योंकि जयलक्ष्मी पराक्रमी पुरुषको प्राप्त
होती है ॥ ५७ ॥

ततो विलियमोऽधिपः स्वमतमण्डनोपस्थितं
बभेरियं नृपात्मजं बहुभुवं प्रदायादरात् ।

अतोषयदनन्यधीः प्रवरपूरुषः कृत्यवित्
परोपकरणोद्यतो गणयतीह नोऽर्थव्ययम् ॥ ५८ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं विलियमोऽधिपो भूपतिः स्वमतमण्डने

निजमतस्य पुष्टिकरणे उपस्थितं प्राप्तं बभेरियदेशस्य यो नृपस्तदात्मजं
पत्तनूजं “अत्र कर्तुः इष्टमतत्वात् नृपात्मजस्य कर्मत्वम्” बहुभुवं अन-

1. Netherlands.
2. West Indies.
3. Bavaria.

लुयी फ्रान्सदेशाधिपो मोहबुद्धि-

स्तदीयाग्रजापाणिसम्पीडनेन ।

तदा स्पेनराज्याधिपीठं प्रदातुं

स्वपुत्राय लुब्धान्तरात्मा चकाङ्क्ष ॥ ५५ ॥

टी०—लुयीति । तदा तस्मिन्समये मोहबुद्धिरज्ञानधिपणः अतएव लुब्धान्तरात्मा लोभयुतः फ्रान्सदेशाधिपोलुयी तदीयाग्रजायाः स्पेनाधिरस्य ज्येष्ठभगिन्याः पाणिसम्पीडनेन विवाहेन हेतुना स्पेनराज्यस्याधिपीठं राज्यासनं स्वपुत्राय निजात्मजाय प्रदातुं समर्पयितुं आचकाङ्क्ष इषेप । अस्मिन्समये भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् भुजङ्गप्रयातं भवेद्वैश्चतुर्भिरिति लक्षणात् ॥

भा०—उससमय अज्ञानबुद्धि अतएव लोभविशिष्टान्तःकरण फ्रान्सेद्वर लुयीनामक राजने स्पेनेश्वरकी ज्येष्ठभगिनीके पाणिग्रहणसे स्पेनदेशके राज्यपीठ को अपनेपुत्रके लिये देनेको इच्छाकी ॥ ५५ ॥

विलियमोऽप्यवगत्य तदीरितं

न तदजीगणदात्महितं वचः ।

स निषिषेध तदा लुयिभूपतिं

सुमतयो ह्यवयन्ति शुभाशुभम् ॥ ५६ ॥

टी०—विलियम इति । विलियमोऽपि तदीरितं फ्रान्सेश्वरोक्तम् वचोवचनं अवगत्य ज्ञात्वा आत्महितं स्वेष्टप्रदं तद्वचनं नाजीगणद् नामन्यत तदा तस्मिन्समये स विलियमो लुयिभूपतिं फ्रान्सेश्वरं निषिषेध तत्कार्यमिति वारितवान् “उपसर्गात्सुनोति सुवतीत्यनुवृत्तौ स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति पत्वम्” हीति निश्चयेन सुमतयस्सुबुद्धयः

तद्विषयस्य तु राज्यं

फिलिप्कुमाराय चार्लसः प्रददौ ॥ ६० ॥

टी०—स्पेनेति । आर्चवृत्त आर्चड्यूकनामकश्चार्लसात्मजः स्पेनदेशाधिपतेः पुत्रः स्पेनस्य तद्देशस्य कमपि परिमितं भागं विभागं जगृहे स्वीकृतवान् चार्लसः स्पेनाधिपस्तद्विषयस्य स्पेनदेशस्य राज्यं तु फिलिप्कुमाराय प्रददौ दत्तवान् अस्मिन्मध्ये गीतिवृत्तम् आर्य्यापूर्वार्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र चारुमते । छन्दोविदस्तदानीं गीतिं ताममलभाव भाषन्ते इतिलक्षणात् ॥

भा०—आर्चाधिपति (आर्चड्यूकनामराजा) स्पेनाधिपति चार्लसके कमसलपुत्रने स्पेनके कुछ हिस्सेको आपलिया और चार्लसने व की सारेदेशका राज्य फिलिप्कुमारको देदिया ॥ ६० ॥

जेम्से मृते वोल्डप्रिटेण्डराख्य—

स्तृतीयजेम्सो लुयिना वभाषे ।

यो भूमिपालेन यथाक्रियेत

तथेतरे सर्वजना गदन्ति ॥ ६१ ॥

टी०—जेम्सइति । लुयिना फ्रान्सेश्वरेण जेम्सेमृतेसति वोल्डप्रिटेण्डराख्यो वोल्डप्रिटेण्डरोनाम तृतीयजेम्सो वभाषे “ कर्मणिलिद ” भूमिपालेन योयथाक्रियेत विधीयेत इतरे सर्वजनास्तथा तादृशमेव गदन्ति अत्र इत्यलङ्कारानुमाणितो अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥

भा०—फ्रान्सेश्वर लुयिसे जेम्सके मरनेपर वोल्डप्रिटेण्डरनामकपुरुष तृतीय जेम्सकरके कहागया क्योंकि राजासे जो जिसतरह कियाजाताहै और लोगभी उसीतरह कहते हैं ॥ ६१-॥

त्यभूभागं आदरात् प्रदाय दत्त्वा अतोपयत् प्रसन्नमकरोत् अनन्यधीरतु-
लितबुद्धिः कृत्यवित् कृतज्ञः अतएव परोपकरणे ऽन्योपकारविषये उद्य-
तोद्यद्परिकरः प्रवरपुरुषः इह जगति अर्थव्ययं धनापगमं न गणयति न
विचारयतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते । अस्मिन् पद्ये पृथ्वीछन्दः जसौ जसय-
ला वसुग्रहयतिश्चपृथ्वीगुरुरिति लक्षणात् ॥

भा०—अनन्तर राजाविलियमने अपने प्रक्षपाती वभेरियादेशके राजाके पुत्र
को वबेआदरसे बहुतभूमिभागदेकर सन्तुष्टकिया क्योंकि बड़ीबुद्धिविशिष्ट का-
र्म्यवेत्ता अतएव दूसरेकी भलाईमें प्रवृत्त श्रेष्ठपुरुष इससंसारमें धनव्ययको नहीं
गिनता ॥ ५८ ॥

अथेटलीं दक्षिणदिग्विभागे

स भूपतिः फ्रान्सपतेर्हि नमः ।

फिलिप्कुमाराय ददौ यथेच्छं

सतां कृपा कां न ददाति सिद्धिम् ॥ ५९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं सविलियमोभूपः फ्रान्सपतेः फ्रान्सेश्व-
रस्य नमः पौत्राय फिलिप्कुमाराय दक्षिणदिग्विभागे दक्षिणस्यांदिशि
ईटलीतन्नामकदेशविशेषं यथेच्छं यथास्यात्तथा ददौ प्रायच्छत् इति-
निश्चयेन सतां सज्जनानां कृपाऽनुकम्पा कां सिद्धिं न ददाति अपितु
सर्वमिवेत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर राजाविलियमने फ्रान्सेश्वरके पौत्र फिलिप्कुमारके लिये
दक्षिणदिश की तरफ ईटलीनामकदेशविशेषको स्वेच्छासे देदिशा क्योंकि सत्पु-
रुषोंकी कृपा किससिद्धिको नहीं देती है ॥ ५९ ॥

स्पेनस्य कमपिभाग -

मार्चनृपश्चालिसात्मजो जगृहे ।

1. Italy.
2. France.
3. Philip.
4. Spain.
5. Archduke.
6. Charles.

जेम्सकीपुत्री एनीनामिकास्त्री जोकि अपने कार्यमें चतुर और सब लोगों की माननीय है रानी होवे ॥ ६३ ॥

यो ऽभूत्पुरा प्राथमिको हि जेम्स—
स्तन्नसृका सोफियिका ऽनुकूला ।
एन्यां मृतायां परिषन्नियोगा—
द्राज्यासने तिष्ठतु गौरवाढ्या ॥ ६४ ॥

टी०—यइति । हीति निश्चयेन पुरा पूर्वं यः प्राथमिकः प्रथमसंख्या-
न्वितो जेम्सो ऽभूदजायत तन्नसृका तत्पौत्री गौरवाढ्या गुरुत्ववि-
शिष्टा ऽनुकूला योग्या सोफियिका सोफियाभिधाना स्त्री एन्यां मृतायां
सत्यां परिषन्नियोगात् सभाज्ञातो राज्यासने राज्यपीठे तिष्ठतु आस्ताम् ॥

भा०—यह निश्चय है कि पहिले जो प्रथम जेम्स था उसकी पौत्री माननीय और
योग्य सोफियानामिका एनीके मरनेपर सभा की आज्ञासे राज्यासन पर बैठे ॥ ६४ ॥

इत्येव संसन्नयमार्गसंस्था
ह्यशोधयन्नीतिपथं क्रमेण ।
युग्माभ्रसत्सेन्दुमिते शके ऽस्मिन्
समागमन्मृत्युदशां क्षितीन्द्रः ॥ ६५ ॥

टी०—इतीति । नयमार्गसंस्था नीतिवर्त्मस्थिता संसत्सभा एव क्रमेण
नीतिपथं “ ऋत्पूरविति समासन्तो ऽपत्ययः ” नयमार्गे इतीत्यं अशो-
धयत् शोधनमकरोत् युग्माभ्रसत्सेन्दुमिते द्वयधिकसप्तदशशतमिते ऽस्मिन्
कैष्ठशके क्षितीन्द्रो विलियमो नृपो मृत्युदशां मरणावस्थां समागमत् प्राप ॥

भा०—नीतिमार्गस्थित सभाने क्रमसे नयमार्गको इसतरह संशोधन किया
अनन्तर राजा विलियम उसी १७०२ ईसवीमें मरणको प्राप्त हुआ ॥ ६५ ॥

सभ्यास्तदा विलियमाय धराधराय
फ्रान्सेश्वरेण लुयिना सह योद्धुमर्थम् ।
आत्मेच्छया ददुरनल्पसहायतां च
येनाधिपो विलियमो विजयी बभूव ॥ ६२ ॥

टी०—सभ्याइति । तदा तस्मिन्समये सभ्याः सामाजिकाः फ्रान्से-
श्वरेण लुयिनासह योद्धुं संग्रामयितुं आत्मेच्छया धराधराय भूपतये
विलियमाय अर्थं धनं अनल्पसहायतां बृहत्साहाय्यं च ददुः येन हेतुना
विलियमो ऽधिपो विजयी जययुक्तो बभूव अजायत ॥

भा०—उससमय सभ्यलोगोंने फ्रान्सेश्वर लुयीकेसाथ लड़नेको राजा विलि-
यमके लिये धन और बड़ी सहायतादी जिससे कि राजाविलियम विजयी
हुआ ॥ ६२ ॥

(विशेषकम्)

सुतं विना यर्हि नृपो म्रियेत
द्वितीयजेम्सस्य तदा तनूजा ।
एनी भवेद्राज्यधुरन्धरा सा
स्वकर्मदक्षा जनताप्रियार्हा ॥ ६३ ॥

टी०—सुतमिति । यर्हि यदा नृपोविलियमः सुतंविना पुत्रमन्तरेण
म्रियेत “सम्भावनायांलिङ्” तदा द्वितीयजेम्सस्य तनूजा पुत्री स्वकर्म-
दक्षा निजकार्यचतुरा अतएव जनतायाः प्रियार्हा अतिस्पृहणीया सा
एनी एतन्नामिका स्त्री राज्यधुरन्धरा राज्यकार्योद्धहनयुक्ता भवेज्जायेत ॥

भा०—जब राजाविलियम बगैरपुत्रके मृतप्राणहोजाय तो उसवक्त द्वितीय

भा०—पहिले फ्रान्सेश्वरने अपने पौत्रके लिये स्पेनाधिपति चार्लसका सारा राज्य चाहा और उसने प्रिटेण्डरनामकपुरुषको तृतीयजेम्सके नामसे कहा ये दो बात अयोग्य हुई ॥ ६७ ॥

एनी नृपामर्षकरं तदीयं

वचो विचार्याशु विपक्षभावम् ।

अभूतपूर्वाऽलघुकोपवह्नि-

स्तेनैवसार्धं लुयिना ह्ययुद्ध ॥ ६८ ॥

टी०—एनीति । हीति निश्चयेन एनीनृपा विपक्षो विरुद्धो भावो यस्य तत् अमर्षकरं क्रोधोत्पादकं तदीयं फ्रान्सेश्वरस्येत्यर्थः वचो वचनं विचार्य निर्धार्य अभूतपूर्वश्चासौ अलघुर्महान् कोपएव वह्निर्यस्या एवंविधासती तेनैव लुयिना फ्रान्सेश्वरेण सार्धं अयुद्ध युद्धमकरोत् ॥

भा०—एनी रानीने विरुद्धाभिप्रायवाला अतएव क्रोधोत्पादक लुयीनामक फ्रान्सेश्वरके वचनको जल्दीही विचारकर उसीके साथ बड़ा युद्धकिया ॥ ६८ ॥

मारल्वरादेशनृपः ससैन्यः

फ्रान्सेश्वरं स्पेनपतिं च लुब्धम् ।

पूर्वं विजित्याहवसम्प्रहारैः

पुनश्च तौ सन्धियुतौ व्यधत्त ॥ ६९ ॥

टी०—मारैति । ससैन्यः सचमूः मारल्वरादेशस्य नृपोऽधिपो लुब्ध-लोलुपं स्पेनपतिं स्पेनदेशाधिपं फिलिप्नामकं फ्रान्सेश्वरं लुयिनं चोभयो-देशयोर्भूयती अपि आहवे संग्रामे ये सम्प्रहारैः पूर्व विजित्य पुनरनन्तरं तावुभौ सन्धियुतौ सम्मेलयुतौ व्यधत्ताकरोत् ॥

भा०—सैनासहित मारल्वरादेशाधिपतिने लुब्ध स्पेन और फ्रान्सके राजा फिलिप् और लुयीको पहिले संग्राममें जीतकर अनन्तर वे दोनों सन्धियुक्त करदिये ॥ ६९ ॥

तदेव सैनी जनतानुमत्या
 ह्यशेषलोकाञ्चितसाधुभावा ।
 अध्यास्त राज्यासनमात्मनीनं
 यथा सरोजं नवराजहंसी ॥ ६६ ॥

टी०—तदेति । हीति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये एव अशेषलोकै-
 रञ्चितः पूजितः साधुभावो यस्या एवंविधा सा एनी जनतायाः प्रकृ-
 त्या अनुमत्या सम्प्रत्या आत्मनेहितमात्मनीनं “आत्मन् विश्वजनभो-
 गोत्तरपदात्त्वः, आत्माध्यानौखे प्रकृत्यास्तः” राज्यपीठं नवा नूतनावस्था
 राजहंसी हंसानाराजा राजहंसः “राजदन्तादिपुपरं एषु पूर्वप्रयोगार्हे
 परं स्यात्” स्त्रीचेद्राजहंसी [राजहंसस्तुकादम्बे कलहंसेनृगोत्तमे इति है-
 मभेदिन्यौ] कलहंसी सरोजं यथा कमलमिव अध्यास्त अधितष्टौ ॥

भा०—उत्तांसमय लोगोंसे प्रशंसितस्वभाववाली वह एनी नामिका स्त्री लोक-
 सम्मतिसे आत्मोत्कर्षविधायक राज्यासनपर राजहंसी कमलमें जैसी बैठी ॥ ६६ ॥

फ्रान्सेश्वरः पौत्रकृते समग्रं
 राज्यं पुरास्पेनपतेरियेष ।
 प्रिटेण्डरं जेम्सतृतीयनाम्ना
 चख्यौ स इत्येतदयुक्तमासीत् ॥ ६७ ॥

टी०—फ्रान्सेति । पुरा पूर्वं फ्रान्सेश्वरः फ्रान्सदेशाधिपः पौत्रकृते
 नप्तृर्थे स्पेनपतेः स्पेनेश्वरस्य समग्रं राज्यं इयेपाचकाङ्क्षत तथा स फ्रान्स-
 पतिः प्रिटेण्डरं नामपुरुषं जेम्सतृतीयस्यनाम्ना आख्यया चख्यौ कथया-
 म्बभूव “चक्षिद् व्यक्तायांवाचि तस्यख्याजादेशः” इत्येतत् कार्य-
 द्रयमयुक्तवसमञ्जसमासीत् ॥

1. Anne.   2. France.   3. Spain.   4. Pretender.
5. James III.

द्विगुटोरिसंज्ञौ परिषद्विभागौ

बभूवतुः सभ्यजनानुमत्या ।

द्विगुमानवास्तत्र नियोज्यकामा

बभूवुरन्ये प्रशमप्रियाश्च ॥ ७२ ॥

टी०—द्विगिति । तत्रैंग्लिशदेशे सभ्यजनानां अनुमत्या सम्मत्या द्विगुच टोरिश्च संज्ञे ययोस्तौ परिषद्विभागौ संसदंशौ [अंशौ विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुन इति हेमचन्द्रः] बभूवतुः द्विगुमानवा द्विगुसंज्ञका-
जना नियोज्यकामो येषां ते युद्धाभिलाषिणः “ तुम्काममनसोरपीति नि-
यमात् तुमोमकारस्य लोपः ” बभूवुः अन्ये टोरिसंज्ञकाश्च सभ्याः प्रश-
मप्रियाः शान्तिभाजो बभूवुः ॥

भा०—वहाँ इंग्लिशदेशमें सभ्यले.गोंकी सम्मतिसे पार्लिमेण्टके द्विगु और
टोरिनामक दोहिस्ते होगये द्विगुलोग युद्धाभिलाषीथे और टोरिलोग शान्तिस्थापन
करनेवाले थे ॥ ७२ ॥

तदैव सैचीभरलं सुकार्यं

ऽवमानयन् द्विगुपरिषज्जनौघः ।

तथा समित्या नियमैकवन्त्वा

न्यवारि सर्वप्रकृतिक्रियाभ्यः ॥ ७३ ॥

टी०—तदैवेति । तदैव तस्मिन्समयेन नियमैकवन्त्वा नीतिप्रियया
तथा समित्या सभया सैचीभरलमेतन्नामकं पुरुषविशेषं सुकार्यं योग्य-
क्रियायां अवमानयन् तिरस्कुर्वन् द्विगुपरिषज्जनौघो द्विगुनामकसभ्यनि-
घहः सर्वा या प्रकृतिक्रियाः प्रजाकार्याणि ताभ्यो न्यवारि निवार्य-
तेस्म “ कर्मणि लुङ् ” ॥

येनैनिकां फ्रान्सनिवासिलोका-

राज्यप्रभुं तामपि मेनिरे ते ।

यदीटलीमार्चनृपाय सर्वा

रोमेइवराय प्रददौ फिलिप्कः ॥ ७० ॥

टी०—येनेति । येन सन्धिनियमेन ते फ्रान्सनिवासिनोलोकास्तां एनिकामपि राज्यप्रभुं स्वराज्यस्वामिनीं मेनिरे ऽमंसत यत् यस्मात्कारणात् फिलिप्कोरोमेश्वराय आर्चनृपाय चार्लसपुत्राय सर्वा समग्रा ईटली एतन्नामिकां भूमिं प्रददौ प्रायच्छत् अत्र हेत्वलङ्कारः ॥

भा०—जिससन्धिनियमसे कि फ्रान्सके लोग उस एनीकोभी अपने राज्य की स्वामिनी माननेलगे और उसीकारण फिलिप्ने रोमदेशाधिपति चार्लसपुत्र आर्चनृप [ड्यूक आफ आर्च] के जिये सारीईटली देदी ॥ ७० ॥

अथैंग्लिशः स्कौटनिवासिनश्च

परस्परं प्रेमयुता बभूवुः ।

येनैंग्लिशैः पण्यविधानदक्षा

वणिक्क्रियां कर्तुमिहोचिरे ते ॥ ७१ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं ऐंग्लिश इंग्लिशदेशीयजनाः स्कौटनिवासिनः स्कौटजनश्च परस्परमन्योऽन्यं प्रेमयुताः प्रीतिभाजो बभूवुः येनहेतुना ऐंग्लिशैर्जनैः कर्तृभिः पण्यस्य वणिग्व्यापारस्य विधानं तत्र दत्ताश्चतुरास्ते स्कौटनिवासिनो जना इह इंग्लिशदेशे वणिक्क्रियां कर्तुं ऊचिरे कथ्यन्तेस्म “ कर्म्भैंग्लिड् ” अत्रापि हेत्वलङ्कारः ॥

भा०—अनन्तर ऐंग्लिशलोग और स्कौटनिवासीलोग परस्पर प्रीतियुक्त होगये जिससे कि ऐंग्लिशोंसे व्यापार करनेवाले स्कौटके लोगोंको इंग्लिशदेशमें व्यापार करनेके लिये आज्ञादीगई ॥ ७१ ॥

1. Italy. 2. Archdnke Charles. 3. Rome. 4. Philip.
5. Scotland.

सप्तमः सर्गः ॥

अथापि जौर्जः प्रथमो महाकुलः
सुबुद्धिमान्सोफियिकात्मजो युवा ।
युगेन्दुसत्तेन्दुमिते शके तदा
नृपासने ऽतिष्ठदवाससम्पदः ॥ १ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि महाकुलः सुकुलोत्तमो युवा यौवन-
युक्तः सुबुद्धिमान् प्रज्ञावान् अवाससम्पदः प्राप्तानन्दः सोफियिकायाः
सोफियारूपाया “प्रत्ययस्थात्कादित्यकारस्येत्वम्” आत्मजस्तनयः
प्रथमोजौर्ज एतन्न मकः पुरुषस्तदा तस्मिन्समये युगेन्दुसत्तेन्दुमिते चतु-
र्दशधिकसप्तदशशतमिते क्रैष्टशके नृपासने राज्यपीठे ऽतिष्ठत् तस्थौ ।
अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम् जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरावितिलक्षणात् ॥

भा०—अनन्तर महाकुलोत्पन्न बुद्धिमान् युवा और सम्प्राप्तहर्ष सोफियाका
पुत्र प्रथमजौर्ज उससमय १७१४ इसवांभे नन्दनराज्यासनपर बैठा ॥ १ ॥

ततश्च टोर्य्याः समितेः कुमन्त्रिणः
सजौर्जभूपो निखिलान्निराकरोत् ।
अमर्षसम्पूरितचेतसः खला-

ध्रुवं प्रयान्तीह विसंष्टुला दशाम् ॥ २ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं सजौर्जभूपः टोर्य्या एतन्नामिकायाः
समितेः सभायाः निखिलान् कुमन्त्रिणः कुत्सितसचिवान् निराकरोद्-
दूरीचकार अमर्षेण रोषेण सम्पूरितानि चेतांसि येषां एवंप्रिधाः खला इह-

भा०—उसीसमय नीतिप्रिय उसपार्लिमेण्टसभाने सैचीभरलनामक किसीम-
न्यपुरुषको अच्छेकार्यमें निरादरकरतेहुए हिगूजनसमुदायको सारेराज्यकार्यसे
दूरकरदिया ॥ ७३ ॥

अथ टोरिसमितप्रधानसभ्याः

सुधियो हारलिसेण्टजौनकाद्याः ।

फिलिपा लुयिना तथान्यभूपैः

सहते स्नेहमयीं व्यधुः सुनीतिम् ॥ ७४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं सुधियः सुबुद्धयो हारलिश्च सेण्डश्च
जौनश्चैते आद्या मुख्या येषां एवंविधाः टोरिसमितो ये प्रधानसभ्या मु-
ख्यसभासदस्ते फिलिपा फिलिप्पनमकेन स्नेहदेशाधिपतिना लुयिना
फ्रान्सेश्वरेण तथाऽन्यभूँरपरमहीपतिभिः सह स्नेहमयीं प्रेमयुतां सुनीतिं
सुनयं व्यधुरकारुणः ॥

भा०—अनन्तर सुबुद्धि हारलिसेण्ट जौनकादिक जो टोरिनामक सभाविभा-
गके मुख्यसभ्यथे उन्होंने फिलिप् लुयी तथा और राजाओंके साथ स्नेहयुक्त
सुनीतिसे वर्तावकिया ॥ ७४ ॥

इति उर्बदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये अङ्गभूतष्टुआर्टभूपवंश
वर्णननाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

1. Tory. 2. Harley. 3, 4. St. John. 5. Philip.
6. Lewis.

श्वेन्दुमिते सप्तविंशत्यधिकसप्तदशशतमिते क्रैष्टशके समग्रा ये सामन्ता
मण्डलेश्वरास्तेषां किरीटैर्मुकुटैरञ्जितं प्रणत्या तेषां मुकुटमणिप्रभाभी-
रागयुक्तं स्वतातस्य निजपितृ राज्यासनं राज्यपीठं अध्यतिष्ठत् “अधि-
शीङ्गस्थासांकर्मैत्याधारस्य कर्मत्वम्”

भा०—अनन्तर विख्यातपराक्रम द्वितीयजौर्जनामक भूप १७२७ ईस्वीमें
समस्त राजमुकुटोंसे रञ्जित अपने पिताके राज्यासनपर बैठा ॥ ४ ॥

अमात्यमुख्योऽपि सवालपोलको-
विरोधिभिः स्पेननिवासिभिः समम् ।
नियोद्धुकामो ध्वजिनीसमावृत-
श्चकार जन्यं भयदायकं नृणाम् ॥ ५ ॥

टी०—अमात्येति । अमात्यमुख्यो मन्त्रिशिरोमणिः सप्तसिद्धोवाल-
पोलको नामपुरुषो नियोद्धुकामो यस्य “तुम्काममनसोरपीति मकार
लोपः” युद्धाभिलाषी अतएव ध्वजिनीसमावृतो बाहिनीयुतः सन्
विरोधिभिर्विद्वेषरैः स्पेननिवासिभिः पुरुषैः समं सार्धं नृणां भयदायकं
लोकसंत्रासकारणं जन्यं युद्धं [युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः] चकार
विदधौ ॥

भा०—मन्त्रिशिरोमणि उस बालपोलकनामपुरुषने युद्धाभिलाषासे सेनायुक्त
होकर विद्वेषर स्पेननिवासीलोगोंके साथ जनताको भयदिखानेवाला संग्राम
किया ॥ ५ ॥

अथैग्लिशास्तत्र महारणे भृशं
विपक्षभावैः क्षततेजसोऽभवन् ।
अभूतपूर्वं सचिवः पराभवं
विलोक्य साचिव्यपदं न्यरीरहत् ॥ ६ ॥

न गति ध्रुवं निश्चयेन विसंप्लुतां विपरीतां दशामवस्थां प्रयान्ति गच्छन्ती-
त्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर उसराजाजौर्जने टोरिनामकसभाके कुमन्त्रियोंको निकाल
दिया क्योंकि रोषपूरितचित्तवालेलेग इसलोकमें निश्चयकरके विपरीत दशाको
प्राप्तहोते हैं ॥ २ ॥

अनेकदेशागतजीविकार्थिनां
वणिक्क्रिया वृद्धिमती तदाऽभवत् ।
पुरे हि राजन्वतिसम्पदास्पदे
न का कृतिः सिद्धिकरी प्रवर्तते ॥ ३ ॥

टी०—अनेकेति । तदा तस्मिन्समये अनेकदेशेभ्यः आगता ये जीवि-
कार्थिनः व्यावहारिकास्तेषां वणिक् क्रिया पण्यकृतिर्वृद्धिमती बाहुल्योपेता
ऽभवदजायत इति निश्चयेन सम्पदास्पदे समृद्धियुक्ते राजन्वति शोभनो
राजा यत्र “ राजन्वान् सौराज्ये इति मनुष्यप्रत्ययः ” एवंविधे पुरे नगरे
का कृतिः क्रिया सिद्धिकरी शोभनोदकप्रदा न प्रवर्तते अपितु सर्वा एव
प्रवर्तन्ते इति काकुगर्भितार्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय अनेकदेशोंसे आयेहुए लोगोंकी व्यापारक्रिया ज्यादा बढ़-
 गई क्योंकि सब सम्पत्तियुक्त अच्छेराजासे रक्षित नगरमें कौन क्रिया सफल नहीं
होती ॥ ३ ॥

द्वितीयजौर्जः प्रथितोरुविक्रमो
नगायनाश्वेन्दुमिते शके ततः ।
समग्रसामन्तकिरीटरञ्जितं
स्वतातसिंहासनमव्यतिष्ठत् ॥ ४ ॥

टी०—द्वितीयेति । ततोऽनन्तरं प्रथितः प्रख्यात ऊर्महान् विक्रमः
पराक्रमो यस्यैवंविधो द्वितीयजौर्जो द्वितीयसंख्यको जौर्जनृपो नगायना-

टी०—अथेति । अथानन्तरं स एव प्रिटेण्डरः “सोऽचिलोपेचे-
त्तादपूरणमिति सुलोपः” गर्वतः स्वपौरुषाहङ्कारात् इंग्लिशदेशं समेत्य
प्राप्य सहायहीनः सन् यथागतं यथाप्राप्तं यथा तथा निरगाद् निर्धयौ
परोपकारैः अन्यसाहाय्यैर्विहितात्मगौरवः कृतनिजमहिमा पुरुषोऽधि-
राजविग्रहे महीपतीन्द्रयुद्धे सिद्धिं विजयलक्ष्मीं नप्नोति न लभते
अत्रार्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥

भा०—अनन्तर वही प्रिटेण्डरनामकपुरुष विजयाहङ्कारसे इंग्लिशदेशको
पहुँचकर सहायताके अभावसे जैसा आया वैसाही चलागया क्योंकि अन्योपकार
से गौरवको प्राप्तपुरुष अधिराजके युद्धमें विजयसिद्धिको नहीं प्राप्तका ॥ ८ ॥

महीपतौ शासति सागराम्बरां

दिने दिने चैधिषितैर्ग्लिशस्तदा ।

नयैकमार्गप्रवणे धरापतौ

कथं नु सौख्यान्युपयान्ति न प्रजाः ॥ ८ ॥

टी०—महीति । तदा तस्मिन्समये महीपतौराज्ञि सागराम्बरां पृथ्वीं
शासतिसति “यस्य च भावेनेतिसप्तमी” ऐंग्लिशराजना दिनेदिने च
ऐधिषत वृद्धिरे नु इतिवितर्के नयैकमार्गप्रवणे नीतिमार्गावस्थिते धरा-
पतौ राज्ञि सति प्रजाः प्रकृतयः कथं केनप्रकारेण सौख्यानि नोपयान्ति
इति काकुगर्भितार्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय राजाजौर्जके पृथ्वीशासन करनेपर ऐंग्लिशश्लोक प्रतिदिन
वृद्धिको प्राप्तहुए क्योंकि नीतिमार्गगामीराजके होनेपर प्रजा किसतरह सौख्योंको
प्राप्त नहीं होती ॥ ९ ॥

क्षितीश्वरः फ्रान्सनिवासिपूरुषैः

समं रणं सप्तसमास्तदाकृत ।

टी०—अथेति । अथानन्तरं ऐंग्लिशः पुरुषास्तत्र महारणे युद्धे भृश-
पत्यर्थे विपक्षभावेः शत्रुभिः करणैः क्षततेजसो नष्टपराक्रमा अभवन्
सन्धियो बालबालको ऽभूतपूर्वं अजातपूर्वं पराभवं निरादरं विलोक्य
दृष्ट्वा साच्चिन्त्यपदं अमात्यपदवीं न्यरीरुदत्पाक्षीत् “रह त्यागे धातो-
रचुरादौ लुङि रूपम्” ॥

भा०—अनन्तर ऐंग्लिशलोग उस वड़ेसंग्राममें शत्रुओंसे नष्टबल होगये
उस बालपेल्कमन्त्राने जो पहिले कभी न हुआ था उस पराभवको देखकर
अपनामन्त्रिपद छोड़दिया ॥ ६ ॥

प्रिटेण्डरः स्कौटनिवासिभिः समं

नियुध्य तत्राल्पवरुथिनीभटैः ।

सहायतां प्राप्य नृपापकारिणां

जयैकपात्रं स्वममंस्त चेतसा ॥ ७ ॥

टी०—प्रिटेण्डर इति । प्रिटेण्डर एतज्जातकः पुरुषः स्कौटनिवासि-
भिः स्कौटदेशीयैः पुरुषैः समं साथे अल्पवरुथिनीभटैः परिमितसैनिकै-
नियुध्य संग्रामं विधाय तत्र स्कौटदेशे नृपापकारिणां राजविद्वेषिणां
सहायतां प्राप्य लब्ध्वा चेतसा स्वमात्मानं जयस्यैकपात्रं एकभाजनं
अमंस्त मेवे ॥

भा०—प्रिटेण्डरनामक कोईपुरुष स्कौटनिवासियोंके साथ परिमितसेनासे
युद्धकर स्कौटमें राजविद्वेषियोंकी सहायताको पाकर चित्तसे अपनेको जयका पात्र
समझने लगा ॥ ७ ॥

अथेंग्लिशं सैव समेत्य गर्वतः

सहायहीनो निरगाद्यथागतम् ।

परोपकारैर्विहितात्मगौरवो

न सिद्धिमाप्नोत्यधिराजविग्रहे ॥ ८ ॥

नियुध्य हि फ्रान्समहीभुजा समं
जिगाय तं सैन्यबलावलेपिनम् ॥ १२ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं स प्रसिद्धः पृतनाशतानां अग्रणीमुख्यो
हौक एतन्नामकः पुरुषः कुईवरन्स्थानं अनुप्रविश्य प्राप्य फ्रान्समहीभुजा
फ्रान्सेश्वरेण समं सार्धं नियुध्य आयोधनं विधाय सैन्यबलेनावलेपिनं
गर्वयुक्तं तं फ्रान्सेश्वरं जिगाय जितवान् ॥

भा०—अनन्तर उसप्रसिद्धसेनापति हौकनामकपुरुषने कुईवरन्नामक
स्थानको प्रवेश करके फ्रान्सेश्वरके साथ युद्धकर सैन्यबलसे गर्वयुक्त उसफ्रान्से-
श्वरको पराजित करदिया ॥ १२ ॥

अथैंग्लिशानामिहभारतेऽभवन्
पुरेषु द्वित्राः कटकाश्च केषुचित् ।
तथैव पौण्डेचरिदेशभूपति-
रभूत्तदा फ्रान्सपतिर्दुरासदः ॥ १३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं ऐंग्लिशानां जनानां इह भारतेवर्षे के.पु-
चित्पुरेषु द्वित्राः “बहुव्रीहौसंख्येयेडजिति डच्, संख्यय व्ययासन्नादूरेति
समासः” कटका ^{दुर्गा} ~~अत्रापकः~~ [आवापकः पारिहार्यः कटको बल्यो
ऽस्त्रियामित्यमरः] अभवन् तदा तस्मिन्समये तथैव तादृशमेव दुरासदा
दुष्प्राप्यः फ्रान्सपतिः पौण्डेचरिदेशस्य भूपती राजाऽभूत् ॥

भा०—अनन्तर ऐंग्लिशलोगोंके इसभारतवर्षमें किसी किसी नगरमें दो तीन
किलेथे उसीतरह उससमय बलिष्ठ फ्रान्सेश्वरभी पौण्डेचरिदेशका भूपतिथा ॥ १३ ॥

इहत्यभूपा विषयं समं तदा
ह्यशासुरात्मेप्सितसम्पदञ्चिताः ।
अनेकचिन्तायतनीकृतात्मका
न पारतन्त्र्येण सुखं प्रयान्ति हि ॥ १४ ॥

अधीरमाहत्य च विह्वसैन्यं

मिनोर्कदेशं जगृहे सतत्तणात् ॥ १० ॥

टी०—क्षितीति । तदा क्षितीश्वरो राजा फ्रान्सनिवासिपूरुषैः फ्रान्स-
देशीयैर्जनैः समं सार्धं सप्तसप्ताः सप्तवर्षाणि रणं युद्धं अकृत व्यधात्
स भूयो ऽधीरं धैर्यरहितं विद्वनामकं सैन्यं स्वसेनापतिं आहत्य मार-
यित्वा च तत्तणात् तं मिनोर्कदेशं एतन्नामकं देशं जगृहे स्वायत्तीचकार ॥

भा०—राजा द्वितीयजोर्जेने फ्रान्सदेशीयलोगोंके साथ सातवर्षकी लड़ाईकी
उसने उससमय रणभीरुविद्वानामक अपने सेनापतिको मारकर उसीवक्त मिनोर्क
नामक शत्रुदेशको अपने आयत्त करदिया ॥ १० ॥

अथोल्फकः सैन्यपतिर्नृपाज्ञया

कनाडदेशं प्रययौ जिगीषया ।

कुईविकंस्थानविशेषमात्मसा-

च्चकार सैव ध्वजिनीसमावृतः ॥ ११ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं सैन्यपतिश्चपूस्वामी उल्फक एतन्नामकः
पुरुषोऽनृपाज्ञया भूयानुशासनेन जिगीषया जेतुमिच्छया कनाडदेशं प्रययौ
जगाम ध्वजिनीसमावृतो वाहिनीयुक्तः स एवोल्फकः कुईविकं स्थान
विशेषं आत्मसाच्चकार स्वायत्तमकरोत् ॥

भा०—अनन्तरं सैन्यपति उल्फकने राजाज्ञासे जीतनेकी इच्छासे कनाड-
देशको प्रयाणकिया सेनायुक्त उसी उल्फकने कुईविकस्थानको स्वहस्तगत
करदिया ॥ ११ ॥

ततश्च हौकः पृतनाशताग्रणीः

कुईवरंस्थानमनुप्रविश्य सः ।

1. Byng. 2. Minorca. 3. Wolfe. 4. Canada.
5. Quebec. 6. Hawke. 7. Quiberon.

टी०—अथेति । अथानन्तरं क्लाइवकादयः क्लाइवकमुख्या ऐंग्लिशा अपि यतो यस्मात्कारणात् अयोग्यप्रपञ्चदित्यर्थः बलात्स्वविक्रमाद् आ-
रकटनम स्थलविशेषं विजिग्यरे अजयन् हीति निश्चयेन सुतेजसां सुप्र-
राक्रमशीलानां भूमिभृतां राज्ञां विक्रमाद् इतश्चिन्तयन् नष्टलक्ष्मीका अरिबजाः
शपं शान्तिभावं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तरं क्लाइवकादि ऐंग्लिशलोगोंनेभी उस उनके अयोग्य प्रपञ्चसे
बड़ेबलकेसाथ आरकटनामस्थानको जीतलिया यह निश्चयहै कि पराक्रमी राजा-
ओंके विक्रमसे इतथीवालेशत्रुलोग शान्तिभावको प्राप्तहोते हैं ॥ १६ ॥

सिराजुदौलायवनः पुरैंग्लिशान्
बलैकगेहार्दनदुःखितान् व्यधात् ।
दयाविहीनो मदमूर्च्छितो जनः
स्वयं करोत्यात्मविनाशकारणम् ॥ १७ ॥

टी०—सिरेति । पुरा पूर्वं सिराजुदौलानामयवन ऐंग्लिशान् बलैक-
गेहे यत् अर्दनं पीडनं तेन दुःखितान् दुःखयुक्तान् व्यधादकरोत् द-
याविहीनोऽनुकम्पारहितो मदमूर्च्छितः प्रमादपरवशोजनः स्वयं आत्मनो
विनाशस्तस्य कारणं वीजं करोतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—पहिले सिराजुदौलानामकयवनराजने ऐंग्लिशलोगोंको बलैकगेह
(बलैकहौस) में बड़ादुःसह दुःखदिया क्योंकि दयारहित प्रमादयुक्तमनुष्य
आपही अपने विनाशकारणको करताहै ॥ १७ ॥

बलोद्धतः क्लाइवकोऽरिसूदनो
नगेषुसक्षेन्दुमिते शके ततः ।
पल्लासिकंस्थानमवाप्य विद्विषो—
ऽचरीकरीत्प्रत्यपकारमुच्चकैः ॥ १८ ॥

टी०—इहेति । तदा तरिमन्समये इहत्यभूषा अत्रत्या राजान आत्मन ईरिता या सभात् समृद्धिस्तयाऽञ्चिताः पूजिताः सन्तः समं सर्वं विषयं देशं अशासुः पालयाम्बभूवुः हीति निश्चयेन अनेकचिन्तानां आयतनी कृतो गृहवदारचित आत्मायैस्तथाविधा जनाः पारतन्त्र्येण परायत्ततया सुखं न प्रयान्तीत्यर्थान्तरेण वैधर्म्येण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय यहां भारतदेशीयराजा स्वाभिलषित सम्पत्तियोंसे युक्त होकर सारेदेशको पालन करतेथे क्योंकि यह प्रसिद्ध है कि अनेकचिन्ताप्रस्तलोग परतन्त्रभावसे सुखको नहीं प्राप्तहो ॥ १४ ॥

बलाधियः फ्रान्सपतेर्मदोत्कट—

इहत्यभूषाण्ड्युपलोऽनुमन्त्रयन् ।

तैंग्लिशान्भारतदेशतो भृशं

निराकरिण्णुर्वहुमन्त्रमातनोत् ॥ १५ ॥

टी०—बलेति । तदा तस्मिन्समये मदोत्कटो मदोद्धतः फ्रान्सपतेः फ्रान्सेश्वरस्य बलाधियः सेनापतिः इहत्यभूषान् अनुमन्त्रयन् स्वमनोरथसिद्धयर्थं प्रतारयन्पन् भारतदेशतः ऐंग्लिशजनान् भृशमत्यर्थं निराकरिण्णुनिष्काशनेच्छुड्युपल एतन्नामकः पुरुषो बहुमन्त्रं अतिवाक्यजालं आतनोद् विस्तारितवान् ॥

भा०—उससमय मदोच्छ्रित फ्रान्सेश्वरका सेनापति ड्युपलनामकपुरुष यहां भारतीय सब राजाओंको बहकाकर भारतदेशसे ऐंग्लिशोंको निकालना चाहताहुआ बहुतवाक्यजालको फैलाने लगा ॥ १५ ॥

अथैंग्लिशः क्लाईवकादयो यतो

विजिग्यिरेऽप्यारैकटं स्थलं बलात् ।

सुतेजसां भूमिभृतां हि विक्रमा—

दरिद्रजा यान्ति शमं हतश्रियः ॥ १६ ॥

टी०—नभेति । तन्विति निश्चयेन ततोऽनन्तरं तृतीयसंख्यो जौर्ज-
संज्ञकोनृपः नभर्तुशैलेन्दुमिते पष्ठ्यधिकसप्तदशशतमिते क्रैष्टशके अनर्ध-
रत्नैः अमूल्यमणिभिः [मूल्येपूजाविधावर्वरित्यमरः] “अहं पूजायां धा-
तोर्न्यङ्कादित्वाद्घत्वम् ” परिभूषितं अन्तरंगध्यो यस्यैवंविधं स्वपितुर्व-
रासनं राज्यासनं अश्रितष्टौ उपाविशत् “अधिश्रीङ्स्थासांकर्मत्थाधार-
स्यकर्मत्वम् ” ॥

भा०—अनन्तरं तृतीयसंख्यक जौर्जनामकं राजा १७६० ईसवीमें अमूल्य
रत्नोंसे सुशोभित निजपितृसिंहासनपर बैठा ॥ २० ॥

सपेरिसे स्थानविशेषके ऽधिपः

समं व्यधात्फ्रांसनृपेण सौहृदम् ।

अमेरिकास्थाननिवासिभिः सह

महीपतेर्जन्यमभूत्तदा भृशम् ॥ २१ ॥

टी०—सङ्गति । सोऽधिपोजौर्जः पेरिसे स्थानविशेषके फ्रान्सनृपेण
समं सौहृदं मैत्रीं व्यधादकरोत् तदा तस्मिन्नेवसमये अमेरिकास्थाने निव-
सन्तीति तैर्जनैः सह महीपतेर्जौर्जस्य जन्यं युद्धं भृशमत्यर्थं अभूदजायत ॥

भा०—राजाजौर्जने पेरिसस्थानमें फ्रान्सराजके साथ मैत्रीकी और उसी
समय अमेरिकादेशीयलोगोंके साथ उसका बड़ा संग्रामहुआ ॥ २१ ॥

अथो महीपो निजमुद्रिकाङ्कितं

विधाय तत्स्टैम्पविशेषमात्मनः ।

अमेरिकावासिजनेभ्य एव हि

प्रदातुमैच्छद्बहुमूल्यकाङ्क्षया ॥ २२ ॥

टी०—अथोऽति । अथोऽनन्तरं महीपोराजा निजमुद्रिकाङ्कितं स्व-
मुद्रचिह्नितं आत्मनस्तत्स्टैम्पविशेषं विधाय बहुमूल्यस्य या काङ्क्षा

टी०—बलेति । ततोदुःखदानानन्तरं अरिसूदनः शत्रुविनाशको बलोद्धतः क्लाइवकोनाम पुरुषो नगेपुसप्तेन्दुमिते सप्तपञ्चाशदधिकसप्तदशशतमिते क्रेष्टशके पलासिकस्थानं अवाप्योपगम्य विद्विषः शत्रोः सिरा-जुदौलानामकस्येत्यर्थः उच्चकैरतिशयेन प्रत्यपकारं विरुद्धाचरणं अचरीकरीत् अतिशयेनाकरोत् “ कृधातोर्धङ्लुकि लङि रुग्रिकौच लुकीतिरीगागमेरूपम् ” ॥

भा०—अनन्तर शत्रुओंका नाशक बलवान् क्लाइवकोनामक पुरुषने १७५७ ईसवीमें पलासिकस्थानको प्राप्त होकर सिर जुदौलानामक शत्रुका प्रत्यपकार (बदला) अतिशय करके किया ॥ १८ ॥

तदा प्रभृत्यैंग्लिशपुरुषाः क्रमा-
दिने दिने भारतवर्षमागताः ।
नयेन शौर्येण च शिक्षया नृणां
मनांसि जहुश्चपला इवस्त्रियः ॥ १९ ॥

टी०—तदेति । तदाप्रभृति तद्दिनादारभ्य ऐंग्लिशपुरुषाः क्रमात् क्रमशो दिनेदिने प्रतिदिनं भारतवर्ष आगताः प्राप्ताः सन्तः नयेन नीत्या शौर्येण शूरतया शिक्षया पाठनादिना च चपलाः स्त्रिय इव नृणां मनुष्याणां मनांसि जहुः व्यमोहयन् । मने हरणे चतुरस्त्रीणामतीवकौशलमतस्तत्साधर्म्येणोपमालङ्कारः ॥

भा०—उसदिनसे लेकर क्रमसे प्रतिदिन भारतवर्षको प्राप्त ऐंग्लिशलोगोंने न्याय शूरता और शिक्षादिसे चपलस्त्रियोंकीनाई मनुष्योंके चित्तोंको हर लिया ॥ १९ ॥

नभर्तुशैलेन्दुमिते शके तत-
स्तृतीयसंख्यो ननु जौर्जसंज्ञकः ।
अनर्घरत्नैः परिभूषितान्तरं
नृपोऽधितष्टौ स्वपितुर्वरासनम् ॥ २० ॥

सिद्धिः” अधिकं करं राजग्राहभागं आशु शीघ्रं नियोज्यारोप्य पोतव-
णिजश्चतेजनास्तान्सांयात्रिजान् अतर्दयदपीडयत् ॥

भा०—उससमय राजाजौर्जने तटस्थ अमेरिकास्थलको जानैवाले चायसे
भरेहुए नौसमुदायपर इच्छासे अधिक करको जल्दीही लगाय कैवर्तेजनोको बड़ा
दुःखितकिया ॥ २४ ॥

विरूपकार्य्याःप्रतिषेधयन्नुपं

स कैथमोऽमात्यवरो महीभुजा ।

निवार्य्यतेस्माशु पदात्ततो ऽपरं

स नौर्यकं तत्पदवीं निनाय च ॥ २५ ॥

टी०—विरूपेति । महीभुजा राजा, विरूपकार्य्याद्विरुद्धकर्मणो नृपं
राजानं प्रतिषेधयन् वारयन् अमात्यवरः सचिवश्रेष्ठः सप्रसिद्धः कैथम
एतन्नामकः पुरुषः पदात् साचिव्यपदात् आशु शीघ्रं निवार्य्यतेस्म ततो-
ऽनन्तरं सराजा नौर्यकमेतन्नामकं पुरुषं च तत्पदवीं कैथमस्थानं निनाय
प्रापयामास “नीधातोर्द्विकर्मकत्वात् पदवीशब्दस्यापिकर्मत्वम्”

भा०—राजाने, विरुद्धकामसे अपनेको प्रतिषेध करनेवाले अमात्यवर कैथ-
मनामकपुरुषको साचिव्यपदसे जल्दीही दूरकरदिया अनन्तर नौर्यकनामकपुरुष
को उसने उसकैथमके स्थानपर नियतकिया ॥ २५ ॥

अमेरिकादेशनिवासिनस्तदा

स्वतन्त्रभावस्पृहया जिगीषवः ।

समं व्यधुर्जौर्जमहीभुजाहवं

वलोत्कटः किं न करोति साहसम् ॥ २६ ॥

टी०—अमेरिकेति । तदा तस्मिन्समये स्वतन्त्रभावस्य या स्पृहा तथा
जिगीषवो जेतुमिच्छवो अमेरिकादेशनिवासिनो जना लोका जौर्जमहीभुजा

इच्छा तथा करणभूतया अमेरिकावासिनो ये जनास्तेभ्यस्तदर्थमित्यर्थः
प्रदातुं स्वीकारयितुमितिभावः ऐच्छत् ॥

भा०—अनन्तर राजाजौर्जने स्वमुद्रासेअङ्कित अपने प्रसिद्धस्टैम्पपत्रको
बहुमूल्यकी इच्छासे अमेरिकादेशीयलोगोंको देनेके लिये इच्छाकी ॥ २२ ॥

अमेरिकादेशनिवासिनोजना—

नृपाश्रवन्तं न तदा हि मेनिरे ।

ततो महीभृत्स निशम्य तद्वचो—

न्यवारयत्स्टैम्पकथां हतोद्यमः ॥ २३ ॥

टी०—अमेरिकेति । हीति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये अमेरिका
देशे निवसन्तीति तेजनास्तं नृपाश्रवं भूपनियमं न मेनिरे नामंसत ततोऽन-
न्तरं समहीभृद्राजा तद्वचस्तेपांवचनं निशम्य श्रुत्वा हतोद्यमो नष्टोद्योगः
सन् स्टैम्पकथां न्यवारयद्दूरीचकार ॥

भा०—यह निश्चयहै कि उससमय अमेरिकादेशीयलोगोंने उसराजाजाको
न माना अनन्तर राजातृतीयजौर्जने उनके अस्वीकार वचनको सुनकर हतोद्यम
होकर स्टैम्पकथाको दूरकरदिया ॥ २३ ॥

तरीत्रजे चायसुसम्भृते नृपो

ऽनुगन्तरि प्रान्तममेरिकास्थलम् ।

करं नियोज्याशु मनीषयाधिक—

मतर्दयत्पोतवणिग्जनाँस्तदा ॥ २४ ॥

टी०—तरीति । तदा तस्मिन्समये नृपोराजा प्रान्तं तदस्थं अमेरिका-
याः स्थलं अनुगन्तरि यातरि एवंविधे चायसुसम्भृते चायपरिपूर्णे तरी-
त्रजे नौसमुदाये मनीषया इच्छया “ शकन्वादित्वात् मनीषाशब्दस्य-

क्रपान्निजपराक्रमात् न्युयॉर्क नामस्थलं अधिराज्जौर्जभूपाद् जगृहुः
अगृह्णन् सुसंहताः सम्मिलिताः पक्षयुताः स्वपक्षपातिनो मानवा मनुष्या
बलाद् विपक्षभूमिर्वा शत्रुस्थलं निगृह्णन्ति स्वायत्तीकुर्वन्तीत्यर्थान्तरेण
समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय अमेरिकाके लोगोंने अपने पराक्रमसे न्युयॉर्कस्थलको राजा
जौर्जसे लेलिया क्योंकि सम्मिलित पक्षयुत मनुष्य अपने बलसे शत्रुकी भूमिको
ग्रहण करलेते हैं ॥ २८ ॥

अथापि ते फ्रान्सनिवासिनां नृणां

सहायतां स्पेननिवासिनां तथा ।

अवाप्य तेनैव महीभुजा सम—

मयुत्सत प्रत्यपकारदीक्षिताः ॥ २९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं प्रत्यपकारे दीक्षिताः कृतसंकल्पास्ते
अमेरिकानिवासिनोजनाः फ्रान्सनिवासिनां नृणां मनुष्याणां सहायतां
अवाप्य लब्ध्वा तेनैव महीभुजा राज्ञा समं सार्धं अयुत्सत युयुधिरे ॥

भा०—अनन्तर प्रत्यपकारमें तत्पर अमेरिकादेशीयलोगोंने फ्रान्स और स्पेनके
लोगोंकी सहायताको पाकर उसीराजाजौर्जके साथ युद्धकिया ॥ २९ ॥

महीभसत्सेन्दुमिते शके तदा

महाहवे योर्कटनाह्वयस्थले ।

नृपध्वजिन्यासपराभवारिभि—

हृतोद्यमा ताञ्छरणं समाययौ ॥ ३० ॥

टी०—महीति । तदा तस्मिन्समये महीभसत्सेन्दुमिते एकाशीत्यधिक-
सप्तदशशतमिते क्रैष्टशके योर्कटनाह्वयस्थले योर्कटननामके रणस्थले महा-
हवे संग्रामे अरिभिः शत्रुभिः आप्तपराभवा लब्धपराभवा नृपध्वजिनी

जौर्जनेण समं सार्धं आह्वयं संग्रामं व्यधुः अकार्षुः वल्लोत्कटः पुरुषः
किं साहसं न करोति अपितु सर्वमेव करोतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय स्वतन्त्रताकी इच्छासे जीतनेकी इच्छावाले अमेरिकादे-
शीयन्योगोंने राजाजौर्जके साथ संग्रामकिया क्योंकि बलयुक्तमनुष्य क्या साहस
नहीं करता ॥ २६ ॥

वयं स्वतन्त्राः क मनोविहारिणः

क पारतन्त्र्यं बहुखेदकारणम् ।

अतो वयं नो त्वदधीनजीविन-

इति क्षितीशाय च ते व्यजिज्ञपन् ॥ २७ ॥

टी०—वयमिति । स्वतन्त्राः स्वाधीनाः अतएव मनोविहारिणः
स्वेच्छाचारिणो वयं क तथा बहुखेदकारणं बहुदुःखनिदानं पारतन्त्र्यं
पराधीनत्वं क अतः कारणात् वयं त्वदधीने जीवन्तीति तथाविधा नो
भवामः इति ते अमेरिकादेशिनश्च क्षितीशाय भूमिभृते व्यजिज्ञपन् विज्ञा-
पयामासुः । क्विच्छदतिवैयर्थ्यान्नश्लेषो घटनामियादित्यादिलक्षणादत्र
विपमालङ्कारः ॥

भा०—स्वाधीन अतएव यथेच्छकामकरनेवाले कहाँ तो हमलोग और कहाँ
बड़ा दुःखकारण परतन्त्रभाव इसलिये हम तेरे आधीन जीवनवाले नहीं इसतरह
अमेरिकावालोंने राजाजौर्जके लिये विज्ञापनकिया ॥ २७ ॥

अमेरिकावासिजनाः स्वविक्रमा-

त्स्थलं न्यूयॉर्क जगद्बुद्धिस्तदाधिपात् ।

सुसंहताः पक्षयुताश्च मानवा-

वलान्निगृह्णन्ति विपक्षभूमिकाम् ॥ २८ ॥

टी०—अमेरिकेति । तदा तस्मिन्समये अमेरिकावासिजनाः स्ववि-

भूतेर्वायन्महत्त्वमनुत्तमम् । उदात्तनाम तं प्रादुरलङ्कारं मनीषिण इति उ-
दात्तालङ्कारोऽपि सम्भवति ॥

भा०—अनन्तर राजाजैर्जने मेलसे प्रसन्नहोकर युनाइटेडानामकदेशको बड़ीप्रतिष्ठायुक्त स्वतन्त्रतादेदी क्योंकि बड़ेपुरुषोंका अतिशयकरके उदारचित्त होताहै ॥ ३२ ॥

महीभुजः सैन्यपतिः ससैनिको

महाँश्चलौर्डरौड्न्यभिधानसंयुतः ।

सुसंयतिफ्रान्सनिवासिमानवाँ-

स्तथैवतान्स्पेनैजनाञ्जिगाय सः ॥ ३३ ॥

टी०—महीति । ससैनिको ध्वजिनीसहितो महीभुजो राज्ञो महान् सैन्यपतिः स प्रसिद्धः लौर्डरौड्नि अभिधानं तेन संयुतः कश्चित्पुरुषः सुसंयति संग्रामे फ्रान्सनिवासिमानवान् तथा एव तान् प्रसिद्धान् स्पेनज-
नाञ्जिगाय जितवान् ॥

भा०—सेनासहित राजाजैर्जका बड़ासेनापति प्रसिद्ध लौर्डरौड्निनामक पुरुषने संग्राममें फ्रान्सकेलोगों तथा उन स्पेननिवासियोंको जीतलिया ॥ ३३ ॥

अथापि फौक्साय च सेलबर्नकं

मुधा विकुप्यन्तममात्यकं पदात् ।

व्यपोह्य भूयो विलियम्पिटाह्वय-

मतिष्ठिपत्तत्पदवीं क्षितीश्वरः ॥ ३४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि क्षितीश्वरो राजा फौक्साय जेम्स-
फौक्साय मुधा व्यर्थ विकुप्यन्तं भर्त्सयन्तमित्यर्थः सेलबर्नकेनाम श्रीमा-

1. Lord Rodney. 2. France. 3. Spain. 4. Fox.

5. Shelburne. 6. William Pitt.

भूपसेना हतोद्यमा नष्टोद्योगासती तान् अरीन् शरणं रक्षित्वा भावं समा-
ययौ प्राप ॥

भा०—उससमय १७८१ ईसवीमें योर्कटननामकक्षेत्रमें संग्राममें शत्रुओंसे
प्राप्तनिरादर राजसेना हतोद्यम होकर उन अरियोंके शरण होगई ॥ ३० ॥

स पेरिसस्थानमवाप्य भूमिपो-

ऽनलेभससेन्दुमिते शके पुनः ।

अमेरिकादेशनिवासिभिः सह

चकार सन्धिं प्रशमैककारणम् ॥ ३१ ॥

टी०—स इति । स भूमिपोराजा पेरिसस्थानं अवाप्योपगम्य अन-
लेभससेन्दुमिते अशीत्यधिकसप्तदशशतमिते क्रैष्टशके पुनर्भूयः अमेरिका-
देशनिवासिभिः सह प्रशमैककारणं शान्तिविधायकं सन्धिं मित्रभावं च-
कार कृतवान् ॥

भा०—राजाजॉर्जने पेरिसमेंजाकर १७८३ ईसवीमें पुनः अमेरिकादेशीय
लोगोंके साथ शान्तिकारण मिलापको करलिधा ॥ ३१ ॥

ततः क्षितीन्द्रोमुदितः सुसन्धिना

युनाइटेडारुख्यसुमण्डलाय सः ।

ददौ स्वतन्त्रत्वममन्दगौरव-

मुदारचेतो महतां हि निर्भरम् ॥ ३२ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं सुसन्धिना सम्प्लनेन मुदितः प्रसन्नतां
प्राप्तः सक्षितीन्द्रोराजा युनाइटेडा आख्या यस्यैवविधाय सुमण्डलाय
सुविषयाय अमन्दगौरवं बहुमानयुक्तं स्वतन्त्रत्वं ददौ प्रायच्छत् इति-
निश्चयेन महतां श्रेष्ठानां उदारचेतः सरलमानसं [दक्षिणे सरलोदारा-
वित्यमरः] निर्भरमतिमात्रं भवतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते । आशयस्य वि-

स्यं दासभावस्तस्य यो व्यवहारस्तस्यकारणां अतिदुःखं [कारणात् यानातीववेदनाइत्यमरः] व्यपोहितुं दूरीकर्तुं उद्यता उद्योगयुक्ता बभूवुः ॥

भा० — उससमय उस इंग्लिशदेशमें वीलवरके साथ पिटमन्त्री तथा और मनुष्यभी सम्पूर्णदासत्व व्यवहार दुःखको दूरकरनेके लिये उद्यतहुए ॥ ३६ ॥

ततश्च तैर्दीनजनोपकारिभि-

र्नगाभ्रनागेन्दुमिते शके तदा ।

सभासदां सम्मतनीतिवर्त्मना

विदासतां दासजनाः प्रपेदिरे ॥ ३७ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं दीनजनानां उपकारिभिस्तैः पिटादिभिः नगाभ्रनागेन्दुमिते सप्ताधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टिके दासजनाः सभासदां सभ्यानां सम्मतं यन्नीतिवर्त्म नयमार्गस्तेन विदासतां दासभावराहित्यं प्रपेदिरे प्राप्तुवन् ॥

भा०—अनन्तर दुर्बललोगोंके उपकार करनेवाले पिटादिक सत्पुरुषोंसे १८०७ ईसवीमें दासलोग सभ्यलोगोंके सम्मत नयमार्गसे दासभावराहित होगये ॥ ३७ ॥

धराधरे ऽस्मिन्कृषिकार्यमन्वहं

विशेषतां प्राप समन्ततोऽक्लमम् ।

तदैव हारग्रिवसो विचक्षणः

सूत्रनिर्माणविधिं व्यकाशयत् ॥ ३८ ॥

टी०—धरोति । अस्मिन्धराधरे राज्ञि सति “यस्य च भावेनेति सप्तमी” अन्वहं अहनि अहनि कृषिकार्यं क्षेत्रकर्म अक्लमं क्लान्तिरहितं यथास्यात्तथा समन्ततः सर्वतो विशेषतां आधिक्यं प्राप तदैव विचक्षणो विद्वान् हारग्रिवसो नम पुरुषः शोभनो यः सूत्रनिर्माणविधिस्तं व्यकाशयत् प्रकटीचकार ॥

त्पुं मन्त्रिणं पदात्स्थानात् व्यपोह्य दूरीकृत्य भूयः पुनः तत्पदवीं तत्स्थानं
विलियम्पिटाहयं विलियम्पिटनामकं पुरुषं अतिष्ठिपत् स्थापयाञ्चकार ॥

भा०—अनन्तर राजा तृतीयजोर्जेने चार्ल्सजेम्सफौक्सके लिये व्यर्थकृपित
सेलवर्ननामक अमात्यको स्थानसे दूरकर पुनः उसके स्थानपर विलियम्पिटनामक
पुरुषको रखदिया ॥ ३४ ॥

पिटोऽपि तैः फ्रान्सनिवासिभिः समं

व्यधत्त मैत्रीमनपायिनीं तदा ।

सुबुद्धिनाऽमात्यवरेण मानवाः

प्रयान्ति सौख्यान्यकुतोभयान्यपि ॥ ३५ ॥

टी०—पिटइति । तदा तस्मिन्समये पिटोऽपि तैः फ्रान्सनिवासिभिः
समं सार्धं अनपायिनीं चिरस्थायिनीमित्यर्थः । ईपदधेनञः प्रयोगः । मैत्रीं
मित्रतां व्यधत्ताकरोत् मानवालोकाः सुबुद्धिना सुधिया अमात्यवरेण म-
न्त्रिश्रेष्ठेन न विद्यते कुतः कस्मादपि भयं येषु तथाविधान्यपि सौख्यानि
प्रयान्ति प्राप्नुवतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय पिटनामकमन्त्रीने उन फ्रान्सवासीलोगोंके साथ स्वचित्त
से चिरस्थायिनी मैत्रीको किया क्योंकि लोग बुद्धिमान् मन्त्रीसे भयरहित सौख्यों
को प्राप्तहोते हैं ॥ ३५ ॥

पिटाहयो वीलवरेण संयुत-

स्तथैव चान्ये मनुजास्तदा भृशम् ।

अशेषदास्यव्यवहारकारणां

व्यपोहितुं तत्र बभूवुरुद्यताः ॥ ३६ ॥

टी०—पिटइति । तदा तस्मिन्समये तत्रैग्लिशदेशे वीलवरेण संयुतः
पिटाहयः पिटनामको मन्त्री तथैव अन्ये मनुजाश्च भृशमित्यर्थ अशेषं यदा-

निश्चयेन साध्यं साधनीयं वस्तु सुधियां बुद्धिमतां अगोचरं अकरणीयं
किमस्ति अपितु किमपि नास्तीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर विहितोद्योग क्रोम्पटननामकपुरुषने नूतन और एकही वक्त
हजारसूत्रनिर्माणकरनेवाली कलाको प्रकाशितकिया क्योंकि बुद्धिविशिष्ट पुरुषोंको
कोई भी काम असाध्य नहीं होसकता ॥ ४० ॥

अथापि वाटप्रमुखाविचक्षणा—

स्तदाग्निधूमादिकलामवेदयन् ।

ययैग्लिशः शिल्पिकृतीर्यदृच्छया

व्यधत्सतोच्चैरपरैः सुदुर्लभाः ॥ ४१ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि तदा तस्मिन्समये विचक्षणा विद्वां-
सो वाटप्रमुखा वाटप्रभृतयः पुरुषाः अग्निधूमादीनां या कला तां आदि-
पदाज्जलेन्धनपरिग्रहः अवेदयन् अवोधयन् ऐग्लिशजना यया कलया
अपरैरन्यैर्जनैः सुदुर्लभा दुष्प्राप्याः शिल्पिकृतीर्यदृच्छया रवेच्छया उच्चै-
रतिशयेन व्यधत्सताकृषत ॥

भा०—अनन्तर उससमय बुद्धिविशिष्ट वाटआदि पुरुषोंने अग्निधूमादिकी
कलाको प्रकटकिया जिससे कि ऐग्लिशलोगोंने अन्यलोगोंसे दुर्लभ शिल्पक्रियाओं
को किया ॥ ४१ ॥

नृपो लुयी फ्रान्सनिवासिमानवान्

दयाविहीनैः कुनयैः खलीकृतान् ।

करातिभारैश्च धनापहारणै-

र्विषादितान्तःकरणाँस्तदाऽकरोत् ॥ ४२ ॥

टी०—नृपइति । तदा तस्मिन्समये लुयीनृपः फ्रान्सेश्वरः फ्रान्स
निवासिमानवान् फ्रान्सजनान् दयाविहीनैर्दयारहितैः कुनयैः कुत्सित-

भा०—इसराजाके राज्यशासनमें कृषिकर्म अच्छीतरहसे वृद्धिको प्राप्तहुआ और उसीसमय विद्वान् हारप्रियसनामकपुरुषने सूत्रनिर्माणकलाको प्रकाशितकिया ॥ ३८ ॥

अथार्कराइड्मनुजोऽपि कृत्यवित्

समुन्नतिं सूत्रकृतिं ह्यनेनयीत् ।

अनेककार्य्याहितबुद्धिकौशला

नयन्ति सिद्धिं निखिलार्थिकां क्रियाम् ॥ ३९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं कृत्यवित् कार्य्यवेत्ता आर्कराइड्नामको मनुजोऽपि सूत्रकृतिं सूत्रनिर्माणकलां समुन्नतिं वृद्धिं अनेनयीत् अतिशयेन प्रापयत् हीति निश्चयेन अनेककार्य्येषु आहिता नियोजिता या बुद्धिर्धिषणा तस्याः कौशलं प्रावीण्यं येषां तथाविधा जना निखिला अर्था यया तां क्रियां कृतिं सिद्धिं सार्थकतां नयन्ति प्रापयन्तीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर कार्य्यकुशल आर्कराइड्पुरुषने सूत्रकलाको वृद्धिगतकिया क्योंकि अनेककामजाननेवालेपुरुष बहुत प्रयोजनसाधनेवाली क्रियाको सार्थक कर देते हैं ॥ ३९ ॥

अतः परं क्रोम्पेटनः कृतोद्यमः

कलां च सौत्रीमभिजातसम्भवाम् ।

व्यकाशयत्सूत्रसहस्रकारिणीं

किमस्ति साध्यं सुधियां ह्यगोचरम् ॥ ४० ॥

टी०—अतइति । अतः परं अनन्तरं कृतोद्यमो विहितोद्योगः क्रोम्पेटनोनाम पुरुषः अभिजातो नूतनः सम्भवोयस्यास्तथाविधां सूत्रसहस्राणि करोतीति तां सौत्रीं सूत्रसम्बन्धिनीकलां व्यकाशयत् प्रकटीचकार हीति-

भा०— उससमय उन फ्रान्सवासीलोगोंने स्पेनवालोंकी सहायताको पाकर पिटनामकनन्दनेशके मन्त्रीसे संग्रामसे प्रतिषेधयुक्त कियेजाते ऐंग्लिशलोगोंको स्थलसंग्राममें जीतलिया ॥ ४४ ॥

ततश्च ते फ्रान्सनिवासिपूरुषा

जलाहवे ऽनीकपलौर्डहौविना ।

कृतारिसंघातविनाशहेतुना

तदा व्यशीर्यन्त निवारितोद्यमाः ॥ ४५ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं तदा तरिमन्समये कृतोविहितोऽरीणां संघातस्य समुदायस्य योविनाशस्तस्यहेतुना कारणभूतेन अनीकपश्चासौ लौर्डहौवी तेन वर्त्ता निवारितोद्यमाः प्रतिरोधितोद्योगास्तेपूर्वोक्ताः फ्रान्सनिवासिनः पूरुषा जलाहवे जलमध्यसंग्रामे व्यशीर्यन्तानश्यन्त “वर्म्मणि लड्” ॥

भा०— अनन्तर उससमय जलसंग्राममें नष्टद्योग वे फ्रान्सनिवासीलोग अरि-समुदायको नाशकरनेवाले सेनापति लौर्डहौवीसे पराजित होगये ॥ ४५ ॥

अथापि जैर्भिसूध्वजिनीपतिर्महान्

प्रतापशाली भिनसण्टकस्थले ।

जिगाय तान्स्पेननिवासिनो रिपून्

किमस्ति तेजस्विनृणां हि दुष्करम् ॥ ४६ ॥

टी०—अयेति । अथानन्तरं प्रतापशाली अतितेजस्वी महान् ध्वजिनीपतिः सेनापतिर्जैर्भिसू एतन्नमकः पूरुषः भिनसण्टकस्थले भिनसण्टकाख्यस्थानविशेषे स्पेननिवासिनस्तान् रिपून् शत्रून् जिगाय जितवान् हीति निश्चयेन तेजस्विनृणां तेजोविशिष्टानां पूरुषाणां दुष्करं दुःसाध्यं किमस्ति अपितु किमपि नास्तीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

नीतिभिः खलीकृतान् दुःखीकृतान् करातिभारैर्वलिभारैर्धनापहारणै-
र्द्रव्यग्रहणैश्च विपादितान् करणान् सखेदान्तःकरणान् अकरोत्
व्यदधात् ॥

भा०—उससमय राजालुईने फ्रान्सनिवासियोंको दयारहित नीतियोंसे अधिक
कर लगानेसे और हठपूर्वक धनलेनेसे बड़ा दुःखित कर दिया ॥ ४२ ॥

ततश्च ते फ्रान्सनिवासिनो अनया—

द्विषक्षभावेन निहत्य भूमिपम् ।

प्रबोधयद्भ्यः सुनयात्तदैव तान्

मुधेंग्लिशेभ्यः सहसैव चुक्रुधुः ॥ ४३ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं ते फ्रान्सजना अनयात् अनीतेविपक्ष-
भावेन शत्रुतया भूमिं लुपिनं निहत्य तदा तरिमासमये सुनयात्तान् फ्रा-
न्सजनान् प्रबोधयद्भ्य एंग्लिशेभ्यः सहसा एव शीघ्रमेव मुधा व्यर्थ चुक्रुधुः
कुपिता बभूवुः “ कुधदुष्टेर्प्येति सम्प्रदानत्वम् ” ॥

भा०—अनन्तर फ्रान्सनिवासीलोगोंने अपनेराजाकी अनीतिसे शत्रुताकेका-
रण राजाको मारकर उसीसमय उन्होंने अपनेको सुनीतिसे समझातेहुए एंग्लिश-
लोगोंकेलिये क्रोधकिया ॥ ४३ ॥

तदैव ते फ्रान्सजनाः सहायता—

मवाप्य हि स्पेननिवासिनां नृणाम् ।

निवार्यमाणौश्च पिटेनमन्त्रिणा

स्थलाहवे तान्प्रसभं विजिग्यिरे ॥ ४४ ॥

टी०—तदैति । तदैव ते फ्रान्सजनाः फ्रान्सवासिनोलोकाः स्पेन-
निवासिनां नृणां सहायतां साहाय्यं अवाप्य लब्ध्वा मन्त्रिणाऽमात्येन
पिटेन निवार्यमाणान् संग्रमादिति शेषः तान्ग्लिशान् स्थलाहवे स्थल
संग्रामे प्रसभं बलात्कारेण विजिग्यिरे व्यजेपत ॥

वितरणेन सान्त्वनेनानुनयेन च यथाकथञ्चित् येनकेनापिमकारेण
शपयाम्बभूव शान्तियुक्तान्यकरोत् ॥

भा०—यह प्रसिद्ध है कि उससमय बड़ादयालु राजा तृतीयजैर्जने पुनः आर-
लैण्डायलोगोके रोषयुक्त चित्तोंको नीतिसे दानसे और सान्त्वनसे बड़ेबुद्धिकौशल
के साथ शान्तकिये ॥ ४८ ॥

पुनश्च ते फ्रान्सनिवासिवैरिणो

विवृद्धकोपानलवर्चिषो भृशम् ।

समं तदा नन्दनभूभुजारयात्

प्रतस्थिरे योद्धुमतिप्रमाथिना ॥ ४९ ॥

टी०—पुनरिति । तदा तस्मिन्समये पुनर्भूयः विवृद्धो वृद्धिभासो यः
कोपानलः क्रोधवह्निस्तस्यवर्चिर्ज्वालायेषां एवंविधास्ते फ्रान्सनिवासि-
नो वैरिणः शत्रवो रयाद्रभसात् अतिप्रमाथिना अतिविमर्दकेन नन्दन-
भूभुजा नन्दनाधिपतिना समं सार्धं योद्धुं प्रतस्थिरे प्रस्थानयुक्तावभूवुः
“समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदं स्यात्” ॥

भा०—उससमय फिर बड़ेक्रोधाग्निवाले उन फ्रान्सनिवासीलोगोंने अरि
मर्दनकरनेवाले उस नन्दनाधिपतिके साथ बड़ेवेगसे संग्रामकरनेके लिये प्रस्थान
किया ॥ ४९ ॥

ततो ऽवरक्रोम्बिरमन्ददोर्वलः

पताकिनीशः प्रतितर्जितोऽरिभिः ।

प्रतीपगानैलिकजेण्डूयास्थले

व्यजेष्ट हि फ्रान्सनिवासिनो रिपून् ॥ ५० ॥

टी०—ततइति । हीति निश्चयेन ततो ऽनन्तरं अमन्ददोर्वलो बाहुबलो-
पशोभितो ऽरिभिः शत्रुभिः प्रतितर्जितो ऽनुक्रोधितः पताकिनीशः सेना-

1. France.

2. London.

3. Abercrombie.

4. Alexandria. 5. France.

भा०—अनन्तर प्रतापी वड़ासेनापति जर्भिसूनामकपुरुषने भिनसण्टकस्थ-
लमें उन स्पेनदेशीयरिपुओंको जीतलिया यह बात प्रसिद्धहै कि तेजस्वीपुरुषोंको
क्या दुःसाध्यहै ॥ ४६ ॥

गजाङ्कसत्तेन्दुमिते शके अखिला-
स्तदारलैण्डीयजनाश्च नान्दनैः ।
कठोरनीत्या जनितक्रोधो अन्वहं
नियोद्धुकामाः सह तैरवोभवुः ॥ ४७ ॥

टी०—गतेति । तदा तस्मिन्समये गजाङ्कसत्तेन्दुमिते अष्टानवत्यधि-
काष्टादशशतमिते क्रैष्टशके नान्दनैर्नन्दनवासिभिर्जनैरन्वहं प्रतिदिनं क-
ठोरनीत्या क्रूरन्यायेन जनितक्रोधः समुत्पादितकोपा अखिलाः समग्राः
आरलैण्डीयजना आरलैण्डनिवासिनः पुरुषःस्तैरैंग्लिशैः सह नियोद्धु-
कामा युद्धाभिलाषिणो अवोभवुः अतिशयेनाभवन् ॥

भा०—उससमय १७६८ ईसवीमें समग्र आरलैण्डकेलोग प्रतिदिन ऐंग्लिशों
के कठोरन्यायने क्रोधयुक्तहोकर उन ऐंग्लिशलोगोंके साथ युद्धकरनेको उद्यत
हुए ॥ ४७ ॥

यथाकथञ्चिद्धरणीधरः पुनः
सरोषचेतांसि तदारवांसिनाम् ।
नयेन दानेन हि सान्त्वनेन च
दयार्द्रभावः शमयाम्बभूव सः ॥ ४८ ॥

टी०—यथेति । हीति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये दयार्द्रभावः कृपाद्र-
मनाः सधरणीधरस्वृतीयसंख्यको जार्जः पुनर्भूय आरवांसिनां आर-
लैण्डीयानां सरोषचेतांसि अमर्षान्वितमनांसि नयेन नीत्या दानेन

प्राप्य च विषादितैः सखेदैः फ्रान्सनिवासिभिः समं सार्धं अतिप्रसान्त्वने-
र्वहनुनयैः सन्धानं मैत्रीं व्यधत्ताकरोत् ॥

भा०—अनन्तर बृहदाज्ञाविधायक दयायुक्त तृतीयजौर्जने एमिन्सनामस्थल
को प्राप्तहोकर बड़ेखिन फ्रान्सवासीलोगोंके साथ बहुत सान्त्वनादिसे मैत्रीको
करदिया ॥ ५२ ॥

त्वदर्थमन्यं विषयं च माल्टकं

प्रदत्त इत्याश्रवमर्थसिद्धये ।

धरापतिः फ्रान्समहीभुजा समं

चकार सन्धावुपशान्तिकारणम् ॥ ५३ ॥

टी०—त्वदर्थमिति । धरापतिर्नन्दनेश्वरः अर्थसिद्धये स्वप्रयोजनसि-
द्ध्यर्थं फ्रान्समहीभुजा फ्रान्सेश्वरेण समं सार्धं सन्धौ मैत्र्यां उपशान्ति-
कारणं शान्तिहेतुं त्वदर्थं त्वत्कृते अन्यमपरं माल्टकं नाम विषयं देशं
प्रदत्तः प्रयच्छाम इति आश्रवं नियमं चकार कृतवान् ॥

भा०—राजाजौर्जने अपनेप्रयोजनसिद्ध्यर्थं फ्रान्सेश्वरकेसाथ मैत्रीमें शान्ति-
कारण “तुमको दूसरे एक माल्टानामकदेशविशेषको देवेंगे” इसतरहके
नियमको किया ॥ ५३ ॥

निपोलियन्फ्रान्समहीपतिस्तदा—

ऽसमीक्ष्यकारीटैलिभागमञ्जसा ।

उपाददे नन्दनभूपतेः स्वयं

विवादबीजं प्रथमं बभूव तत् ॥ ५४ ॥

टी०—निपोलियन्निति । तदा तस्मिन्समये असमीक्ष्यकारी अवि-
चारितकार्यविधायको निपोलियन् एतन्नामको नूतनः फ्रान्समहीपतिः
अञ्जसा शीघ्रं स्वयं नन्दनभूपतेर्नन्दनेश्वरस्य ईटलिभूगं ईटलिदेशस्यैक-

पतिरवरक्रोम्बिरेतन्नामाः पुरुषः प्रतीपगान् विरुद्धाचरणान् फ्रान्स-
निवासिनो रिपून् ऐलिकजेण्ड्रयास्थले व्यजेष्ट जितवान् ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि अनन्तर बाहुबलशाली अरियोंसे तर्जित सेना-
पति अवरक्रोम्बिनामक पुरुषने विरुद्धाचारी फ्रान्सनिवासी शत्रुओंको ऐलिकजे-
ण्ड्रयास्थलमें जितल ॥ ५० ॥

हतश्रियः फ्रान्सजनाश्च योरुप -
मुपाद्रवञ्जीवितसंशयास्तदा ।
बलोत्कटैः शत्रुभिरात्तसुश्रियां
प्रतीपगानां शरणं पलायनम् ॥ ५१ ॥

टी०—इतेति । तदा तस्मिन्समये हतश्रियो नष्टलक्ष्मीकाः अतएव
जीविते संशयो येषां तथाविधाः फ्रान्सजनः फ्रान्सवासिनो रिपवो यो-
रुप नः प्रदेशं उपाद्रवन् पलायञ्चक्रिरे बलोत्कटैर्वलोन्मत्तैः शत्रुभिः आत्त-
सुश्रियां गृहीतविजयशोभानां प्रतीपगानां विरोधिनां पलायनं युद्धस्था-
नाद्दूरीभवनं शरणं रक्षितुं भवतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय नष्टशोभावले अतएव जीवनमें भी शङ्कायुक्त वे फ्रान्सवासी
लोग योरोदेशको पलायनयुक्त होगये क्योंकि बलोन्मत्त शत्रुओंसे हारेहुए विरो-
धियोंका पलायनही एक रक्षोपाय है ॥ ५१ ॥

अथानुकम्पार्द्रमना महीपति-
विपादितैः फ्रान्सनिवासिभिः समम् ।
समेत्य चैमिन्सममन्दशासनो
व्यधत्त सन्धानमतिप्रसान्त्वनैः ॥ ५२ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं अपमन्दशासनः प्रबलाङ्गः तथा अनुक-
म्पया आर्द्र सरसं मनोयस्यैवंविधो महीपतिः एमिन्सनामस्थलं समेत्य

भा०—अनन्तर उस फ्रान्सेश्वरने प्रमाद कोप और हठसे अपने देशमें दश सहस्र पथिक ऐंग्लिशोंको पकड़कर बन्धनालयमें रखदिया ॥ ५६ ॥

निपोलियन्स्पेननिवासिनां नृणां

सहायतां प्राप्य परापकारिणीम् ।

अनेकनौसङ्गसमावृतोऽधिप—

स्तदैंग्लिशानाक्रामितुं प्रचक्रमे ॥ ५७ ॥

टी०—निपोलियन्निति । तदा तस्मिन्समये निपोलियन्नधिपः फ्रान्सेश्वरः स्पेननिवासिनां स्पेनदेशीयानां नृणां परापकारिणीं शत्रु-
हानिप्रदां सहायतां साहाय्यं प्राप्य लब्ध्वा अनेका या नावस्तासां संघेन
समावृतो युक्तः सन् ऐंग्लिशान् आक्रमितुं जेतुमित्यर्थः प्रचक्रमे प्रस्थितो
वभूव ॥

भा०—उससमय राजानिपोलियन्ने स्पेननिवासियोंकी शत्रुतादिनी सहायताको
पाकर अनेकनौसमुदायसे युक्तहोकर ऐंग्लिशलोगोंको आक्रमण करनेके लिये
तैयार हुआ ॥ ५७ ॥

पुरा पिटाख्यः सचिवो निजं पदं

महीखनागेन्दुमिते शके जहौ ।

युगाभ्रनागेन्दुमिते शके पुनः

स एव पश्चात्सचिवो ऽभवत्सुधीः ॥ ५८ ॥

टी०—पुरेति । पुरा पूर्वं पिटाख्यः पिटनामकः सचिवो मन्त्री महीख-
नागेन्दुमिते एकाधिकाष्टादशशततमे क्रैष्टशके निजंपदं साचिव्यपदं जहौ
तत्याज पुनर्भूयो युगाभ्रनागेन्दुमिते चतुरधिकाष्टादशशतमिते शके सुधी-
र्बुद्धिमान् स एव पिटः पश्चात्सचिवो मन्त्री अभवदजायत ॥

भा०—पहिले १८०१ ईसवीमें पिटनामकमन्त्रीने अपने साचिव्यपदको

देशं उपाददे गृहीतवान् तत्साहसं प्रथमं मुख्यं विवादबीजं विशेषकलह-
कारणं बभूव ॥

भा०—उससमय अविचारितकार्य करनेवाले निपोलियनामक फ्रान्सेश्वरने
आपही जल्दसे इंग्लिशदेशाधिपतिका ईटालिदेशका एक हिस्सा ग्रहणकरलिया
वही साहस कलहका पहिलाकारण हुआ ॥ ५४ ॥

अथैंग्लिशाः फ्रान्समहीपतेर्नयं

विलोक्य माल्टाद्वयदेशमात्मनः ।

असूययास्मै न ददुर्यदैव ते

तदैव योद्धुं चकमे स तैः समम् ॥ ५५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं ऐंग्लिशजनाः फ्रान्समहीपतेर्नयं नीतिं
विलोक्य दृष्ट्वा आत्मनः स्वस्य माल्टाद्वयदेशं अस्मै फ्रान्सेश्वराय असू-
यया ईर्ष्याया यदा न ददुर्न प्रायच्छन् स फ्रान्सपतिस्तदाएव तैरैंग्लिशैः
समं सार्धं योद्धुं संग्रामयितुं चकमे उद्युक्तोबभूव ॥

भा०—अनन्तर ऐंग्लिशलोगोंने फ्रान्सेश्वरका न्यायदेखकर अपने माल्टानाम-
कदेशको ईर्ष्यासे जिसवक्त इस फ्रान्सेश्वरके लिये न दिया उसीवक्त वह फ्रान्सेश्वर
ऐंग्लिशोंके साथ युद्धकरनेको उद्यतहुआ ॥ ५५ ॥

ततो ऽप्यसौ फ्रान्सधरापतिः क्रुधा

तदैंग्लिशान्पान्थजनान्स्वमण्डले ।

चलात्सहस्राणि दश प्रमादतो

निगृह्य तान्वन्दिगृहं न्यवेशयत् ॥ ५६ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरमपि असौ फ्रान्सधरापतिस्तदा तस्मि-
न्तपये प्रमादतो ऽनवधानतया क्रुधा कोपेन चलात् दशहस्राणि स्वमण्डले निग-
विषये दशसहस्राणि पान्थजनान् पथिकान् ऐंग्लिशान् पुरुषान् निगृह्य-
चलन्त्य तान् सर्वान् वन्दिगृहं कारागारं न्यवेशयद् व्यरेचयत् ॥

नामक मन्त्रीके मरजानेपर राजाजौर्जकी आज्ञासे सावित्र्यपदवीको प्राप्तहुए ॥ ६० ॥

निपोलियन्नन्दनराजसैनिकैः

समं विधातुं पुनराजिमोजसा ।

स्वयंडचेभ्यस्तरणीसमूहकैः

सहायतां सिद्धिकरीमयाचत ॥ ६१ ॥

टी०—निपोलियन्निति । पुनर्भूयो निपोलियन्फ्रान्सेश्वरो नन्दन-
राजस्य सैनिकैः समं सार्धं ओजसा बलेन आजि संग्रामं विधातुं कर्तुं
स्वयंडचेभ्यो डचजातिसंज्ञेभ्योजनेभ्यस्तरणीसमूहकैर्नौनिवहैः सिद्धि-
करी अर्थविधायिनीं सहायतां साहाय्यं अयाचत प्रार्थयत ॥

भा०—निपोलियन्ने पुनः नन्दनेशके सैनिकोंके साथ बड़े बलसे संग्रामकरने
के लिये आपही डचलोगोंसे जहाजोंके समूहोंकी सहायताको मांगा ॥ ६१ ॥

तदैंग्लिशैः कोपिर्नहेगनस्थलं

हतं समालोक्य च नौविभञ्जनम् ।

निपोलियन्फ्रान्समहीपतिः पुन—

निराशतामाप जये हतोद्यमः ॥ ६२ ॥

टी०—तदेति । तदा तस्मिन्समये फ्रान्समहीपतिर्निपोलियन् ऐंग्लि-
शैर्जनैः कोपिनहेगनं नामस्थलं हतं अपाकृतं नौविभञ्जनं तरीविखण्डनं
च समालोक्य दृष्ट्वा पुनर्भूयो जये विजये हतोद्यमो नष्टोद्योगः सन् निरा-
शतामाशाराहित्यं आप प्राप्त ॥

भा०—उससमय फ्रान्सेश्वर निपोलियन्ने ऐंग्लिशलोगोंसे कोपिनहेगनस्थल
को हराहुआ तथा अपने सब जहाजोंको टूटेहुए देख पुनः विजयमें हतोद्यमहोकर
निराशभावको प्राप्त होगया ॥ ६२ ॥

गजाभ्रनागेन्दुमिते शके पुन—

निपोलियन्फ्रान्सपतिर्हि लिस्वनम् ।

स्वागकारदिया था पुनः १८०४ ईसवीमें पीछे वही बुद्धिमान् पिट मन्त्री हो-
गया ॥ ५८ ॥

निपोलियन्भूमिभुजस्तर्रीव्रजं
स नन्दनेशस्य पताकिनीपतिः ।
वभञ्ज सैन्येन हि नेल्सनाह्वयः
सुतत्वबोधो मृगतृष्णिकामिव ॥ ५९ ॥

टी०—निपोलियन्निति । हीति निश्चयेन नन्दनेशस्य पताकिनीपतिः
सेनापतिः स प्रसिद्धो नेल्सनाह्वयो नेल्सनाह्वयो निपोलियन्भूमिभुज-
एतन्नामकस्य राजस्तर्रीव्रजं नौसमुदायं सुतत्वबोधस्तत्त्वज्ञानं मृगतृष्णि-
कां मृगाणां तृष्णा अस्ति अस्याम् “ अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयाच् ”
सा इषइति मृगतृष्णिका मोहेच्छा, तामिव “ इवेप्रतिकृतौकन् ” ममत्व
मिवेत्यर्थः सैन्येन वभञ्ज नाशयाञ्चकार । अत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०—नन्दनेशके सेनापति नेल्सनामकपुरुषने निपोलियन्नामक फून्सेस्वर
के नौसमुदायको तत्त्वबोध मृगतृष्णाको जैसा सैनिकोंसे तुड़ा दिया ॥ ५९ ॥

अमात्यवर्येऽपि पिटे परासुतां
गतेऽथ केचिन्मनुजा विचक्षणाः ।
सुमन्त्रितां प्रापुर्धीश्वराज्ञया
कृतारिविध्वंसनिदाननिश्चयाः ॥ ६० ॥

टी०—अमात्येति । अथानन्तरं कृतोऽरीणां विध्वंसनिदानस्य विना-
शादिकारणस्य निश्चयो यैः एवंविधा विचक्षणा विद्वांसः केचिन्मनुजा-
अमात्यवर्ये मन्त्रिश्रेष्ठे पिटेऽपि परासुतां परेतभावं गते सति “ यस्य च
भावेनेति सप्तमी ” अधीश्वराज्ञया सुमन्त्रितां प्रापुर्जम्गुः ॥

भा०—अनन्तर शत्रुओं के जीतनेमें कृतनिश्चय ऐसे कोई विद्वान्लोग पिट

नियुध्य मौरोऽपि हतोद्यमस्तदा

यथागतं फ्रान्सदिशं विनिर्ययौ ॥ ६५ ॥

टी०—अतइति । अतः परं अनन्तरं वेल्सलिना एतदाख्येन केनापि वीरेण फ्रान्समहीपतेः फ्रान्सेश्वरस्य चमूः सेना भिमीरके स्थानविशेषे व्यजीयत परास्यत तदा तस्मिन्समये मौरोऽपि एतदाख्योमनुजोऽपि नियुध्य शत्रुभिरिति शेषः हतोद्यमो नष्टोत्साहः सन् यथागतं यथाप्राप्तं यथास्यात्तथा फ्रान्सदिशं फ्रान्संप्रतीत्यर्थः विनिर्ययौ पलायाञ्चक्रे ॥

भा०—अनन्तर वेल्सलीनामकवीर सेनापतिसे फ्रान्सेश्वरकी सेना भिमीरकस्थानमें जीतीगई उसीसमय फ्रान्सेश्वरका मौरनामक सेनापति ऐंग्लिशोंसे युद्धकर हतोत्साह होकर जैसाआया उसीतरह फ्रान्सको पलायन होगया ॥ ६५ ॥

अथापि ते फ्रान्सनिवासिनो ऽरिभिः

समेत्य कोरुन्नभुवां हतश्रियः ।

बभूवुरन्योऽपि समौरसंज्ञको

व्यहन्यत स्पैनजनैरणाध्वरे ॥ ६६ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि फ्रान्सनिवासिनस्तेलोकाः कोरुन्नभुवां कोरुन्ननामकेस्थले “ डेराम्नघाम्नीभ्य इतिडेराम् ” समेत्य प्राप्य अरिभिः शत्रुभिः हतश्रियो नष्टलक्ष्मीका बभूवुः । अन्योऽपि मौरसंज्ञकः पुरुषः स्पेनेभवाः स्पेनास्तेचजनाः “ तत्रभवः इत्यण् ” तैर्जनै रणाध्वरे रणयज्ञे व्यहन्यतावृत्त ॥

भा०—अनन्तर फ्रान्सनिवासीलोग कोरुन्ननामकस्थलमें जाकर शत्रुओंसे परास्तहोगये और मौरनामक दूसरा सेनापतिभी स्पेनकेलोगोंसे संग्राममें मारागया ॥ ६६ ॥

प्रगृह्य च स्पेननृपासनं तथा

ददौ तदात्मानुजजोर्जफाय तत् ॥ ६३ ॥

टी०—गजेति । हीति निश्चयेन फ्रान्सपतिर्निपोलियन् पुनर्भूयो गजा-
भ्रनागेन्दुमिते अष्टाधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके लिस्वननामस्थानविशेषं
तथा तादृशमेव स्पेननृपस्य चार्लसस्यासनं राज्यासनं च “चकारः समु-
च्चयार्थकः” प्रगृह्य स्वायत्तीकृत्य तदा आत्मानुजश्चासौ जोजफस्तस्मै
तद्राज्यपीठं ददौ प्रायच्छत् ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि फ्रान्सेश्वरनिपोलियन्ने पुनः १८०८ ईसवीमें
लिस्वननामकस्थानविशेषको तथा स्पेनेश्वरके राज्यासनको अपने आयत्तकर उस
समय उसस्पेनराज्यासनको अपने छोटेभाई जोजफकेलिये देदिया ॥ ६३ ॥

अथेंग्लिशाधीशममन्दविक्रमं

सहायतां स्पेननृपो ह्ययाचत ।

तदैव तत्रेंग्लिशभूपतिः क्षणा-

दयुङ्क्त केनिङ्गमनीकिनीपतिम् ॥ ६४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं हीति निश्चयेन स्पेननृपः स्पेनदेशाधि-
पो ऽमन्दविक्रमं प्रवत्तपराक्रमं इंग्लिशाधीशं सहायतां साहाय्यं अया-
चत अर्थयाञ्चके “याच्चातोद्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयम्” तदाएव तस्मि-
न्समयएव इंग्लिशभूपतिस्तत्र स्पेनदेशे अनीकिनीपतिं सेनापतिं केनिङ्गं
एतन्नामकं पुरुषं क्षणात् अयुङ्क्त नियोजितवान् ॥

भा०—अनन्तर स्पेनदेशाधिपतिने इंग्लिशदेशाधिपतिसे सहायतामांगी उसी-
समय वहां इंग्लिशेश्वरने केनिङ्गनामक सेनापतिको भेजा ॥ ६४ ॥

अतः परं फ्रान्समहीपतेश्चमू-

भिमीरैके वेल्सलिना व्यजीयत ।

प्रदह्यमानं किल जातवेदसा
पुरं समालोक्य च मौस्कसंज्ञकम् ।
तदैव ते फ्रान्सनिवासिनोऽञ्जसा
हतोद्यमाः स्वं विषयं विनिर्ययुः ॥ ६६ ॥

टी०—प्रदह्येति । किलेति निश्चयेन तदैव फ्रान्सनिवासिनस्तेलोका-
जातवेदसा वह्निना प्रदह्यमानं भस्मीभवत् मौस्कसंज्ञकं पुरं नगरं च समा-
लोक्य दृष्ट्वा अतएव हतोद्यमा नष्टोद्योगाः सन्तः अञ्जसा शीघ्रं [साक्
भटित्यञ्जसाहायेत्यमरः] स्वमात्मीयं विषयं देशं फ्रान्सं विनिर्ययुः
पलायाञ्चक्रिरे ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि फ्रान्सवासीलोग उसीसमय अग्निसे जलतेहुए
मौस्कनामकनगरको देखकर हतोद्योगहोकर शीघ्रही अपने फ्रान्सदेशको पला-
यन होगये ॥ ६९ ॥

स वेल्सली फ्रान्सजनान्प्रतीपगान्
पुनर्विजिग्ये च भिटोरियास्थले ।
विधेः प्रतीपाद्विफलेप्सितं जनं
प्रयान्ति विघ्ना ह्यभितः पदे पदे ॥ ७० ॥

टी०—स इति । पुनर्भूयः स प्रसिद्धोवेल्सली प्रतीपगान् स्वदेशंप्रति
प्रतिगच्छतः फ्रान्सजनान् फ्रान्सवासिनोलोकान् भिटोरियास्थले भि-
टोरियाख्ये स्थानविशेषे च विजिग्ये व्यजेष्टु हीति निश्चयेन विघ्नाः प्रत्यूहाः ।
[विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूह इत्यमरः] प्रतीपाद् विमुखाद् विधेर्देवाद् विफलं
ईप्सितं यस्यैवंविधं जनं अभितः समन्तात् “ अभितः परितः समयानि-
कषा हाप्रतियोगे ऽपि द्वितीया ” पदे पदे स्थाने स्थाने “ वीप्सायां द्वि-
र्वचनम् ” प्रयान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

स वेल्सली बाहुवलोपशोभितः
 स्वविक्रमात्फ्रान्सनृपस्य गोपितान् ।
 थिऊददादीन्कटकाननेकशो
 जिगाय तान्फ्रान्सजनाग्निपीडयन् ॥ ६७ ॥

टी०—सशक्ति । बाहुवलेन उपशोभितः सवेल्सली एतन्नामकः सैन्य-
 पतिस्तान् फ्रान्सजनान् निपीडयन् वितर्दयन् स्वविक्रमाद् निजपराक्रमात्
 फ्रान्सनृपस्य गोपितान् रक्षितान् थिऊददादीन् थिऊददप्रभृतीन् अने-
 कशः कटकान् दुर्गाणि जिगाय जितवान् ॥

भा०—बाहुवलशाली उसप्रसिद्ध वेल्सलीनामक सैन्यपतिने फ्रान्सजनों को
 पीडनकर अपनेपराक्रमसे फ्रान्सेश्वरके रक्षित थिऊदद प्रभृति अनेक किलाओंको
 जीतलिया ॥ ६७ ॥

निपोलियन्फ्रान्सपतिश्च मौस्ककं
 व्यजेष्ट तत्रारिवलं विपोथयन् ।
 तदैव तद्देशनिवासिभिर्जनैः
 पुरं हृतार्थं सहसा ह्यदह्यत ॥ ६८ ॥

टी०—निपोलियन्निति । फ्रान्सपतिर्निपोलियँश्च तत्रसंग्रामे अरिवलं
 शत्रुसैन्यं विपोथयन् ताडयन्सन् मौस्ककं नामनगरं व्यजेष्ट जितवान्
 हीति निश्चयेन स एव देशस्तद्देशस्तस्मिन् निवसन्तीति तैर्जनैर्हृतार्थं गृहीत
 सर्वस्वं अरिभिरिति शेषः पुरं नगरं तदैव सहसा शीघ्रमेव अदह्यत “क-
 र्मणि लङ्” ॥

भा०—फ्रान्सेश्वर निपोलियन्ने उससंग्राममें शत्रुसेनाको मारकर मौस्कना-
 मक पुरविशेषको जीतदिया यह बात प्रसिद्ध है कि उसी देशके रहनेवाले लोगोंने
 हृतसर्वस्वनगरको उसीसमय शीघ्र जलादिया ॥ ६८ ॥

भा०—उससमय रशिया प्रभृतिदेशोंके तथा और वीरोंसे उन (फ्रान्स-
वालों) के मार्गमें इकट्ठाहोकर संग्राममें तरवार, भाला, बाण और पत्थरोंसे पीड़ित
वे फ्रान्सकेलोग जीतेगये ॥ ७२ ॥

अतः परं फ्रान्सनिवासिभिर्जनै-

रजस्रमाकस्मिकवैरकारणम् ।

निपोलियन्भूमिपतिर्नृपासनाद्

व्यपोह्य चेल्वाविषयं ह्यनीयत ॥ ७३ ॥

टी०—अतइति । हीति निश्चयेन अतःपरं अनन्तरं फ्रान्सनिवासिभि-
र्जनैर्लोकैः अजस्रं सन्ततं आकास्मिकं अहेतुकं यद्वैरं तस्य कारणं हेतुभूमि-
पतिर्निपोलियन् एतदाख्योराजा नृपासनाद् राजपीठात् व्यपोह्य दूरी-
कृत्यच इल्वाविषयं इल्वानामकदेशं अनीयत प्राप्यत “कर्मणि लङ्” ॥

भा०—यह बात प्रसिद्धहै कि अनन्तर फ्रान्सवासीलोगोंने निरन्तर वैरकरने-
वाले निपोलियनराजाको राज्यासनसे दूरकर इल्वानामकदेशको भेजदिया ॥ ७३ ॥

यतस्तदा फ्रान्सिभिरैंग्लिशैर्जनैः

परस्परं प्रेमभरार्द्रमानसैः ।

शुभेऽहि चाष्टादशसंख्यकोलुयी

नृपासनेऽधार्यत धारणास्पदम् ॥ ७४ ॥

टी०—यतइति । तदा तस्मिन्समये यतःकारणात् परस्परमन्योऽन्यं
प्रेमभरेण आर्द्रमानसं येषां ते तथाविधैः फ्रान्सिभिः फ्रान्सदेशीयैः ऐंग्लि-
शैर्जनैश्च शुभेऽहि धारणास्पदं बुद्धिभाजनं अष्टादशसंख्यकोलुयी एत-
न्नमकोराजा नृपासने राज्यपीठे अधार्यतास्थाप्यत “कर्मणि लङ्” ॥

भा०—उससमय निपोलियनके न होनेकेकारण परस्परप्रेमवाले फ्रान्सदेशीय
और ऐंग्लिशलोगोंने अच्छेदिनपर बुद्धिमान् अठारहवां लुयीनामकराजा फ्रान्सके
राज्यासनपर स्थापित किया ॥ ७४ ॥

भा०—पुनः उसप्रसिद्धवेल्सलीनामक वीरने स्वदेशको लौटतेहुए फ्रान्सदेशीयलोगोंको भिटोरियास्थलमें भी जीतलिया यह बात प्रसिद्धहै कि देवके विमुखहोने से विफलमनोरथवाले मनुष्यको चारोंतरफसे पदपदमें विघ्न प्राप्तहोते हैं ॥ ७० ॥

ततः सिवाष्टेनपुरं तदात्मसा—

च्चकार सेनाग्रसरः स वेल्सली ।

जयैकपात्रं समराध्वरक्षमः

कथं नु राज्याधिकतां करोति न ॥ ७१ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये सेनाग्रसरः सेनाग्रामी सवेल्सली सिवाष्टेननामकं पुरं नगरं आत्मसाच्चकार स्वायत्तमकरोत् नुइति वितर्के जयैकपात्रं विजयभाजनं समराध्वरस्य क्षमः समर्थः पुरुषः कथं केनप्रकारेण राज्याधिकतां राज्यवृद्धिं न करोति अपि तु समर्थया करोतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर उससमय राजाजॉर्जका सेनापति उसप्रसिद्ध वेल्सलीने सिवाष्टेननामकनगरको अपने अयत्तकरलिया क्योंकि विजयशील संग्रामयज्ञमें समर्थपुरुष किस तरह राज्यवृद्धिको नहीं करताहै ॥ ७१ ॥

अथान्यवीरैरशियादिसैनिकै—

स्तदैव सम्भूय तदीयवर्त्मनि ।

कृपाणभल्लेषुशिलाभिरर्दिता

विजिग्यिरे फ्रान्सजना महाहवे ॥ ७२ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये रशियादीनां देशानां ये सैनिकास्तैस्त्वया अन्यवीरैरपरभटैः तेषां (फ्रान्सीयानां) इदं तदीयं तच्च तद्वर्त्म तस्मिन् सम्भूय एकत्रितभावं प्राप्य महाहवे संग्रामे कृपाणभल्लेषुशिलाभिः अर्दिताः पीडिताः फ्रान्सजना विजिग्यिरे व्यजीयन्त “ कर्मणि लिट् ॥

महाहवं वाटरलूस्थलेपुन—

व्यथात्समाविष्कृतबाहुविक्रमः ॥ ७७ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि समाविष्कृतबाहुविक्रमः प्रकटीकृत-
स्वभुजपराक्रमो बलोद्धतो वेलिङ्गटनोनाम कश्चिदैंग्लिशोवीरः तदा
निपोलियन्भूपतिना एतदाख्येन राज्ञा समं सार्धं पुनर्भूयो वाटरलूस्थले
महाहवं बृहत्संग्रामं व्यधादकार्षीत् ॥

भा०—अनन्तर बड़ापराक्रमी और बलान्मत्त वेलिङ्गटननामकपुरुषने निपो-
लियन् फ्रान्सेश्वरकेसाथ वाटरलूस्थलमें फिर बड़ासंग्रामकिया ॥ ७७ ॥

ततोऽपराह्णे समये च तद्दिने

सहायभावं प्रुशियानिवासिनाम् ।

अवाप्य वेलिङ्गटनोऽपि तत्क्षणा—

न्निपोलियन्भूमिपतिं ह्यजेजयीत् ॥ ७८ ॥

टी०—ततइति । हीति निश्चयेन ततोऽनन्तरं तद्दिने तस्मिन् युद्धदि-
सेऽपराह्णेसमये च वेलिङ्गटनः सेनापतिरपि प्रुशियानिवासिनां जनानां
सहायभावं अवाप्य लब्ध्वा तत्क्षणात् निपोलियन्भूमिपतिं एतन्नामकं
फ्रान्सेश्वरं अजेजयीदतिशयेनाजयत् “जिधातोर्यङ्लुकि लडिरूपम् ॥

भा०—अनन्तर यह बात प्रसिद्धहै कि उसीदिन अपराह्नसमयमें वेलिङ्गटनने
प्रुशियादेशके लोगोंकी सहायताको पाकर उसीसमय निपोलियन्राजाको जीत-
लिया ॥ ७८ ॥

तदैव तैरिंग्लिशवासिभिः स्वयं

निपोलियन्भूपतिरञ्जसा क्रुधा ।

ससेण्टहेल्लाविषयं ह्यनायित—

मसावसून् यत्र मुमोच बन्धने ॥ ७९ ॥

अथो गतेष्वेव दिनेषु केषुचि-

त्रिपोलियन्फ्रान्सकनीवृतं पुनः ।

पलाय्य चेल्वाविषयात्समाययौ

विमुक्तबन्धो हरिणाधिपो यथा ॥ ७५ ॥

टी०—अथोइति । अथोऽनन्तरं केषुचिदिनेषु गतेषु सत्सु निपोलियन् इत्वाविषयत्पलाय्य भनोभूत्वा विमुक्तबन्धो विगतबन्धनो हरिणाधिपः सिंहो यथा पुनर्भूयः फ्रान्सकनीवृतं फ्रान्सदेशं [नीवृज्जनपदोदेश इत्यपरः] समाययौ प्राप ॥

भा०—अनन्तर कितनेही दिनबीतजानपर निपोलियन् इत्वदेशसे भागकर विमुक्तबन्धनवाले सिंहकीतरह फिर फ्रान्सदेशको आपहुंचा ॥ ७५ ॥

ततोऽखिलाः फ्रान्सनिवासिनो जनाः

शरेन्दुनागेन्दुमिते शके पुनः ।

निपोलियन्संज्ञकमाहवप्रियं

न्यवेशयन् भूपतिपीठमग्रिमम् ॥ ७६ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं अखिलाः समग्रः फ्रान्सनिवासिनो-जनाः पुनः शरेन्दुनागेन्दुमिते पञ्चदशाधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके आहवप्रियं संग्रामाभिलापुर्न निपोलियन्संज्ञकं वृषं अग्रिमं मुख्यं भूपति-पीठं राज्यासिंहासनं न्यवेशयन्नस्थापयन् ॥

भा०—अनन्तर सम्पूर्णफ्रान्सवासीलोगोंने १८१५ ईसवीमें फिर संग्रामप्रिय निपोलियन्को राज्यासनपर स्थापितकरदिया ॥ ७६ ॥

अथापि वेलिङ्गटनोवलोद्धतो-

निपोलियन्भूपतिना समं तदा ।

टी०—नभेति । ततो ऽनन्तरं स जौर्जसंज्ञो नृपतिः नभायनेभेन्दुमिते विंशत्याधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके आशु शीघ्रं कृतात्मसंस्क्रियो विहित-
स्वमरणसमयसंस्कारः अतएव प्रशान्तचेताः शान्तचित्तः सन् परलोकं
लोकान्तरं अभ्यगात् प्राप “इणोगालुडि, गातिस्थेति सिचोलुक्” ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि अनन्तर वह राजा तृतीयजौर्ज १८२० ईसवीमें
जल्दीही मरणसमयसंस्करण कर शान्तचित्तहोकर क्षणभंगुर संसारको छोड़
परलोकको प्राप्तहुआ ॥ ८१ ॥

ततस्तुरीयो ननु जौर्जसंज्ञको
नभायनाष्टेन्दुमिते शके तदा ।
अशेषसामन्तशिरस्त्रपूजितं
स्वतातसिंहासनमध्यतिष्ठत् ॥ ८२ ॥

टी०—ततइति । नन्विति निश्चयेन ततो ऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये
तुरीयश्चतुर्थो जौर्जसंज्ञको जौर्जाभिधेयोरारजा नभायनाष्टेन्दुमिते विंशत्य-
धिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके अशेषाः समग्राः ये सामन्ता मण्डलेश्वरा-
स्तेषां शिरस्त्रैः मुकुटैः पूजितं अर्चितं स्वतातसिंहासनं निजपितु राज्यपीठं
अध्यतिष्ठदुपाविशत् “अधिशीङ् स्थासां कर्म्मत्याधारस्य कर्म्मत्वम्” ॥

भा०—यह निश्चय है कि अनन्तर उससमय चतुर्थजौर्ज भूपति १८२०
ईसवीमें सबराजाओंसे पूजित अपने पिताके राज्यासनपर बैठा ॥ ८२ ॥

अजस्रमानन्तिकदुःखकारणा-
त्तथानयक्रूरतया निपीडिताः ।
प्रजाः सुखोन्मूलकरान्कुमन्त्रिणो
विहन्तुमेवेषुरमन्दमन्यवः ॥ ८३ ॥

टी०—अजस्रमिति । अजस्रं अनवरतं आनन्तिकं अवसानरहितं
यदुःखं तस्य कारणाद्धेतोः तथा नयस्य क्रूरतया निष्ठुरभावेन निपीडिता-

टी०—तदेति । तदा विजयसमय एव तैरिंग्लिशवासिभिर्जनैः स्वयं स्वेच्छया कुथा कोपेन अञ्जसा शीघ्रं स निपोलियन्भूपतिः तं प्रसिद्धं सेण्ट-हेल्नानामकं विषयं देशं अनायि प्राप्यत “कर्मणि लुङ्” यत्र देशे ऽसौ निपोलियन् वन्धने कारागारे असून्पाणान् मुमोच त्यक्तवान् ॥

भा०—उसीसमय एंग्लिशोंने क्रोधसे आपही शीघ्र निपोलियन्को सेण्टहेल्ना-नामक देशको भेजदिया जहां कि वन्धनहीं पीछे निपोलियन्का मरणहुआथा ॥ ७९ ॥

धराधिनाथः समरे ऽधिकव्यया—

दशीतिकोट्याधिकपर्युदञ्चनः ।

करातिभारेण धनापहारणै—

रशेषलोकान्व्यथयाम्बभूव सः ॥ ८० ॥

टी०—धरेति । स धराधिनाथस्तृतीयो जॉर्जः समरे संग्रामे विषये अधिकव्ययाद् धनस्याधिकापगमात् अशीतिसङ्ख्याकायाः कोट्यस्ताभ्य-
आसमन्तादधिकं पर्युदञ्चनं यस्य [ऋणंपर्युदञ्चनम्, उद्धार इत्यमरः]
एवंविधः सन् अशेषलोकान् करातिभारेण धनापहारणैर्द्रव्यग्रहणैः व्य-
थयाम्बभूव पीडयामास ॥

भा०—राजातृतीयजॉर्जने संग्राममें अधिक व्ययकरनेसे अस्सीकरोड़से अधिक ऋणयुक्त होकर सारीप्रजाको ज्यादा कर लगानेसे और हठपूर्वक धन लेनेसे दुःखित किया ॥ ८० ॥

नभायनेभेन्दुमिते शके ततः

सजॉर्जसंज्ञो नृपतिर्हि नश्वरम् ।

जगद्विहायाशु कृतात्मसंस्क्रियः

प्रशान्तचेताः परलोकमभ्यगात् ॥ ८१ ॥

दकरोत् नराधिपो राजा तथा एव तदृशमेव मनीषिणं विद्वांसं रौप्यदण्डपिल-
न्नामपुरुषं गृहाधिकारेषु गृहकार्याधिकारविषये अयुजत् प्रायुङ्क्त “इरि-
तो वा इति च्छेत्तरेड्” ॥

भा० - अनन्तर राजा जौजने बड़े चतुर केनिङ्गनामक पुरुषको संवदेशोंका
सेक्रेटरी बना दिया। तिसीतरह उसने विद्वन् रौप्यदण्डपिलको चारके कामोंका सेक्रे-
टरी किया ॥ ८५ ॥

क्यनिङ्गनामाधिकृतः स्वपौरुषात्

स पोरुगालं विषयं रिपोर्भयात् ।

जुगोप गुप्तैर्ज्ञितविक्रमः सुधीः

प्रजासुखोत्पत्तिकरो भवत्यरम् ॥ ८६ ॥

टी० - क्यनिङ्गेति । अधिकृतोऽधिकारी क्यनिङ्गनामा स पुरुषः स्व-
पौरुषात् निजपराक्रमात् पोरुगालन्नम विषयं देशं रिपोः शत्रुर्भया-
ज्जुगोप ररक्त गुप्तैरक्षितौ इज्ञितविक्रमौ यरयैर्विधः सुधीर्बुद्धिमान् पुरुषो
ऽरमत्यर्थं प्रजासुखोत्पत्तिकरः प्रकृत्यानन्दविधायको भवतीत्यर्थान्तर-
न्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा० - अधिकारी केनिङ्गनामक पुरुषने अपने पराक्रमसे पोरुगालनामक देश
को शत्रुभयसे रक्षित किया क्योंकि गुप्तचेष्टा और पराक्रमवाला बुद्धिमान् पुरुष
अतिशय करके प्रजाका सुखदायक होता है ॥ ८६ ॥

अमेरिका दक्षिणदिक् समाश्रितां

स्वतन्त्रयुक्तामकरोत्क्यनिङ्गकः ।

विषादितायाः प्रकृतेर्ज्वलन्मनः

सुबुद्धिना शास्यति नीतिवारिणा ॥ ८७ ॥

टी० - अमेरिकामिति । क्यनिङ्गकः क्यनिङ्गनामा पुरुषो दक्षिणदिक्-

1. Portugal, 2. America, 3. Canning.

वाधिता अतएव अमन्दो मन्युर्यासां तथाविधाः प्रजाः प्रकृतयः सुखो-
न्मूलकरान् सुखविनाशकान् कुमन्त्रिणो निन्दितसचिवान् विद्वन्तुमेव
ईपुरैच्छन् ॥

भा० — निरन्तर अनन्तदुःख कारणसे तथा नीतिकी क्रूरतासे पीडित अत-
एव बड़े क्रोधयुक्त प्रजाकेलोगोंने सुखकेनाशक दुष्ट मंत्रियोंको मारनाचाहा ॥ ८३ ॥

जिघांसवः केचन मन्त्रिणोऽभवन्
धरापतिश्चारविलोचनैर्हितान् ।
विवुध्य घोरापकृतेश्च कारणाद्
व्यधातयत्पाशविवन्धनेन सः ॥ ८४ ॥

टी० — जिघांसव इति । हीति निश्चयेन केचनपुरुषा मन्त्रिणः सचि-
वान् जिघांसवो हन्तुमिच्छवोऽभवन् अजायन्त स धरापतिश्चतुर्थो जौर्जः
चारविलोचनैर्गूढपुरुषेक्षणैस्तान् जिघांसून् विवुध्य ज्ञात्वा घोरापकृते-
र्महापराधस्य कारणात् पाशविवन्धनेन कण्ठयान्त्रितदाम्नेत्यर्थः व्यधात-
यद् नाशयाञ्चकार ॥

भा० — यह प्रसिद्ध है कि कोईपुरुष मंत्रियोंको मारनेमें उद्यतहुएथे राजाजौ-
र्जने गूढ़पुरुषरूप नेत्रोंसे उनलोगोंको जानकर बड़ेअपराधके कारण फांसीदेकर
मरवादिया ॥ ८४ ॥

अथापि केनिङ्गमनन्यवाग्मिनं
स सर्वदेशेष्वधिकारिणं व्यधात् ।
तथैव रौवर्टपिलं नराधिपो
शहाधिकारेष्वयुजन्मनीषिणम् ॥ ८५ ॥

टी० — अथेति । अथानन्तरमपि स नृपतिः अनन्यवाग्मिनं अतुलित-
युक्तिपटुं केनिङ्गनामपुरुषं सर्वदेशेषु अधिकारिणं अधिकारवन्तं व्यधा-

भा०—अनन्तर पहिले अपने आजीवनादि कार्यभरहित कैथोलिकलोगोंने उससमय दानियलादिपुरुषोंके बोधनसे एंग्लिशोंके साथ सम्पूर्ण मनोऽभिलषित देनेवाला मेल्करदिया ॥ ८९ ॥

(युग्मकम्)

पुरैव ये ग्रीसनिवासिमानवाः

सहाह्वं टर्किजनैरकुर्वत ।

अथैंग्लिशानां रशियाधिवासिनां

तथौष्ट्रियाफ्रान्सनिवासिनां नृणाम् ॥ ९० ॥

सहायतां तेऽर्थकरीं समन्ततो—

प्रिगम्य संख्ये हि विजिग्यिरे रिपून् ।

जनानुरागेण कृतात्मसत्क्रिया

व्रजन्ति लक्ष्मीमनुरूपसौख्यदाम् ॥ ९१ ॥

टी०—पुरेति । पुराएव पूर्वस्मिन्समय एव ये ग्रीसनिवासिनो ग्रीस-देशीयाजनाः टर्किजनैरुर्किदेशीयैर्लोकैः सह आह्वं संग्रमं अकुर्वत व्य-दधुः । अथानन्तरं ते ग्रीसवासिनोजना एंग्लिशानां रशियाधिवासिनां तथा औष्ट्रियाफ्रान्सयोनिवासिनां नृणां समन्ततोऽभितोऽर्थकरीं प्र-योजनविधायिनीं सहायतां साहाय्यं अधिगम्य प्राप्य संख्ये संग्रामे रिपून् वैरिणो विजिग्यिरे ऽजयन् हीति निश्चयेन जनानुरागेण लोकप्री-त्या कृतात्मसत्क्रिया विहितनिजकार्याः पुरुषाः अनुरूपसौख्यदां योग्या-नन्दविधायिनीं लक्ष्मीं श्रियं व्रजन्ति यान्तीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—पहिले जिनग्रीसनिवासीलोगोंने टर्किदेशवाच्योंके साथ युद्धक्रियाया अनन्तर उन्हीं ग्रीसदेशियोंने एंग्लिश, रशियावासी तथा औष्ट्रिया और फ्रान्सवा-

1. Greeco. 2. Turkey. 3. Russia. 4. Austria.
5. France.

समाश्रितां यमदिगादितां अमेरिकां नाम भूमिं स्वतन्त्रयुक्तां स्वातन्त्र्योपेतां
अमरोद् विपदितयाः खेदयुक्तायाः प्रकृतेः प्रजाया ज्वलत् संताप-
प्राप्तं मनः दुबुद्धिना पुरुषेण नीतिवारिणा नयजलेन शाम्यति शान्ति-
युक्तं भवतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा० — क्वनिहने दक्षिण अमेरिकाको स्वतन्त्रतादेदी क्योकि खेदयुक्त प्रजाका
मनमचिन बुदिभिशिष्टपुरुषसे न्यायरूपजलसे शान्तहोता है ॥ ८७ ॥

तथाऽपरो हस्किंसनो विचक्षणो—

द्वितीयमन्त्री नृपतेर्दयान्वितः ।

समस्तसद्विक्रयणार्हवस्तुषु

मुशान्तयेऽत्यल्पकरं न्ययोजयत् ॥ ८८ ॥

श्री०—तथेति । तथा तादृशमेव दयान्वितो विचक्षणो विद्वान् नृपते
राज्ञो द्वितीयमन्त्री हस्किंसनो नाम पुरुषः समस्तानि यानि सद्विक्रयणार्हा-
णि वस्तूनि समीचीनविक्रेयद्रव्याणि तेषु विषये अत्यल्पकरं अतिन्यून-
राजग्राह्यद्रव्यभागं मुशान्तये शान्त्यर्थं न्ययोजयदकरोदित्यर्थः ॥

भा०—उमीनारद दयायुक्त और विद्वान् राजाका द्वितीयमन्त्री हस्किंसनना-
मकपुरुषने शान्त्यर्थ सम्पूर्ण विक्रयवस्तुषोमें न्यूनकर लगादिया ॥ ८८ ॥

ततश्च कैथोलिकमानवास्तदा

पुरा निजाजीवनकार्यवञ्चिताः ।

सहैमिस्तेर्दानियैलादिवोधनाद्—

व्ययुः सुसन्धानमशेषसिद्धिदम् ॥ ८९ ॥

श्री०—ततश्च । ततोऽनन्तरं पुरा पूर्वं निजं स्वकीयं यत् आजीवनका-
र्यं तत्र वञ्चिता वञ्चिताः कैथोलिकमानवाः कैथोलिकजातिसम्भवाः पु-
रुषास्तदा तस्मिन्समये दानियेलादयो येषुरुपास्तेषां बोधनाच्चापनात्
सुसन्धानं सम्भवेत् व्यथुरकार्पुः ॥

उसकी सङ्ग में प्रयत्नके साथ प्रकाशितकी यह बात प्रसिद्ध है कि आलस्यरहित बुद्धि-
विशिष्ट पुरुषोंको दुःसाध्य क्या है ॥ ९३ ॥

अथाभ्रवद्दीभमहीमिते शके

तृतीयजौर्जस्य सुतः सुबुद्धिमान् ।

तुरीयसंख्यो हि विलीयमो नृपो

नृपासनेऽस्याज्जनताञ्जितक्रियः ॥ ९४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं अभ्रवद्दीभमहीमिते त्रिंशदधिकाष्टादश-
शतमिते क्रैष्टराके जनतया अञ्जिता पूजिता क्रिया कृतिर्यस्यैवंविधः सुबु-
द्धिमान् तृतीयजौर्जस्य सुतस्तनयस्तुरीयसंख्यश्चतुर्थो विलीयमोनाम
नृपो नृपासने राज्यीडे अस्थादुपाविशत् ॥

भा०—अनन्तर १८३० ईसवीमें लोगसम्मानित बुद्धिमान् तृतीयजौर्जका
पुत्र चतुर्थविलियमनामक राजा राज्यासनपर बैठा ॥ ९४ ॥

प्रजासुखोत्पत्तिकरान्नयाश्रवान्

अमंस्त नासौ नृपतिर्विलीयसः ।

यतः समन्ताद्विषये निगर्हणा-

ऽतिवादवृत्तं प्रकटीवभूव तत् ॥ ९५ ॥

टी०—प्रजेति । असौ विलीयमोनृपतिः प्रजायाः सुखस्योत्पत्तिकरा-
न् उत्पादकान् नयाश्रवान् नीतिनियमान् नामंस्त न भेने यतो यस्मात्कार-
णात् विषये ऽस्मिन्देशे समन्तात् तत्प्रसिद्धं निगर्हणाया निन्दाया अति-
वादवृत्तं कठोरवृत्तं प्रकटीवभूव प्रादुरासीत् ॥

भा०—उस राजाविलियमने प्रजाको सुखदेनेवाले नीतिनियमोंको नमाना
जिससे कि सोदेशमें वह प्रसिद्ध निन्दाका अतिकठोरवृत्त प्रकटहुआ ॥ ९५ ॥

अतो धेरशो भयमानसस्तदा

सुबुद्धिमद्भिर्मनुजैर्नयाश्रवान्

सियोंकी योग्य सहायताको पाकर संप्रभुमें टर्किवालोंको जीतलिया क्योंकि
जिन्होंने लोगोंके प्रेमसे अपने कार्य सिद्धकर लिये हैं वे लोग योग्य मुखदेने-
वालों लक्ष्मीको प्राप्तहोते हैं ॥ ९० । ९१ ॥

परस्परं द्वेषमिया नराधिप-

स्नदैव कैथोलिकजातिपूरुषान् ।

अकिञ्चनत्वोपहतान्समन्ततो-

ऽनुकम्पया वृत्तिपदेष्वलम्भयत् ॥ ९२ ॥

टी० - परस्परमिति । तदाएव तस्मिन्समयएव नराधिपोराजा परस्पर-
मन्योऽन्यं द्वेषमिया वैरभीत्या समन्ततोऽभितोऽविज्ज्वनेत्येनोपहतान्
दग्धितयाऽतिदुःखितान् कैथोलिकजात्याः पूरुषान् अनुकम्पया कृपया
वृत्तिपदेषु आजीवनस्थानेषु अलम्भयत् प्रापयत् ॥

भा० - उसीसमय राजाजीर्जने परस्परद्वेषकी भीतिसे सबतरह दग्धिभाव
को प्राप्त कैथोलिकलोगोंको बड़ीकृपासे अजीवनस्थानोंमें रखदिया ॥ ९२ ॥

ष्टिपन्सनस्तत्र च धूमयानकं

पथस्तदीयाँश्च विरच्य यत्नतः ।

व्यचीचकाशन्ननु शेमुखीमतां

किमस्ति दुःसाध्यमतन्द्रितात्मनाम् ॥ ९३ ॥

टी० - ष्टिपन्सनइति । तत्रैंग्लिशदेशे ष्टिपन्सनोनाम कश्चित्पुरुषश्च
धूमयानकं धूमविशिष्टं विमानं तदीयाँस्तत्सम्बन्धिनः पथश्च मार्गश्च य-
त्रतो विरच्य व्यचीचकाशदाविरचकार नन्नाति निश्चयेन अतन्द्रित-
आलस्यरहित आत्मा येषां तथाविधानां शेमुखीमतां प्रज्ञावतां पुरुषाणां
दुःसाध्यं दुष्करं किमस्ति अतितु किमपि नास्तीत्यर्थान्तरन्यासालङ्का-
रेण समर्थयते ॥

भा० - इस इंग्लिशदेशमें ष्टिपन्सननामकपुरुषने धूमयान (रेल) को और

मुपार्लिमेण्टाख्यसभैव कोटिश—
स्तदैव दासाधिपतिभ्य एवहि ।
प्रदाय रौप्याणि कृपार्द्रमानसा
विदासतां प्रापयदाशु दासकान् ॥ ६८ ॥

टी०—मुपार्लिमेण्टेति । हीति निश्चयेन तदाएव कृपार्द्रमानसा करुणार्द्रचेताः शोभना पार्लिमेण्टाख्यसभाएव दासाधिपतिभ्यः क्रीत-दासस्वामिभ्यएव को.शिरौप्याणि रजतमुद्राः प्रदाय दत्त्वा आशु-शीघ्रं दासकान् “ अनुकम्पायां कन् पत्ययः ” विदासतां दासभावरा-हित्यं प्रापयदगमयत् ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि उसीसमय दयायुक्त पार्लिमेण्टसभानेही क्रीत-दासस्वामियोंको करेडोरूपया देकर जल्दीही दासलोगोंको दासत्वरहित कर-दिया ॥ ६८ ॥

असौ हि संसन्नयमार्गगामिनी
समग्रदीनानपि पथ्यपालयत् ।
तथैव भृत्यार्हजनान्बुभुक्षितान्
ररक्ष सा वृत्तिनिबन्धनात्स्वयम् ॥ ६९ ॥

टी०—असादिति । हीति निश्चयेन नयमार्गगामिनी नीतिवर्त्तपरा असौ संसत्सभा समग्रदीनान् अपि पथ्यपालयत् पालयाञ्चकार सा सभा तथा एव तादृशमेव बुभुक्षितान् क्षुधार्तान् भृत्यार्हजनान् कर्मकरयो-ग्यान् लोकान् वृत्तिनिबन्धनाद् आजीवनाद्धेतोः स्वयं ररक्ष अपात् ॥

भा०—यह निश्चय है कि नीतिमार्गयायिनी उस पार्लिमेण्टसभाने सम्पूर्ण गरीबोंका पालनकिया इसीतरह उससभाने क्षुब्धाम भृत्ययोग्य जनोंको आजीवन लगानेसे आपसी रक्षित किया ॥ ६९ ॥

द्विवहिनागेन्दुमिते शके पुन -

व्यकाशयल्लोकहितैककारणम् ॥ ६६ ॥

टी० -- अतः इति । अतो निन्दाकाकारणात् तदा तस्मिन्समये भयं मान-
से यस्यैवंविधो धरेशो राजा सुबुद्धिमद्भिर्मनुजैः पुनर्भूयो द्विवहिनागेन्दु-
मिते द्वात्रिंशदधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टके लोकहितैककारणं जनसुख-
विधानवीजं नयाश्रवान् नीतिनियमः " उद्देश्यविधेयभावान्नलिङ्गवचन
भेदो दोषावहः " व्यकाशयत् प्रकाशयनयत् ॥

भा० -- जिस कारणसे कि उससमय भययुक्त राजाविलियमने पुनः बुद्धिविधि
ए लोगोंसे १८२२ ईसवीमें लोगोंकी भलाईका ए हेतु नीतिनियमोंको प्रकाशित
किया ॥ ९६ ॥

द्विगोख्यलोका लिवरैल्सकाख्यया

सुटोरिजाः कन्सरभेदिभाह्वया ।

प्रसिद्धिमापुर्विषयेषु तत्क्षणा -

चतुभादरा यान्ति सतामलङ्क्रियाम् ॥ ६७ ॥

टी० -- द्विगेति । द्विगोख्यलोका द्विजना लिवरैल्सकाख्यया लिव-
रैल्साइति तथा सुटोरिजाः शोभनाष्टं रिसंज्ञोत्पन्नाः पुरुषाः कन्सरभेदि-
भाह्वयाः कन्सरभेदिभा इति तत्क्षणात् नियमप्रकाशनसमयादेव विषयेषु
समग्रदेशेषु प्रसिद्धिं ख्यातिं आपूर्जगुः शुभादराः सम्मानाः सतां
सज्जनानां अलङ्क्रियां अलङ्कारभावं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थान्तरन्यासेन
समर्थ्यते ॥

भा० -- द्विगुले ग लिवरैल्सनामसे और टोरिसंज्ञोत्पन्नलोग कन्सरभेदिभनाम
से नियमप्रकाशन समयसेही सारंदेशोंमें प्रख्यात होगये क्योंकि अच्छे आदर सज्ज-
नोंके अलङ्कारभावको प्राप्तहोते हैं ॥ ९७ ॥

1. Whigs. 2. Liberals. 3. Tories. 4. Conservatives.

अष्टमः सर्गः ॥

केण्टेशोनरपत्नीतृतीयजौर्जसूनु—

रासीद्यः समधिकबुद्धिरेडवर्डः ।

आत्माहं युवतिवरां सुरूपवेषां

सस्नेहान्ननु लुईजां पुरोपयेमे ॥ १ ॥

टी०—केयं विकटोरियानाम कन्यका कस्य पुत्रांति संक्षेपतस्तस्या-
उदन्तमभिदधातिक्रियता । केण्टेश इति । नन्विति निश्चयेन पुरा पूर्व-
स्मिन्समये नरपश्चात् तृतीयजौर्जस्तस्य सुनुस्तनूनः समधिकबुद्धिर्विशेष-
प्रज्ञः केण्टेशः केण्टदेशाधिपतिर्येडवर्ड आसीत् स आत्माहं स्वानुरूपां
युवतिवरां तरुणीश्रेष्ठां सुरूपवेषां सुरूपांसौन्दर्यमेव वेपोयस्या-एवंविधां-
लुयिजांनाम वनितां स्नेहात्प्रेम्णः उपयेमे उदबोध । अस्मिन्सर्गे प्रहर्ष-
णीवृत्तम् मनोजौगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयमिति लक्षणात् ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि पहिले राजा तृतीय जौर्ज का पुत्र बुद्धि विशिष्ट
केण्टदेशाधिपति (ड्यूक आफ् केण्ट) जो एडवर्ड नामक राजा हुआ था उसने अपने
योग्य सुन्दर रूपवाली युवतिश्रेष्ठ लुईजानाम स्त्री से स्नेहपूर्वक विवाह किया ॥ १ ॥

नन्देन्दुद्विपधरणीमितेशकेऽस्मिन्

सुस्थानस्थितनिखिलग्रहे शुभेऽहि ।

लोकानां सदयनयेन रक्षणार्थ

सा राज्ञीक्षणसुभगां सुतामसूत ॥ २ ॥

टी०—नन्देति । सा राज्ञी केण्टेशपत्नी नन्देन्दुद्विपधरणीमिते एको-
नविंशत्यधिकाष्टादशशतमिते अस्मिन् क्रैष्टशके सुस्थानेषु स्थिता निखि-

अथ नरपतिरात्मपीठयोग्यां
 स्वकुलजनिं विकटोरियां प्रशस्याम् ।
 अनुपमगुणशालिनीं निरीक्ष्य
 निरवधिसौख्ययुतां दिवं समैषीत् ॥ १०० ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं नरपतिश्चतुर्थो विलियमोभूपतिः अनु-
 पमगुणशालिनीं अतुलितगुणोपेतां प्रशस्यां प्रशंसार्हं स्वकुलजनिं
 निजवंशोत्पन्नां आत्मपीठयोग्यां स्वसिंहासनाहं विकटोरियां नाम
 कन्यायां निरीक्ष्यावलोक्य निरवधिसौख्ययुतां अनवरतसुखोपयुक्तां दिवं-
 स्वभूमिं समैषीत् प्रापत् । अस्मिन्त्येपुषितः ग्राह्यत्तम् अयुजिनयुगरेफतोय-
 कारो युजि च नजौ जरगाश्च पुषितःग्र इति लक्षणात् ॥

भा०—अनन्तर राजा चतुर्थविलियम शुभगुणोपेत प्रशंसनीय निजवंशो
 त्पन्न तथा अपनेसिंहासनकेयोग्य विकटोरियानामिका कन्याको देखकर अत्यन्त
 सुखयुक्त स्वर्गभूमिकोप्राप्तहोगया ॥ १०० ॥

इति उर्वीदत्तकृतौ एडवर्डशे महाकाव्ये हैनोभरकुलोत्पन्नजौर्ज दिविलिय-
 मान्तभूपञ्चकवंशराज्यवर्णननाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

1. Victoria.

अन्याभिः सुनयकलाभिरातबुद्धी-
राज्यार्हा ऽखिलप्रकृतिप्रिया हि सा ऽभूत् ॥ ४ ॥

टी०—शिक्षाभिरिति । अजस्रं निरन्तरं स्मृतिपरिवेदिनां धर्मशास्त्र-
विदां शिक्षाभिः शासनैः तथा प्रकृतेः प्रजाया यद्धितं तस्यैकहेतुकाभि-
मुख्यबीजरूपाभिः विद्याभिः तथा अन्याभिः सुनयकलाभिः आसबुद्धिः
प्राप्तविषया अखिलप्रकृतिप्रिया निखिललोकप्रेमयुक्ता सा विकटोरिया
राज्यार्हा राज्यासनारोहणक्षमा अभूत् ॥

भा०—निरन्तर धर्मशास्त्रके जाननेवाले लोगोंकी शिक्षासे तथा प्रजाकी
भलाईकी मुख्यकारण विद्याओंसे तथा अन्यान्यसुनीतिकलाओंसे विशिष्टबुद्धि-
वाली सम्पूर्ण प्रजाकी प्रेमपात्र वह विकटोरिया राज्यासनारोहणयोग्य होगई ॥ ४ ॥

अद्रघग्निद्विपधरणीमिते शके ऽस्मिन्
दिष्टान्तं विलियमभूपतौ पूयाते ।
लोकानामथ च सभासदां सुमत्या
सा देवी नरपतिपीठमध्यतिष्ठत् ॥ ५ ॥

टी०—अद्वीति । अथानन्तरं विलियमभूपतौ दिष्टान्तं कालधर्म
प्रयाते गते सति “यस्य च भावेनभावलक्षणमिति सप्तमी” अद्रघग्निद्वि-
पधरणीमिते सप्तत्रिंशदधिकाष्टादशशतमिते अस्मिन् क्रैष्टशके देवी दिव्य-
गुणभूषिता सा विकटोरियानाम राजकन्यका लोकानां सर्वेषां जनानां
सभासदां च सुमत्या शोभनबुद्ध्या नरपतिपीठं राजसिंहासनं अध्यतिष्ठत्
न्यविशत् “अधिशीङ्स्थासां कर्मन्त्याधारस्य कर्मत्वम्” ॥

भा०—अनन्तर राजाविलियमके मरनेपर १८३७ ईसवीमें दिव्यगुणभूषित
विकटोरियानाम राजकन्या सब प्रजाके लोगों और सभासदोंकी सम्मतिसे
राज्यासनपर बैठी ॥ ५ ॥

लाग्रहा यस्मिन् एवंविधेशुभेऽहि शुभदिने लोकानां जनानां सद्यनयेन
दयासहितनीत्या रक्षणार्थं परित्राणार्थं ईक्षणसुभगां नेत्रानन्ददात्रीं
सुनां पुत्रीं असूत सुषुवे ॥

भा०—लुइजानाम् उसकेण्टेशपत्तने १८१९ ईसवीमें शुभस्थानोंमेंस्थित
समस्तप्रदवाले शुभदिनमें लोगोंको दयायुक्तनीतिसे रक्षार्थं नयनानन्ददायिनी
पुत्रीको पैदाकिया ॥ २ ॥

केण्टेशः सह निखिलैः सुहृद्भिरेतां
स्वां पुत्रीमधिकसुलक्षणैरुपेताम् ।
आत्मेच्छाविहितयथार्थकेन नाम्ना
सानन्दं किल विकटोरियां पूचके ॥ ३ ॥

टी०—केण्टेशइति । किलेति निश्चयेन केण्टेश एडवर्डों निखिलैः
सुहृद्भिर्भैः सह अधिकसुलक्षणैः अतिशुभचिह्नैरुपेतां युक्तां एतां स्वां पुत्रीं
निजां तन्नां आत्मेच्छया विहितो यथार्थको योग्यार्थो यस्मिन् एवंविधेन
नाम्ना अभिधानेन सानन्दं यथास्यात्तथा विकटोरियां विशेषेण कटं
रक्षावरणं ऊयते विस्तारयतीति विकटोरीः “ ऊयी तन्नुसन्तानेधातो-
र्वाहुलकात् रीक् प्रत्ययः ” [ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रय-
मित्यजयामरौ] एवंविधो गुणविशेषो विद्यते यस्याः “ शेषइति शैपि-
को वचन्ययः ” एवंविधां विकटोरियां पूचके विदधे ॥

भा०—यह निश्चयहै कि केण्टाघ्रिपति (ड्यूकआफूकेण्ट) ने अपने वन्द्य-
वर्गकेसाथ अधिक शुभलक्षणोपेत अपनीपुत्रीका अपनीइच्छासे कियेहुए यथार्थ
नामसे आनन्दपूर्वक विकटोरिया करके रक्खा ॥ ३ ॥

शिक्षाभिः स्मृतिपरिवेदिनामजस्रं
विद्याभिः प्रकृतिहितैकहेतुकाभिः ।

दुःख देखकर नियमसे जितेन्द्रिय महारानी विकटोरियाके लिये तत्कालमें छः नियमों से युक्त शान्तिकारक प्रार्थनापत्रको समर्पण किया ॥ ७ ॥

(कलापकम्)

देशोऽस्मिन्निखिलजना हि राज्यकार्ये

भूमीश्यै कृतिमनुसम्मतिं विदधुः ।

देशोऽयं परिमितमण्डलैर्विभागं

संयायाक्षितिपतिशासनानुमत्या ॥ ८ ॥

टी०—देश इति । हि यस्माद्धेतोः अस्मिन्निग्लिशे देशे निखिलजनाः समग्रलोका राज्यकार्ये भूमीश्यै राजेश्वर्यै कृतिं अनु “ लक्षणेत्यं भूता ख्यानभागव्रीप्तासु प्रतिपर्यनत्र इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ” सम्मतिं विदधुः तथा अयं देशः क्षितिपतिशासनानुमत्या महेश्वर्याज्ञानुकूलतया परिमितमण्डलैर्विवेयमण्डलैर्विभागं पृथगंशतां संयायात् शोभनप्रकारेण प्राप्नुयात् ॥

भा०—जिससे कि सम्पूर्णलोग इसदेशमें राज्यविषयक प्रत्येककार्यमें महारानीके लिये सम्मतिदेवें तथा यह देश राजेश्वरीकी आज्ञासे परिमितमण्डलों (जिल्लाओं) में पृथक् पृथक् विभक्तहोजाय ॥ ८ ॥

संज्ञायाः कथनमथान्तरेण पत्रं

स्वीकुर्यान्नृपतिरसौ निवेदकस्य ।

येनैषामधिपतयोऽपि मण्डलानां

जायेरन्प्रकृतिहिताय नन्दनेश्या ॥ ९ ॥

टी०—संज्ञाया इति । अथानन्तरं असौ नृपतिर्भूपेश्वरी निवेदकस्य प्रार्थयितुः संज्ञाया नाम्नः कथनमन्तरेण उक्तिं विनापत्रं प्रार्थनापत्रं स्वीकुर्यात् अङ्गीकरोतु येनहेतुना एषां मण्डलानां अधिपतयोऽपि अधिकृता अपि नन्दनेश्या करणभूतया प्रकृतिहिताय प्रजामुखार्थं जायेरन् भवेयुः ॥

राज्ये ऽस्मिन्नथ लघुजातिसम्भवानां
वृत्तीनां च कृशतयान्धसामभावात् ।
कृच्छ्राणि प्रचुरतया तदाविरासन्
क्षुत्क्षामाः कचिदपि नो सुखं लभन्ते ॥ ६ ॥

टी०—राज्यइति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये अस्मिन्निग्लिशेराज्ये
लघुजातिसम्भवानां न्यूनजातिसमुत्पन्नानां जनानां वृत्तीनां आजीवनानां
कृशतया अल्पभावेन तथा अन्धसां अन्नानां अभावाच्च कृच्छ्राणि दुःखानि
स्यात् [कष्टं कृच्छ्रमाभीलमित्यमरः । कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसान्तप-
न दिनोरिति मेदिनी] प्रचुरतया अतिशयेन आविरासन् प्रकटीवभूवुः
क्षुत्क्षामाः क्षुधार्ताः कचिदपि सुखं आनन्दं नो लभन्ते न प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर इदं ग्लिशराज्यमें न्यूनजातिकेलोगोंको अल्प आजीविका
के होनेसे तथा अन्नके अभवसे बड़े बड़े दुःखहुए क्येंकि क्षुधार्तलोग कहींभी
सुख नहींपाते ॥ ६ ॥

दृष्ट्वैतत्सकलजनैः कृतप्रयत्नैः
श्रीमत्यै सपदि पडाश्रवैरुपेतम् ।
शान्त्यर्थं दलमचिरोद्भूतातिखेदै-
रानिन्ये नियमवशीकृतात्मबुद्ध्यै ॥ ७ ॥

टी०—दृष्ट्वेति । अचिरोद्भूतातिखेदैरल्पकालात्प्राप्तानुशयैः अतएव
कृतप्रयत्नैर्विहितोद्योगैः सकलजनैरशेषलोकैः एतदुःखं दृष्ट्वा ऽवलोक्य
नियमेन वशीकृता आत्मबुद्धिर्यथा एवंविधायै श्रीमत्यै नन्दनेश्वर्यै स-
पदि तत्क्षणे पडाश्रवैः पडनियमैरुपेतं प्राप्तं शान्त्यर्थं शान्तिविधायकं
दलं प्रार्थनापत्रं आनिन्ये प्राप्यत “ कर्मणि लिट् ” ॥

भा०—अचिरकालसे खेदको प्राप्त अत एव विहितोद्योग समग्र लोगोंने यह

दियेहुए इसतरह पत्रको देखकर उससमय तृतीय और पञ्चम नियमोंको स्वी-
कारकिया ॥ ११ ॥

वृत्तानामनवगमेन दुःखितानां
लोकानां व्यथितमनोऽनुरञ्जनाय ।
क्षौणीश्या ऽतिलघुपणव्ययेनलभ्यं
स्तैम्भं तत्प्रतिनगरं तदाविरास ॥ १२ ॥

टी०—वृत्तानामिति । वृत्तानां प्रयोजनोदन्तानां अनवगमेन अप्रा-
प्त्या दुःखितानां लोकानां व्यथितमनो बाधितचित्तं अनुरञ्जनायान-
न्दार्थं क्षौणीश्या राजेश्वर्या अतिलघुपणव्ययेन अल्पमूल्येनेति भावः,
लभ्यं प्राप्यं तत्प्रसिद्धं स्तैम्भं तदा तस्मिन्समये प्रतिनगरं पुरं पुरं प्रति
आविरास प्रकटीवभूव ॥

भा०—प्रियजनवृत्तान्तोंके न पानेसे दुःखितलोगोंके सखेदचित्तको प्रसन्न-
करनेके लिये महारानीविकटोरियासे अल्पमूल्यप्राप्य डाकटिकट उसीसमय प्रत्येक
नगरमें प्रकटहुआ ॥ १२ ॥

हीनाशाण्टरैकिनिवासिनो विलोक्य
विद्वेषी यवनकुलो हि मिश्रवासी ।
संग्रामे महमदलीति नामधेय-
स्तान् रोषादतिचपलः पराविजिग्ये ॥ १३ ॥

टी०—हीनेति । हीति निश्चयेन अतिचपलश्चञ्चलप्रकृतिः मिश्र-
वासी मिश्रदेशीयो यवनकुलो यवनवंशोत्पन्नो विद्वेषी द्वेषपरो महमदली
इति नामधेयं यस्यैवंविधः कश्चिद्राजा हीनाशान् नष्टमनोरथान् टरकि-
निवासिनोजनान् विलोक्य दृष्ट्वा रोषादहेतुकक्रोधात् संग्रामे तान् टर-
किजनान् पराविजिग्ये व्यजेष्ट ॥

1. Stamp (Postage).
2. Turkey.
3. Egypt.
4. Mehemet.

भा०—अनन्तर राजेश्वरी निवेदकपुरुषके नामसे रहितपत्र को स्वीकारकरे जि-
ससे कि इनसब त्रिलाओंके रक्षक प्रजाहितार्थ राजेश्वरीसे नियत किये जायें ॥ ९ ॥

देशे ऽस्मिन्प्रतिशरदं सभाऽपि नव्या

जायेत प्रकृतिहितैकतानवृत्तिः ।

हीनो वा द्रविणयुतो ऽथवा मनुष्यः

सभ्यः स्याद्धरणिधराज्ञया नितान्तम् ॥ १० ॥

टी०—देश इति । अस्मिन्देशे प्रकृतेर्यद्वितं शुभं तदेकताना निरन्तर-
मनुलग्ना वृत्तिरस्या एवंविधा सभाऽपि प्रतिशरदं “ अव्ययीभावेशर-
त्पभृतिभ्य इति समासान्तपृच् प्रत्ययः ” प्रतिवर्षम् नव्या नूतना जायेत
भवेत् तथा हीनोदरिद्रोवा अथवा द्रविणयुतो मनुष्यो धरणिधराज्ञया
नन्दनेशयनुशासनेन नितान्तमत्यन्तं सभ्यः स्यात् ॥

भा०—इसदेशमें प्रजाका हित चाहनेवाली पार्लिमेण्टसभा प्रत्येक संवत्सरमें
नूतन बदलजाय तथा मनुष्य धनहीनहो अथवा धनाढ्यहो राजेश्वरीकी आज्ञासे
सभ्य होजाय ॥ १० ॥

वृत्तिं स्वां निखिलसभासदो लभेर-

त्रित्येवं दलमखिलैर्जनैः प्रदत्तम् ।

दृष्ट्वैतत्सुनिभृतचक्षुषा महेशी

मय्यौपान्तिकनियमौ तदा हि मेने ॥ ११ ॥

टी०—वृत्तिमिति । निखिलसभासदः सभ्याः स्वांवृत्तिं वेतनं लभे-
रन् प्राप्नुयुः महेशी राजेश्वरी अखिलैः समग्रैर्जनैः प्रदत्तं इत्येवं इत्थं
एतद्वत् पत्रं सुनिभृतचक्षुषा निश्चलदृष्ट्या दृष्ट्वा ऽवलोक्य हि यस्मात्
कारणात् तदा मय्यौपान्तिकनियमौ पणनियमानां नियमद्वयक्रमानु-
सारेण भागत्रयं भवति अतस्त्वृतीयपञ्चमौ नियमौ मेने स्वीचकार ॥

भा०—सम्पूर्णसभ्यलोग अपने आजीवनको पार्थे महारानीने समग्रलोगोंके

भा०—रूसदेशाधिपति महमदअलीका मित्रहै वह महमदकी सहायताको पाकर सारे भारतदेशको जीतेगा इसतरह ऐंग्लिशलोगोंने शङ्काकी ॥ १५ ॥

येनैते खलु बहुवाहिनीसमेता
अफ्गानिस्थलमभितो विगाहमानाः ।
घोरे ऽस्मिन् युधि तरसा परान्निहत्य
यज्ञान्तं फलमिव काबुलानगृह्णन् ॥ १६ ॥

टी०—येनेति । खल्विति निश्चयेन येन कारणेन बहुवाहिनीसमेता अ-
नल्पसैन्योपेताः । अतएव अभितः समन्ताद् अफ्गानिस्थलं विगाहमाना-
अवलोडयन्तः एते ऐंग्लिशा अस्मिन् घोरे भयङ्कर युधि संग्रामे तरसा बलेन
पराञ्छन्नं निहत्य विनाश्य यज्ञान्तं यज्ञसमाप्तिजनितं फलमिव काबुलान्
देशविशेषान् अगृह्णन् आदिरे ॥

भा०—यह निश्चयहै कि जिसकारण बहुतसैन्योंसे युक्त होकर संवत्तरफसे
अफ्गानिस्थलको अवलोडन करतेहुए ऐंग्लिशलोगोंने इस घोरसंग्राममें बड़ेबलसे
शत्रुओंको मारकर यज्ञसमाप्तिसमुत्पन्न फलकी नाई काबुलदेशोंको स्वायत्त
किया ॥ १६ ॥

अफ्गानिस्थलमनुजान्नियोद्धुकामान्
दृष्ट्वैव युगपदथैंग्लिशाः समन्तात् ।
शत्रूणां कलकलनादभीतभीता-

स्तत्स्थानात्सपदि पलायनं प्रचक्रुः ॥ १७ ॥

टी०—अफ्गानीति । अथानन्तरं एवं अमुना प्रकारेण समन्तादिभि-

तो युगपत् एकवारमेवाफ्गानिस्थलस्य मनुजान् लोकान् नियोद्धुकामान्
“तुमकाममनसोरपीति तुमोमकारस्य लोपः” युद्धाभिलाषिणो दृष्ट्वा
शत्रूणां वैरिणां कलकलनादेन भीतभीता अतिभीता ऐंग्लिशलोकास्त-

भा०—चलस्वभाव मिश्रदेशका रहनेवाला द्वेपयुक्त यवनकुलोत्पन्न महमद-
अलीने दुर्बल टर्किके लोगोंको देखकर बड़ेरोपसे संग्राममें उनको जीतलिया ॥ १३ ॥

दोःशाली सपदि स पामरष्टनाख्यः

साहाय्यं युधि रशियेंग्लिशादिपुंसाम् ।

प्राप्यैतं यवनजितं हि टर्किदेशं

जग्राह प्रवलजवोऽथ वैरिहस्तात् ॥ १४ ॥

टी०—दोःशालीति । अथानन्तरं हीति निश्चयेन प्रवलजवो ऽति
वेगयुक्तो दोःशाली बाहुबलोपयुक्तः स प्रसिद्धः पामरष्टनाख्यः पामरष्टनो-
नामवीरः सपदि तत्काले युधि संग्रामे रशिया च इंग्लिशादयश्च ये देशा-
स्तद्वासिनां पुंसां साहाय्यं प्राप्य यवनजितं महमदगृहीतं एतं टर्किदेशं
वैरिहस्तात् शत्रुवधकाराज्जग्राह गृहीतवान् ॥

भा०—अनन्तर यह प्रसिद्ध है कि बड़ावेगवाला बाहुबलोपयुक्त उस प्रसिद्ध
पामरष्टननामकवीरने रशिया तथा इंग्लिशादि देशीयलोगोंकी सहायता पाकर यवन-
गृहीत उस टर्किदेशको शत्रुसे ग्रहणकिया ॥ १४ ॥

रुसेशो महमदभूपमित्रमस्ति

साहाय्यं परमुपलभ्य यावनं सः ।

निःशेषं किल युधि भारतं विजेता

शङ्कां तां दधुरिति चैंग्लिशस्तदानीम् ॥ १५ ॥

टी०—रुसेशइति । रुसेशो रुसदेशाधियो महमदभूपस्य मित्रं सुह-
दस्ति स रुसेशो यावनं यवनसम्बन्धि परं उत्कृष्टं साहाय्यं सहायतां
उपलभ्य प्राप्य किलेति निश्चयेन युधि संग्रामे निःशेषं समग्रं भारतं देशं
विजेता जेष्यति एंग्लिशजनास्तदानीं तस्मिन्समये इतीत्यं तां पूर्वोक्तां
शङ्कां दधुः दधुः ॥

भा०—यह प्रसिद्ध है कि बड़ाबलवान् पोलकनामा सेनापतिने अपनी सेनाकी इसकथाको सुनकर क्रोधयुक्त होकर जलालबादनगरसे आफ्गानिस्थलको आकर शत्रुओंको जीत बन्धनयुक्त ऐंग्लिशों को छुटादिया ॥ १९ ॥

सन्धानान्महमदभूपतिं च पीठे

संस्थाप्याशु स निजदेशमाजगाम ।

तेजस्वी नयतितरां कृतापराधं

शत्रुं चानतमधिकां समुन्नतिं हि ॥ २० ॥

टी०—सन्धानादिति । सपामरष्ठनाख्योवीरः सन्धानं पुनस्तैः सह मैत्रीकरणात् महमदभूपतिं यवनराजं च पीठे राज्यासने संस्थाप्य निवेश्य आशु शीघ्रं निजदेशं इंग्लिशं विषयं आजगाम प्राप हीति निश्चयेन तेजस्वीपुरुषः पूर्वं कृतापराधं पश्चात् आनतं शरणागतं च शत्रुं वैरिणं अधिकां समुन्नतिं वृद्धिं नयतितराम् प्रापयतीत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते ॥

भा०—उसपामरष्ठननामक सेनापतिने पदच्युत महमदभूपतिको मिलापकरने से राज्यासनपर स्थापितकर जल्दीही अपने स्थानको चला गया क्योंकि यह बात प्रसिद्ध है कि तेजस्वीपुरुष पहिले तो कृतापराध पश्चात् शरणागत शत्रुको अधिक उन्नतिको प्राप्तकरदेता है ॥ २० ॥

ब्राइट्कोब्डनमनुजौ स्वतन्त्रवृत्तिं

क्रेयार्थे व्यवहृतये अन्धसामकार्षाम् ।

दृष्ट्वैव समधिकशेमुषीवरिष्ठाः

स्वीचक्रुः प्रकृतिहितं सभासदस्तत् ॥ २१ ॥

टी०—ब्राइटिति । ब्राइट् च कोब्डनश्च तौ मनुजौ अन्धसामानानां क्रेयार्थे क्रेयविषये व्यवहृतये व्यवहाराय स्वतन्त्रवृत्तिं स्वच्छावर्तनं वणिजामिति शेषः अकार्षाम् व्यधाताम् समधिकशेमुषीवरिष्ठा योग्यबुद्धि-

तस्थानात् अफ्गानिस्थलात् सपदि तत्काले पलायनं अपक्रमं प्र-
चक्रुर्विदधुः ॥

भा०—अनन्तर इसतरह चारोंतरफसे एकवारही युद्धकरनेकी इच्छावाले
अफ्गानिके लोगोंको देखकर उन शत्रुओंके कलकलशब्दसे भयभीत ऐंग्लिशलोग
उम अफ्गानिस्थलसे उसीसमय भागगये ॥ १७ ॥

ये तत्रैंग्लिशपुरुषाः स्थितावभूवु-
रफ्गानिस्थलमनुजाश्च तान्नितान्तम् ।
कारायामतिदृढलोहबन्धनाया-
मानिन्युर्ह्यपकृतिदण्डदानबुद्ध्या ॥ १८ ॥

टी०—य इति । ये ऐंग्लिशपुरुषास्तत्राफ्गानिस्थले स्थिता वभूवुः
हीति निश्चयेन अफ्गानिस्थलमनुजाश्च तानैंग्लिशान् नितान्तमत्यन्तं
अतिदृढलोहबन्धनायां अयःशृङ्खलादिविशिष्टायां कारायां बन्धनवेशमनि
अपकृतेरपक्रास्य यदण्डदानं तद्बुद्ध्या आनिन्युर्निवेशयः श्रुः ॥

भा०—जो ऐंग्लिशलोग वहां रहगये थे अफ्गानिके लोगोंने उनको हठसे
अत्यन्त दृढलोहबन्धनयुक्त कारागारमें बंदलालेनेके लिये रखदिया ॥ १८ ॥

सैन्येशः प्रथितवलो हि पोलकाख्यः
श्रुत्वैतां स्ववलकथां विवृद्धमन्युः ।
सम्प्राप्यात्र च नगराज्जलालवादा-
ज्जित्वारीन्प्रसितियुतानमोचयत्तान् ॥ १९ ॥

टी०—सैन्येश इति । हीति निश्चयेन प्रथितवलः प्रख्यातपराक्रमः
पोलकाख्यः सैन्येशः सेनापतिः एतां स्ववलकथां निजसैन्यवृत्तान्तं
श्रुत्वाकर्ण्य विवृद्धमन्युः समुत्पन्नक्रोधः सन् जलालवादान्नगराच्च अ-
त्राफ्गानिस्थले सम्प्राप्योपगत्य अरीञ्छन्न जित्वा प्रसितियुतान् बन्धनो-
पेतान् तानैंग्लिशान् अमोचयद् बन्धननिर्मुक्तानकरोत् ॥

न्यायविधानादिभिरनिशं अहरहः समन्तादभितः क्षितितलं पृथ्वीं नि-
तान्तमत्यन्तं पालयन्ती गोपायन्ती तथाऽभिनवं नूतनं मृदु कोमलं गात्रं
शरीरं यस्यास्तथायौवनेन उल्लासिता देदीप्यमाना श्रीः शोभा यस्या
एवंभूता ईश्वरी राजेश्वरी निजां परिणयस्य विवाहस्य चर्चा विचारणां
आचचार विदधे । अस्मिन्पद्ये मालिनीवृत्तम् ॥

भा०—अनन्तर नीतिसे संशोधित राज्यकार्यसे चारोतर्फ पृथ्वीको अत्य-
न्त पालनकरतीहुई अतिसुकुमाराङ्गी युवतिश्रेष्ठ श्रीराजेश्वरी विकटोरिया अपने
विवाहकी चर्चा चलाने लगी ॥ २३ ॥

इति उर्वीदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये विकटोरियाख्यराजेश्वरीजन्मः

राज्यप्राप्तिवर्णनन्नामाष्टमः सर्गः ॥ २४ ॥

श्रेष्ठाः सभासदः एवमित्थं दृष्ट्वा प्रकृतिहितं प्रजाक्षेमकरं तत्पूर्वोक्तं स्व-
तन्त्रत्वं स्वीचकुरङ्गीकुर्वन्तिस्म ॥

भा० — ब्राइट और कोव्डननामक दो पुरुषोंने अनेके क्रयविक्रयव्यवहारार्थ
व्यापारियोंको स्वतन्त्रतादेदी बुद्धिविशिष्ट सभासदोंने इसवातको देखकर प्रजाके
लाभदायक उसस्वातन्त्र्यनियमको स्वीकारकिया ॥ २१ ॥

दुर्भिक्षात्क्षुधितजनान्स्तदारलैण्डे

दृष्ट्वा तान्परिभरितुं कृतप्रयत्नम् ।

पीलाख्यं सचिवमथैंग्लिशा निवार्य—

तत्स्थाने रसियलसंज्ञकं प्रणिन्युः ॥ २२ ॥

टी० — दुर्भिक्षादिति । तदा तस्मिन्समये ऐंग्लिशजना दुर्भिक्षात्
अन्नाभावाद् आरलैण्डे देशे क्षुधितजनान् बुभुक्षार्तलोकान् दृष्ट्वा निरी-
क्ष्य तान् क्षुत्क्षामान् परिभरितुं पोषयितुं कृतप्रयत्नं विहितोद्योगं पीलाख्यं
पीलनामकं सचिवं मन्त्रिणं निवार्य स्थानाद् दूरीकृत्य अथानन्तरं त-
त्स्थानं रसियलसंज्ञकं पुरुषं प्रणिन्युः प्रापयाम्बभूवुः “ उपसर्गादस-
मासेऽपीत्यादिना एतत्त्वम् ” “ नीधातोर्द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयम् ” ॥

भा० — ऐंग्लिशलोगोंने आरलैण्डदेशमें अन्नाकालसे लोगोंको बुभुक्षार्त देख-
कर उनको पोषणकरनेको उद्यतपीलनामक मन्त्रीको पदसे दूरकर अनन्तर उसके
स्थानपर रसियलनामकपुरुषको रखदिया ॥ २२ ॥

अथ नयपरिशुद्धै राज्यकार्यैः समन्तात्

क्षितितलमनिशं तत्पालयन्ती नितान्तम् ।

अभिनवमृदुगात्री यौवनोल्लासितश्री—

निजपरिणयचर्चामाचचारेश्वरीयम् ॥ २३ ॥

टी० — अथेति । अथानन्तरं नयपरिशुद्धैर्नीत्या शुद्धिगतैः राज्यकार्यै-

भा० — महारानीविकटोरियाने शुद्धवंशोत्पन्न स्थिरबुद्धि और सौन्दर्यगुणोपेत मधुरवाणीवाला कामदेवाकृति एलवर्टको अपनापतिकरके चाहा ॥ २ ॥

निजप्रतिकृतिमेलवर्टगेहं
धरणिधराऽन्वनयत्सखीकरेण ।
स्थिरनियमवशेन्द्रियस्य तस्य
समजनि सैव विमोहनैकहेतुः ॥ ३ ॥

टी० — निजेति । धरणिधराऽवनिपा सखीकरेण वयस्ययेतिभावः निजप्रतिकृतिं स्वप्रतिमां एलवर्टगेहं अन्वनयत् प्रापयत् “नीधातोर्द्वि-
कर्मकत्वात् कर्मद्वयम्” सा एव प्रतिमा स्थिरनियमेन वशानि वशीभू-
तानि इन्द्रियाणि विषयीणि यस्यैवंविधस्य तस्यैलवर्टस्य विमोहनैकहे-
तुर्वशीकरणोपायः समजनि अभूत् ॥

भा० — महारानीने अपनी प्रतिमा (फोटो) को किसी सखीकेहाथसे एल-
वर्टके घरमें प्राप्तकरादी जो प्रतिमा कि दृढ़नियमसे जितेन्द्रिय उस एलवर्टके विमो-
हनकी एककारण होगई ॥ ३ ॥

कथमियमतिरूपशालिनीका
रतिरिव पञ्चशरं विनाऽऽजगाम ।
विनिहितनयनश्चिरेण पश्चा -
दवनिभराप्रतिमां स निश्चिकाय ॥ ४ ॥

टी० — कथमिति । अतिरूपशालिनीं सौन्दर्यगुणोपेता इयं युवतिः पञ्चशरं कामदेवंविना रतिरिव कथं केनहेतुना का अनिर्वचनीया आज-
गाम प्राप्तवतीबभूव पश्चाच्चिरेण बहुकालपर्यन्तं विनिहितनयनोदत्त
दृष्टिः स एलवर्टः अवनिभराप्रतिमां राजेश्वरीप्रतिकृतिं निश्चिकाय
निश्चययुक्तामकरोत् ॥

भा० — अतिसौन्दर्यगुणोपेत यह युवति कामदेवके बगैर रतिकानाई किसहेतु

नवमः सर्गः ॥

अथ सकलमहीधरा महेशी
सुविशदसैक्सकुवर्गभूपसूनुम् ।
युवतिशतनिरीक्षणैकलक्ष्य-
मभिनवयौवनमैक्षतैलवटम् ॥ १ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं सकलमहीधरा समग्रपृथिव्यारक्षित्री महेशी राजेश्वरी विकटोरिया अभिनवयौवनं नूतनवयस्कं अतएव युव-
तिशतानां निरीक्षणमवलोकनं तत्रैकलक्ष्यं एकदृश्यं सुविशदो विस्तृतो
यः सैक्सकुवर्गदेशस्तस्य भूपस्य सूनुं पुत्रं एलवर्टनामपुरुषं ऐक्षतापश्य-
त् । अस्मिन्सर्गे पुष्पिताग्रावृत्तम् लक्षणमुक्तम् ॥

भा०—अनन्तर समग्रपृथ्वीकी रक्षाकरनेवाली राजेश्वरीने नूतनवयस्क तथा
युवतिशतनेत्रोंके एकदृश्य विस्तृतसैक्सकोवर्गदेशाधिपतिके पुत्र एलवर्टको प्रेम-
दृष्टिसे देखा ॥ १ ॥

अतिशुचिकुलसम्भवं वदान्यं
स्थिरधिपणं विकसन्मुखारविन्दम् ।
प्रियवचनमनङ्गुल्यरूपं
तमवनिपा निजकान्तमाचकाङ्क्ष ॥ २ ॥

टी०—अतीति । अवनिपा धरेशी अतिशुचिकुलसम्भवं शुद्धवंश-
मुद्भवं वदान्यं दातृगुणोपेतं स्थिरधिपणं दृढबुद्धिं विकसन्मुखारविन्दं यौ-
वनोद्भासितवदनाम्बुजं प्रियवचनं मधुरभाषणं तथा अनङ्गुल्यरूपं का-
माकृतिं तं एलवर्ट निजकान्तं स्वप्रियतमं आचकाङ्क्ष इत्येष ॥

भा०—उस राजपुत्र एलवर्टने सुशोभित दशनकान्तिवाली अरालकेशी उस महारानी विकटोरियाको बहुतप्रकारसे प्रशंसाकर उसकी अपनेसमीप बुलानेके प्रयोजनविशिष्ट प्रेमसेभेजीहुई पत्रिकाको पढ़ा ॥ ६ ॥

अयि दयित ममैव चित्तवृत्तिं
स्वयमपहृत्य गतो ऽसि दूरदेशम् ।
सहृदयजनवैपरीत्यजेत—
व्यदसहतापमनीहितं ददासि ॥ ७ ॥

टी०—अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे हे दयित प्रिय ! त्वं मम एव चित्तवृत्तिं अपहृत्य आच्छिद्य दूरदेशं गतो ऽसि यद्यस्मात् अनीहित-मनाकांक्षितं असहतापं दुःसहसंतापं ददासि प्रयच्छसि एतत् सहृदय-जनानां वैपरीत्यं विपरीतभावो विद्यते । अत्राभिलाषविषयको विम-लम्भः शृङ्गारः पूर्वरक्ताभवेन्नारीपुमान्पश्चात्तदिद्वितैरिति नियमादत्र सौरस्यं प्रतिभाति । परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैरितिलक्ष-णादत्र परिवृत्तिरलङ्कारः ॥

भा०—हे प्रिय ! मेरीचित्तवृत्तिको आपही अपहरणकर दूरदेशको तुम चले-गये जोकि नहींचाहाहुआ असह्य तापको देतेहो यह बात सज्जनोके विपरीतहै ॥ ७ ॥

तदनद्य सहसौहि कान्तमूर्ते !
मुखशशिनं स्पृहयामि वीक्षितुं ते ।
रजनिकरमरीचिवद्धभावा
प्रमदभरेव चकोरिका निशासु ॥ ८ ॥

टी०—तदिति । तत्तस्मात्कारणात् कान्ता रमणीया मूर्तिर्यस्य तत्सं-बुद्धौ कान्तमूर्ते हे अनघ पवित्र ! सहसाशीघ्रं एहि आगच्छ ते तव मुख-शशिनं वदनचन्द्रं निशासु रात्रिषु रजनिकरस्य चन्द्रस्य मरीचिषु किर-णेषु बद्धोभावोऽभिप्रायो यस्या एवंविधा प्रमदभरा हर्षोपेता चकोरिका

से कौनवाई है पीछे बहुतकालतक दत्तदृष्टिहोकर एलवर्तने राजेश्वरीकी प्रतिमाको निधन किया ॥ ४ ॥

सकलभुवननिर्मितिप्रवीणः
कमलजनिर्जगदेककार्यखिन्नः ।
व्यरचयदिति तां ननुच्चसंस्थां
हरिणदृशं स्वमनोविनोदहेतुम् ॥ ५ ॥

टी०—सकलेति । नन्विति निरचयेन सकलं समग्रं यद्भुवनं तस्या या निर्मितिनिर्माणं तत्र प्रवीणः कुशलः कमलेननिर्जन्म यस्यैवंविधो ब्रह्मा जगदेवैककार्यं तत्र खिन्नः खेदयुक्तः सन् इतिहेतोः स्वमनसो यो विनोद-
आनन्दोपायस्तस्यहेतुं कारणं तथा उच्चसंस्थां सर्वोपरिवर्तमानां अतिमनो-
हरवस्तुनः उच्चस्थाने स्थितित्वादितिभावः एवंविधां हरिणदृशं मृगनयनां
तां राजेश्वरीं व्यरचयदुदपादयत् ॥

भा०—जगत्कार्यमें खेदयुक्त समग्रभुवनोके बनानेमें कुशल ब्रह्माने इसी-
कारण स्वमनोविनोदार्थ उच्चस्थानास्थित हरिणनेत्रसदृश नेत्रवाली इस राजेश्वरी
विकटोरियाको उत्पन्नकिया ॥ ५ ॥

बहुविधमनुवर्ण्य तां सुकेशीं
सुरुचिरदन्तरुचिं स राजपुत्रः ।
प्रणयप्रहितचीटिकां च तस्या-
निज सविधागमनार्थिकां पपाठ ॥ ६ ॥

टी०—बहुविधमिति । स राजपुत्रएलवर्तः सुरुचिरा देदीप्यमाना दन्त
रुचिर्दशनकान्तिर्यस्या एवंविधां सुकेशीं सुकुन्तलां तां राजेश्वरीं बहु-
विधमनेकप्रकारं अनुवर्ण्य वर्णयित्वा तस्या राजेश्वर्या निज सविधागम-
नार्थिकां स्वसन्निधिप्राप्तिप्रयोजनविशिष्टां प्रणयेन प्रहिता प्रेषिता या ची-
टिका पत्रिका तां च पपाठ आवाचयत् ॥

भा०—प्रियतमके आगमनको सुनकर उसके दर्शनको चाहती हुई राजेश्वरीने मान्यलोगोंसे राजकुमार एल्वर्टको विस्तृतभवनमें प्राप्तकरा दिया ॥ १० ॥

प्रियतमविरहार्दिताङ्गयष्टि—

मवनिभृतामधिपां सुचारुभावाम् ।

स सुखयितुमना इवोष्णरश्मि—

रपहतरश्मिचयोऽस्तमाजगाम ॥ ११ ॥

टी०—प्रियेति । स प्रसिद्ध उष्णरश्मिः सूर्यः प्रियतमस्य यो विरह-
स्तेन अर्दिता पीडिता अङ्गयष्टिर्स्या एवंविधां सुचारुभावां शोभनाभि-
प्रायां अवनिभृतां राज्ञां अधिपां श्रेष्ठां सुखयितुमना आनन्ददानेच्छुरिव
अतएव अपहतरश्मिचयः संगृहीतकिरणनिबहः सन् अस्तमवसानं आस-
मन्ताज्जगाम प्राप । अत्रोत्प्रेक्षा लङ्कारः ॥

भा०—सूर्यभी प्रियतमविरहसे दुःखित शुभाभिप्राययुक्त महारानी विकटो-
रियाको सुख देनेकी इच्छासे अपने उष्णकिरणोंको संहरणकर अस्तंगत
होगया ॥ ११ ॥

रजनितिमिरगुण्ठनं निरस्य

स्फुरितकरो रजनीकरोऽभिरक्तः ।

अवनियुवतिकां मुदाभिनन्दन्

पतिरमणीरसमन्वबोधयत्ताम् ॥ १२ ॥

टी०—रजनीति । अभिरक्तो रक्तवर्णः चन्द्रस्योदयकाले रक्तवर्ण-
त्वाद् यद्वा अनुरक्तः अतएव स्फुरितकरः प्रदीप्तकिरणः वा वनिताङ्ग-
स्पर्शार्थं चञ्चलहस्त एवंविधो रजनीकरश्चन्द्रः कश्चित्पुरुषविशेषश्च रज-
नितिमिरं रात्र्यन्धकारएव गुण्ठनं ऊर्ध्वावरणवस्त्रं रात्र्यन्धकारवत् कृ-
ष्णसिचयान्तश्च निरस्यापहत्य अवनियुवतिकां जगतीरूपस्त्रियं यद्वा अव-
न्याख्ययुवतीं मुदा हर्षेण अभिनन्दन् प्रसन्नाकुर्वन् तां राजेश्वरीं पतिरम-
णीरसं जम्पत्योः सुखं अन्वबोधयज्ज्ञापयाञ्चकार अत्र साङ्गरूपकालङ्कारः

जीवजीविकाइव [जीवजीवश्चकोरकइत्यमरः] वीक्षितुमवलोकितुं स्पृ-
हयामिन्वाञ्छामीत्यत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०—हे सुन्दर ! जल्दी आओ रात्रियोंमें चन्द्रमाके किरणोंमें बह्नाभिप्रायवा
ली अतएव हर्षोपेत चकोरिकाकी नाईमें तुम्हारे मुखचन्द्रको देखना चाहतीहूँ ॥ ८ ॥

इति दलमवलोक्य नन्दनेश्या—

स्त्वरितमना नृपसूनुरेलवर्तः ।

अथ निजनगरात्स्ववन्धुयुक्तो

धरणिधरान्तिकमाव्रजत्तदानीम् ॥ ९ ॥

टी०—इतीति । अथानन्तरं नृपसूनुः एलवर्तः इतीत्यं नन्दनेश्या
राजेश्वर्या दलं पत्रमवलोक्य दृष्ट्वा त्वरितमनास्त्वरोपेतचेताः सन् तदानीं
तस्मिन्समये निजनगरात्स्वपुरात् स्ववन्धुयुक्तो निजभ्रातृसहितो भूत्वेति-
शेषः धरणिधरान्तिकं राजेश्वरीसमीपं आव्रजत् प्रापत् ॥

भा०—राजपुत्र एलवर्त इसतरह नन्दनेशीके प्रेमपत्रको देखकर शीघ्रताके
साथ अपने ज्येष्ठभ्राताके सहित महारानीके पास आपहुँचा ॥ ९ ॥

श्रुतदयितसमागमा नरेशी

प्रियतमदर्शनकौतुकाकुलाङ्गी ।

भवनमतिविशालमेलवर्त—

मधिकृतलोकशतैस्तदा निनाय ॥ १० ॥

टी०—श्रुतेति । तदा तस्मिन्समये श्रुतोदयितस्य समागमो यथा अत-
एव प्रियतमस्य दर्शनं एव कौतुकं तेन आकुलानि अङ्गानि यस्या एयंविधा
नरेशी सा अधिकृता अधिकारिणी लोकास्तेषां शतैः एलवर्तं राजपुत्रं
अतिविशालं विस्तृतं भवनं प्रासादं निनाय प्रापयाम्बभूव “ नीधतो-
र्द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयम् ॥

वर्तमानत्वं ” इतीत्थं जनौ वैलोकनिवहैरीरितं कथितं पुनर्भूयः सकलेषु
दिगन्तेषु गतं प्राप्तं आविरासीत् प्रकटीवभूव ॥

भा०—उससमय इस १८४० ईसवीमें प्रशंसनीय राजेश्वरीका विवाहहोता
है इसतरह जनसमुदायोंका कथन पुनः सारेदिगन्तोंमें फैलगया ॥ १४ ॥

इति धरणिभृतो निशम्य वार्ता

समुपययुः सुमदं दिगन्तरेभ्यः ।

भवति नृविसरो लघूत्सवेऽपि

किमुत महीपतिपालिकामहेऽस्मिन् ॥ १५ ॥

टी०—इतीति । धरणिभृतो राजः न इति जनोदीरितां वार्तां निशम्य
श्रुत्वा दिगन्तरेभ्य आशाभ्यः सुमदं हर्षयुक्तं यथा भवति तथा समुपययुः
आजग्मुः नृविसरोजनस्तोमो लघूत्सवे ऽल्पोत्सवे ऽपि भवति अस्मिन्
महीपतिपालिकामहे राजेश्वरीविवाहमहोत्सवे किमुत किमुक्तव्यम्
इत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—सब राजालोग इसतरह जनोदीरित वार्ताको सुनकर दिगन्तरोसे नन्दन-
नगरमें बड़े हर्षसे आगये क्योंकि छोटे उत्सवमें भी जनसमुदाय होताहै और इस
महारानीके विवाहमहोत्सवमें तो क्याही कहनाहै ॥ १५ ॥

अथ खलु पुरवासिनः समन्ता-

न्नववयसौ च वधूवरानुभौ तौ ।

रतिकुसुमशराविवेक्षितुं ते

निजगृहकर्म विहाय तत्र जग्मुः ॥ १६ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं खल्विति निश्चयेन समन्तादभितस्ते
पुरवासिनः पौरा नववयसौ नूतनवयस्कौ तानुभौ वधूवरौ रतिकुसुमशरौ
रतिकामौ इव ईक्षितुमवलोकयितुं निजगृहकर्म स्वगृहकार्यं विहाय
परित्यज्य तत्र विवाहमन्दिरसन्निधौ जग्मुः ईयुः । अत्रोपमालङ्कारः ॥

स्वकंरूपितारोपाद्विषये निरपहवे इति लक्षणात् । श्लेषालङ्कारश्च ॥

भा०—उदयसमयमें रक्तवर्ण तथा प्रदीप्तकिरण चन्द्रमाने रात्रितिमिररूप गुठनको दूरकर पृथ्वीरूप युवतिको हर्षसे आनन्दितकर राजेश्वरीको पति और पत्नीका सुख बोधनकराया ॥ १२ ॥

कृतसमितिसुसम्मतिर्नृपेशी

विदितनराधिपसूनुचित्तभावा ।

विहितनिजविवाहमङ्गलाङ्गा

स्वकुलपुरोधस आह्वयत्तदानीम् ॥ १३ ॥

टी०—कृतेति । तदानीम् विदितो नराधिपसूनोरेलवर्तस्य चित्तस्य भावोऽभिप्रायो यया अतएव कृता समितेः सभायाः सुसम्मतिर्यया अतएव विहितानि निजविवाहमङ्गलस्याङ्गानि स्नानादीनि यया एवंविधा नृपेशी राजेश्वरी स्वस्य ये कुलपुरोधसः पुरोहितास्तान्सर्वान् आह्वयदाकारयतिस्म । अत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता इति लक्षणात् ॥

भा०—उससमय राजेश्वरीने राजपुत्र एलवर्तके चित्ताभिप्रायको पाकर और पार्लिमेण्ट की सम्मतिलेकर अपने विवाहमङ्गलके स्नानादिक अङ्गोंकोकर अपने कुलपुरोहितों (पादरियों) को बुला लिया ॥ १३ ॥

नभयुगगजभूमिते शकेऽस्मिन्

वरतनुपाणिनिपीडनं प्रशस्यम् ।

भवति पुनरितीरितं जनौघैः

सकलदिगन्तगतं तदाविरासीत् ॥ १४ ॥

टी०—नभेति । तदा तस्मिन्समये नभयुगगजभूमिते चत्वारिंशदधिकषष्टादशशतमिते ऽस्मिन् क्रैष्टशके प्रशस्यं स्तुत्यं वरतनुपाणिनिपीडनं राजेश्वरीविवाहो भवति जायते “ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इति

म्बनविभावः महोत्सव उदीपनविभावः अवलोकनादि अनुभावः
त्वंरा व्यभिचारिभावः रत्युत्साहः स्थायिभावः तज्ज्ञे सामाजिके शृङ्गार-
रसनिष्पत्तिः ॥

भा०—अनन्तर एलवर्टको विवाहमण्डपको जातेहुए सुनकर उसीसमय
पहिले मैं पहिले मैं इसतरहसे शीघ्रताको प्राप्त शतशः युवतियां उसको देखनेके
लिये चारोंतरफसे आपहुंचीं ॥ १८ ॥

विकसितवदनाम्बुजव्रजानि

स्मितदशनावलिकेसराणि तासाम् ।

अभिनवमधुगन्धसौरभाणी—

क्षणमधुपानि शरीरकाणि रेजुः ॥ १९ ॥

टी०—विकसितेति । तत्र विवाहमन्दिरसमीपे विकसितानिवदनान्ये
वाम्बुजानि कमलानि तेषां व्रजा निवहा येषां तथा स्मितेनेषद्धासेन दृश्य-
माना या दशनावलिर्दन्तपंक्तिः सैव केसरो येषां तथा अभिनवं नूतनापीतं
यन्मधुमद्यं तस्य गन्धेन सम्बन्धेन सौरभाणि सुगन्धयुक्तानि तथा ईक्षणानि
नेत्राण्येव मधुपाभ्रमरा येषु तथाविधानि तासांस्त्रीणां शरीरकाणि व्रष्माणि
“अनुकम्पायां कन् प्रत्ययः” रेजुः शुशुभिरे । अत्र रूपकालङ्कारः ॥

भा०—उस विवाहमन्दिरसमीप प्रफुल्लित मुखरूपीकमल समूहवाले तथा ईषत्
हाससे विनिःसृत दन्तपङ्क्तिरूपकेसरविशिष्ट तथा नूतनगृहीत मद्यसम्बन्धरूपी
मकरन्दसुगन्धवाले तथा नेत्ररूपी भ्रमरविशिष्ट उन स्त्रियोंके शरीर सुशोभित
हुए ॥ १९ ॥

अथ धराणिधरात्मजो वरीयान्

मनुजसहस्रसमावृतः समन्तात् ।

परिणयभवनं प्रवेष्टुकामो—

युवतिहृदीव विवेश राजमार्गो ॥ २० ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं परिणयभवनं विवाहगृहं प्रवेष्टुकामो

भा०—अनन्तर यह बात प्रसिद्ध है कि चारोंतरफसे वे पुरवासीलोग नूतनव-
यस्क रति और कामदेवसमान उन वधूवरोको देखनेके लिये अपने गृहकार्यको
छोड़कर विवाहमन्दिरके समीप चलेगये ॥ १६ ॥

नरपतिसरणौ स्वमन्दिरेषु

परिणयमण्डपवीथिकान्तरेषु ।

प्रमदपवनसारितालिवीचि—

नरजलपूर्णमभूत्स्थलं पुरस्य ॥ १७ ॥

टी०—नरेति । पुरस्य स्थलं नरपतिसरणौ राजमार्गे स्वमन्दिरेषु नि-
जहर्म्येषु तथा परिणयस्य यो मण्डपस्तस्य या वीथिका अन्तरालपदव्य
स्तदन्तरेषु प्रमदो हर्ष एव पवनोवायुस्तेन सारिता प्रेरिता या आलिः प-
ङ्क्तिः सा एव वीचिस्तरङ्गो यस्मिंस्तत्तत्तर एव जलं तेन पूर्णं आकीर्ण-
मभूत् । अत्र रूपकालङ्कारः ॥

भा०—नगरका स्थल राजमार्गमें अपने महलोंमें तथा विवाहमण्डपके समीप
अन्तरालगलियोंमें हर्षरूपवायुसे प्रेरित मनुष्य पङ्क्तिरूप तरङ्गविशिष्ट नररूप
जलसे परिपूर्ण होगया ॥ १७ ॥

अथ परिणयमण्डपं प्रयान्तं

युवतिशतान्यनुकर्ण्य चैलवर्टम् ।

अहमहमिकया त्वरां वहन्ति

ययुरभितस्तमवेक्षितुं तदानीम् ॥ १८ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं एलवर्टं परिणयमण्डपं विवाहमन्दिरं
प्रयान्तं गच्छन्तं अनुकर्ण्योपश्रुत्य तदानीं तस्मिन्समये अहमहमिकया
पूर्वमहं अहंपूर्वं इति अहमहमिका तथा “मयूरव्यंसकादयश्च एते निपात्य-
न्ते” त्वरां शीघ्रतां वहन्ति धारयन्ति एवंविधानि युवतिशतानि तं
अवेक्षितुं द्रष्टुं अभितः समन्ताद् ययुः अयासिपुः । अत्र युवत्य आल-

टी०—अयीति । अयि मदननिपीडिते कामादिते ! गवान्ने वातायने मां जघनेन नितम्बाग्रभागेन नितान्तमत्यन्तं किं किमर्थं व्यथयसि पीडयसि तत्तस्मात्कारणाद् अपसर दूरीभव सत्कुलजाः सुवंशोत्पन्नाः सुरुपवस्यः सौन्दर्यगुणोपेताः सचेतसो बुद्धिमत्यः स्त्रियोऽनुरूपा यो यं विदधति कुर्वन्तीति दृष्टान्तालङ्कारः । दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनमिति लक्षणात् । अत्र नायिका आलम्बनविभावः महोत्सव उद्दीपनविभावः जघनाद्याक्षेपोऽनुभावः लज्जाऽसूयादयो व्यभिचारिणः हासस्थायिभावः तज्ज्ञे सामाजिके हास्यरसनिष्पत्तिः । अत्र परोढा नायिका ॥

भा०—अयि कामातुर ! झरोखे में मेरेको नितम्बाग्रभागसे क्यों अत्यन्तपीडित करती है इसलिये दूरहोजा क्योंकि बड़ीबुद्धिविशिष्ट सत्कुलोत्पन्न सुन्दरास्त्रयां योग्यकार्य करती हैं ॥ २२ ॥

स्मृतसुरतरसे निमीलिताक्षि
स्थगय पयोधरमंशुकेन हीनम् ।
अवनिपतिसुतं वरं निरीक्ष्य
हृत्तहृदयेति विलोक्यसे जनेन ॥ २३ ॥

टी०—स्मृतेति । स्मृतसुरतरसे संस्मृतसम्भोगानन्दे ! अतएव हे निमीलिताक्षि शून्यीकृतेक्षणो ! अंशुकेन हीनं आच्छादनेन रहितं पयोधरं स्तनं स्थगय आच्छादय अवनिपतिसुतं राजपुत्रं वरं वरणीयं निरीक्ष्य विलोक्य हृत्तहृदया अपहृतचेता इयमस्तीति जनेन लोकेन विलोक्यसे दृश्यते । अत्र नायिका आलम्बनं स्तनावलोकनमुद्दीपनं कटाक्षानादि अनुभावः स्मरणनेत्रनिमीलनादि व्यभिचारिभावः विस्मयः स्थायिभावः तज्ज्ञे सामाजिके नायिक मवलोक्य अद्भुतरसनिष्पत्तिः । अत्र स्मरान्ध्राप्रगल्भानायिका ॥

भा०—स्मरणकियाहै कामविलास जिसने ऐसी हे आँखबन्द करनेवाली ! आच्छादनसे रहित स्तनको ढाँपदे राजपुत्र एलवर्धको देखकर तेरा मन हरा गया है इसतरह तू लोगोंसे देखाजाती है ॥ २३ ॥

गन्तुमनाः “तुमूकाममनसोरपीति तुमोमकारलोपः” अतएव समन्ता-
दभितो मनुजसहस्रैः समावृतो युक्तो वरीयान् श्रेष्ठः धरणिधरस्य सेवस-
कोवर्गभूपस्यात्मजस्तनय एलवर्टः युवतिहृदीव कामिनीमनसीव राज-
मार्गे विवेश प्राविशत् अत्रोपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥

भा०—अनन्तर विवाहमन्दिरको प्रवेशकरनाचाहता अतएव चारोंतरफसे
सहस्रों मनुष्योंसे युक्त श्रेष्ठराजकुमार एलवर्टने राजमार्गमें युवतियोंके हृदयमें
जैसा प्रवेशकिया ॥ २० ॥

नरपतितनयं विलोक्य सद्यो
मदनशराभिहृताल्मविह्वलानाम् ।
प्रणयभरितभाषितानि तासां
चलितदृशां हि परस्परं विसस्रुः ॥ २१ ॥

टी०—नरेति । हीति निश्चयेन नरपतितनयं एलवर्ट विलोक्य दृष्ट्वा
सद्यः शीघ्रं मदनशरैरभिहृतेन पीडितेनात्मना विह्वलानां व्याकुलानां
चलितदृशां चञ्चलदृष्टीनां तासां युवतीनां प्रणयभरितभाषितानि प्रेम-
युक्तवचनानि परस्परमन्योऽन्यं विसस्रुः प्रसरन्तिरम । अत्र रसवदलङ्का-
रः । रसवद्रसपेशलमिति लक्षणात् ॥

भा०—यह बात प्रसिद्धहै कि राजपुत्र एलवर्टको देखकर शीघ्रही कामवाणों
से व्याकुल उन चञ्चलनयनवाली स्त्रियोंके प्रेमगर्भितवचन परस्पर होने
लगे ॥ २१ ॥

(कुलकम्)

अयि मदननिपीडिते नितान्तं
व्यथयसि मां जघनेन किं गवाक्षे ।
तदपसरसचेतसो ऽनुरूपं
विदधाति सत्कुलजाः सुरूपवत्यः ॥ २२ ॥

भा० — हे मिथ्यानम्र ! हे चपलस्वभाववाली ! आगेसे अपने घृष्टको दूरकर राजमार्गमें वर एलवर्ट जाता है इसके दर्शनसे अपने नेत्रयुग्मको आनन्दितकर ॥ २५ ॥

इति नरपतिसूनुरेलवटो
युवतिजनभिहितं वचोऽनुशृण्वन् ।
सकलजनजयाशिषं च गृह्णन्
समुपययौ स विवाहमन्दिरेऽस्मिन् ॥ २६ ॥

टी० — इतीति । नरपतिसूनुः स एलवर्ट इतीत्यं युवतिजनैः अभिहितं उक्तं वचो वचनं अनुशृण्वन् आकर्णयन् सकलजनानां समग्रलोकानां जयाशिषं जयाशीर्वादं च गृह्णन् स्वर्गकुर्वन् अस्मिन् विवाहमन्दिरे समुपययौ प्राप, समाप्तं कुलकम् ॥

भा० — राजपुत्र वह एलवर्ट इसतरह युवतियोंका कह'हुआ वचन सुनताहुआ और सबलोगोंके जय शीर्वादको स्वीकारकर विवाहमन्दिरमें पहुंचा ॥ २६ ॥

अथ नरपतिपूजिता महेशी
जिगमिषया हि विवाहमण्डपेऽस्मिन् ।
युवतिजनप्रसाधिताङ्ग्यष्टि-
निखिलसखीजनमव्यगा विरेजे ॥ २७ ॥

टी० — अथेति । अथानन्तरं इतीति निश्चयेन नरपतिपूजिता राजभिः समभ्यर्चिता महेशी राजेश्वरी अस्मिन् विवाहमण्डपे जिगमिषया गन्तुमिच्छया अतएव युवतिजनैः प्रसाधिता अलङ्कृता अङ्ग्यष्टिर्यस्या एवं विधा निखिलसखीजनानां मध्ये गच्छतीति एतादृशी विरेजे शुशुभे ॥

भा० — अनन्तर यह निश्चय है कि राजपूजित महारानी इसविवाहमण्डपमें जानेकी इच्छा से युवतियोंसे समलङ्कृतकी हुई सारी सखियोंके बीचमें प्राप्त शोभायमानहुई ॥ २७ ॥

व्रजति स नृपसूनुरग्रतो मां
 पिहितवती मुखचुम्बनेन सेष्यम् ।
 क्षणमपि विरमाशु हास्यशीले
 कुलगुवतेरनुकूलमाचरेव ॥ २४ ॥

टी०—व्रजतीति । हे हास्यशीले हसप्रकृते ! स नृपसूनुः एलवर्तः
 अग्रतः पुरस्ताद् व्रजति गच्छति मुखचुम्बनेन सेष्यम् ईर्ष्यासहितं यथा
 भवति तथा मां पिहितवती आच्छादितवती त्वं आशु शीघ्रं क्षणमपि
 विरम मुक्तबुद्ध्यनव्यपाराभव कुलगुवतेः सुवंशोत्तमगुवत्या अनुकूलं
 योग्यमेव चर । अत्र गुवतिर लम्बनं उत्सवसमयउद्दीपनं कटाक्षचुम्बनादि
 अनुभावः असूयाव्यभिचारिभावः हासः स्थायिभावः तज्ज्ञे सामाजिके
 हासपरसनिष्पत्तिः । अत्र लज्जाया अपगमत्वात् स्वलाद्रीडानाथिका ॥

भ०—हे हास्यशिके ! राजपुत्र एलवर्तः अगसे जातः तैने मेरेको ईर्ष्यापू-
 र्वक चुम्बनके बहानेगे हाँपदिया एकक्षण चुपकररह सकुटोत्पन्न स्त्रियोंकेयोग्य
 अचरणकर । २४ ॥

निजमुखसिचयान्तमेवदूरं
 कुरु चपले पुरतो मृपाविनीते ।
 अजति ननु वरः सुराजमार्गे
 नयनयुगं सुखयास्य दर्शनेन ॥ २५ ॥

टी०—निजेति । हे मृपाविनीते मिथ्याविनये ! अतएव हे चपले !
 पुरतोऽग्रतः निजमुखसिचयान्तं स्वाननावगुण्टनं एव दूरं कुरु अपहर ननु
 राजमार्गे वर एलवर्तः अजति गच्छति अस्य दर्शनेन नयनयुगं नेत्रद्वन्द्वं सुख्य
 आनन्दय । अत्र नाथिका आलम्बनं अत्यभिलषितलवर्दस्य पुरतो गमन-
 मुदीपनं भूभङ्गादयोऽनुभावाः शङ्काचापल्यादयो व्यभिचारिणः एलवर्तः
 विषयिणीरतिः स्थायिभावः तज्ज्ञे सामाजिके शृङ्गाररसनिष्पत्तिः । अत्र
 प्रथमावतीर्णमदनविकारा मुग्धा नयिका ॥

(कलापकम्)

कथमिदमभिजातचन्द्रबिम्बं

स्फुरितमरीचियुतं विराजते नु ।

किमु धरणिगता तडिल्लतेयं

घननिवहैरहिता विभाति शश्वत् ॥ ३० ॥

टी०—कथमिति । नु इति वितर्के स्फुरिताः प्रदीप्ता या मरीचयस्ता-
भिर्युतं युक्तं इदं पुरोवर्त्ति अभिजातं नूतनं चन्द्रबिम्बं इन्दुमण्डलं कथं
किमस्ति तथा घननिवहैर्मेषमूहै रहिता वर्जिता धरणिगता पृथ्वी प्रप्ता
इयं पुरोवर्त्तिनी तडिल्लता विद्युद्वल्ली शश्वन्निरन्तरं विराजते किमु शोभ-
तेकिम् । अत्र भेदानुक्तौ सन्देहालङ्कारः—ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ
च संशय इति लक्षणात् ॥

भा०—प्रकाशितकिरणवाल्या यह नूतन चन्द्रबिम्ब विराजितहै क्या तथा
भेदोंसे रहित पृथ्वीको प्राप्त यह विद्युत् शोभितहोरही है क्या ॥ ३० ॥

यदि ननु हि भवेदयं हिमांशु-

न च वरिवर्त्ति मृगांक एव बिम्बे ।

अथ खलु तडितश्चिरप्रभात्वं

नतु परिदृश्यत एव मेषपङ्क्तौ ॥ ३१ ॥

टी०—यदीति । ननित्यः शङ्कायां हीति निश्चयेन यदि चेत् अयं पु-
रोवर्त्ती हिमांशुश्चन्द्रो भवेत् “आशङ्कायां लिङ्” अत्रास्मिन्बिम्बे मृ-
गाङ्कः शशलाञ्छनं च नैव वरिवर्त्ति “रुग्रिकौचलुकि यडलुकिरिगाग-
मः” नैवातिशयेन वर्तते अत्र एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । अथानन्तरं
खल्विति निश्चयेन तडितः सौदामिन्याश्चिरप्रभात्वं तु । तस्या अचिरप्र-
भात्वादिति भावः । मेषपङ्क्तौ कादम्बिन्यां न परिदृश्यत एव नावलो-
क्यत एव अत्र एवकारोऽत्यन्त योगव्यवच्छेदकः अत्र भेदोक्तौ सन्दे-
हालङ्कारः ॥

पटुपटहनिनादपूरितानि
मनुजजयध्वनिभिर्विमिश्रितानि ।
अवनिपतिभरां जयेतिनादै-
ध्रुवमचिरं नुनुवुर्दिगन्तराणि ॥ २८ ॥

टी०--पट्टिति । ध्रुवमिति निश्चयेन पटुपटहानां अतिगम्भीरशब्द-
युक्तानां दुन्दुभीनां निनादेन शब्देन पूरितानि तथा मनुजानां जयध्वनि-
भिर्नयगच्छैः विमिश्रितानि विशेषेण युक्तानि दिगन्तराणि ककुभान्तराणि
अवनिपतिभरां राजेश्वरीं जय इति नादैः अचिरं अल्पकालेन नुनुवुः
मास्तुवन । अत्रोत्प्रेक्षा लङ्कारः ॥

भा०--यह बात प्रसिद्ध है कि बड़े बड़े नक्कारों के शब्दसे परिपूरित तथा सब
मनुष्यों के जय शब्दसे मिले हुए दिगन्तर राजेश्वरी को जय जय इस्तरह के शब्दों
से अल्पकालमें स्तुतिकरने लगे ॥ २८ ॥

सपदि जनतया निरीक्ष्यमाणा
परिणयमण्डपसन्निधौ व्रजन्ती ।
युवतिगणशतैः सुपेक्ष्यमाणा
नृपतिभरा हि पुलोमजेव रेजे ॥ २९ ॥

टी०--सपदीति । हीति निश्चयेन परिणयस्य विवाहस्य यो मण्डप-
स्तत्सन्निधौ समीपे व्रजन्ती गच्छन्ती अतएव सपदि तत्काले जनतया
लोकनिवहेन निरीक्ष्यमाणा दृश्यमाना एवंविधा युवतिगणशतैः सुपेक्ष्य-
माणा परिचर्यमाणा नृपतिभरा राजेश्वरी पुलोमजा शचीव रेजे
व्यराजत । अत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०--यह बात प्रसिद्ध है कि उसी समय विवाहमण्डपको जाती हुई अतएव
सब लोगोंसे दृश्यमान युवतियोंसे सेवायुक्त की जाती राजेश्वरी इन्द्राणी की तरह
शोभायमान हुई ॥ २९ ॥

भा०—नगरकी स्त्रियोने इसतरह क्षणार्थन्त शङ्कित होकर रतिकेसमान विलासशोभाको धारणकरतीहुई अनुलतरूपशृङ्गारवाली तथा अपनेनेत्रोंकी आनन्दहेतु उस राजेश्वरीको देखा ॥ ३३ ॥

अथ मणिपरिशोभितान्तरालां
गुरुचिरकाञ्चनवेदिकाविशेषाम् ।
अधिकृतमनुजोपदिष्टमार्गं
परिणयमण्डपिकां वयूरयासीत् ॥ ३४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं वधूः सा राजेश्वरी मणिभिः परिशोभितोऽन्तरालो मध्यप्रदेशो यस्यास्तथा गुरुचिरा प्रदीप्ता या काञ्चनवेदिका सुवर्णालङ्कृता रिपकृतभूमिः [वेदिः परिष्कृत भूमिरित्यमरः] सैव विशेषो यस्यां तथा अधिकृता अधिकारिणो ये मनुजास्तेरूपदिष्टः प्रदर्शितो मार्गो यस्यास्तथाविधां परिणयमण्डपिकां विवाहभूमिकां अयासीत् प्राप्नोत् ॥

भा०—अनन्तर वैवाहिक अवस्थापन राजेश्वरी मणियोंसे शोभित मध्यभाग विशिष्ट तथा प्रदीप्तसुवर्णवेदिकायुक्त और अधिकारीलोगोंने दर्शितमार्गवाली विवाहमण्डपिकाको प्राप्तहुई ॥ ३४ ॥

जनविहितशुभाशिषंदधाना
गुरुजनवन्दनसन्नताङ्गवल्ली ।
कतिपयमणिभूषितोच्चभागं
परिणयपीठमसौ नृपाऽधितष्ठौ ॥ ३५ ॥

टी०—जनेति । जनैर्विहिता कृता या शुभाशीस्तां दधाना स्वीकुर्वती तथा गुरुजनानां वन्दने प्रणतौ सन्नता नम्रा अङ्गवल्ली शरीरलता यस्या एवंविधा असौ नृपा राजेश्वरी कतिपयमणिभिः किराद्भिरपि रत्नविशेषैः शोभित उच्चभाग उर्ध्वप्रदेशो यस्यैवंविधं परिणयपीठं विवाहसिंहासनं अधितष्ठौ अथ्यस्त “अभिशीङ्थ सां कर्मन्त्याधारस्य कर्मत्वम्” ॥

भा०— यह बात निश्चय है कि यदि यह चन्द्रविम्ब होवे तो इसमें मृगचिह्न नहीं है और विद्युत्तनाका चिरकालतक प्रकाशितहोना मेघपङ्क्तिमें नहीं दिखलाई दिया इससे विद्युत्तभी नहीं है ॥ ३१ ॥

न च शशधरविम्बमेतदग्रे
विलसति चन्द्रमुखं नृपार्चितायाः ।
इयमपि न तडिल्लता स्फुरन्ती
लसति बधूरुचिरप्रभाङ्गयष्टिः ॥ ३२ ॥

टी०—नेति । एतदग्रे पुरतः शशधरविम्बं शशःङ्कपण्डलं न वास्ति किन्तु नृपार्चिताया राजेश्वर्याश्चन्द्रमुखं इन्दुवदाननं विलसति विराजते इयमपि पुरोवर्तिनी स्फुरन्ती देदीप्यमाना तडिल्लता न किन्तु बधूरुचिर-प्रभाङ्गयष्टिः बन्वा विकटोरियायाः प्रदीप्तकान्तियुता शरीरयष्टिका लसति राजति । अत्र निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥

भा०—यह अगे दिखलाई देता चन्द्रविम्ब नहीं है किन्तु राजेश्वरीकामुख रूपचन्द्रमा विराजित है और यह देदीप्यमान विद्युत्तभी नहीं है किन्तु राजेश्वरीका प्रकाशित शरीरयष्टिका मुशोभित है ॥ ३२ ॥

इति पुरवनिताः क्षणं विशङ्क्य
रतिसदृशीं दधतीं विलासशोभाम् ।
अवनिपतिमनन्यरूपवेपा—

मभिददृशुः स्वदृशां सुखैकहेतुम् ॥ ३३ ॥

टी०—इतीति । पुरवनिताः पराङ्मना इतीत्यर्थं क्षणं मुहूर्तपर्यन्तं विशङ्क्य संशय रतिसदृशीं रतितुल्यां विलासशोभां विभ्रमसुपमां “सु-विनिदुर्भ्यः सुपि सूतिसमाः इति पत्वम्” दधतीमुद्रहन्ती अतएव अनन्य-रूपवेपां अतुलितस्वरूपशृङ्गारां तथा स्वदृशां निजदृष्टीनां सुखैकहेतुं आनन्दैककारणं अवनिपतिं राजेश्वरीं अभिददृशुः निरीक्षाञ्चक्रिरे “इ-जादेश्व गुरुमतोऽनृच्छ इति लिख्याम्” ॥

भा०—लोगोंसे सम्मानित ससेक्सदेशका राजा पिताकीतरह उस महारानीके दानदेनेमें तत्परहुआ तथा बड़ेऐश्वर्ययुक्त वे वधूवर विवाहसमयकी परस्पर प्रतिज्ञामें तत्परहुए ॥ ३७ ॥

निखिलगुरुजनान्प्रणम्य पूर्वं
तदनु तदाशिषमञ्जसोपलभ्य ।
सपदि जनकृताभिनन्दनौ स्वं
नृपभवनं ययतुर्वधूवरौ तौ ॥ ३८ ॥

टी०—निखिलेति । तौ वधूवरौ पूर्वं निखिलगुरुजनान् समग्रगुरुन् प्रणम्य नमस्कृत्य तदनु तदनन्तरं तदाशिषं तदत्ताशीर्वादं अञ्जसा उपलभ्य प्राप्य सपदि तत्काले जनैर्लोकैः कृतं अभिनन्दनं प्रशंसा ययोः एवंविधौ सन्तौ स्वं आत्मीयं नृपभवनं राजप्रन्दिरं ययतुः अगमताम् ॥

भा०—वे वधूवर पहिले समग्रगुरुलोगोंको प्रणामकर अनन्तर उनसे आशीर्वादको पाकर उसीसमय लोगोंसे आप प्रशंसायुक्त कियेजाते अपने राजमहलको चलेगये ॥ ३८ ॥

पुरजनपदवासिनश्च सान्यान्
मनुजवरान्धरणीभृतोऽनुयातान् ।
अनुपमविविधानि भोजनानि
परिणयमोदभराऽऽशयाञ्चकार ॥ ३९ ॥

टी०—पुरेति । परिणयमोदभरा विवाहप्रमोदपूर्णा सा राजेश्वरी पुरजनपदयोर्वसन्तीति तथाविधाञ्जनान् अन्यान्परान् मनुजवरान् माननीयान् पुरुषान् तथाऽनुयातान् सम्प्राप्तान् धरणीभृतो राज्ञश्च अनुपमानि च तानि विविधानि नानाप्रकाराणि भोजनानि स्वाद्यवस्तूनि आशयाञ्चकार अभोजयत ॥

भा०—विवाहप्रमोदयुक्त उस राजेश्वरीने नागरिकदैशिकलोगोंको तथा

भा०—लोगोंके कियेहुए आशीर्वादको स्वीकारकरतीहुई तथा गुरुजनोंको प्रणामकरनेमें नम्रशरीरवाली राजेश्वरी कितनेहीमणियोंसे शोभितोर्ध्वदेशवाले विवाहमिहामनपर बैठी ॥ ३५ ॥

अथ निजसुपुरोधसः स्वधर्म्मात्
परिणयप्रक्रममीहितं प्रचक्रुः ।
अतिनिपुणपुरस्त्रियोऽभिरामा
जगुरुभयोः सुविवाहमङ्गलानि ॥ ३६ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं निजसुपुरोधसः स्वकुलपुरोहिताः स्वधर्म्मात् कौटुम्भिकाद ईहितं अभीप्सितं परिणयप्रक्रमं विवाहारम्भं । [प्रक्रमः स्यादुपक्रमः । स्य दभ्यादानमुदघात आरम्भ इत्यमरः] प्रचक्रुः विदधुः तथा अभिरामा रमणीया अतिनिपुणाश्चतुरायाः पुरस्त्रियः पौराङ्गनास्ता उभयोर्वधूवरयोः सुविवाहस्य मङ्गलानि जगुः गायन्तिरम् ॥

भा०—अनन्तर अपने पुरोहितोंने कौटुम्भिकतानुसार अभीष्टविवाहारम्भ किया तथा भौन्दर्यगुणेन चतुरनगरनारियोंने वर कन्याओंके विवाहमङ्गल गाये ॥ ३६ ॥

जनमहितगुणः ससेक्सभूपो
गुरुवि दानपरो वभूव तस्याः ।
अनुपमविभवौ वधूवरौ तौ
परिणयसंश्रवतत्परावभूताम् ॥ ३७ ॥

टी०—जनेति । जनैर्महिताः पूजितागुणा यस्यैवंविधः स सेक्सभूपः स सेक्सदेशाधिपौ गुरुवि पितेव तस्याः कन्याया दानपरो वभूव तथा अनुपमविभवौ अनुलितैश्वर्यौ तौ वधूवरौ परिणयस्य संश्रवो नियम-स्मिंस्ततारौ “स्त्रीपुंसाभ्यां परस्परमित्यं विधातव्यमित्याद्याश्रवततारौ” अभूतामजायेताम् ॥

दशमः सर्गः ॥

अथो महेशी रमणाभिनन्दिनी
स्वगोत्रसंवर्द्धनकाक्षया ध्रुवम् ।
सुतेजसां लोकभृतां च मात्रया
निविष्टमाधत्त सुगर्भमात्मनः ॥ १ ॥

टी०—अथोइति । अथोऽनन्तरं ध्रुवमिति निश्चयेन रमणाभिनन्दिनी पत्यानन्दविधायिनी महेशी राजेश्वरी स्वगोत्रस्य यत्संवर्द्धनं वृद्धि-
स्य आकाङ्क्षया इच्छया सुतेजसां तेनोविशिष्टानां लोकभृतां लोक-
पालानां इन्द्रवरुणादीनां मात्रया अंशेन (अष्टानां लोकपालानामंशाद्वै
जायतेनृप इति प्रमाणात्) निविष्टं युक्तं सञ्चितं वा आत्मनो गर्भं भ्रूणं ।
[गर्भो भ्रूण इमौ समावित्यमरः । गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुतौ सन्धौ पनसकण्टके
इति विश्वमेदिन्यौ । भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोरिति मेदिनी] आधत्त दध्रे ।
अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम् ॥

भा०—अनन्तरं प्रियतमको आनन्दित करनेवाली राजेश्वरीने हैनोभर कुल-
वृद्धयर्थं तेजोमय इन्द्रवरुणादिकोंके अंशसे युक्त अपने गर्भको धारण किया ॥ १ ॥

तदैलवटो नृपतिर्यदृच्छया
ह्यनेकदेशाहृतवस्तुसञ्चयैः ।
महेश्वरीं तां सुचिरं विनोदयन्
स्वयं च तदोहदपूरणं व्यधात् ॥ २ ॥

टी०—तदेति । हीति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये नृपतिः सैव सको

आम मान्ययोगोंको और वहां आयेहुए राजालोगोंकोभी अनेकप्रकारके अनुपम स्वादवस्तुओंको खिलाया ॥ ३९ ॥

राजेश्वरी निजविवाहमहोत्सवं तं
कान्तेन राजतनयेन सहानुभूय ।
सानन्दमात्मवयसा सदृशीं च लीलां
प्रेयःप्रियां विदधती समयं निनाय ॥ ४० ॥

टी०—राजेति । सा राजेश्वरी राजतनयेन कान्तेन पत्यासह तं प्रसिद्धं निजविवाहमहोत्सवं स्वपाणिग्रहणोत्सवं अनुभूयानुवर्त्य सानन्दं आनन्दयुक्तं यथाभवति तथा आत्मवयसा निजयौवनावस्थया सदृशीं योग्यां प्रेयसः पत्युःप्रियां मनोहारिणीं लीलां क्रीडां विदधती कुर्वती-सती समयं कालं निनाय व्यतीयाय ॥

भा०—राजेश्वरीने अपने प्रियतम एडवर्डके साथ स्वविवाहोत्सवको अनुभवकर आनन्दपूर्वक अपनी यौवनावस्थाके अनुरूप प्रियतमके अनुकूल क्रीडाको करतीहुई कितनेही समयको व्यतीत किया ॥ ४० ॥

इति उर्वीदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये राजेश्वरीविवाहोत्सव-
वर्णननाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

टी०—महीति । तदा तस्मिन्समये सुखस्थिता आनन्दोपविष्टा नृपा-
धिया राजेश्वरी महीयुगेभेन्दुमिते एकचत्वारिंशदधिकाष्टादशशतमिते
क्रेष्टशके समये दशमेमासि सुस्थानेषु गता अखिलग्रहा यस्मिन् एवंविधे
शुभेऽह्नि सुदिवसे सर्वसुलक्षणै रशेषशुभलक्ष्मभिर्युतं सूनं तनयं असो-
ष्ट सुपुत्रे ॥

भा०—उससमय आनन्दसे बैठेहुई राजेश्वरीने १८४१ ईसवीमें दशम
मासमें शुभस्थानोंमें प्राप्त समस्तग्रहवाले शुभदिवसमें अच्छेलक्षणोंसे युक्त पुत्रको
उत्पन्नकिया ॥ ४ ॥

ततो ऽखिलायामवनौ महोत्सवः

पुरे पुरे ऽभूज्जनसम्मदास्पदम् ।

महोदये लोकहितानुबन्धिनि

प्रजा मुदं यान्ति धरामिते हरौ ॥ ५ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं अखिलायां समग्रायां अवनौ पृथिव्यां
जनानां लोकानां सम्प्रदो हर्षसदासदं तत्स्थानं महोत्सवो महामहः पुरे
पुरे नगरे नगरे ऽभूदजायत प्रजाः प्रकृतयः लोकहितानुबन्धिनि ज-
नोपकारयुक्ते महोदये अतिशयप्रादुर्भावविशिष्टे हरौ विष्णौ [विष्णोः
पृथिवीपतित्वनियमात्] धरां महीं इति प्राप्तेसति “ यस्यच भावेनेति
सप्तमी ” मुदं हर्षं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थान्तरन्यासालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर सारीपृथ्वीमें लोगोंका हर्षस्थान वह महोत्सव नगरनगरमें
हुआ क्योंकि लोकोपकारक महानुभाव विष्णुके पृथ्वीको प्राप्तहोनेपर सारीप्रजा
हर्षको प्राप्तहोती है ॥ ५ ॥

अथो तदा नन्दनसंज्ञया पुरा

तडित्सुदीपावलिसंघमालया ।

मृदङ्गभेरीपटहादिनादया

स्वयं ह्यजिह्मेदनया ऽमरावती ॥ ६ ॥

वर्णाधिप एलवटो यदृच्छया स्वेच्छया अनेकदेशेभ्य आहता आनीता ये
वस्तुसञ्चयाः स्वाद्यदृश्यद्रव्यनिवहास्तैः करणभूतैस्तां महेश्वरीं राजेश्वरीं
मुनिं चिरेण विनोदयन् आनन्दयन्सन् स्वयं तस्या दोहदस्येच्छायाः ।
अयं इच्छा वाच्यपि अन्तर्वर्तीच्छायामेव प्रयुज्यते [दोहदोगर्भलक्षणो
अभिलाषे तथा गर्भे इति हैमः] पूरणं परिपूर्तिं व्यधादकार्षीत् ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि उससमय राजाएलवटने स्वेच्छासे बहुतदेशोंसे
भंगायेहुए स्वाद्यदृश्य वस्तुओंसे चिरकालतक राजेश्वरीको आनन्दितकर आपही
उनकी इच्छाको पूर्ण किया ॥ २ ॥

सएलवटोऽधिपतिर्नृपेश्वरीं

प्रसन्नतां प्रापयदाशु तां यथा ।

मृदूक्तिभिर्नीतियुतैस्तथैव सः

प्रजामनांस्यात्मगुणैररञ्जयत् ॥ ३ ॥

टी०—स इति । सोऽधिपतिरेलवट आशु शीघ्रं यथा तां नृपेश्वरीं
राजेशीं प्रसन्नतां आनन्दभावं प्रापयदगमयत् स एलवटस्तथा एव
मृदूक्तिभिर्नम्रवचनैः तथा नीतियुतैर्नयोपेतैरात्मगुणैर्निजसद्गुणै-
रपीति शेषः प्रजामनांसि प्रकृतिमानसानि अरञ्जयत् सानुरागाण्यकरो-
दिति भावः ॥

भा०—उसराजाएलवटने जिसवरह राजेश्वरीको प्रसन्न किया उसीतरह उसने
नम्रवचनोंसे तथा न्याययुक्त अपने सद्गुणोंसे भी प्रजाके चित्तोंको
अनुरजन किया ॥ ३ ॥

महीयुगेभेन्दुमिते शके तदा

शुभेऽह्नि सुस्थानगताखिलग्रहे ।

नृपाधिपा सर्व्वमुलक्षणैर्युत-

मसोष्ट सूनुं समये सुखस्थिता ॥ ४ ॥

वलक्षपक्षे स्वकलाविवर्धनैः

क्रमाद्यथा बालशशी जनप्रियः ॥ ८ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं कुसुमायुधः स्मरस्तद्वदाकृतिः स्वरूपं यस्यैवंविधः कुमारः बलक्षपक्षे शुक्लपक्षे क्रमात् क्रमशः स्वकलानां निजांशानांविवर्धनैरेधनैर्जनप्रियो बालशशी यथा बालेन्दुरिव दिने दिने दिवसे दिवसे “नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनम् ” स्वस्य अवयवैरङ्गैः अवर्धत वृद्धिमगमत् ॥

भा०— अनन्तर कामस्वरूप वह कुमार शृङ्गपक्षमें क्रमसे अपनी कलाओंकी पूर्तिसे लोकाप्रिय बालचन्द्रमाकी तरह प्रतिदिन अपने अङ्गोंसे वृद्धिको प्राप्त हुआ ॥ ८ ॥

स बाललीलाभिरहर्निशं तदा

सुखश्रवैर्मञ्जुलजल्पितादिभिः ।

तथैव धात्र्यञ्चितवस्तुयाचनैः

प्रणामवाक्यैः पितरावनन्दयत् ॥ ९ ॥

टी०—स इति । तदा तस्मिन्समये स कुमारो ऽहर्निशं रात्रिन्दिवं बाललीलाभिः शिशुक्रीडाभिः तथा सुखश्रवैः आनन्ददायकाकर्णनैर्मञ्जुलजल्पितादिभिर्मनोहरालापदिभिः तथा एव धात्र्या अञ्चितं प्रार्थितं यद्वस्तु तस्य याचनैर्मार्गणैः (धात्री बालकमुखेन तत्पित्रोः सकाशादीप्सितं वस्तु याचते) तथा प्रणामवाक्यैः प्रणतिवचनैः पितरौ मातापितरौ अनन्दयत् असुखयत् । केचिच्चपत्कारितया वत्सलं च रसंविदुरिति नियमात् अत्र बालक आलम्बनविभावः तद्वाल्यावस्थासमय उद्दीपनविभावः मञ्जुलालापप्रणतिवस्तुयाचनादयो ऽनुभावाः मोहचपलतत्सुक्यादयो व्यभिचारिभावाः प्रेमस्थायिभावः तज्ज्ञे सामाजिके वत्सलरसनिष्पत्तिः ॥

भा०—उससमय उसबालकने रातदिन अपनी बालक्रीडाओंसे तथा सुखदेने

टी०—अथोऽति । अथोऽनन्तरं हीति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये
अमरावती इन्द्रपुरी मृदङ्गानां मुरजानां भेरीणां वृहदुन्डुभीनां पटहादी-
नां दुन्दुभ्याकाराल्पवद्यादीनां नादो यस्यां तथाविधया तथा तडितः
सौदामिन्या याः सुदीपावलयः प्रदीपपंक्तयस्तासां संघानां मालायस्या
तादृश्या अनया नन्दनसंज्ञया पुरा नगर्या कारणभूतया स्वयं अजिहेत्
लज्जितावभूव ॥

भा०—अनन्तर यह प्रसिद्ध है कि उससमय मृदङ्ग और बड़े बड़े नक्कारे
बंगरहोंके शब्दयुक्त तथा विद्युद्दीपावली समुदायविशिष्ट इस नन्दननामक पुगीसे
इन्द्रपुरी आपही लज्जायुक्तहोगई ॥ ६ ॥

स एल्वटों नृपतिः प्रियाज्ञया
सहान्यपुंभिः क्षितिपैश्च सम्मतम् ।
तदैव मातामहसंज्ञयात्मजं
मुदैडवर्ड हि चकार नामतः ॥ ७ ॥

टी०—स इति । हीति निश्चयेन तदा एव स नृपतिरेल्वटों मुदा हर्षेण
प्रियाज्ञया राजेश्वर्यनुज्ञया अन्यपुंभिरपरैर्मन्यलोकैः सह क्षितिपै राज-
भिः सम्मतं अभीष्टं मातामहस्य अर्भकस्य मातामहस्यैडवर्डस्येत्यर्थः संज्ञया
आख्यया आत्मजं तनयं नामतोनाम्ना “सार्वविभक्तिकस्तसिल् प्रत्ययः”
एडवर्ड चकार ॥

भा०—यहवात प्रसिद्ध है कि उसीसमय राजाएल्वटने हर्षसे राजेश्वरीकी
आज्ञानुसार सब मान्यपुरुषोंके साथ सब राजाओंका सम्मत बालकके मातामहके
अभिधानसे पुत्रका एडवर्डनाम करके रक्खा ॥ ७ ॥

ततः कुमारः कुसुमायुधाकृति-
दिने दिने स्वावयवैरवर्धत ।

भा०—अनन्तर भी उससमय महारानीने योग्यपुरुषोंसे धर्मशास्त्रको तथा सम्यग्ज्ञानविधायक सुनीतिकोंभी प्रतिदिन कुमारको पढ़ाया ॥ ११ ॥

ततो महेशी नयमार्गगामिनी
कुमारकं वेल्सनृपं जगाद सा ।
अनेकशस्त्रागमशिक्षयाञ्चितो—

ऽभवत्कुमारो युवराजसंज्ञकः ॥ १२ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं नयमार्गगामिनी नीतिमार्गानुसरणप्रवृत्ता सा महेशी राजेश्वरी कुमारकं वेल्सनृपं वेल्सदेशाधिपं जगाद प्रोवाच अनेके ये शस्त्रागमाः शस्त्रविद्यास्तैषां या शिक्षा बोधनं तयाञ्चितः श्लाघ्यः प्राप्तो वा कुमारो युवराजसंज्ञको युवराजोपनामयुक्तोऽभवत् ॥

भा०—अनन्तर नीतिमार्गगामिनी उस राजेश्वरीने कुमारको वेल्सदेशाधिपति (प्रन्सआफ् वेल्स्) करके कहा अनेक शस्त्रविद्याओंका जाननेवाला कुमार युवराजकरके कहा गया ॥ १२ ॥

अथापि वीरप्रसवा नृपेश्वरी
प्रजाः परित्रातुममन्दविक्रमम् ।
सुतं द्वितीयं सुषुवे शुभे ऽहनि
पृथेव भीमं भयदायकं द्विषाम् ॥ १३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरपि वीराणां प्रसव उत्पत्तिर्यस्या एवंविधा नृपेश्वरी प्रजाः प्रकृतीः परित्रातुं रक्षितुं शुभे ऽहनि सुदिवसे अमन्दविक्रमं प्रबलपराक्रमविशिष्टं द्वितीयं सुतं तनयं पृथा कुन्ती द्विषां शत्रूणां भयदायकं भीतिप्रदं भीमपिव वृकोदरं यथा सुषुवे उदपादयत् ॥

भा०—अनन्तर भी वीरोत्पदिका उस राजेश्वरीने प्रजाकी रक्षाकेलिये बड़ेपराक्रमी द्वितीय पुत्रकोभी कुन्तीने शत्रुओंको भय देनेवाले भीमसेनको जैसा उत्पन्न किया ॥ १३ ॥

वाले मनोहर खलद्वाक्योंसे और धाऊके चाहेहुए वस्तुके मांगनेसे तथा प्रणाम वचनोंसेभी अपने मातापिताओंको बड़ा आनन्दितकिया ॥ ९ ॥

अथो महेशी निखिलार्थवेदिभिः

सुवंशजैः पाठनकर्मकोविदैः ।

धियावरिष्ठैर्मनुजैः कुमारकं

लिपिग्रहं स्वल्पदिनेष्वशिक्षयत् ॥ १० ॥

टी०—अथो इति । अथोऽनन्तरं महेशी राजेश्वरी निखिलार्थवेदिभिः समस्तार्थज्ञातृभिः तथा पाठनकर्मणे कोविदैः प्रवीणैर्धिया बुद्ध्या वरिष्ठैः श्रेष्ठैः एवंविधैर्मनुजैः स्वल्पदिनेषु कतिपयदिवसेषु एव कुमारकं “अनुकम्पायां कन् प्रत्ययः” लिपिग्रहं लेखनादिकार्योपादानं अशिक्षयदबोधयत् “शिक्षन् विद्योपादाने भ्वादेश्चोर्णिच लङि रूपम्” ॥

भा०—अनन्तर राजेश्वरीने समग्रार्थजाननेवाले सुकुलोत्पन्न पढ़ानेमें चतुर और बुद्धिसे श्रेष्ठ मनुष्योंसे कुमारको लेखनादिकार्य धोड़ेहीदिनों में सिखा दिया ॥ १० ॥

ततश्च धर्म्मगममाप्तपूरूपै-

स्तथा सुनीतिं प्रतिपत्तिहेतुकाम् ।

अनेकशः शिल्पिकलाश्च नित्यशः

कुमारकं सैव तदाध्यजीगपत् ॥ ११ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं च तदा सा एव राजेश्वरी आप्तपूरूपैर्योग्यपूरूपैः कुमारकं धर्म्मगमं स्मृतिशास्त्रं तथा प्रतिपत्तिहेतुकां सम्यग्ज्ञानबीजं सुनीतिं राजनीतिं तथा अनेकशः “बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति शस्प्रत्ययः” बहुशः शिल्पिकलाः कृषिकर्मादीनि च नित्यशः प्रतिदिनं अध्यजीगपत् “खौचसँश्चडोः इडो गाङ् वास्यात्” अद्यापिपत् ॥

निजाधिपं फ्रान्सजनाः पराङ्मुखा
निपोलियन्भूपतिरक्षणेन ते ।
निवार्य पीठान्नयमार्गविच्युतं
स्वतन्त्रराज्यं व्यदधुश्चिरं तदा ॥ १६ ॥

टी०—निजेति । ते फ्रान्सजनाः पराङ्मुखाः विमुखाः सन्तः नयमार्गात्
नीतिवर्त्मनः विच्युतं पृथग्भूतं निजाधिपं लुयिनं राजानं पीठाद्राज्यासनात्
निवार्य दूरीकृत्य तदा तस्मिन्समये निपोलियन्नामकस्य परभूपतेः रक्ष-
णेन चिरं बहुकालपर्यन्तं स्वतन्त्रराज्यं स्वाधीनराज्यं व्यदधुः कुर्वन् ॥

भा०—उन फ्रान्सके लोगोंने विमुख होकर अन्यायमें तत्पर अपने लुथीनामक
राजाको राज्यासनसे दूरकर उससमय किसी दूसरे निपोलियन्नामक राजाकी
सहायता से चिरकाजतक स्वतन्त्र राज्यकरने लगे ॥ १६ ॥

अथौष्ट्रियायामिटिलौ तथैव तत्
प्रुसीयिकायां पुरि पार्लिमेण्टकम् ।
सदो हि तत्रत्यजना यदृच्छया
विधाय ते निर्विविशुः सुखं महत् ॥ १७ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं हीति निश्चयेन औष्ट्रियायां इटिलौ
तथैव प्रुसीयिकायांनाम पुरि ते प्रसिद्धे स्वतन्त्रजनास्तत्तद्देशीया लोका
यदृच्छया स्वेच्छया तत्प्रसिद्धं पार्लिमेण्टकंनाम सद आस्थानं विधाय
कृत्वा महत्सुखं निर्विविशुरभुञ्जन् ॥

भा०—अनन्तर यह बात प्रसिद्ध है कि औष्ट्रिया इटिलि और प्रुसीयामें वहां
के प्रसिद्ध लोगोंने प्रख्यात पार्लिमेण्ट सभाको स्वेच्छासे स्थापन कर बड़ा सुख
भोग किया ॥ १७ ॥

1. France. 2. Napoleon (Louis). 3. Austria.
4. Italy. 5. Prussia. 6. Parliament.

ततो द्वितीयस्तनयोऽपि बुद्धिमान्

सुशिक्षितानेकविधागमस्तया ।

प्रजामुरक्षार्थमनन्यमेधया

स्विडिन्वरा भूमिपतिर्व्यधायि सः ॥ १४ ॥

टी०—तन इति । ततोऽनन्तरं अनन्यमेधया अतुलितधरणाया तया नन्दनेश्या बुद्धिमान् अतएव सुशिक्षिता अधीता अनेकविधागमा बहु-शास्त्राणि येन एवंविधः स द्वितीयस्तनयोऽपि प्रजायाः प्रकृतेः सुरक्षार्थं सुपरित्रागार्थं शोभनाय इडिन्वरादेशस्तस्य भूमिपतिः इडिन्वरादेशाधिपतिर्व्यधायि “कर्मणि लुङ्” आक्रियत ॥

भा०—अनन्तरं वह निश्चयहै कि अस मान्यबुद्धिवाली उस महारानीने बड़ा चतुर अनएव ओक शास्त्र ज्ञाननेवाला वह द्वितीयपुत्रभी प्रजाकी रक्षाके लिये इडिन्वरा का राजा (ड्यूक आफ् इडिन्वरा) बनाया ॥ १४ ॥

अथो गजाब्धीभमहीमिते शके

युरूपदेशाधिनिवासिनो जनाः ।

अनेककार्यैरसमञ्जसैस्तदा

दिवानिश्ं खेदयुता अत्रोभवुः ॥ १५ ॥

टी०—अथो इति । अथोऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये गजाब्धीभमही-मिते अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके युरूपदेशं अधिनिवसन्तीति ते जना असमञ्जसैरयोग्यैः अनेककार्यैः दिवानिश्ं अहर्निश्ं खेदयुताः स्विन्ना अत्रोभवुः “यङ्लुकि लङि जुमि चेति गुणे रूपम्” अतिशयेनवभूवुः ॥

भा०—अनन्तर उससमय १८४८ ईसवीमें युरूपदेशके रहनेवाले लोग अयोग्य अनेक कामोंके रातदिन बड़े खेदयुक्त होगये ॥ १५ ॥

यत्तसे स्वतन्त्रराज्यको दूरकर आप फ्रान्सदेशका राजा होगया क्योंकि पृथ्वीमें पु-
रुषार्थयुक्त पुरुषको दुःख कहां है ॥ १९ ॥

निकोलसनामा रशियामहीपतिः

स्वरक्षणे टर्किनिवासिनो भटान् ।

इयेष तान् क्रैष्टजनान्स्वगौरवात्

तदैग्लिशार्ष्टकिजनाश्च नो ममुः ॥ २० ॥

टी०—निकोलसेति । निकोलसनामा रशियादेशस्य महीपतिर्भूपः
स्वरक्षणे निजावनविषये टर्किनिवासिनष्टर्किदेशीयान् भटान् वीरांस्ता-
न्प्रसिद्धान् क्रैष्टजनान् स्वगौरवात् निजगर्वात् इयेष चक्रात् ऐग्लि-
शार्ष्टकिजनाश्च तत्कार्यं नो ममुर्नाङ्गीचक्रिरे ॥

भा०—निकोलसनामक रशियादेशाधिपतिने अपनी रक्ष के लिये बड़े वीर उन
टर्किनिवासी क्रैष्टलोगोंको अहङ्कारसे चाहा परन्तु ऐग्लिशलोगोंने और टर्कि
लोगोंने यह बात स्वीकार न की ॥ २० ॥

तदैव ते टर्किनिवासिपुरुषा

विभीषयैव रशियामहीपतेः ।

सहायतामिग्लिशवासिनां नृणां

ययाचिरे फ्रान्सनिवासिनां तथा ॥ २१ ॥

टी०—तदेति । तदा एव तस्मिन्समय एव ते टर्किनिवासिनः पुरुषा
रशियामहीपतेः एवमित्थं विभीषया भयदानेच्छया इंग्लिशवासिनां
जनानां तथा फ्रान्सनिवासिनां नृणां मनुजानां सहायतां ययाचिरे अर्थ-
याचक्रिरे ॥

1. Nicholas. 2. Russia. 3. Turks. 4. Christians.
5. Turks. 6. Russia.

अथापि चार्टिष्टजनास्तदंग्लिशे
स्वसम्मतान् पणिनयमान् समन्ततः ।
हठान् नृपां ग्राहयितुं कृतोद्यमाः
परस्परं द्वेषमयुः शमेतरे ॥ १८ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि तदा तस्मिन्समये इंग्लिशे देशे शमे-
तरे शान्तिरहितः चार्टिष्टजना नियमनिवेदकाः पुरुषाः स्वसंमतान् स्वा-
भीष्टान् पट्ट नियमान् पूर्वोक्तान् संश्रवान् हठाद् बलात् नृपां राजेश्वरीं
ग्राहयितुं स्वीकारयितुं कृतोद्यमा विहितोद्योगाः सन्तः समन्ततोऽभितः
परस्परं अन्येऽन्यं द्वेषं अयुः प्रायुः ॥

भा०—अनन्तर उससमय इंग्लिशदेशमें शान्तिरहित नियमनिवेदक लोग अ-
पने संमतपूर्वोक्त [सत्रांग रानाको राज्यकार्यमें समतिदेवें, देश पृथक् २
जिशाओंमें विभक्त होजाय इत्यादि] अष्टमसर्गमें कहेहुए छः नियमोंको हठसे राजे-
श्वरीको स्वीकार करानेके लिये विहितोद्योग होकर सब तरफसे परस्पर द्वेषको
प्राप्त होगये ॥ १८ ॥

ततः कियत्स्वेव दिनेषु दोर्वलः
स्वतन्त्रराज्यं विनिवर्त्य यत्नतः ।
निपोलियन् फ्रान्सजनाधिपो ऽभवत्
सुपौरुषाढ्याय कुतो ऽसुखं भुवि ॥ १९ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं कियत्सु एव दिनेषु दोर्वलो बाहुबलो-
पयुक्तो निपोलियन्नामा कश्चित्पुरुषो यत्रतः स्वतन्त्रराज्यं विनिवर्त्य
व्यपोह्य फ्रान्सजनाधिपः फ्रान्सेश्वरो ऽभवत् भुवि धरायां सुपौरुषाढ्याय
असुखं दुःखं कुतो भवति अपितु कस्मादपि नास्तीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर कितनेही दिनोंमें बाहुबलशाली निपोलियन्नामक पुरुष

भा०—अनन्तर निरंकुश तथा सेनायुक्त निकोलसनामक रशिया के राजाने संग्राममें टर्किवालोंके नौसमुदायको हरलिया क्योंकि बल्युक्त पुरुष धृष्टताको करता है ॥ २३ ॥

ततः परं टर्किनिवासिमानवा
जवादुपाल्मानदि शत्रुभिः सह ।
नियुव्य चैतान् रशियाधिवासिनो
विजिग्यिरे संगरदीक्षितास्तदा ॥ २४ ॥

टी०—तत इति । ततः परं अनन्तरं तदा तस्मिन्समये टर्किनिवासिमानवा जवात् वेगात् अल्मानद्याःसमीपं इति उपाल्मानदि “अव्ययं विभक्तिस्मीपेत्यादिना अव्ययीभक्त्वाः समसः” शत्रुभिः सह नियुव्य संप्रहृत्य च संगरदीक्षितान् युद्धेकृतसंकल्पान् रशियाधिवासिनो रशियादेशीयान् ताल्लोकान् विजिग्यिरे व्यजयन्त ॥

भा०—अनन्तर उससमय टर्किनिवासीलोगोंने बंडेभेगसे अल्मानदीके समीप शत्रुओंके साथ लड़ाईकर युद्धमें कृतसंकल्प उन रशियाकेलोगोंको जीतलिया ॥ २४ ॥

अथापि ते टर्किनिवासिनो भटा
बलेन सीवाष्टुपुलं स्थलं महत् ।
विरोधिनां जगृहुरात्तविक्रमाः
फलं लभन्ते सुयशो महीतले ॥ २५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि ते प्रसिद्ध टर्किनिवासिनो भटा वीरा बलेन स्वौजसा विरोधिनां महत् सीवाष्टुपुलं नाम स्थलं स्थानविशेषं जगृहुराददिरे आत्तविक्रमा गृहीतपराक्रमाः पुरुषा महीतले पृथ्व्यां सुयशः फलं लभन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः न्तरेण समर्थ्यते ॥

1. Turkey. 2. Alma (River). 3. Russia. 4. Sebastopol.

भा०—उसीसमय टर्किकेलोगोंने रशियाके राजाकी इसतरहकी विभीषसे
ऐंग्लिशलोगोंकी तथा फ्रान्सदेशीलोगोंकी सहायताको मांगा ॥ २१ ॥

ततो ऽखिलाष्टर्किनिवासिनो जनाः

सहायतां प्राप्य तदाहितास्तदा ।

युयुत्सवस्ते रशियाजनैः सम—

मकार्पुराजिं क्रिमियाभिधानिकाम् ॥ २२ ॥

टी०—तत इति । ततो ऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये अखिलास्ते टर्किनि-
वासिनो जनाः तदाहितां ऐंग्लिशफ्रान्सीयलोकप्रदत्तां सहायतां साहाय्यं
प्राप्य लब्ध्वा अतएव युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः सन्तः रशियाजनैः समं
सार्धं क्रिमियाभिधानिकां क्रिमियाख्यां आजिं संग्रामं अकार्पुर्व्यदधुः ॥

भा०—अनन्तर उससमय संपूर्ण उन टर्किनिवासीलोगोंने ऐंग्लिश और
फ्रान्सीयलोगोंकी दीहुई सहायताको पाकर अतएव युद्धकरनेमें उद्यत होकर रशिया
के लोगोके साथ क्रिमियानामक संग्राम किया ॥ २२ ॥

अथो निकोल्सो ध्वजिनीसमावृतो

महाहवे टर्किनिवासिनां नृणाम् ।

जहार नौसंधमनन्यशासनो

बलोपयुक्तो विदधाति साहसम् ॥ २३ ॥

टी०—अथो इति । अथोऽनन्तरं अनन्यशासनो निरंकुशो ध्वजिनी
समावृतो बाहिनीयुक्तो निकोलसोनाम रशियाभूषः महाहवे संग्रामे टर्कि-
निवासिनां टर्किदेशीलानां नृणां नौसंधं त्रीसमुदायं जहार अपाहरद् ब-
लेन उपयुक्तः पुरुष इति शेषः साहसं धाष्ट्र्यं [साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि
अविमृश्यकृतौ धाष्ट्र्यं इति हर्मः] विदधाति करोतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

अँग्लिशानां पृतना बुभुक्षया
न्यपीड्यतान्धोऽनुपलब्धिकारणात् ।

तदा नृपेशी करुणार्द्रमानसा

भट्टाजगौप्सीदशनादिवस्तुभिः ॥ २८ ॥

टी०—अर्थेति । अथानन्तरं अँग्लिशानां पृतना सेना अन्धसोऽन्ध-
स्य याऽनुपलब्धिप्राप्तिस्त्कारणाद्धेतोः बुभुक्षया नुधा न्यपीड्यत अ-
बाध्यत तदा तस्मिन्समये करुणार्द्रमानसा दयार्द्रहृदया नृपेशी राजेश्वरी
अशनादिवस्तुभिः भोजनप्रमृतिभिर्भट्टान् वीरान् अगौप्सीद ररत्त ॥

भा०—अनन्तरं अँग्लिशलोगोंकी सेना उनकी अप्राप्तिरूप हेतुसे बुभुक्षासे
पीडित होगई उससमय दयायुक्त महारानीने भोजनादिकोंसे उन मांमामिकर्तारोंकी
रक्षाकी ॥ २८ ॥

रसेषुनागेन्दुमिते शकेऽरयः

पराजितास्ते रशियाधिवासिनः ।

ययुः शरण्यां शरणं नृपेश्वरीं

मनोऽर्थसिद्धिप्रदपादपङ्कजाम् ॥ २९ ॥

टी०—रसेति । रसेषुनागेन्दुमिते पराजितास्ते रशियाधिवासिनोऽरयः मनसो याऽर्थसि-
द्धिप्रदं पादपङ्कजं चरणकमलं यस्या एवंविधां शरण्यां रक्षित्रीं नृ-
पेश्वरीं राजेश्वरीं शरणं गोपनभावं ययुः प्रापुः ॥
भा०—१८९६ ईसवीमें जीतेहुए वे रशियाके शत्रु मनोऽभिलषित फलदेनेवाली
तथा रक्षाकरनेमें निपुण राजेश्वरीके शरणको प्राप्तहुए ॥ २९ ॥

प्रशान्तकोपानलवर्चिषाबुभो

विपक्षसंघौ नरपालिकाज्ञया ।

भा०—अनन्तरभी उन टर्किनिवासी वीरोंने बड़ेबलसे शत्रुओंका सांवाण्ट-
पुटनामक किसी बड़ेस्थलको आक्रमण कर दिया क्योंकि पराक्रमशील पुरुष धरा-
तलमें मुयशक्तको पाते हैं ॥ २५ ॥

विचिन्तयन्तः स्वपराभवं परैः

पुनः सरोषा रशियाधिवासिनः ।

उपेत्य ते चैन्करमैनभूस्थले-

ऽरिभिः समं जन्यमकुर्वन्तान्तिमम् ॥ २६ ॥

टी०—विचिन्तेति । परैः शत्रुभिः स्वपराभवं आत्मापमानं विचिन्त-
यन्तो विचारयन्तः अतएव सरोषाः क्रोधसहितास्ते पूर्वोक्ता रशियाधिवा-
सिनः पुरुषाः इन्करमैनं नाम या भूस्तत्स्थले तत्प्रदेशे उपेत्याधिगम्य च
पुनर्भूयोऽरिभिर्वैरिभिः समं सार्धं अन्तिमं चरणं जन्यं युद्धं अकुर्वन्त व्यधुः ॥

भा०—अरियोसे अपने पराभव हो विचारतेहुए अतएव क्रोधयुक्त उन रशि-
यावासी लोगोंने इन्करमैनभूप्रदेशमें जाकर फिर शत्रुओंके साथ अन्तिम युद्ध
किया ॥ २६ ॥

तदापि तैष्टर्किनिवासिपूरुषै-

विपक्षवीरक्षतजप्रवाहिभिः ।

अतल्पदोर्दण्डवलोपशोभिभि-

विजिग्यिरे ते रशियानिवासिनः ॥ २७ ॥

टी०—तदेति । तदापि अनल्पं महत् यद्दोर्दण्डवलं भुजवलं तेनोप-
शोभन्ते तथाविधैः विपक्षवीराणां क्षतजं रुधिरं प्रवाहयन्तीति तादृशै-
स्तैष्टर्किनिवासिपूरुषैर्निर्देशीयैर्भटैः ते पूर्वोक्ता रशियानिवासिनो लोका
विजिग्यिरे व्यजीयन्त “कर्मणि लिट्” ॥

भा०—उससमयभी बड़ेबाहुबलशाली और शत्रुओंके रुधिरको बहावनेवाले
उन टर्किदेशीय वीरोंसे वे पूर्वोक्त रशियाके लोग जीतगये ॥ २७ ॥

तृतीयसूनुं शुभलक्षणाञ्चितं

प्रजाहिताया जनयज्जनप्रिया ॥ ३२ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरपि जनप्रिया लोकप्रेमपात्रं सती पति-
व्रता राजभिः सुपूजिता समभ्यर्चिता सा राजेश्वरी शुभलक्षणाञ्चितं
सम्यगलक्ष्मण्युतं वीररसाभिपूरितं महारथं युद्धाभियोगे इति निपुणं
तृतीयसूनुं प्रजाहिताय लोकमुत्वाय अजनयदुदपादयत् ॥

भा०—अनन्तर सबलोगोंकी प्रिय पतिव्रता उस महारानीने वीररसपरिपूर्ण
युद्धक्रियाकुशल अच्छेलक्षणोंसेयुक्त तृतीय पुत्रको लोगोंके सुखके लिये उ-
त्पन्न किया ॥ ३२ ॥

ततस्तृतीयोऽपि कुमारकस्तदा

सहान्यपुम्भिः शुशियानृपादिभिः ।

नरेन्द्रसंसेवितपादयाऽनया

कनाटदेशाधिपतिर्व्यधीयत ॥ ३३ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये नरेन्द्रैः संसेवितौ
पादौ यस्या एवंविधयाऽनया नृपेश्या शुशियानृपादिभिः शुशियादेश-
भूपतिप्रभृतिभिः अन्यपुम्भिः सह तृतीयः कुमारकोऽपि कनाटदेशाधिप-
तिः कनाटभूपो व्यधीयत “कर्मणि लङ्” चक्रे ॥

भा०—अनन्तर उससमय राजसेवितचरणवाली उस महारानीने शुशियाके
राजावगैरह और पुरुषोंके साथ अपने तृतीयपुत्रकोभी कनाटदेशका राजा (डचूक
आक्कनाट) बनाया ॥ ३३ ॥

अथ सकलधरायां गीयमानार्यकीर्तिः

प्रशमितनिखिलारिर्दीनसम्पालनार्था ।

कृततयनसुशिक्षा नन्दनेशी यथेष्ट -

महरहरतिसौख्यं प्राप राज्योपयुक्तम् ॥ ३४ ॥

प्रचक्रुः सन्धिमभव्यवारणं

पुनर्भोजगमुर्विषयान्स्वकाञ्जनाः ॥ ३० ॥

टी०—प्रशान्तेति । प्रशान्ता निर्गता कोपानलस्य क्रोधवहेर्वर्चिर्ज्वाला ययोस्तुभौ विपक्षसंधौ शत्रुनिवहौ ; नरपालिकाया राजेश्वर्या आतया अनुशासनेन अभव्यवारणं अमङ्गलघ्नपोहनकारणं सन्धि मैत्री प्रचक्रुस्कार्ष्णं जना योद्धारः पुनर्भूयः स्वकान् विषयान् देशान् निज-भुर्ययुः ॥

भा०—ज्ञानक्रोधघाते दोनों शत्रुसमुदाय महारानीकी आज्ञासे अमङ्गल दूर-करनेवाली मैत्रीको प्राप्तहोगये और फिर योद्धालोग अपने अपने देशोंको चन्दगये ॥ ३० ॥

यतः प्रशान्तिः सकले धरातले—

ऽभवत्तया लोकसुखैककार्यया ।

समग्रदेशेषु सुभिक्षमङ्गमं

वभूव तस्यां नयचक्षुषि प्रभो ॥ ३१ ॥

टी०—यत इति । यतो यस्मात्कारणात् लोकानां यत्सुखं तदेवैकं कार्यं यस्या एवंविधया तथा सकले संप्रदे धरातले प्रशान्तिः उपद्रवराहित्यं अभवद् अजायत तथा नयचक्षुषि नीतिनयनविशिष्टायां तस्यां राजेश्वर्या प्रभौ स्वामिन्यां सत्यां समग्रदेशेषु अखिलविषयेषु सुभिक्षं अन्नप्राप्त्यर्थं अङ्गमं क्लान्तिरहितं यथा भवति तथा वभूव ॥

भा०—जिस सन्धिकारणसे कि लोगोंके सुखको चाहनेवाली उस महारानीसे मारी पृथ्वीमें उपद्रवशान्ति होगई नीतिनेत्रवाली उस विकटोरियाके स्वामिनी होनेपर सारे देशमें अन्न अच्छा हुआ ॥ ३१ ॥

अथापि सा राजसुपूजिता सती

महारथं वीररसाभिपूरितम् ।

एकादशः सर्गः ॥

अथ लोकपरित्राणकृतजन्मपरिग्रहा ।

रराज नरराजेशी विहितेन्द्रियनिग्रहा ॥ १ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं लोकानां परित्राणं रत्नं तस्मै कृतो जन्मनः परिग्रहो धारणं यथा तथा विहितेन्द्रियाणां निग्रहो दमनं यथा एवंविधा नरराजानां भूपतीनां ईशी स्वामिनी विकशेरिया रराज शुशुभे ।

अत्र पादभागाभ्यासेषु द्विपादान्तभागस्य चतुर्थपादान्तभागयमने सं-
दष्टकं नाम यमकम् ॥

भा०—अनन्तरं लोकपरित्राणार्थं कृतशरीरधरणवाली जितेन्द्रिय राजेश्वरी सुशोभितहुई ॥ १ ॥

अध्यापयन्ती तनयान् विद्यामान्वीक्षिकीं तथा ।

अध्याप मानैकरसा सुयशो नन्दनेश्वरी ॥ २ ॥

टी०—अध्यापेति । मानः सन्मानश्चैको रसो यस्या एवंविधा सा न-
न्दनेश्वरी तनयान् पुत्रान् आन्वीक्षिकीं अनु आकर्षणोत्तरं ईक्षणं परि-
क्षणं इति आन्वीक्षा सा एवप्रयोजनं यस्या “ प्रयोजनमिति ठक् ठस्थेक
इति इकादेशः ” एवंविधां विद्यां अध्यापयन्ती पाठयन्ती सती सुयशः
शुभकीर्तिं अध्याप प्राप्तेत् । अत्र प्रथमपादस्थ तृतीयपादेयमने संदंशना-
यमकं यमकम् ॥

भा०—सन्मानको चाहनेवाली उसनन्दनेश्वरीने पुत्रोंको दण्डादिक विचार
विद्याको पढ़ाकर अच्छा यश प्राप्त किया ॥ २ ॥

ततो ऽधिकारिपुरुषान् राज्यसंस्थापनाय सा ।

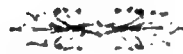
प्रायुङ्क्त भारते वीरै राज्यसम्भ्रान्तिकैः सह ॥ ३ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं प्रशमिता निखिला अरयो यया एवंवि-
धा दीनानां दुर्वलानां सम्भालनं सम्यक्पोषणं एवार्थोयस्या अतएव
मकुलधरायां समग्रपृथ्व्यां गीयमाना अनुरागेणोच्चार्यमाणा आर्या
श्रेष्ठा वीतिर्त्यस्याः तथा कृता तनयानां सुशिक्षा शुभानुशासनं यया एवं-
विधा नन्दनेशी राजेश्वरी यथेष्टं यथाभिलषितं यथा भवति तथा राज्यो-
पयुक्तं राज्यसम्बन्धि अतिसौख्यं बृहदानन्दं प्राप उपागमत् ॥

भा०—अनन्तरं मत्र आर्योंकी दमनकरनेवाली तथा दीनलोगोंकी प्रतिपा-
लक अतएव समग्रपृथ्वीमें प्रशंसितयशवाली महारानी अपने सब पुत्रोंको सुशि-
क्षितकर यथाभिलषित राज्यसम्बन्धि महत्सौख्यको प्राप्तहुई ॥ ३४ ॥

इति उर्वीदत्तकृती एडवर्डवंशे महाकाव्ये राजेश्वरीकुमारजन्मोत्सव
वर्णननाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

भा० — उस समय १८१७ ईसवीमें ऐंग्लिश लोगोंने गौकी चर्चीसे अनुत्ति
अन्यत्र (कर्तूस) को बनाया ॥ ६ ॥

यन्मुखं दशनैः शश्वदाकृत्य च वशान्वितम् ।

अजायत प्रयोगोऽस्य शत्रौ तत्क्रोधकारणम् ॥ ७ ॥

टी० — यन्मुखमिति । शश्वच्चिरन्तरं वशान्वितं यन्मुखं दशनैर्दन्तै-
राकृत्य विदार्य शत्रौ वैरिणि अस्यास्त्रविशेषस्य प्रयोगो हननप्रयोगो
ऽजायत तद्वृत्तं क्रोधकारणं आसीदिति शेषः ॥

भा० — निरन्तर चर्चीसे लिपटेहुए जिसके मुखको दांतोंसे काटकर शत्रुमें
इसअस्त्रका प्रयोग होतथा वही एक क्रोधकारण हुआ ॥ ७ ॥

अनेनास्मद्धर्मपथो विनश्यति न संशयः ।

मिषमेतत्समालम्ब्याकुप्यन् भारतसैनिकाः ॥ ८ ॥

टी० — अनेनेति । अनेन प्रकारेण अस्मद्धर्मपथः “ ऋक्पूरवधूपथा-
मानक्षे इति समासान्तोऽप्रत्ययः ” अस्माकं धर्मस्य मार्गो विनश्यति
नाशं प्रप्नोति अत्र संशयो नास्ति भारतसैनिका भारतीया योद्धारः एत-
न्मिषं निमित्तं समालम्ब्याङ्गीकृत्य अकुप्यन् ऐंग्लिशेभ्य इति शेषः ॥

भा० — इस बातसे हमारा धर्ममार्ग नष्टहोत है इस बातमें सन्देह नहीं भारत-
देशके सैनिकोंने इस बहानेको लेकर ऐंग्लिशोंके लिये कुपित होगये ॥ ८ ॥

(युग्मकम्)

ऐंग्लिशैरवधोदेशः स्वराज्ये विनियोजितः ।

स्वायत्तराज्यादिभ्रष्टः पुमान्याति कथं सुखम् ॥ ९ ॥

इति कोपानलः पूर्व तद्राजानां हृदि स्थितः ।

तदिह्निनिलं पश्चात् प्राप्यादेदीप्यत स्फुटम् ॥ १० ॥

टी० — ऐंग्लिशैरिति । ऐंग्लिशैरवधोनामदेशः स्वराज्ये निजायत्तदेशे

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं सा नृपेशी भारतेवर्षे राज्यसंस्थापनाय अधिकारिपुरुषान् अधिकृतान् लोकान् आजौ संग्रामे असम्भ्रान्तिकैः सम्भ्रमरहितैर्वीरैः सह प्रायुङ्क्त मेरयाञ्चक्रे । अत्र युक्पादयमकम्, द्वितीये च चतुर्थे च यमकं यत्र दृश्यते । युक्पादयमकं तत्तु विज्ञेयं कविपुङ्गवैरिति ॥

भा०—अनन्तरं महारानीने राज्यस्थितिकेलिये अधिकारीलोगोंको संग्राममें भ्रमरहित वीरोंके साथ भारतवर्षमें भेजा ॥ ३ ॥

भारतीयैः समं सैन्यैर्मण्डलेषु समन्ततः ।

भारती यतमानास्ते विचेरुः स्थितिकारणात् ॥ ४ ॥

टी०—भारतीति । तेऽधिकारिणः पुरुषा भारतीयैर्भारतवर्षीयैः सैन्यैः समं सार्धं भाच रतिश्च [स्युः प्रभारुगुरुचिस्त्वद्भा भारद्वाज्युतिदीप्तयः इत्यमरः] ते उभे यतमानाः साधयन्तः समन्तात् मण्डलेषु स्थितिकारणात् स्थित्यर्थं विचेरुः भ्रेमुः । अत्र अयुक्पादयमकम् ॥

भा०—दीप्ति और प्रीतिको यत्सहित बढ़ातेहुए वे अधिकारीलोग भारतीय मेनाओंके साथ चारोंतर्फ प्रत्येक जिलाओंमें स्थितिके कारण फिरनेलगे ॥ ४ ॥

हिन्दुधर्मविरुद्धन्तदिहगोमांसभक्षणम् ।

विदितं सर्व्वमनुजै रखिलेऽपि धरातले ॥ ५ ॥

टी०—हिन्द्विति । इह जगति सर्व्वमनुजैः अखिले धरातलेऽपि गोमांसभक्षणं हिन्दुधर्मेण विरुद्धं विपरीतं तत्सर्व्वं विदितं ज्ञातमस्ति ॥

भा०—इसजगत्में समग्र धरातलके बीच सबलोगोंको गोमांसभक्षण हिन्दुधर्मके विपरीत यह बात विदितहै ॥ ५ ॥

नगेपुनागेन्दुमिते शके चैग्लिशमानवाः ।

तदा गोवश्यालितमनलास्त्रं विनिर्ममुः ॥ ६ ॥

टी०—नगेति । तदा तस्मिन्समये नगेपुनागेन्दुमिते सप्तपञ्चाशदधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके ऐंग्लिशमानवाश्च गोवश्यालितं गोमेदसायुक्तं अनलास्त्रं अन्यत्रविशेषं विनिर्ममुः अग्रदधन् ॥

सेनापतीनामनया तिरश्चक्रे प्रबोधनम् ।

जनोऽपवादबधिरो न शृणोति महद्वचः ॥ १३ ॥

टी०—सैनेति । अनया सेनया सेनापतीनां प्रबोधनं उपदेशः तिर-
श्चक्रे ऽवज्ञे “ कर्मणि लिट् ” अपवादबधिरो जनो महद्वचः श्रेष्ठानां
वचनं न शृणोति नाकर्णयतीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—इस बिगड़ हुई सेनासे सेनापतियोंका समझाना तिरस्कारयुक्त किया
गया क्योंकि अपवादसे बधिरलोग बड़ोंके वचनको नहीं सुनता है ॥ १३ ॥

तदैव सेनापतयस्तदस्त्रं हि न्यवारयन् ।

तथा ऽप्यग्निं समुदीप्तं शमितुं कस्तमीश्वरः ॥ १४ ॥

टी०—तदेति । हीति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये एव सेनापतयस्तद-
वशान्वितं अस्त्रं न्यवारयन् दूरीचक्रुः तथापि समुदीप्तं उत्थितं तं क्रोधरूपं
अग्निं शमितुं शीतलं कर्तुं क ईश्वरः समर्थो बभूव न कोऽपीति भावः ॥

भा०—यह प्रसिद्ध है कि उसीसमय सेनापतियोंने उस अस्त्र (कार्तूस) को
दूर कर दिया तोभी प्रदीप्त उस क्रोधग्निको शान्त करनेको कौन समर्थ था ॥ १४ ॥

ततस्ते ऽवधदेशीया मिथ्यावादेन कोपितान् ।

भटानुद्द्योतयामासुर्निष्काशयितुमैग्लिशान् ॥ १५ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं अवधदेशीया लोका ऐंग्लिशान् नि-
ष्काशयितुं अपवादयितुं मिथ्यावादेन मृषापवादेन कोपितान् क्रोधितान्
भटान् योद्धुन् उद्द्योतयामासुः विप्रार्थं प्रवृत्तानकुर्वन्ति भावः ॥

भा०—अनन्तर उन अवधदेशीयलोगोंने ऐंग्लिशलोगोंको निकालनेके
लिये मिथ्यापवादसे क्रोधित भटोंको उद्द्योतन किया ॥ १५ ॥

मेरठालये पुरे पूर्वं प्रदीप्तक्रोधपावकाः ।

सैनिका द्राक् सैन्यपतीनाजघ्नुः कर्कशात्मकाः ॥ १६ ॥

विनियोजितो विमिश्रितोऽस्ति स्वायत्तराज्याद् विश्रष्टः परिच्युतः पुमान्
 कथं केन प्रकारेण सुखं याति इति तद्राजानां तद्देशीयभूपानां हृदि कोपा-
 नन्तः क्रोधवद्भिः पूर्वस्थित आसीदिति शेषः परचात्तदिद्वितानिलं ऐंग्लिश-
 चेष्टारूपवायुं प्राप्य लब्ध्वा स्फुटं प्रव्यक्तं अदेदीप्यत अतिशयेन प्रदीप्तो
 अभवत् ॥

भा०—ऐंग्लिशोंने अवधदेशको अपनेराज्यमें मिला लिया है क्योंकि स्वायत्त
 राज्यने भ्रष्टप्रणय किसतरह सुख पासकता है इसतरह पहिलेही उन अवधदेशीय
 राजाओंके हृदयमें क्रोधवद्भि स्थितथा पाँछे ऐंग्लिशलोगोंके चेष्टारूप वायुको पाकर
 प्रव्यक्त प्रदीप्त होगया ॥ ९। १० ॥

गोवशान्वितमखं तद्भाषितं हि मृषोदितम् ।

हीलरस्येतिहासेन स्पष्टमेतत्पुनिश्चितम् ॥ ११ ॥

टी०—गोवशेति । हीति निश्चयेन गोवशान्वितं गोपेदसायुक्तं अस्त्र-
 मस्ति तद्भाषितं वचनं मृषा मिथ्या उदितं गदितमासीदिति शेषः कुतः
 हीलरस्य एतदाख्यस्य पुरुषस्य इतिहासेन एतत्पूर्वोक्तं वचः स्पष्टं पु-
 निश्चितं बभूव ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि गौकाचर्वा से युक्त अस्त्र है यह कथन भूठथा
 क्योंकि हीलरके इतिहाससे यह बात स्पष्ट निश्चितहोगई ॥ ११ ॥

तेन मिथ्यापवादेन भारतीया पताकिनी ।

मनुजस्येव नियतिर्वभूव विमुखी तदा ॥ १२ ॥

टी०—तेनेति । तदा तस्मिन्समये तेन पूर्वोक्तेन मिथ्यापवादेन भार-
 तीया भारतदेशीया पताकिनी सेना मनुजस्य नियतिरिव भाग्यंयथा विमु-
 खी पराङ्मुखी बभूव ॥

भा०—उससमय उस मिथ्यापवादसे भारतीयसेना मनुष्यके भाग्यकीतरह
 विमुखहोगई ॥ १२ ॥

भा०—उन वैरियोने जहां ऐंग्लिशलोगोंकी पायाथा वही मारदिया क्योंकि क्रोधपरवश धूर्तलोग इसलोकमें पापको नहीं देखते ॥ १९ ॥

राजवंशसमुत्पन्नं यावनं वृत्तिपालितम् ।

ते साम्राज्यपदे तत्रास्थापयँस्तं यदृच्छया ॥ २० ॥

टी०—राजेति । तत्रेन्द्रप्रस्थे ते सैनिका राजवंशसमुत्पन्नं राजकुल-संभवं यावनं यवनजातीयं वृत्तिपालितं ऐंग्लिशजनदत्ताजीविकया पोषितं तं कश्चित्प्रसिद्धं पुरुषं यदृच्छया स्वेच्छया साम्राज्यं चक्रवर्तित्वं तत्पदे तत्स्थाने अस्थापयन् ॥

भा०—दिल्लीमें उन सैनिकलोगोंने राजकुलोत्पन्न यवनजातीय तथा ऐंग्लिशोंकी दीहुई आजीविकासे पलेहुये किसी पुरुषको अपनी इच्छासे साम्राज्य पद में रखदिया ॥ २० ॥

तत्र पञ्चनदीयस्य देशस्याधिपतिस्तदा ।

लारेन्स इति विख्यातः ससैन्यः समुपाययौ ॥ २१ ॥

टी०—तत्रेति । तदा तरिमन्समये तत्र नगरे पञ्चनदीयस्य देशस्य पञ्चा-श्वविषयस्य अधिपतिर्लार्डः लारेन्स इति विख्यातः प्रसिद्धः ससैन्यो बाहिनीयुतः सन् समुपाययौ आजगाम ॥

भा०—उससमय पञ्जाबका लार्ड लारेन्सनामक सेनासहित उस दिल्लीमें आ-पहुँचा ॥ २१ ॥

तत्र शैक्खी महासेना संयति प्राप्तगौरवा ।

शस्त्राणि द्विषतां तेषां निश्चुकोष समन्ततः ॥ २२ ॥

टी०—तत्रेति । तत्र नगरे शैक्खी शिक्खजातीया महासेना अनीकि-नी तथा संयति संग्रामे प्राप्तगौरवा लब्धसंमाना एवंविधा सती तेषां द्वि-षतां शत्रूणां शस्त्राणि आयुधानि समन्ततोऽभितो निश्चुकोपापजहार ॥

भा०—उस दिल्लीमें संग्राममें प्राप्तप्रतिष्ठावाली शिक्खलोगोंकी सेनाने उन सैनिकोंके अस्त्र शस्त्रोंको छीनलिया ॥ २२ ॥

टी०—येति । दधीसुद्धतः क्रोधपावकः कोपानलो येषां अतएव कर्तव्यः कटेरः आत्मा येषां तथाविधाः सैनिकाः पूर्वं मेरठाख्ये मेरठना-
मणि पुरे द्राक शीघ्रं सैन्यणीन सेनाध्यक्षान् आजानुः अवधिपुः ॥

भा०—यद्ये क्रोधयुक्त अतएव कस्वभाववाले सैनिकयोगेने पहिले मेरठ
नगरमे जय्योदी सैन्यपतियोंको मारदिया ॥ १६ ॥

ततो महाज्जनाघातः सकलेऽपि पुरेऽभवत् ।

मन्ये कृतान्तः क्षुधितः कल्यवर्त समाचरत् ॥ १७ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं सकले पुरेऽपि महान् जनाघातो जनसं-
मर्दोऽभवत् क्षुधितः कृतान्तो यस्यः कल्यवर्त भोजनात्प्राक् अल्पभोजनं
समाचरन् विदधौ इत्यहं मन्ये जानामि अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥

भा०—अनन्तर सारनगरमे वरा जनसंमर्द हुआ मैं समझताहूँ कि जुवर्त
यमने भोजनके पूर्व अल्पभोजन को किया ॥ १७ ॥

अथेन्द्रप्रस्थं संप्राप्य कृतलोकविमर्दनाः ।

घातुकास्ते प्रतिगृहमेग्लिशानगवेपयन् ॥ १८ ॥

टी०—अथेति । अथ नन्तरं इन्द्रप्रस्थं नाम नगरं संप्राप्योपगम्य कृतं
लोकानां विमर्दनं येस्ते घातुकाः क्रूराः प्रतिगृहं प्रतिवेश्य एंग्लिशान् जनान्
अगवेपयन् अमृगयन्त ॥

भा०—अनन्तर दिल्लीनगरको जाकर उन घातुकयोगेने सबलोगोंको त्रा-
नितकर प्रत्येक घरेमे एंग्लिशलोगोंको अन्वेपण किया ॥ १८ ॥

यत्रालभन्तेग्लिशास्तेऽवधिपुस्तानरातयः ।

क्रोधसंसर्चिता धूर्ता न पश्यन्तीह पातकम् ॥ १९ ॥

टी०—येति । अरातयो विद्वेषिणो यत्र स्थाने एतं लशान् अलभन्त
नापनन्ते वैरिणस्तानेग्लिशान् अवधिपुः जिहिंसुः क्रोधसंसर्चिताः कोप-
परवन्ता धूर्ताः शूरा इह जगति पातकं कलमपं न पश्यन्तीत्यर्थान्तरन्यासेन
समर्थये ॥

टी०—विषयस्येति । अत्र लक्ष्मणपुरेपुरा पूर्वं अवधस्य विषयस्य राजधानी अभवत् अग्रिया मुख्या या राजनगरी महेश्या राजेश्वर्या अचिरेणैव कालेन स्वाधीना स्वायत्ता अक्रियत व्यधीयत “कर्मणि लङ्” ॥

भा०—इस लक्ष्मणपुरमें पहिले अवधदेशकी राजधानीथी जो मुख्य राजधानी थोड़ेहीदिनोंसे राजेश्वरीने स्वयत्त करलीथी ॥ २६ ॥

एतस्माल्लक्ष्मणपुरात् क्रूरास्ते सैनिकाः खलाः ।

हेवलौकेनैंग्लिशेनावार्य्यन्तात्मपराक्रमैः ॥ २७ ॥

टी०—एतस्मादिति । ऐंग्लिशन ऐंग्लिशदेशोत्पन्नेन हेवलौकेन एतदाख्येन क्रूरा घातुकाः खला दुष्टास्ते सैनिका एतस्माल्लक्ष्मणपुरात् आत्मपराक्रमैः स्वविक्रमैरवार्य्यन्त निरकाश्यन्त ॥

भा०—इस लखनऊसे हेवलौकनामक ऐंग्लिशने उन कठोरसैनिकोंको अपने पराक्रमसे हटादिया ॥ २७ ॥

अतो ऽत्र नगरे ऽत्यर्थं मनुजानां विसंक्षयः ।

घातुकैर्विहितामर्षैरभूलोकभयङ्करः ॥ २८ ॥

टी०—अत इति । अतःकारणात् अत्र नगरे अत्यर्थं अतिशयेन विहितामर्षैः कृतक्रोपैर्घातुकैः पुरुषैर्लोकभयङ्करो जनभीतिप्रदो मनुजानां विसंक्षयो विनाशो ऽभूत् ॥

भा०—जिसकारणसे इस नगरमेंभी कुपित घातुकलोगोंसे अतिशयकरके लोगोंको भीतिप्रद जनक्षय हुआ ॥ २८ ॥

ततः कर्णपुरे गत्वा नृशंसैः सैनिकैस्तदा ।

वगाहितं पुरं सर्व्व भीतभीतमिवाऽभवत् ॥ २९ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये कर्णपुरे गत्वा आहिण्य नृशंसैः क्रूरैः सैनिकैर्वगाहितं अवलोकितं सर्व्व पुरं भीतभीतं अतिभीतमिव “वीप्सायां द्विवचनम्” अभवत् अत्रोत्प्रेत्तालङ्कारः ॥

भारताधिपतिः केनिङ्ग् चेंग्लिशीं ध्वजिनीं तदा ।

आदाय तत्रेन्द्रप्रस्थे ययौ विघ्नोपशान्तये ॥ २३ ॥

टी०—भारतेति । तदा तस्मिन्समये भारताधिपतिर्लाडोंपाधिविशि-
ष्टः केनिङ्गनामकः पुरुषश्चेष्ट तत्रेन्द्रप्रस्थे नगरे ऐंग्लिशीं ध्वजिनीं सेनां
आदाय विघ्नोपशान्तये उपद्रवनिवृत्त्यर्थं ययौ प्राप ॥

भा०—उससमय भारताधिपति लार्डकेनिङ्ग्भी उस दिल्लीमें मोरेलोगोंकी
पलटनके विघ्न दूरकरनेके लिये आपहुँचा ॥ २३ ॥

सैनिकान्घातुकानेतावनैकैश्चाटुभाषितैः ।

यथा कथञ्चित्सन्तोष्य व्यधातां शान्तिमत्र तौ ॥ २४ ॥

टी०—सैनिकानिति । तावेतौ केनिङ्ग्जारेन्सनमकौ लार्डौ घा-
तुकान् कूगान् सैनिकान् अनेनैर्वहुविधैः चाटुभाषितैः प्रियवचनैः यथा
कथञ्चिन्महता प्रयत्नेन सन्तोष्य प्रसन्नान्विधाय अत्र नगरे शान्तिं विघ्नप-
रिहारं व्यधातां अकुर्वताम् ॥

भा०—उन दोनों लार्डोंने उन घातुकलोगोंको प्रियवचनोंसे बड़ेप्रयत्नके साथ
सन्तुष्टकर उस नगरमें शान्तिस्थापनका ॥ २४ ॥

अथ ते लक्ष्मणपुरे घातुकाः सहसैत्य हि ।

तथैवाक्लेशयँस्तत्र चेंग्लिशानतिदुःखितान् ॥ २५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं हीतिनिश्चयेन ते घातुका नृशंसाः सहसा
शीघ्रं लक्ष्मणपुरे एत्य प्राप्य तथा एव पूर्वप्रकारेण तत्र नगरे च अति-
दुःखितान् ऐंग्लिशान् अक्लेशयन् अतर्दयन् ॥

भा०—अनन्तर वे घातुकलोग जल्दीही लखनऊमें जाकर उसीतरह उस
नगरमेंनी अतिदुःखित ऐंग्लिशलोगोंको क्लेशित करनेलगे ॥ २५ ॥

त्रिययस्यावधस्यात्र राजधानी पुरा ऽभवत् ।

या महेश्या ऽचिरेणैव स्वाधीना ऽक्रियताप्रिया ॥ २६ ॥

ये स्थिता भारते वर्षे ये बभूवुस्तदैंग्लिशे ।

ते सर्वे चैंग्लिशजना भारताय विचक्रुधुः ॥ ३३ ॥

टी०—य इति । तदा तस्मिन्समये ये ऐंग्लिश भारते वर्षे ये च इंग्लिश देशे स्थिता बभूवुः ते सर्वे ऐंग्लिशजना भारताय देशाय विचक्रुधुः कुपिता बभूवुः ‘कुवदुहेर्पास्यार्थानां यं प्रति कोप इति संज्ञानत्वम्’ ॥

भा०—उससमये जो ऐंग्लिशलोग भारतदेशमें थे तथा जो इंग्लिशदेशमें थे वे संपूर्ण ऐंग्लिशलोग भारतदेशके लिये कुपित होगये ॥ ३३ ॥

(विशेषकम्)

भारतावासिनां धर्मान् स्वधर्मनिहितात्मनाम् ।

व्यपोहितुं रक्षितुं वा अधिकारोऽस्तु महीपतेः ॥ ३४ ॥

इत्यैंग्लिशानां नियमाञ्चितं पत्रं निरीक्ष्य सा ।

निजधर्मसमं सर्वं परधर्मममन्यत ॥ ३५ ॥

ततः सा करुणाद्रान्तःकरणावनिपेश्वरी ।

तदिङ्कितं समालोच्य नाङ्गीचक्रे तदङ्कितम् ॥ ३६ ॥

टी०—भारतेति । स्वधर्मे निहितः स्थिरीकृत आत्मा येषां तादृशानां भारतावासिनां भारतदेशीयानां धर्मान् व्यपोहितुं अपनेतुं रक्षितुं वातुं वा महीपते राज्ञोऽधिकारोऽस्तु सा विकटोरिया इति त्वं ऐंग्लिशानां जनानां नियमाञ्चितं संप्रवोषेत पत्रं निवेदनदलं निरीक्ष्य निजधर्मसमं तुल्यं सर्वं समग्रं परधर्मं अन्यधर्मं अमन्यत मेने ततोऽनन्तरं करुणाया दयया आर्द्रं अन्तःकरणं यस्या एवंप्रियं साऽवनिपेश्वरी राजेश्वरी तेषां ऐंग्लिशानां इङ्कितं हिन्दुधर्मविनाशकं चेष्टितं समालोच्य विचार्य तदङ्कितं ऐंग्लिशलिपितं न अङ्गीचक्रे न स्वीचकार ॥

1. England.

भा०—अनन्तर कानपुरमें जाकर उन क्रूरसैनिकोंसे अवलोकित सारा नगर
अग्निमें निपट कर दिया ॥ २९ ॥

राज्याद् भ्रष्टो विठ्ठरेशो नानासंज्ञो ऽत्र पत्तने ।

विश्वासपात्रं सर्वेषामेग्लिशानामजायत ॥ ३० ॥

श्री०—राज्यादिति । अत्र पत्तने नगरे राज्याद् भ्रष्टः परिच्युतो विठ्ठ-
रेशो विठ्ठरदेशाधियो नानासंज्ञो नानाख्यः सर्वेषां ऐंग्लिशानां विश्वास-
पात्रं अजायताभूत् ॥

भा०—राज्यमें परिच्युत विठ्ठरदेशका राजा नानासंज्ञ इस् नगरमें सब
ऐंग्लिश लोगोंका विश्वासपात्र था ॥ ३० ॥

तेन मिथ्याभिसन्धेन विश्वासप्रतिधातिना ।

गुरूपदेशीयजनाः शतशो जघ्नरे खलैः ॥ ३१ ॥

श्री०—तेनेति । विश्वासप्रतिधातिना विश्व सत्तातन्नेन मिथ्याभि-
सन्धेन भ्रष्टप्रतिज्ञेन तेन नानाख्येन शतशो गुरूपदेशीयजना ऐंग्लिशः
खलैर्दुष्टैर्नर्नर्जात्रैः अहन्यन्त “कर्मणि लिट्” ॥

भा०—विश्वासवार्ता भ्रष्टप्रतिज्ञ उस नानासंज्ञकने सैकड़ों ऐंग्लिशलोगोंका
दुष्टसैनिकोंसे मरा दिया ॥ ३१ ॥

भारताधिपतिः केनिङ् शान्तचेताः सुबुद्धिमान् ।

क्रोधानलं शान्त्युदकैः शमयामास तत्र संः ॥ ३२ ॥

श्री०—भारतेति । सुबुद्धिमान् प्राज्ञः अतएव शान्तचेता नम्रः भार-
ताधिपतिः केनिङ्नामकः स लार्डः तत्र नगरे क्रोधानलं सैनिककोपवह्निं
शान्त्युदकैः प्रशान्तिरूपजलैः शमयामास शीतलतामनयत् ॥

भा०—वर्द्धविशिष्ट अनप्य शान्तस्वभाव भारतेश्वर केनिङ्नामक लार्डने
उन कानपुरमें सैनिकोंके क्रोधाग्निको शान्तिरूप जलमें प्रशान्तकर दिया ॥ ३२ ॥

ध्यक्षः सैन्यपतिर्नन्दनान्नगराद् बाहिनीसङ्घैः सेनानिवहैः सह भारतेदेशे
शान्त्यर्थं विघ्ननिवृत्तये आययौ प्राप ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि बड़ावीर केम्पबेलनामक सेनापति नन्दन-
नगरसे बहुतसेनाओंके साथ भारतदेशमें शान्तिस्थापनके लिये आहुँचा ॥ ३९ ॥

तदा भारतभूपस्यामृतसम्मितवाचया ।

निखिले विषये इत्यर्थं शान्तिः प्रादुरभून्नृषु ॥ ४० ॥

टी०—तदेति । तदा तस्मिन्समये भारतभूपस्य भारताधीशस्य केनि-
ङ्नामकस्य अमृतेन सम्मिता युक्ता या वाचा वाणी तथा निखिले समग्रे
विषये देशे नृषु जनेषु अत्यर्थं शान्तिः प्रादुरभूत् प्रकटीबभूव ॥

भा०—उससमय भारतेश केनिङ्नामक लार्डकी अमृतयुक्तवाणीसे सारे
देशमें सबलोगों में अत्यन्तशान्ति हे गई ॥ ४० ॥

यत्किञ्चिदपि ये पापं विग्रहेऽस्मिन् व्यधुस्तदा ।

केम्पबेलो हि ताञ्जालमान् पाशोत्त्रासैर्व्यनाशयत् ॥ ४१ ॥

टी०—यदिति । इति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये ये पुरुषा अस्मिन्
विग्रहे युद्धे यत्किञ्चिदपि यत्किमपि पापं अनर्थं व्यधुः अकार्षुः केम्पवे-
लोनाम सैन्येशस्ताञ्जालमान् दुष्टान् पाशोत्त्रासै रञ्जुवन्धनक्लेशैः व्यना-
शयदहिसयत् ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि उससमय जिन्होंने इससंग्राममें थोड़ाभी पाप
कियाथा केम्पबेल सेनापतिने उन दुष्टोंको फाँसीदेकर मरवा दिया ॥ ४१ ॥

महापराधी नानाख्योऽन्विष्यमाणो महाभटैः ।

नीहारचयवद्भूमौ तदा कुत्राऽप्यलीयत ॥ ४२ ॥

टी०—महेति । महाभटैर्वैरैरन्विष्यमाणो ऽनुमृग्यमाणो महापराधी
अतिदोषयुक्तो नानाख्यो विदूरेशो विदूरदेशाधिपतिः तदा तस्मिन्समये

भा०—स्वधर्ममें तत्पर भारतवर्षियोंके धर्मोंको दूरकरनेका अथवा रखने का अधिकार राजाके हस्तगत होजाय इसतरह महारानीने एंग्लिशलोगोंके लिखेहुये पत्रको देखकर अपने धर्मके समान दूसरेके धर्मको माना अनन्तर दयार्द्र-हृदय उस राजेश्वरीने उन एंग्लिशोंकी हिन्दुधर्मको नाशकरनेवाली चेष्टाको विचारकर उनके लिखेहुये पत्रको स्वीकार न किया ॥ ३४। ३५। ३६ ॥

ततः केनिङ् महासत्त्वः समयोचितकार्यकृत् ।

सर्वान्प्राबोध्य मनुजान् पुनः शान्तिमतिष्ठिपत् ॥ ३७ ॥

टी०—तत इति । ततो अनन्तरं समयोचितं यत्कार्यं तत्करोतीति तथा-विधो महासत्त्वो धैर्योपेतः केनिङ्गार्डः सर्वान् भारतीयान् एंग्लिशान् मनुजान् प्राबोध्य विद्वप्य पुनर्भूयः शान्तिं उपद्रवोपशान्तिं अतिष्ठिपत् स्थापयन्भव ॥

भा०—अनन्तर समयानुकूल कार्यकरनेवाले और धैर्यविशिष्ट केनिङ्ग-नामक लार्डने सब भारतीय और एंग्लिशलोगोंको समझाकर पुनः शान्तिस्थापन कराई ॥ ३७ ॥

अथेन्द्रप्रस्थे भूयोऽपि श्रीमत्या विजयध्वजः ।

आनन्दपवनोद्धूतस्तर्जयामास तानरीन् ॥ ३८ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं इन्द्रप्रस्थे नगरे भूयोऽपि पुनरपि श्री-मत्या राजेश्वर्या विजयध्वजो जयहेतुः आनन्द एव पवनो वायुस्तेन उद्धूत आकम्भितः सन् तान्पूर्वोक्तान् अरीञ्छ्वनून् तर्जयामास अभर्त्सयत् ॥

भा०—अनन्तर दिल्लीमें फिरभी राजेश्वरीकी विजयपताका आनन्दरूप वायुसे इनस्ततः संचालनयुक्त होतीहुई उन पूर्वोक्त शत्रुओंको तर्जनायुक्त करनेलगी ॥ ३८ ॥

केम्पबेलो महाशूरः सेनाध्यक्षो हि भारते ।

नन्दनाद्याहिनीसङ्घैः सह शान्त्यर्थमाययौ ॥ ३९ ॥

टी०—केम्पबेलइति । हीति निश्चयेन महाशूरः केम्पबेलो नाम सेना-

भा०—इस युद्धमें भारतदेशके सब राजाओंने शुद्धचित्तसे महारानी की सहायता की ॥ ४५ ॥

ततो नृपेश्या देशे ऽस्मिन् राजधर्मो ऽनयान्तकः ।

विदार्य ध्वान्तपटलं दिवाकर इवावभौ ॥ ४६ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं अस्मिन्देशे अनयान्तको ऽन्यायविनाशको नृपेश्या राजेश्वर्या राजधर्मो ध्वान्तपटलं अन्धकारं विदार्य व्यपोह्य दिवाकरः सूर्यइव आवभौ शुशुभे । अत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०—अनन्तर इस भारतदेशमें अन्यायविनाशक महारानीका राजधर्म अन्धकारको दूरकर सूर्यकी तरह सुशोभित हुआ ॥ ४६ ॥

अथ भारतदेशभूमिपाली विषयोपद्रववारणं विधाय ।

अपवर्जितमेघजालपङ्क्तिः स्फुटरोचिर्हिंशशीवसाविरेजे ४७

टी०—अथेति । अथानन्तरं हीति निश्चयेन भारतदेशभूमिपाली भारतेश्वरी सा विकटोरिया विषयोपद्रववारणं देशोपद्रवशान्तिं विधाय कृत्वा अपवर्जिता दूरीकृता मेघजालस्याभ्रपटलस्य पङ्क्तिर्येन अतएव स्फुटरोचिः परिव्यक्तकान्तिः शशीव चन्द्रो यथा विरेजे दिशुते अत्राप्युपमा । अस्मिन्ने मालभारिणीवृत्तं लक्षणमुक्तम् ॥

भा०—अनन्तर भारतेश्वरी विकटोरिया देशोपद्रवशान्तिकर मेघोंसे रहित अतएव प्रकाशित चन्द्रमाकी तरह विराजमान हुई ॥ ४७ ॥

इति उर्वीदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये भारतोपद्रवशान्ति

वर्णननामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

नीहारचयवत् अवश्यायनिवह इव कुत्रापि भूमौ पृथिव्यां अलीयत
अन्तर्हितोवभूत् ॥

भा०—बड़ेबड़ेवीरोंसे अन्वेषणयुक्त किया जाता महापराधी नानानामक विदूर-
देशक स्वामी उससमय कुञ्जटिकाकीतरह न जाने भूमिमें कहाँ छिपगया ॥ ४२ ॥

(युग्मकम्)

यो द्वेपिजन साहाय्याद्यावनं भूपवंशजम् ।

कर्तुं सम्राजमतुलं यततेस्माशु दुर्नयात् ॥ ४३ ॥

तं बहादुरशाहाख्यमिन्द्रप्रस्थनिवासिनम् ।

कारागृहमयोबन्धमाजीवं स न्यवेशयत् ॥ ४४ ॥

टी०—य इति । यः पुरुषो द्वेपिजनानां दुष्टसैनिकानां साहाय्यात्
यावनं यवनजातीयं भूपवंशजं राजकुलोत्पन्नं कञ्चित्पुरुषं दुर्नयात्
स्वहाद् अ.शु शीघ्रं अतुलं श्रेष्ठं सम्राजं सार्वभौमं कर्तुं यततेस्म सयत्रो
बभूव स वेम्बेलः सेनापतिः इन्द्रप्रस्थनिवासिनं बहादुरशाहाख्यं तं
प्रसिद्धं पुरुषं अयोबन्धं लोहशृङ्खलायुक्तं कारागृहं बन्दिगृहं आजीवं
यावज्जीवं यथास्यात्तथा न्यवेशयत् न्ययोजयत् ॥

भा०—जिसने कि विद्वेयी सैनिकोंकी सहायतासे यवनजातीय राजकुलोत्पन्न
किसीपुरुषको अपनेहठसे अनुपम चक्रवर्ती राजावनानेके लिये यत्नकियाथा केम्प-
बेल सेनापतिने दिल्लीमें रहनेवाले उस बहादुरशाहको लोहशृङ्खलायुक्त बन्धनालय
में जन्मभरके लिये कैदकरादिया ॥ ४३ । ४४ ॥

एतस्मिन्विग्रहे सर्वे चात्रत्या धरणिक्षितः ।

धराधरेभ्याः साहाय्यमकार्षुः शुद्धचेतसा ॥ ४५ ॥

टी०—एतस्मिन्निति । एतस्मिन् विग्रहे युद्धे अत्रत्या भारतदेशीया
धरणिक्षितो राजानश्च शुद्धचेतसा कपटरहितमनसा धराधरेभ्या राजे-
श्वर्याः साहाय्यं सहायतां अकामुर्व्यदधुः ॥

स्वजनकस्य प्रतिज्ञां संकल्पं परिपूरयन् पूर्णतांप्रापयन्सन् आत्मनः स्वस्य
समग्रदेशाधिपतित्वं अशेषदेशभुत्वं विधातुं कर्तुं ऐषीदाचकाङ्क्ष ॥

भा०—उससमय गुप्तचेष्टानाला और श्रेष्ठ इमेन्युअल्नामक इटालिदेशाधिप
अपने पिताकी प्रतिज्ञाको पूर्णकरताहुआ अपनेको सारेदेशका राजाबनाने को
इच्छाकरनेलगा ॥ २ ॥

निपोलियन्फ्रान्समहीभुजो भृशं
सहायतां प्राप्य स भूपतिः पुनः ।
विजित्य सर्वं विषयं महारणे
स्वराजधानीं विदधे सुरोमकम् ॥ ३ ॥

टी०—निपोलियन्निति । पुनर्भूयः कतिपयदिनानन्तरमित्यर्थः । स
भूपतिः इमेन्युअल्नामको राजा निपोलियंश्चासौ फ्रान्समहीभुक् तस्य
भृशमित्यर्थं सहायतां प्राप्य लब्ध्वा महारणे सर्वं विषयं देशं विजित्य
स्वायत्तीकृत्य सुरोमकं शोभनं रोमनामकं स्थानविशेषं स्वराजधानीं
आत्मराजनगरीं विदधे चक्रे ॥

भा०—कितनेही दिनोंके बाद इमेन्युअल्नामक राजाने निपोलियन्नामक
फ्रान्सेश्वरकी अत्यन्त सहायताको पाकर संग्राममें सारेदेशको जीतकर रोमनामक
स्थानको अपनी राजधानी बनालिया ॥ ३ ॥

नभर्तुनागेन्दुमिते शके पुनः
सुबुद्धिमान्कौबर्डनः सुसौहृदम् ।
तदेग्लिशफ्रान्सकयोः परस्पर—
मकारयत्तद्व्यवहारकारणम् ॥ ४ ॥

टी०—नभेति । तदा तस्मिन्समये सुबुद्धिमान् प्राज्ञः कौबर्डन एत-
दाख्यः कश्चित्पुरुषो नभर्तुनागेन्दुमिते पष्ठ्यधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके

द्वादशः सर्गः ॥

अथेटलिस्थानविशेषकोऽपरः

पृथग्विभक्तो बहुमण्डलैरभूत् ।

यतो हि तद्देशनिवासिनोजनाः

स्वपारतन्त्र्येण विषादमाययुः ॥ १ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं अपरोऽन्य इटलिनामकश्चासौ स्थान विशेषकः इटल्याख्यो भूपदेशो बहुमण्डलैः पृथग्विभक्तो अनेकभागो पेतोऽभूत् हीति निश्चयेन यतो यस्मात्कारणात् तद्देशनिवासिनस्तद्देशीया जनाः स्वपारतन्त्र्येण आत्मपराधीनतया विषादं खेदं आययुः प्रापुः । प्रथमत आरभ्य दशश्लोकपर्यन्तं वंशस्थं वृत्तम्, लक्षणमुक्तम् ॥

भा०—अनन्तर इटलिनामकदेश बहुतसारे जिलाओंमें बटाहुआथा जिससे कि वहाँके रहनेवाले लोग परतन्त्र होनेके कारण बड़े दुःखितथे ॥ १ ॥

इमेन्युअलै तद्विषयाधिपोऽग्रणीः

पितुः प्रतिज्ञां परिपूरयँस्तदा ।

समग्रदेशाधिपतित्वमात्मनो

विधातुमैषीदभिसम्भृतेक्षितः ॥ २ ॥

टी०—इमेन्युअल इति । तदा तस्मिन्समये अभिसम्भृतेक्षितो गुप्तचेष्टः अग्रणीः श्रेष्ठ इमेन्युअलनामकस्तद्विषयाधिप इटलिदेशाधिपतिः पितुः

1. Italy. 2. Emmanuel (Victor), the son of Charles Albert, King of Sardinia.

दक्षिणदिङ्निव सिनं जनं लोकं निरीक्ष्यावलोक्य अनेका या न वस्ता-
सां व्रतेन निवहेन निरुद्धा पद्धतिर्मर्गां यस्यैवंविधं तं जनं जलाहवे ज-
लमध्यसंग्रामे प्रसभं बलात्कारेण जिगाय व्यजेष्ट ॥

भा० — अमेरिकाके उत्तरदिशाके लोगोंने द्वेषप्रतिवाले दक्षिणदिशाके लोगों
को देख अनेक नौकाओंके समूहसे रास्तोंको रोककर उन्होंको जलमध्यसंग्राममें
जीतलिया ॥ ६ ॥

अथायनर्तुद्विषभूमिते शके
तदौत्तरीयो मनुजो ऽरिसम्मतम् ।
तदीयदासत्वमपोह्य विक्रमाद् —
बलेनहीनान्मनुजाननन्दयत् ॥ ७ ॥

टी० — अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये औत्तरेय उत्तरदिक्-
सम्बन्धी “स्त्रीभ्योढक् ढस्यैय्” मनुजो मनुष्यः अयनर्तुद्विषभूमिते ॥ १-
ष्टयधियाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके अरिसम्मतं अमेरिकादक्षिणदिग्जना-
भिमत् तदीयदासत्वं तेषां पाश्चात्यानां दासत्वं विक्रमत् स्वपराक्रमात्
अपोह्य दूरीकृत्य बलेन हीनान् रहितान् मनुजान् लोकान् अनन्दयत्
प्रसन्नानकरोत् ॥

भा० — अनन्तर — उससमय — उत्तरदिश के लोगोंने १८६२ ईसवीमें दक्षिण
अमेरिकाके लोगोंका सम्मत पश्चिमदिशाके लोगोंके दासत्व व्यवहारको अपने पराक्र-
मसे दूरकर बलहीन लोगोंको प्रसन्न किया ॥ ७ ॥

अथापि नौमार्गानिरोधनाद्रणे
वितूलभावो ऽजनि चेंगिल्शे तदा ।
यतो ऽभवत्तद्विषयाधिवासिनः
पटाद्यभावेन च शीतबाधिताः ॥ ८ ॥

पुनर्भूयः इंग्लिशफ्रान्सकयोर्देशयोः परस्परं अन्योऽन्यं तद्व्यवहारकारणं
तयोरिग्लिशफ्रान्सदेशयोर्यो व्यवहारस्तस्य व्रीनं सुसौहृदं मित्रभावं अ-
कारयद् व्यथापयत् ॥

भा०—उत्तमसमय वङ्गे बुद्धिमान् कौबडननामक पुरुषने १८६० ईसवीमें
फिर इंग्लिश और फ्रान्सदेशका परस्पर तद्देशीयलोगोंका व्यवहारकारण मित्र
भावको करादिया ॥ ४ ॥

अमेरिकैदक्षिणदिङ्मनरो भृशं
जने तदा पश्चिमदिक्समाश्रिते ।
वभूव दासत्वविधानदीक्षित-
स्तदेव तद्वेषनिदानमुत्कटम् ॥ ५ ॥

टी०—अमेरिकेति । अमेरिकाया या दक्षिणादिक् तस्या नरो मनुजः
पश्चिमा या दिक् तत्र समाश्रिते जने भृशमत्यर्थं दासत्वं क्रीतदासत्वं त-
द्विधाने दीक्षितः कृतसंकल्पोवभूव तदासत्वविधानमेवोत्कटं प्रवर्तनं तेषां
पाश्चात्यानां द्वेषस्य निदानं आदिकारणं आसीदिति शेषः ॥

भा०—दक्षिणअमेरिकाके लोगोंने पश्चिमकी तरफ रहनेवाले लोगोंमें
दासत्वविधानका न्याय प्रस्तुत करदिया वही काम उनलोगोंके द्वेषका बड़ामुख्य
कारणथा ॥ ५ ॥

धनाधिपाशाश्रितमानवोमहा-
त्रिरीक्ष्य विद्वेषधियं ह्यमुं जनम् ।
अनेकनौत्रातनिरुद्धपद्धतिं
जलाहवे तं प्रसभं जिगाय सः ॥ ६ ॥

धनेति । हीति निश्चयेन महान् प्रवर्तलो धनाधिपस्य या आशा दिक्
तस्यां आश्रितो स्थितो मानवो मर्त्यः विद्वेषधियं द्वेषबुद्धिं अमुं अमेरिका-

प्रज्ञोकोऽशेषजनः परिपूर्णतां आनन्दभावं अगात् प्राप हीति निश्चयेन
प्रजा प्रकृतिः सुभूपतौ सुराज्ञिसति शान्तिं उपद्रवराहित्यं उपैति प्राप्नोती-
त्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—अनन्तर व्यापारीलोगोंसे पहिलेकीतरह और देशोंसे लायेहुए कपास
वगैरहोंसे इंग्लिशदेशके सबलोग आनन्दित होगये क्योंकि प्रजा अच्छेराजाके
होनेपर निरुपद्रवभावको प्राप्तहोती है ॥ १० ॥

अथैडवर्डो युवराजसंज्ञः

कान्त्या सुशौर्येण धिया वरीयान् ।

रूपेण सन्निर्जितकामगर्वो

विवाहयोग्यां हि दशामियाय ॥ ११ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं हीति निश्चयेन कान्त्या राजतेजसा सु-
शौर्येण सुविक्रमेण तथा धिया बुद्ध्या वरीयान् श्रेष्ठः रूपेण सौन्दर्येण
सन्निर्जितोऽपहतः कामस्य मदनस्य गर्वोऽभिमानो येन तथाविधो युवरा-
जसंज्ञ एडवर्डः विवाहयोग्यां परिणयानुरूपं दशामवस्थां इयाय प्राप ॥

भा०—अनन्तर यह बात प्रसिद्धहै कि राजतेज शूरता और बुद्धिसे श्रेष्ठ
तथा रूपसे कामदेवगर्वको दूरकरनेवाला युवराज एडवर्ड विवाहयोग्य अवस्थाको
प्राप्तहुआ ॥ ११ ॥

अनेकभूपालसुता युवानं

माहाकुलीनं करुणार्द्रभावम् ।

राजेश्वरीसूनुमनन्यवीर्यं

विलोक्य तं कान्ततया समीपुः ॥ १२ ॥

टी०—अनेकेति । अनेके ये भूपाला मण्डलेश्वरास्तेषां सुताः वन्या
युवानं तरुणं माहाकुलीनं “महाकुलादन्वखाविति खञ्प्रत्ययः”

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि तदा तस्मिन्समये रणे संग्रामे नौ-
मार्गनिरोधनात् तरीवर्त्मरोधनात् इंग्लिशदेशे वितूलभावः कार्पासराहि-
त्यं अजनि अभूत् यतोयस्मात्कारणात् तद्विषये इंग्लिशदेशे अधिवासि-
नोजनाः पटाग्रभावेन वस्त्रादिरहितत्वेन च शीतेन बाधिताः पीडिता अ-
भवन् अजायन्त ॥

भा०—अनन्तर उससमय युद्धमें नौकाओंके मार्गनेकनेसे इंग्लिशदेशमें
कपासका अभाव होगया जिससे कि वहाँके रहनेवाले लोग वस्त्रादिकोंके न होनेसे
शीतसे पीडित होगये ॥ ८ ॥

ततो महेश्या निजशासनेन सः

प्रबोधितश्चोत्तरदेशमानवः ।

स्वकं निवार्य्याशु तरीव्रजं क्षणा-

त्स्फुटीचकारेङ्ग्लिशदेशपद्धतिम् ॥ ९ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं महेश्या राजेश्वर्या निजशासनेन
स्वाज्ञया स उत्तरदेशमानवः प्रबोधितः सन् आशु शीघ्रं स्वकं आत्मीयं त-
रीव्रजं नौसमुदायं निवार्य्य दूरीकृत्य क्षणात् इंग्लिशदेशस्य पद्धतिं मार्गं
स्फुटीचकार उदघाटयत् ॥

भा०—अनन्तर राजेश्वरीकी आज्ञासे समझायेहुए उत्तरदेशनिवासी लोगोंने
अपने नौसमुदायको दूरकर जल्दीही इंग्लिशदेशकामार्ग खोलदिया ॥ ९ ॥

ततश्च देशान्तरतो यथा पुरा

वणिग्जनैराहृततूलकादिभिः ।

समग्रलोकः परिपूर्णतामगात्

सुभूपतौ शान्तिमुपैति हि प्रजा ॥ १० ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं च वणिग्जनैर्यथापुरा पूर्ववदित्यर्थः
देशान्तरतः अन्यदेशेभ्य आहृततूलकादिभिरानीतकार्पासादिभिः सम-

वेषःशृङ्गारो यस्यास्तथा तारुण्येन संशोभिता विराजिता वर्ष्मयष्टिः
शरीरयष्टिका यस्या “रोरीति रेफस्यलोपः द्रूलोपेपूर्वस्यदीर्घोऽणः, इति
यष्टिशब्दस्यदीर्घः” एवंविधा रत्याकृतिः प्रेमस्वरूपा यद्वा कामकान्ता-
स्वरूपा एलेकजेण्ड्रा इति अभिधानयुक्ता एतदाख्या सा राजकन्या
उर्वशीच रराज शुशुभे अनेन तस्या रूपातिशयत्वं ध्वन्यते अत्रोपमा-
लङ्कारः ॥

भा०—दयायुक्त शान्तस्वरूप शृङ्गारवाली तथा युवति और प्रेमस्वरूपा एले-
कजेण्ड्रानाम वह राजकन्या रूपमें उर्वशीके समान सुशोभितहुई ॥ १४ ॥

डेन्मार्कदेशादथ राजकन्या

ययौ पुरे नन्दनसंज्ञके सा ।

तत्पितृबन्ध्वादिजनाश्च हर्षात्

सध्रयञ्च एवात्र बभूवुरस्याः ॥ १५ ॥

टी०—डेःमार्केति । अथानन्तरं सा राजकन्या डेन्मार्कदेशात् नन्दन
संज्ञके पुरं नन्दनाख्ये नगरे ययौ आजगाम अत्र नगरे तत्पिता च बन्धवश्चा-
दयो येषां तथाविधाजनाश्च हर्षात् प्रमदात् अस्या एलेकजेण्ड्रायाः
सह अञ्चन्तीति “सहस्यसध्रिः अपत्ययान्तेऽञ्चतौपरे” सध्रयञ्चः स-
हगमनशीला एव बभूवुरजायन्त ॥

भा०—अनन्तर वह एलेकजेण्ड्रा नन्दननामकनगरमें आगई और उसके
पिता, भ्राता वगैरहभी हर्षसे वहां उसके साथही आपहुंवे ॥ १५ ॥

राजेश्वरी राजकुमारिकां तां

श्रुत्वा गतामात्मपुरे स्नुषार्हाम् ।

पुरोहितान्बन्धुजनानमात्याँ-

स्तत्स्वागतायाशु समादिदेश ॥ १६ ॥

श्रेष्ठवंशोत्पन्नं करुणः द्रुभावं दयालुं तथा अनन्यवीर्यं अतुलितपराक्रमं
एवंविधं राजेश्वरीसूनुं तं एडवर्ड कान्ततया पतित्वेन समीपुः आचका-
इतुः अत्र परिकरालङ्कारः उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरोमत इति
लक्षणम् ॥

भा०—अनेकराजाओंकी कन्या तरुण श्रेष्ठवंशोत्पन्न तथा दयालु और परा-
क्रमी श्रीमती विकटोरियाकेपुत्र एडवर्डको पतिभावसे चाहनेलगीं ॥ १२ ॥

डेन्मार्कदेशाधिपतेस्तनूजां

सत्याश्रवोऽसौ परिणेतुकामः ।

इति प्रतिज्ञां हि निशम्य तस्य

नैराश्यमीयुः क्षितिपालकन्याः ॥ १३ ॥

टी०—डेन्मार्केति । हीति निश्चयेन सत्याश्रवः सत्यप्रतिज्ञोऽसौ
एडवर्डः डेन्मार्कदेशाधिपतेस्तनूजां तनयां परिणेतुकामः विवाहयितुमनाः
“तुम्काममनसोरपीतिमकारलोपः” अस्तीति शेषः क्षितिपालकन्याः
सर्वा भूगनांसुता इतीत्यं तस्यैडवर्डस्य प्रतिज्ञां संकल्पं निशम्य श्रुत्वा
नैराश्यं आशाराहित्यं ईयुर्जगुः ॥

भा०—यह निश्चयहै कि सत्यप्रतिज्ञ युवराज एडवर्ड डेन्मार्कदेशके राजाकी
पुत्रीकेसाथ विवाहकरना चाहताहै सबराजकन्या इसतरह उस युवराजकी प्रतिज्ञा
को सुनकर निराशभावको प्राप्तहोगई ॥ १३ ॥

सैलेकैजेण्ड्रेत्यभिधानयुक्ता

दयामयी शान्तसुरूपवेषा ।

तारुण्यसंशोभितवर्ष्मयष्टी

रराज रत्याकृतिरुर्वशीव ॥ १४ ॥

टी०—सेति । दयामयी अनुकम्पायुक्ता अतएव शान्तः सुरूपं एव-

द्वादशः सर्गः ।

पूज्या अभ्यर्चनीया महेशी राजेश्वरी अनलर्तुनागेन्दुमिते त्रयःपट्टयधिका
ष्टादशशतमिते ऽस्मिन् कौष्ठके सुयौवराज्येन अश्विताशलाया कान्ता
रमणीया मूर्त्तिर्यस्य तथाविधस्य सुतस्य उपयामं विवाहं [विवाहोपयमौ
समौ तथा परिणयोद्वाहोपयमाः पाणिपीडनमित्यमरः] प्रथमे नि-
श्चिकाय ॥

भा०—अनन्तर उत्सवसमय विद्वज्जनमान्य राजेश्वरीने १८६३ ईसवीमें युवराज
भावसे स्तुत्यमूर्तिविशिष्ट पुत्रके विवाहको निश्चयकिया ॥ १८ ॥

अथापि कन्यावरयोर्विवाह-
महोत्सवः श्वो भवितेति पौराः ।
गृहे गृहे मङ्गलतूर्य्यघोषा-
स्तद्दर्शनार्थं नितरामहृष्यन् ॥ १९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरमपि कन्यावरयोर्विवाहमहोत्सवः श्व
आगामिदिवसे भविता 'एवुल्लूचौ धातोरेतौस्तः' भविष्यन् इतिहेतोः
गृहे गृहे सबानि सबानि मङ्गलतूर्य्यघोषा मङ्गलवाद्यानां नादो येषां ते
तथाविधाः पौरास्तयोर्दर्शनार्थं नितरामतिशयेन अहृष्यन् ननन्दुः ॥

भा०—अनन्तर कन्यावरोंका विवाह आगामिदिवसमें होनेवालाहै इसकारण
घरघरमें मङ्गलकरनेवाले नगरकेलोग उनशेनोंके दर्शनके लिये अत्यन्त हर्षयुक्त
हुए ॥ १९ ॥

ततो द्वितीये ऽह्नि सुराजमार्गे
प्रासादवातायनराजिकासु ।
स्थिताश्च पौराहुपयामवेश्मा
यान्ताववैक्षन्त वयूवरौ तौ ॥ २० ॥

टी०—ततश्च । ततोऽनन्तरं हीति निश्चयेन द्वितीयेऽह्नि तद्द्वितीय
दिवसे सुराजमार्गे घण्टापथे तथा प्रासादानां वातायनानि गवाक्षा

टी०—राजेश्वरीति । राजेश्वरी सार्वभौमी स्नुषाह्नी पुत्रवधूयोग्यां तां राजकुमारिकां आत्मपुरे नन्दननगरे आगतां प्राप्तं श्रुत्वाऽऽकर्ण्य आशुशीघ्रं पुरोहितान् बन्धुजनान् बान्धवान् अपात्यान्मन्त्रिणः तत्स्वागताय तस्याः प्रत्युद्गमनाय समादिदेश आज्ञापयामास ॥

भा०—महारानीने पुत्रवधूकेयोग्य उसराजकन्यको अपनेनगरमें आईहुई मुनकर पुगेहित (पादरी) बान्धव और मन्त्रियोंको उसके आदरके लिये भेजा ॥ १६ ॥

स मान्यलोको हि पतिवरां तां
सत्कृत्य चान्यद्भवनं निनाय ।
यत्र स्थिता तोयनिधेस्तरङ्गान्
पौरिं श्रियं वीक्ष्य च सा ननन्द ॥ १७ ॥

टी०—स इति । हीति निश्चयेन स मान्यलोकः पुरोहितादिः श्रेष्ठो जनः पतिवरां “संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः खच् अरुद्विपदजन्तस्य मुम्” खरं तां राजकन्यां सत्कृत्य अन्यद्भवनं अपरं सौधं च निनाय प्रापयाम्बभूव यत्र हर्म्यं स्थिता सा कन्या तोयनिधेः समुद्रस्य तरङ्गान् वीक्षीः पौरिं नगरसम्बन्धिनीं श्रियं शोभां च वीक्ष्य दृष्ट्वा ननन्द जहर्ष ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि उनपुरोहितादिकोंने उस राजकन्याको सत्कार कर दूरेभवनमें निवासकराया जहां बैठीहुई वह राजकन्या समुद्रकीतरङ्गोंको तथा नगरकी शोभाको देखकर बड़ीहर्षितहुई ॥ १७ ॥

ततो सहेशी विदुषाभिपूज्याऽ-
नलर्तुनागेन्दुभिते शकैऽस्मिन् ।
सुयौवराज्याञ्चितकान्तमूर्ते-
स्तदोपयामं प्रममे सुतस्य ॥ १८ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये विदुषैर्विद्वद्भिरभि-

राजपुत्री आत्मानुरूं निजयोग्यं एतं युवराजं चित्रा इन्दुवती भुवनैक-
दीपं चन्द्रमिव नितान्तमत्यन्तं लोकस्थितये भुवनपालनार्थं अत्राप लेभे
अत्रोपमालङ्कारः । पौरवधूभिः पौराङ्गनाभिः इतीत्यं ईरितं कथितं कर्णा-
भिरामं श्रोत्रयोरमणीयं आर्य्यं श्रेष्ठं वचो वचनं अनुशृण्वन् आकर्णयन्
स युवराजमण्डपेन विवाहवेदिकादिना मण्डितं भूषितं सेण्टजेम्सनाम
तत्प्रसिद्धं स्वविवाहसन्न निजपरिणयमन्दिरं समाविशत् प्रविवेश ॥

भा०—यह कुमारी जगत्की एक रत्न है और यह युवराज दिशारूपस्त्रियों
का एकदृश्य है यह निश्चय है कि जगन्निर्माता ब्रह्माने लोगोंके आनन्दकारण
इनदोनोंको जायापत्नी बनाया । रमणीयशृङ्गारवाली इसराजकन्याने अपने योग्य
इसयुवराजको चित्राने सारे भुवनके एकदीपक चन्द्रमाको जैसा अत्यन्तलोकस्थिति
के लिये पाया । इसतरह नागरिकस्त्रियोंके कहेहुए कानोंको सुखदेनेवाले
श्रेष्ठवचनको सुनतेहुए युवराजने मण्डपसे अलङ्कृत सेण्टजेम्सनामक प्रसिद्ध
अपने विवाहमन्दिरको प्रवेशकिया ॥ २१ । २२ । २३ ॥

पुरोधसः कर्मविधानदत्ता-

स्तयोर्विवाहं विधिना विधाय ।

तदैव पाणिग्रहणाश्रवाँस्ते

वधूवरौ तौ कथयाम्बभूवुः ॥ २४ ॥

टी०—पुरोधस इति । कर्मविधाने दत्ताश्वतुरास्ते प्रसिद्धाः पुरोधसः
पुरोहितास्तयोरेडवैडले कजेण्डयोर्विवाहं पाणिग्रहणं विधिना स्वमत-
विधानेन विधाय कृत्वा तदा तस्मिन्समय एव तौ वधूवरौ पाणिग्रहणा-
श्रवन् विवाहनियमान् कथयाम्बभूवुः ॥

भा०—अपने कार्यमें कुशल पुरोहितलोगोंने उनदोनों वरकन्याओंका
विवाह यथाविधिसे कर उसीसमय उनदोनोंको विवाहके नियम सुनाये ॥ २४ ॥

पौराङ्गनागीतकलाप्रवीणा

स्तयोर्हि पाणिग्रहमङ्गलानि ।

स्तेषां राजिहासु पंक्तिषु च स्थिताः पौरा नागरिकाजना उदयामवेश्म
विवाहसम आयान्तौ गच्छन्तौ तौ वधूवरौ अवैतन्त आलुलोकिरे ॥

भा०—यद् वात प्रसिद्धहै कि अनन्तर बाजारमें और झरोखोंमें बैठेहुये नगरके
छोगोने विवाहमन्दिरको जातेहुए वधूरोंको देखा ॥ २० ॥

(विशेषकम्)

इयं कुमारी जगदेकरत्न—

मयं युवाशाललनैकदृश्यः ।

आनन्दहेतू जगतां विधात्रा

व्यधायिवातां किल दम्पती तौ ॥ २१ ॥

विचित्रवेषावनिपात्मजेय—

मात्मानुरूपं युवराजमेतम् ।

चित्रेव चन्द्रं भुवनैकदीप—

सवाप लोकस्थितये नितान्तम् ॥ २२ ॥

इतीरितं पौरवधूभिरार्थ्यं

कर्णाभिरामं हि वचोऽनुशृण्वन् ।

ससेवर्तजेम्सं स्वविवाहसम—

समाविशन्मण्डपमण्डितं तत् ॥ २३ ॥

टी०—इयमिति । इयं कुमारी कन्यका जगदेकरत्नं लोकैकमणिर-
स्ति अयं युवा युवराज आशाललनानां दिक्छीणां एकदृश्य एकलद्यो
ऽस्ति किलेति निश्चयेन जगतां विधात्रा ब्रह्मणा आनन्दहेतू लोकानामिति-
शेषः तावुभौ दम्पती जायायती व्यधायिवाताम् अक्रियेताम् “ कर्मणि
लुट् ” । विचित्रोऽतिरमणीयो वेषो यस्या एवंविधा इयं अवनिपात्मजा

टी०—तस्यामिति । तस्यां मङ्गलसम्बन्धिन्यां रजन्यां रात्रौ समन्ताद-
भितः नगरी नन्दनाख्यापुरी अनेके बहवो ये पूर्णेन्दवः पूर्णचन्द्रास्तेषां
मरीचिभिः किरणैर्दीप्ता रोचमाना अतएव प्रव्यक्तदेशा प्रकाशितसर्व-
स्थाना जगती पृथ्वीव शश्वन्निरन्तरं तडितो विद्युतो या प्रदीपावलिर्दी-
पपंक्तिस्तया राजिता शोभिता ऽभूत् ॥

भा०—उस वैवाहिक रात्रिमें चारोंतर्फसे नन्दननगरी अनेक पूर्णचन्द्रोंसे देदी-
प्यमान अतएव प्रकाशित सर्वस्थान पृथ्वीकीतरह बिजुलीकी दीपावलिसे विराजित
हुई ॥ २७ ॥

विचित्रभूषावरवारयोषितो
मृदङ्गवीणाध्वनिदत्ततालिकाः ।
सुनूपुराशिञ्जितदृष्टकौशला
मनांसि जहुःसुचिरं सभासदाम् ॥ २८ ॥

टी०—विचित्रेति । विचित्रभूषा विचित्रालङ्काराः तथा मृदङ्गवीणा-
ध्वनिषु दत्ता हस्तताला याभिस्तथा सुनूपुराणां मञ्जीराणां शिञ्जितेन
दृष्टं कौशलं यासां तथाविधा वराः श्रेष्ठा वारयोषितः सुचिरं बहुकाल-
पर्यन्तं सभासदां सभ्यानां मनांसि जहुः अहरन् ॥

भा०—विचित्रशृङ्गारयुक्त तथा मृदङ्ग वीणाओंके शब्दोंमें तालदेनेमें प्रवीण
तथा नृत्यमें नूपुरोंके वादनमें अपनी कुशलताको दिखलानेवाली श्रेष्ठ वाराङ्गनाओंने
चिरकालतक सभासदोंके चित्तोंको हरलिया ॥ २८ ॥

इतीडं वडो युवराजसंज्ञको
नृपात्मजायाः करपीडनेन सः ।
समीरणाल्या परिवर्द्धितोच्छ्रिखो
यथा कृशानुर्ववृधे दिवानिशम् ॥ २९ ॥

जगुः सहर्षं जनतासमन्ता—

जयध्वनिं श्रोत्रमुखं जगाद ॥ २५ ॥

टी०—पौरैति । गीतकलायां प्रवीणाः कुशलाः पौराङ्गनाः पौरव-
नितास्तयोर्वैभूवरयोः पाणिग्रहमङ्गलानि विवाहमङ्गलानि जगुः गायन्ति-
स्म जनतालोकनिवहः समन्तादभिः श्रोत्रमुखं कर्णयोरानन्ददायकं
जयध्वनिं जयजयेतिशब्दं जगाद अयोचत् ॥

भा०—गायनमें निपुण पुरखियां उन वरकन्याओंके विवाहमङ्गलगानेलगीं तथा
जनसमुदायने चारोंतरफसे कानोंको सुखदेनेवाले जयशब्दको किया ॥ २५ ॥

राजेश्वरीं तां प्रथमं प्रणम्य

ततो गुरुस्तानभिवादनार्हान् ।

तदाशिपस्तावुपलभ्य सम्यक्

स्वमन्दिरं जग्मतुरैश्वरेयम् ॥ २६ ॥

टी०—राजेति । तावुभौ वधूवरौ प्रथमं पूर्वं राजेश्वरीं श्रीमतीं प्रणम्य
ततो ऽनन्तरं अभिवादनार्हान् वन्दनीयांस्तान् गुरुन् पुरोहितादीन् प्रण-
म्य नमस्कृत्य सम्यक् समीचीनतया तदाशिपस्तदत्ताशीर्वादान् उपल-
भ्य प्राप्य ऐश्वरेयं ईश्वर्याइदं “स्त्रीभ्योऽहं हस्यैय” राजेश्वरीसम्बन्धि
स्वमन्दिरं निजप्रासादं जग्मतुर्ययतुः ॥

भा०—वे दोनों वधू वर पहिले राजेश्वरीको फिर पुरोहितादि गुरुलोगोंको प्रणाम
कर और उनके शुभाशीर्वादोंको पाकर राजेश्वरीसम्बन्धि अपने महलको चले-
गये ॥ २६ ॥

तस्यां रजन्यां नगरीं समन्तात्

तडित्प्रदीपावलिराजिता ऽभूत् ।

अनेकपूर्णेन्दुमरीचिदीप्ता

प्रव्यक्तदेशा जगतीव शश्वत् ॥ २७ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥

अश्वर्तुनागेन्दुमिते शके ततो-

मानोद्धताश्चार्यरलैण्डवासिनः ।

स्वातन्त्र्यराज्याय कृतात्मनिश्चया

वैमुख्यमापुर्नृपपूरुषेष्वरम् ॥ १ ॥

टी०—अश्वेति । ततोऽनन्तरं अश्वर्तुनागेन्दुमिते सप्तपञ्चदशिकाष्टा-
दशशतमिते क्रैष्टशके मानोद्धता गर्वोत्कटा अतएव स्वातन्त्र्यराज्याय
स्वाधीनताराज्यार्थं कृत्वा आत्मनिश्चयो यैस्तथाविधा आयरलैण्डवा-
सिनः आयरलैण्डीराजनाश्च नृपपूरुषेषु अधिकारिषु अरमत्यर्थं वैमुख्यं
पराङ्मुखतां आपुर्जम् । प्रथमतः पञ्चाष्टके इन्द्रवंशावृत्तम् ॥

भा०—अनन्तर १८६७ ईसवीमें अहङ्कारी अतएव स्वतन्त्रराज्यके लिये
कृत्वा निश्चय आयरलैण्डके रहनेवाले लोग राजपुरुषोंपर अत्यन्तरुद्ध होगये ॥ १ ॥

ग्लैडष्टनोऽध्यक्षक एव शान्तये

तेषां तदैवायरलैण्डवासिनाम् ।

प्राबोभवीन्नन्दनपालिकाज्ञया

प्रज्ञावतां दुष्करमस्ति किं भुवि ॥ २ ॥

टी०—ग्लैडेति । तदा तस्मिन्समय एव ग्लैडष्टनो नामाध्यक्षक एव
नन्दनपालिकाज्ञया राजेश्वर्यनुशासनेन तेषां आयरलैण्डवासिनां शा-
न्तये शान्तिस्थापनाय प्राबोभवीत् अतिशयेन समर्थो बभूव भुवि पृथिव्यां
प्रज्ञावतां बुद्धिविशिष्टानां पुरुषाणां दुष्करं किमस्ति अपितु किमपि ना-
स्तीत्यर्थान्तरेण समर्थते ॥

टी०—इतीति । युवराजसर्जकः स इडवर्ड इतीत्थं नृपात्मजाया एले-
कजेण्डायाः कस्पीडनेन पाणिग्रहणेन समीरणाद्या पवनलैख्या परि-
वर्दिता उच्छिखा यस्यैवंविधः कृशानुर्यथा अग्निरिव दिवानिशं रात्रिं
दिवं वृधे ऐधत ॥

भा०—युवराज इडवर्ड राजकन्या एलेकजेण्डाके साथ विवाहसे वायुपंक्तिसे
वृद्धिगत अग्निकी तरह रातदिन वृद्धिको प्राप्तहुआ ॥ २९ ॥

इति सा जगतीभरा नृपेशी
तनयस्योपयमं विधाय सम्यक् ।
विपयेक्षणदत्तमानसा स्वां
प्रकृतिं तां परिपालयाम्बभूव ॥ ३० ॥

टी०—इतीति । जगतीभरा धरापरिग्राह्यक्षमा सा नृपेशी राजेश्वरी
इतीत्थं तनयस्येडवर्डस्य उपयमं विवाहं सम्यक् सुष्ठुतरेण विधाय कृत्वा
विपये समग्रदेशे ईक्षणमवलोकनं तत्र दत्तं मानसं यथा एवंविधा सती
स्वामात्मीयां तां प्रकृतिं प्रजां परिपालयाम्बभूव ररत्त ॥

भा०—जगत्की रक्षाकरनेवाली राजेश्वरीने अपने पुत्र युवराजके विवाहको
अच्छीतरहसे करके समग्रदेशावलोकनमें दत्तचित्त हुई महारानी अपनी प्रजाका
पालन करनेलगी ॥ ३० ॥

इति उर्ध्वदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाल्ये युवराजैडवर्डविवाहोत्सव-
वर्णननाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

भा०—अनन्तर फ्रान्सेस्वरने औष्ट्रियाके लोगोंको जीतनेवाले प्रशियाके निवासियोंके साथ युद्धकिया उस युद्धमें पराक्रमविशिष्ट शत्रुओंने बहुसैन्ययुक्त फ्रान्सेस्वरको जीतलिया ॥ ४ ॥

ते जर्मनीयाः समयावलोकिन—

श्चक्रुस्तदा पेरिसदेशमात्मसात् ।

हीनौजसः संयति बाहुशालिभिः

स्थाने ऽभिभूयन्त इहारिभिर्भृशम् ॥ ५ ॥

टी०—त इति । तदा तस्मिन्समये समयावलोकिनः कालप्रतीक्षकास्ते प्रसिद्धा जर्मनीया जर्मनिदेशोत्तमा लोकाः पेरिसदेशं आत्मसाच्चक्रुः स्वायत्तमकुर्वन् । ह जगति संयति संग्रामे बाहुशालिभिर्भुजवल्लोपेतैः अरिभिः शत्रुभिः हीनौजसो मन्दपराक्रमाः पुरुषा भृशमतरर्थं अभिभूयन्ते तिरस्क्रियन्ते स्थाने योग्यमस्ति अत्रार्थान्तरेणालङ्कारेण समर्थ्यते ॥

भा०—उससमय कालप्रतीक्षक जर्मनिके लोगोंने पेरिसदेशको अपने अधीन करदिया यह बात ठीकहै कि इस जगत्में संग्राममें पराक्रमशाली शत्रुओंसे हीनबलवाले लोग अत्यन्त तिरस्कारयुक्त कियेजाते हैं ॥ ५ ॥

जन्ये रशीया मनुजाः समन्यवो

जन्येधितास्त्रागमबुद्ध्यस्तदा ।

जन्येच्छवर्षार्कजनान् हतत्विषो

जन्येन लुप्तात्मबलान् विजिग्यिरे ॥ ६ ॥

टी०—जन्येइति । तदा तस्मिन्समये जनेर्जन्मत एधिता वृद्धि प्रापिता अस्त्रागमेषु अस्त्रविद्यासु बुद्धिर्यैः अतएव जन्यं संग्रामं इच्छन्तीति तथाविधाः समन्यवः सक्रोधा रशीया मनुजा रशीयादेशवासिनः पुरुषा जन्येन संग्रामेण लुप्तं अपगतं आत्मबलं निजपराक्रमो येषां अतएव हत-

भा०—उसीसमय ग्लैडस्टननामक राजपुरुषही राजेश्वरीकी आज्ञासे उनआयरलैण्डवासियोंकी शान्तिके लिये समर्थहुआ क्योंकि पृथ्वीमें बुद्धिविशिष्टपुरुषोंको क्या दुःसाध्य है ॥ २ ॥

राजेश्वरी लोकहितेच्छया ऽञ्जसा

सभ्यानुमत्या प्रतिमण्डलं तदा ।

क्षेत्रेश्वरेष्वेव करं नियोज्य सा

विद्यालयान्भद्रकरानतिष्ठिपत् ॥ ३ ॥

टी०—राजिति । तदा तस्मिन्समये सा राजेश्वरी लोकहितेच्छया सभ्यानुमत्या सभासदां सुस्मृत्या प्रतिमण्डलं समग्रमण्डलेष्वित्यर्थः क्षेत्रेश्वरेषु त्रयाधियतिषु एव करं राजग्रहभागं नियोज्य स्थापयित्वा अञ्जसा शीघ्रं भद्रकरान् कल्याणविधायकान् विद्यालयान् पाठालयान् अतिष्ठिपत् स्थापयाम्बभूव ॥

भा०—उससमय राजेश्वरीने लोगोंकी भलाईके लिये सभासदोंकी सम्मतिसे हरएक जिलामें किसानोंपर कर लगाकर जल्दीही मङ्गलविधायक पाठशालाओंको स्थापन कराया ॥ ३ ॥

प्रूशीयलोकैर्विजितौष्ट्रियाजनैः

सार्धं ततः फ्रान्सनृपो ऽन्वयुध्यत ।

तत्रैव जन्ये ऽतिवलैर्विपक्षकैः

फ्रान्सेश्वरो ऽनल्पवलो ऽप्यजीयत ॥ ४ ॥

टी०—प्रूशीयेति । ततोऽनन्तरं फ्रान्सनृपः फ्रान्सेश्वरः विजिता औष्ट्रियाजना यैस्तथाविधैः प्रूशीयलोकैः प्रूशीयादेशस्य मानवैः सार्धं अन्वयुध्यत अससंग्रामत् तत्रैव जन्ये तस्मिन्नेव युद्धे अतिवलैर्विपक्षलोपैः विपक्षकैः प्रूशीयलोकैः अनल्पवलो बहुसैन्ययुक्तोऽपि फ्रान्सेश्वरः अजीयत विजिग्ये “ कर्मणिलङ् ” ॥

भूपं आयोधने संग्रामे विजित्य तदा तस्मिन्समये तं विषयं देशं च सुन-
येन नीत्या संरक्षणार्थं परित्राणार्थं आत्मसादकरोत् निजाधीनं व्यधात् ॥

भा०—राजेश्वरीने आफ्रीकादेशमें दक्षिणदिशाकी तरफ रहनेवाले जुल्स-
नामक राजाको संग्राममें जीतकर उसदेशकोभी नीतिपूर्वक रक्षाकरनेके लिये अपने
अधीन करदिया ॥ ८ ॥

अथ सा युवराजगेहलक्ष्मीः

प्रियभक्तिप्रवणैकतानचित्ता ।

निजगोत्रविवर्धनेच्छयैव

समधाद्गर्भमनल्पसत्त्वसंस्थाम् ॥ ९ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं प्रिये स्वामिनि या भक्तिस्तस्यां प्रवणं
आयत्तं एकतानं एकाग्रं चित्तं यस्या एवंविधा युवराजस्य गेहलक्ष्मीः
उदवसितशोभा सा एलेकजेण्ड्रा निजगोत्रस्य या विवर्धनेच्छा वृद्धिस्पृ-
हा तथा एव अनल्पसत्त्वस्य संस्था स्थितिर्यस्यैवंविधं गर्भं समधात् दध्रे ।
अत्र मालभारिणीवृत्तम्, विषमसज्जागुरु अनोजे सभरायश्चतु माल-
भारिणीयमिति लक्षणात् ॥

भा०—अनन्तर पतिभक्तिपरायण युवराजगृहकी शोभास्वरूपिणी एलेकजेण्ड्रा
ने अपने गोत्रवृद्धिकी इच्छासे बड़े सत्त्वविशिष्ट गर्भको धारण किया ॥ ९ ॥

युवराजविनोदनेन साध्वी

बहुदेशाहतवस्तुदर्शनेन ।

स्वसखीकुतुकादिना नितान्तं

नवमासाँश्च सुखेन सा निनाय ॥ १० ॥

टी०—युवराजेति । साध्वी पतिव्रता सैलेकजेण्ड्रा युवराजस्य पत्न्यु-
विनोदनेन क्रीडनेन तथा बहुदेशेभ्य आहतानां वस्तूनां दर्शनेनावलोक-
नेन तथा स्वसखीनां निजवयस्यानां कुतुकादिना कुतूहलादिना च
नितान्तं अत्यन्तं नवमासान् सुखेनानन्देन निनाय व्यतीयाय ॥

त्विषो नष्टेजसः टर्किजनान् टर्किनिवासिलोकान् जन्ये युद्धे विजिग्यिरे
व्यजेपत । अत्र यमककाव्यलिङ्गालङ्कारयोः संसृष्टिरलङ्कारः ॥

भा०—उससमय जन्महीसे अस्त्रविद्याको पढ़ेहुये अतएव संग्रामको चाहने
वाले क्रोधयुक्त रशियाके लोगोंने युद्धकरनेसे नष्ट पराक्रमवाले अतएव विपादयुक्त
टर्किके लोगोंको संग्राममें जीतलिया ॥ ६ ॥

यूरूपदेशाधिनिवासिमानवा
वर्लिन्स्थले ऽकार्पुर्थो सभां नवाम् ।
या रोमनीयासरभीर्यपूरुषान्
स्वातन्त्र्यवृत्तिन् विदधे जनप्रिया ॥ ७ ॥

टी०—यूरूपेति । अथो ऽनन्तरं यूरूपदेशे ऽधिवसन्तीति ते मानवाः
वर्लिन्नामके स्थलविशेषे नवामभिजातां सभां अकार्पुर्व्यधुः । जनप्रिया
लोकसंमता या सभा रोमनीयासरभीर्ययोर्देशयोः पूरुषान् स्वातन्त्र्ये
वृत्तिर्येषां तथाविधान् विदधे चकार ॥

भा०—अनन्तर यूरूपदेशके रहनेवाले लोगोंने वर्लिन्नामक स्थानपर एक
नूतन सभा स्थापनकी जिस लोकसंमत सभाने रोमनीया और सरभीर्यके लोगों
को स्वतन्त्र बनादिया ॥ ७ ॥

आफ्रीकदेशे यमदिक्समाश्रित—
मायोधने जुल्सनृपं विजित्य सा ।
राजेश्वरी तं विषयं तदात्मसा—
त्संरक्षणार्थं सुनयेन चाकरोत् ॥ ८ ॥

टी०—आफ्रीकेति । सा राजेश्वरी आफ्रीकदेशे आफ्रीकाख्ये देश-
विशेषे यमदिक्समाश्रितं दक्षिणदिङ्निवासिनं जुल्सनृपं जुल्सनामकं

1. Europe.	2. Berlin.	3. Rome.	4. Servia.
5. Africa.	6. The King of the Zulus.		

सा सार्वभौमी कुलजान्पुरोधस
आकार्य भूपांश्च महोत्सवे तदा ।
पौत्रं हि नाम्नाऽखिलमङ्गलास्पदं
ज्यार्जं चकार स्वजनाभिसंमतम् ॥ १३ ॥

टी०—सेति । हीति निश्चयेन तदा तस्मिन्समये सार्वभौमी राजे-
श्वरी सा विकटोरिया महोत्सवे अस्मिन्महे कुलजान् सुवंशोत्पन्नान्
पुरोधसः पुरोहितान् भूपान् राज्ञश्चाकार्य आहूय अखिलमङ्गलास्पदं
अशेषमङ्गलस्थानं पौत्रं नाम्नाऽभिधानेन स्वजनानां आत्मीयानां अभि-
संमतं इष्टं ज्यार्जं चकार विदधे ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि उससमय राजेश्वरीने सुवंशोत्पन्न पुरोहितोंको
और राजालोगोंको बुलाकर समप्रमङ्गलस्थानरूप पौत्रको आत्मीयलोगोंका संमत
ज्यार्ज नामसे प्रसिद्ध किया ॥ १३ ॥

ततः कुमारः कमलायतेक्षणो
दिने दिने स्वापघनैरवर्धत ।
सुधाभिपूरैः परिवर्धिताङ्गकः
क्रमाद्यथा सौख्यदबालचन्द्रमाः ॥ १४ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं कमलवत् अयते ईक्षणो यस्यैवंविधः
कुमारः दिनेदिने “वीप्तायां द्विवचनम्” स्वापघनैर्निजावयवैः सुधा-
भिपूरैर्मृतभरणैः क्रमात् क्रमशः परिवर्धितानि अङ्गानि यस्यैवंविधः सौ-
ख्यदबालचन्द्रमा यथा आनन्दप्रदेन्दुरिव अवर्धत एवाश्रमे ॥

भा०—अनन्तरं कमलके समान नेत्रवाला कुमार ज्यार्ज प्रतिदिन अपने
अङ्गोंसे अमृतपरिपूरितसे क्रमपूर्वक वृद्धिगत अतएव सुखप्रद बालेन्दु की तरह
वृद्धा ॥ १४ ॥

भा०—उस पतिव्रता एलेकजेण्डाने युवराजके विनोदनुसे तथा अनेकदेशोंसे मंगायेहुये नानाप्रकारके वस्तुओंके देखनेसे तथा अपनी सखियोंके कौतुकादिसेभी नवमास आनन्दसे बिताये ॥ १० ॥

समये युवराजसुन्दरी सा
प्रकृतेर्गोपनकाङ्क्षयेव नूनम् ।
ग्रहसूचितदिष्टवैभवन्तं
सुपुत्रे दीप्तमुखाम्बुजं कुमारम् ॥ ११ ॥

टी०—समयइति । नूनमिति निश्चयेन सा युवराजसुन्दरी युवराज-गेहिनी प्रकृतेः प्रजाया गोपनकांक्षया रक्षणेच्छया इव ग्रहैः सूर्यादि-भिः सूचितं दिष्टस्य भाग्यस्य [दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यमित्यमरः] वैभवं विभूतिर्यस्यैवंविधं दीप्तमुखाम्बुजं प्रकाशितमुखकमलं तं प्रसिद्धं कुमारं समये दशमे मासि सुपुत्रे अजनयत् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि युवराजगेहिनी एलेकजेण्डाने प्रजाकी रक्षणेच्छा से जैसा ग्रहोंसे बोधित भाग्येश्वर्यवाले तथा विकसितमुखकमलविशिष्ट पुत्रको गर्भके दशममासमें पैदाकिया ॥ ११ ॥

श्रुतमङ्गलवार्तया नृपेश्या
प्रमदोद्भासितनेत्रया समन्तात् ।
सकलेऽपि धरातले नृपाणां
शिववृत्तं तदनाय्यताचिरेण ॥ १२ ॥

टी०—श्रुतेति । श्रुता मङ्गलस्य पौत्रजन्मोत्सवस्य वार्ता यया अतएव प्रमदोद्भासितनेत्रया हर्षोत्फुल्ललोचनया नृपेश्या राजेश्वर्या समन्ताद-भितः सकले धरातले ऽपि नृपाणां राज्ञां पार्श्वे इति शेषः तच्छिववृत्तं मङ्गलवृत्तं अचिरेण सहसैव अनाय्यत प्राप्यत ॥

भा०—पौत्रोत्सवसुनकर प्रसन्नचित्तहुई राजेश्वरीने सोरधरातलमें सबजगह राजाओंकेपास उस पुत्रोत्सव मङ्गलवार्ताकी जल्दीही पहुँचाया ॥ १२ ॥

युग्मनागजभूमिते शके-
ऽरैविणां भतिमतात्मपौरुषात् ।
सर्वमिश्रविषयस्य शासन-
मात्मसंमतनयैर्व्यधीयत ॥ १७ ॥

टी०—युग्मेति । युग्मनागजभूमिते द्व्यशीत्यधिकाष्टादशशतमिते
कैष्टशके मतिमता बुद्धिविशिष्टेन अरैविणा पुरुषेण आत्मपौरुषात् स्वप-
राक्रमात् सर्वः सप्तगो यो मिश्रविषयो मिश्रदेशस्तस्य शासनं राज्यशासनं
आत्मसम्मतनयैः स्वाभिमतनीतिभिः व्यधीयत अक्रियत “कर्मणि लङ्” ॥

भा०—१८८२ ईसवीमें बुद्धियुक्त अरैवीनामक पुरुषने अपने पराक्रमसे सारे
मिश्रदेशका राज्यशासन अपनीही अभिमतनीतियोंसे किया ॥ १७ ॥

एंग्लिशाः समितिर्वैरिणं तदा-
ऽरैविणं प्रकृतिदुःखकारणम् ।
संविजित्य विषयं यदृच्छया
तं खदीवैनरपाय संददुः ॥ १८ ॥

टी०—एंग्लिशा इति । तदा तस्मिन्समये एंग्लिशाः पुरुषाः प्रकृतेः
प्रजाया दुःखस्य कारणं बीजं अरैविणं नाम वैरिणं शत्रुं समिति संग्रामे
संविजित्य परास्य यदृच्छया स्वेच्छया तं विषयं मिश्रदेशं खदीवश्चासौ
नरपस्तस्मै खदीवोपाधिविशिष्टाय भूपाय संददुः प्रायच्छन् अत्रोदात्ताल-
ङ्कारः महतां चोपलक्षणमित्येकदेशलक्षणात् ॥

भा०—उससमय एंग्लिशलोगोंने प्रजाके दुःखहेतु उस अरैवीनामक शत्रुको
संग्राममें जीतकर स्वेच्छसे उस मिश्रदेशको खदीवकरके राजोपाधिविशिष्ट वहांके
भूपतिको दे दिया ॥ १८ ॥

राजेश्वरी शिक्षितसर्वविद्यं

ज्यार्ज हि यार्कोधिपतिं व्यधत् ।

स नीतिवेत्ता विषयं स्वकीय-

मपूपुपत्तात इवात्मसूनुम् ॥ १५ ॥

टी०--राजेति । राजेश्वरी शिक्षितसर्वविद्यं अर्थात्तानेकशास्त्रं ज्यार्ज यार्कोधिपतिं यार्कदेशाधिपं व्यधत्करोत् नीतिवेत्ता नयशास्त्रवित् स ज्यार्जः स्वकीयं विषयं देशं तातः पिता आत्मसूनुं स्वतनुजं इव अपूपुपत् अपालयत् अत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०--महारानीने अनेकशास्त्रज्ञ ज्यार्जको यार्कदेशाधिपति (ड्यूक आफ् यार्क) बनाया नीतिशास्त्रज्ञ तथा वित्तसम उस ज्यार्जने अपने उस देशको पुत्रवत् रक्षितकिया ॥ १५ ॥

नभेभनागेन्दुमिते शके पुन-

स्तदारलैण्डे नयमार्गकाङ्क्षिणि ।

सदः पतिः पारनलो विचक्षणो

जनान्सकोपान् समनन्दयत्सुधीः ॥ १६ ॥

टी०--नभेति । पुनर्भूयः तदा तस्मिन्समये नभेभनागेन्दुमिते अशीत्यधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके सुधीः विचारशीलो विचक्षणो विद्वान् पारनलो नाम सदःपतिः सभापतिः नयमार्गं काङ्क्षति इच्छतीति तथाविधे आरलैण्डे देशे सकोपान् सरोपान् जनान् समनन्दयत् प्रसन्नानकरोत् ॥

भा०--अनन्तर उससमय १८८० ईसवीमें विचारशील तथाविद्वान् पारनलनामक सभापतिने नीतिमार्गको चाहनेवाले आरलैण्डदेशमें कोपयुक्त लोगोंको प्रसन्नकिया ॥ १६ ॥

1. George. 2. Duke of York. 3. Ireland. 4. Parnell.

(युग्मकम्)

मण्डलीयसमितिः स्वमण्डले

ह्यात्मकार्यकरणक्षमा भवेत् ।

मण्डलेषु नरपाव्ययान्मुदा-

ऽध्यापयन्तु च शिशून् विपश्चितः ॥ २१ ॥

एवमत्र नियमौ नृपेश्वरी

लोकसंस्थितिविधानदीक्षिता ।

स्वीचकार महतां हि मानसे

नैव याति विकृतिः कथंचन ॥ २२ ॥

टी०—मण्डलीति । हि यस्मात्प्रायः मण्डलीयसमितिर्मण्डलसं-
वन्धिनी सभा आत्मनस्तन्मण्डलस्य कार्यं राजनैतिकं कार्यं तस्य करणे
विधाने क्षमा समर्था भवेत् जायेत तथा मण्डलेषु विश्वितो विद्वांसश्च
नरपाव्ययात् राजेश्वरीदत्तवेतनं देतोः मुदा हर्षेण शिशून् बालान् अध्या-
पयन्तु पाठयन्तु ॥ लोकानां संस्थितिः पालनादि तद्विधाने दीक्षिता कृतसं-
कल्पा नृपेश्वरी राजेश्वरी अत्रायरलैण्डे एवमित्थं नियमौ पूर्वोक्तौ संश्रवौ
स्वीचकार सममन्यत इति निश्चयेन महतां श्रेष्ठानां मानसे चेतसि विकृ-
तिर्विकारः कथंचन केनापि प्रकारेण नैव याति नैव प्राप्नोतीत्यर्थान्तरेण
समर्थ्यते ॥

भा०—जिसकारणसे कि प्रत्येक जिलामें स्थापितसभा अपने जिलेके सब
राज्यविषयक कार्यको करनेमें समर्थहोजाय तथा पण्डितलोग हरएक जिलाओंमें
महारानीके व्ययसे हर्षपूर्वक बालकोंको पढ़ावें ॥ लोगोंके पालनमें कटिबद्ध राजे-
श्वरीने इस आयरलैण्डमें इसतरहके नियमोंको स्वीकारकिया यह बात ठीकहै कि
महात्माओंके चित्तमें किसीतरहभी विकार नहीं होता ॥ २१ । २२ ॥

ये पुरा जनतया षडाश्रवा
 आत्मभूषसविधं निवेदिताः ।
 तद्वितीयनियमेन सेश्वरी
 मण्डलेषु विषयं व्यभाजयत् ॥ १६ ॥

टी०—यइति । पुरा पूर्व जनतया लोकनिवहेन ये षड् आश्रवा नियमा
 आत्मभूषसविधं निजराजसंनिधिं निवेदिताः समर्प्यन्तेस्म सा ईश्वरी
 तेषां नियमानां द्वितीयो यो नियमस्तेन करणभूतेन मण्डलेषु पृथक्पृथक्
 देशविभागेषु विषयं देशं व्यभाजयत् विभक्तपकरोत् ॥

भा०—पहिले प्रजाकेलोगोंने जो छः नियम अपनी स्वामिनीके पास निवेदन
 किये थे महारानीने (जिनके तीसरे पांचवें नियम उस निवेदन समयपर माने गये
 थे) उन नियमोंके दूसरे नियमसे सांदेशको पृथक् पृथक् जिलाओंमें बांट
 दिया ॥ १९ ॥

षड्विपेभधरणीमिते शके
 चार्यरे प्रकृतिरञ्जने ततः ।
 ऐंग्लिशैर्हि समयाधिकव्ययात्
 प्रादुरासतुरुभौ नवाश्रवौ ॥ २० ॥

टी०—पडिति । हीति निश्चयेन ततो अनन्तरं षड्विपेभधरणीमिते
 षडशीत्यधिकाष्टादशशतमिते त्रैष्टुके ऐंग्लिशैः पुरुषैः आचर्ये आचर-
 लैण्डे च प्रकृतिरञ्जने प्रजा अनुनयविषये समयाधिकव्ययात् काला-
 तियापनात् उभौ द्वौ नवाश्रवौ नूतननियमौ प्रादुरासतुः प्रकटीयभूवतुः ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि अनन्तर १८८६ ईसवीमें ऐंग्लिशलोगों से
 आयरलैण्डमें प्रजाकी शान्तिस्थापन विषयमें अधिकसमयके व्ययहोने से दो नवीन
 नियम प्रकट हुए ॥ २० ॥

राजेश्वरी साऽथ विवाहयोग्यां
दशामितं पौत्रमवेक्ष्य तावत् ।
सार्धं महीपात्मजयाकयाचि—
टेकार्ख्ययोद्वाहममंस्त नतुः ॥ २५ ॥

टी०—राजेति । अथानन्तरं सा राजेश्वरी श्रीमती तावत्कालपर्य-
न्तं विवाहयोग्यां परिणयानुरूपां दशमवस्थां इतं प्राप्तं पौत्रं ज्यार्जं अ-
वेक्ष्यावलोक्य टेकार्ख्यया कयाचिन्महीपात्मजया राजकन्यया सार्धं
नप्तुर्यार्काधिपतेरुद्वाहं उपयामं अमंस्त मेने स्थिरीचकारेति भावः ॥

भा०—अनन्तरं महारानीने विवाहयोग्य अवस्थाको प्राप्त पौत्र ज्यार्जको
देखकर टेकानाम किसी राजकन्याके साथ उस पौत्र या र्काधिपका विवाह
ठहराया ॥ २५ ॥

वद्व्यङ्कनागेन्दुमिते शके ऽस्मि—
ज्योर्जेन नप्त्रा सह राजपुत्र्याः ।
अशेषदेशागतभूपशोभ—
मकारयत्सोपयमं महेशी ॥ २६ ॥

टी०—वद्वीति । सा महेशी राजेश्वरी वद्व्यङ्कनागेन्दुमिते त्रिनवत्य-
धिकाष्टदशशतमिते ऽस्मिन्कैष्ठशके नप्त्रा पौत्रेण ज्यार्जेन सह राजपुत्र्या-
ष्टेकाया अशेषदेशेभ्य आगता ये भूपा राजानस्तेषां शोभा यस्मिन् तथा-
त्रियं उपयमं विवाहं अकारयत् ॥

भा०—महारानीने १८९३ ईसवीमें अपने पौत्र ज्यार्जके साथ राजपुत्री
टेकाका अनेकदेशोंसे आयेहुए राजाओंकी शोभाविशिष्ट विवाहको किया ॥ २६ ॥

महोत्सवे ऽस्मिन्नगरस्य शोभा
सुमङ्गलैर्वैगुतदीपिकाभिः ।

वत्सरे ऽयननवेभभूमिते
ग्लाईडष्टन इति प्रजाप्रियः ।
पौरजानपदमान्यपूरुषै -
वोधितो ऽभवदमात्यशब्दभाक् ॥ २३ ॥

टी०—वत्सरइति । अयननवेभभूमिते द्विनवत्यधिकाष्टादशशतमिते
वत्सरे क्रैष्टशके प्रजाप्रियो जनार्भीष्टो ग्लाईडष्टन इति प्रसिद्धः पुरुषः पौर-
जानपदमान्यपूरुषैर्नागरिहृदैश्चिह्नैश्च नैर्वोधितो विज्ञापितः सन् अ-
मात्यशब्दभाक् मन्त्रिपदस्थो ऽभवत् अजायत ॥

भा०—१८९२ ईसवीमें सबलोगोंका प्रिय ग्लाईडष्टननामक पूर्वमन्त्री नगर
बौर देशके श्रेष्ठ पुरुषोंके समझानेसे फिर मन्त्रिपदमें स्थितहुआ ॥ २३ ॥

कतिपयदिनेष्वेवं यातेष्वमात्यपदे पुनः
सकलमनुजैरार्यै रोजेवरी प्रकृतिप्रियः ।
अधिकलनयाभिज्ञो निःश्रेयसाय नृपाज्ञयाऽ-
नवरतसुखोद्रेके लोकाञ्चिते समधार्यत ॥ २४ ॥

टी०—कतीति । कतिपयदिनेषु कियत्स्वपि दिवसेषु एवमित्थं या-
तेषु सत्सु पुनर्भूय आर्यैः श्रेष्ठैः सकलमनुजैर्निःशेषलोकेनृपाज्ञया भू-
पानुमत्या अविकलः सम्पूर्णो नयो नीतिस्तस्य अभिज्ञो बोद्धा प्रकृति-
प्रियो जनहृद्यो रोजेवरी एतन्नामकः पुरुषः लोकाञ्चिते जनपूजिते अन-
वरतसुखोद्रेके सन्ततानन्दाधिके अमात्यपदे सचिवस्थाने निःश्रेयसाय
कल्याणाय “ अचतुरविचतुरेति सूत्रेण निःश्रेयस् शब्दस्य अकारान्तत्वं
निपात्यते ” समधार्यत अस्थाप्यत “ णिजन्तात्कर्मणि लङ् ” ॥

भा०—कितनेही दिन बीतजानेपर फिर सम्पूर्ण मान्यलोगोंने श्रीमतीकी आ-
ज्ञासे अत्यन्त नीतिशस्त्रज्ञ तथा लोकप्रिय रोजेवरीनामक पुरुष लोकपूजित नि-
रन्तर सुखयुक्त मन्त्रिपदमें कल्याणके लिये स्थापनकिया ॥ २४ ॥

टी०—युगेति । ततोऽनन्तरं सा देका युगाङ्कनागेन्दुमिते चतुर्नवत्य-
धिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टिके समये गर्भस्य दशमे मासि शुभेऽह्नि सुदिवसे
नृपार्चिताया राजेश्वर्यैः प्रमदस्य हर्षस्यैककारणं मुख्यबीजं अशेषाणि
सुलक्षणानि तैरञ्जितं श्लाघ्यं तथा सुखप्रदं आनन्ददायकं सूनुं तनयं
असूत उदपादयन् ॥

भा०—अनन्तर १८८४ ईसवीमें टेकाने गर्भके दशममासमें शुभदिनमें
सम्पूर्ण सुलक्षणोंसे युक्त महारानीके हर्षका कारण तथा आनन्ददायक पुत्रको
पैदाकिया ॥ २९ ॥

नृपेश्वरी बन्धुजनैः पुरोहितैः
समं तदा भूपतिभिश्च वंशजैः ।
प्रपौत्रमेतं कुसुमायुधाकृतिं
मुदैल्वर्तं विदधे हि नामतः ॥ ३० ॥

टी०—नृपेति । तदा तस्मिन्समये नृपेश्वरी राजेश्वरी बन्धुजनैर्वा-
न्धवैः पुरोहितैः तथा वंशजैः सुकुलोत्पन्नैर्भूपतिभिश्च समं सार्धं मुदा ह-
र्षेण कुसुमायुधाकृतिं कन्दर्पस्वरूपं एतं प्रपौत्रं नामतो नाम्ना “ सार्ववि-
भक्तिकस्तसिल् प्रत्ययः ” एलवर्तं विदधे चक्रे ॥

भा०—उससमय राजेश्वरीने बन्धुजनोके तथा पुरोहित (पादरी) लोगोके
और सुकुलोत्पन्न राजा लोगोके साथ हर्षसे काम स्वरूप इस प्रपौत्रका एलवर्त नाम
करके रक्खा ॥ ३० ॥

ततो धरेशी पृथुकस्य लीलया
तथा स्वलन्मञ्जुलजल्पनादिभिः ।
प्रणामवाग्भिर्विनयैश्च नित्यशः
कियन्त्यहानि प्रणिनाय शर्मणा ॥ ३१ ॥

वाराङ्गनानृत्यकलादिभिश्च-

मरावतीं ह्रेषयतिस्म मन्ये ॥ २७ ॥

टी०—महोत्सवइति । अस्मिन् विवाहमहोत्सवे नगरस्य नन्दनस्य शोभा सुपमा सुमङ्गलैर्मङ्गलाचरणैः तथा वैद्युता विद्युत्सम्बन्धिन्यो यादीपिकास्ताभिः तथा वाराङ्गनानां गणिकानां नृत्यकलादिभिर्नर्तनगानादिभिश्च अपरावतीं इन्द्रपुरीं ह्रेषयतिस्म सज्जनामकरोति भावः इत्यहं मन्ये जानामि । अत्रोत्पेक्षालङ्कारः ॥

भा०—इस विवाहोत्सवमें मैं समझताहूँ कि नन्दननगरकी शोभाने मङ्गलाचरणोंसे तथा विजुयीकी दीपमालासे और गणिकाओंके नृत्यगीतादिकोसेभी इन्द्रपुरीको लज्जायुक्त करदिया ॥ २७ ॥

टेकाद्वया ज्यार्जवधूः सुशीला

रूपेण संतर्जितकामकान्ता ।

स्वगोत्रसंवर्धनवाञ्छया सा

गर्भं समाधत्त विनोदहेतुम् ॥ २८ ॥

टी०—टेकेति । सुशीला शोभनस्वभावोक्ता तथा रूपेणाकृत्या संतर्जिता भर्त्सिता कामस्य मदनस्य कान्ता यथा एवंविधा सा टेकाद्वया टेकाभिधाना ज्यार्जवधूः स्वगोत्रसंवर्धने या वाञ्छा अभिलाषा तथा करणभूतया विनोदहेतुं आनन्दकारणं गर्भं समाधत्त दध्रे ॥

भा०—सुशील तथा आकृतिसे रतिके गर्वको हरनेवाली टेकानामिका ज्यार्जका स्त्राने अपने वंशवृद्धिके इच्छासे आनन्दके कारण गर्भको धारणकिया ॥ २८ ॥

युगाङ्गनागेन्दुमिते शके ततो

नृपार्चितायाः प्रमदैककारणम् ।

शुभेऽहि साऽशेषसुलक्षणाञ्चित-

मसूत सूनुं समथे सुखप्रदम् ॥ २९ ॥

इति धरणिधरेशी नीतिशास्त्रानुमत्या
प्रकृतिमनुदिनं सा पालयन्तीतिभीतेः ।
निजकुलपरिवारं पुत्रपौत्राद्युपेत-
मतिधृतिरवलोक्य प्रीतियुक्ता ननन्द ॥ ३३ ॥

टी०—इतीति । नीतिशास्त्रानुमत्या न्यायानुकूलतया अनुदिनं अह-
रहः इतिभीतेर्दुर्भिक्षाभयात् प्रकृतिं प्रजां पालयन्ती रक्षन्ती अतिधृतिर्धैर्यो-
पेता धरणिधरेशी राजेश्वरी इतीत्यं पूर्वोक्तं पुत्रपौत्राद्युपेतं निजकुलप-
रिवारं स्वकुटुम्बं अवलोक्य दृष्ट्वा प्रीतियुक्ता प्रसन्ना सती ननन्द जहर्ष ॥

भा०—न्यायानुकूल प्रतिदिन दुर्भिक्षादिभयसे प्रजाका पालनकरतीहुई धै-
र्ययुक्त महारानी पूर्वोक्त पुत्र पौत्रादियुक्त अपने परिवारको देखकर प्रेमपूर्वक
हर्षयुक्तहुई ॥ ३३ ॥

इति उर्वीदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये राजेश्वरीपौत्रप्रपौत्रजन्मोत्सवादि
वर्णननाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं धरेशी राजेश्वरी पृथुकस्य बालकस्य [पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः] लीलया क्रीडया तथा स्वलन्ति अविस्पष्टानि मञ्जुलानि मनोहराणि यानि जलनादीनि भाषितादीनि तैः तथा प्रणामवाग्भिः प्रणतिगीर्भिः विनयैरार्जवैश्च करणभूतैर्नित्यशः सततं शर्मणा सुखेन कियन्ति कतिचित् अहानि दिवसान् प्रणिनाय व्यतीयाय “उपसर्गादसमासेपीत्यादिना एतत्त्वम्” । केचिच्चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुरिति नियमात् अत्र बाल आलम्बनविभावः तल्लीलासमय उद्दीपनविभावः प्रणामादयोऽनुभावः चापल्यादयो व्यभिचारिभावाः रसः स्थायिभावः तज्ज्ञे सामाजिके वत्सलरसनिष्पत्तिः ॥

भा०—अनन्तर राजेश्वरीने बालककी क्रीडासे तथा मनोहर तोतले वचनों से तथा प्रणमयक्योंसे सरलस्वभावसेभी निरन्तर कितनेही दिन सुखसे व्यतीत किये ॥ ३१ ॥

अथैल्वर्ट धरणीधरार्चिता

प्रयत्नतो नीतिमशिक्षयद् बुधैः ।

तथान्यविद्यानियमेन तद्विदा—

मबोधयत्तं सुधियं जगद्धिता ॥ ३२ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं धरणीधरार्चिता राजपूजिता महेशी प्रयत्नतो महद्यद्वात् बुधैर्विद्वद्भिरैल्वर्ट अशिक्षयत् अपाठयत् तथा जगद्धिता प्रकृतिसुखदा सा ता विद्या विदन्ति जानन्तीति तद्विदस्तेषां नियमेन संश्रयेण सुधियं सुबुद्धिं तं प्रपौत्रं अन्यविद्याः शिल्पविद्याः अत्रोध्यत् ज्ञापयाम्भूत् ॥

भा०—अनन्तर राजेश्वरीने प्रयत्नके साथ पण्डितद्वारा एल्वर्टको नीतिशास्त्र पढ़ाया इसीतरह महारानीने उन विद्याओंके जाननेवालोंके नियमसे बुद्धिविशिष्ट एल्वर्टको और और शिल्पविद्या पढ़ाई ॥ ३२ ॥

भा०—इस युद्धमें कलहके निवारण विषयमें बड़े उद्योगको करनेवाले मन्त्रिश्रेष्ठ सेलिस्त्ररी कृतापराध यूरूपदेशके रहनेवाले यवनलोगोंको यथायोग्य दण्ड देने में समर्थ न हो सका ॥ २ ॥

ततश्च ते क्रैष्टजनाः क्रिटेस्थिता

विरोधिनैर्किजनान्न्यपीडयन् ।

परापकारैकरसाञ्जनान्नुवं

विवर्हयन्तीह सुबाहुशालिनः ॥ ३ ॥

टी०—ततोऽनन्तरं क्रिटेस्थिताः क्रिटेदेशवर्तिनस्ते प्रसिद्धाः क्रैष्टजना विरोधिनो द्वेषपरान् टर्किजनान् टर्किनिवासिनो लोकान् न्यपीडयन् अदुःस्वयन् ध्रुवमिति निश्चयेन इह जगति सुबाहुशालिनो बाहुबलोपेता जनाः परापकारैकरसान् अन्यापकृतिविधानोद्यतान् जनान् विवर्हयन्ति विनाशयन्तीत्यर्थः “वर्हधातोर्हिंसार्थत्वमिणचि लटि रूपम्” अत्रार्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥

भा०—अनन्तर क्रिटेदेशके रहनेवाले क्रैष्टलोगोंने विरोधी टर्किदेशीयलोगोंको पीड़ितकिया यह बात प्रसिद्ध है कि पराक्रमीलोग दूसरोंकी बुराईमें उद्युक्तलोगोंको विनाश करते हैं ॥ ३ ॥

अथैंग्लिशीजिप्शियनाः पताकिनीः

पताकिनीशः किंचनर्सुडानके ।

नियोजयँस्तत्र च दक्षिणां दिशं

वगाहते स्माखिलदेशमञ्जसा ॥ ४ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तत्र सुडानके देशविशेषे च किंचनर् एतदाख्यः पताकिनीशः सेनापतिः ऐंग्लिशयश्च इजिप्शियनाश्च ताः पताकिनीर्वाहिनीः दक्षिणां दिशं नियोजयन् प्रेरयन् सन् अञ्जसा शीघ्रं अखिलदेशं समग्रं विषयं वगाहते स्म अवलोढयाञ्चकार ॥

1. Christian. 2. Crete. 3. Turkey. 4. English and Egyptian. 5. Lord Kitchener. 6. Soudan.

चतुर्दशः सर्गः ॥

अव्यङ्कनागेन्दुमिते शके तत
आर्मेनियास्थानविशेषके प्रजाः ।
अन्योन्यवैमुख्यगता मदोद्धता—
श्चक्रुस्तदा जन्यमनल्पमासिकम् ॥ १ ॥

टी०—अव्यङ्कीति । ततोऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये अव्यङ्कनागेन्दुमि-
ते चतुर्नवत्पञ्चदशशतमिते क्रैष्टशके आर्मेनियास्थानविशेषके अ-
न्योऽन्यं परस्परं वैमुख्यं पराङ्मुखतां गता मदोद्धता उन्मादयुक्ताः
प्रजाः प्रकृतयः असिः प्रहरणं यस्येत्यासिकं “प्रहरणमिति ठक्प्रत्ययः”
अनल्पं बृहत् जन्यं युद्धं चक्रुर्वधुः ॥

भ०—अनन्तर उत्तमसमय १८९४ ईसवीमें आर्मेनिया स्थानविशेषमें परस्पर
विमुखभावको प्राप्त मदोद्धत प्रजाके लोगोंने तरवारसम्बन्धी घोरसंग्राम किया ॥ १ ॥

सेलिस्वरी मन्त्रिवरः कृतागसो
यूरूपनीवृद्यवनानमर्षितान् ।
दीर्घप्रयत्नोऽत्र विवादवारणे
नैवाशकदण्डयितुं यथार्थतः ॥ २ ॥

टी०—सेलिस्वरीति । अत्र युद्धे विवादवारणे कलहनिवारणवि-
षये दीर्घप्रयत्नः कृतविशेषोद्योगो मन्त्रिवरो ऽमात्यमुख्यः सेलिस्वरी
एतन्नमकः पुरुषः कृतागसो विहितापराधान् यूरूपनीवृति यूरूपदेशे ये
यवनास्तान् यथार्थतो योग्यतया दण्डयितुं शासयितुं न एव शक्त स-
मर्थो न बभूव ॥

भा०—पहिले औष्ट्रिलीयादेश राजाओंसे अनेक हिस्सोंमें बँटा हुआ था फिर १६०१ ईसवीमें महारानीसे वह देश एकप्रभुवाला होगया ॥ ६ ॥

अथाफ्रिकादक्षिणदिग्विभागके

विना डैचैरैंग्लिशपूरुषैरपि ॥

अशेषलोका मदघूर्णितेक्षणाः

स्वभावतः क्रोधरया अबोभवुः ॥ ७ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं आफ्रिकाया यो दक्षिणदिग्विभागस्तस्मिन् डैचैडचजातीयैरैंग्लिशैः पूरुषैरपि “अत्र अपिशब्दश्चकारार्थः” विना “पृथग्विनानानाभिस्तृतीयेति तृतीया” मदेन घूर्णितानि ईक्षणानि येषां तथाविधा अशेषलोकाः समग्रजनाः स्वभावतः प्रकृत्या क्रोधरया अमर्षोत्फुटा अबोभवुः अतिशयेनाभूवन् ॥

भा०—अनन्तर उससमय दक्षिण आफ्रिकाकी तरफ डच और ऐंग्लिशलोगों के वगैर सबलोग मदोन्मत्त और स्वभावहीसे क्रोधयुक्त थे ॥ ७ ॥

ब्रीटिसजन बोरेनरान्मुधा पुरा

दुःखार्दितास्तान्व्यदधुर्दिवानिशम् ।

नैटालकं देशमथोत्तराश्रितं

जग्मुस्तदा ते व्यथिताः पदे पदे ॥ ८ ॥

टी०—ब्रीटिसिति । पुरा पूर्वं ब्रीटिससंज्ञका जनास्तान्प्रसिद्धान् बोरेनरान् बोरलोकान् दिवानिशं अहरहः दुःखार्दितान् व्यदधुः चक्रुः अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये पदे पदे व्यथिताः पीडितास्ते बोरजना उत्तराश्रितं उत्तरस्यां दिशि वर्तमानं नैटालकं नाम देशं जग्मुर्ययुः ॥

भा०—पहिले ब्रीटिस्लोगोंने बोरजनोको रातदिन बड़ा दुःखदिया अनन्तर

भा०—अनन्तर किचनर् सेनापतिने सुडानमें ऐंग्लिशी और इजिप्शियना (मिश्रदेशीय) सेनाओंको दक्षिणकी तरफ भेजकर सारेदेशको अवलोडन करदिया ॥ ४ ॥

ततः खलीफाहयमाहवेक्षणा-

निहत्य सेनाधिपतिर्वलोच्छ्रितः ।

विनेजुलाव्रीटिसगायनस्थले

स सीम्नि जन्यं विदधे ऽरिभिः समम् ॥ ५ ॥

टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं वलोच्छ्रितः पराक्रमोपेतः स किचनर् सेनापतिः आहवे संग्रामे क्षणात् खलीफाहयं खलीफोपाधिविशिष्टं भूपं निहत्य विनेजुला च व्रीटिसगायनश्च यौ देशविशेषौ तयोः स्थले सीम्नि “ मनः इति न डीप् ” सीमायां “ डावुभाभ्यामिति डाप् ” अरिभिः शत्रुभिः समं जन्यं युद्धं विदधे चक्रे ॥

भा०—अनन्तर बलवान् किचनर्नामक सेनापतिने संग्राममें जल्दीही खलीफोपनामक राजाको मारकर विनेजुला और व्रीटिसगायन स्थलमें सरहदपर शत्रुओंकेसाथ बड़ायुद्ध किया ॥ ५ ॥

पुरौष्ट्रिलीयाविषयो धराधिपै-

रनेकभागेषु विभाजितो ऽभवत् ।

शके धराभ्राङ्गमहीमिते पुन-

र्धराधरेश्यैकपतिर्वभूव सः ॥ ६ ॥

टी०—पुरेति । पुरा पूर्वं औष्ट्रिलीयानामको विषयो देशो धराधिपै राजभिः अनेकभागेषु बहुवर्णकेषु विभाजितः पृथग्भागं प्राप्तोऽभवत् पुनर्भूयो धराभ्राङ्गमहीमिते एकाधिकोनविंशतिशतमिते क्रैष्ट्शके स देशो धराधरेश्या राजेश्वर्या एकपतिरेकस्वामियुक्तो बभूव सैव तदेशस्यामिनी बभूवेति भावः ॥

1. Khalifa. 2. Venezuela 3. British. 4. Australia.

भा०—१८४० ईसवीमें वे सम्पूर्ण बोरलोग नैटालकदेशको छोड़कर उस प्रसिद्ध ट्रान्सवालदेशको चले गये क्योंकि जहां सुख होता है जन वहीं जाता है ॥ १० ॥

अथैंग्लिशा वीररसैकसंश्रयाः

शके ऽनलाब्धिद्विपभूमिते तदा ।

विजित्य नैटालकदेशमात्मसा-

दकार्षुरुच्चैः कृतशत्रुतर्दनाः ॥ ११ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये अनलाब्धिद्विपभूमिते त्रयश्चत्वारिंशदधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके वीररसे एकसंश्रय आश्रया येषां अतएव उच्चैरतिशयेन कृतं शत्रूणां तर्दनं विनाशो यैस्तादृशः ऐंग्लिशाः नैटालकदेशं विजित्य आत्मसादकार्षुः स्वायत्तपकुर्वन् ॥

भा०—अनन्तर उससमय १८४३ ईसवीमें वीरसोपेत ऐंग्लिशलोगोंने शत्रुओं को मारकर उन ब्रीटिसलोगोंसे नैटालकदेशको लेकर अपने अधीन कर लिया ॥ ११ ॥

अब्धीपुस्तम्भेरमोर्वीमिते ऽब्दे

ते बोराख्यास्तत्र चात्मानुमत्या ।

औरेञ्जफ्रीमण्डलं संविधाय

शान्त्या सौख्येनैव कालं ह्यनैषुः ॥ १२ ॥

टी०—अब्धीति । हीति निश्चयेन अब्धीपुस्तम्भेरमोर्वीमिते चतुःपञ्चाशदधिकाष्टादशशतमितेऽब्दे क्रैष्टशके ते पूर्वोक्ता बोराख्या बोराभिधानास्तत्र च ट्रान्सवालदेशे आत्मनुमत्या निजेच्छया औरेञ्जफ्री एतन्नामकं मण्डलं संविधाय कृत्वा शान्त्या उपद्रवराहित्येन सौख्येन आनन्देनैव कालं समयं अनैषुः व्यतीयुः । पद्ये ऽस्मिञ्छालिनीवृत्तम् ॥

भा०—यह निश्चय है कि १८५४ ईसवीमें वे बोरलोग उस ट्रान्सवालदेशमें

उससमय पदपदमें दुःखित वे बोरलोग उत्तरदिशाकी तरफ नैटालदेशको चलेगये ॥ ८ ॥

ब्रीटिस्जनास्तत्र च ताञ्छमस्थितान्
नानाविधक्लेशविधित्सया पुनः ।
चारेक्षणेस्तद्विषयं तदिद्वितं
जजुस्ततो मत्सरतामगुर्हिते ॥ ९ ॥

टी०—ब्रीटिसिति । ब्रीटिस्जनाः तत्र च नैटालके देशे ऽपि शमस्थितान् शान्तियुक्तांस्तान् बोरजनान् पुनर्भूयो नानाविधा ये क्लेशास्तेषां या विधातुमिच्छा तथा चारेक्षणेर्गूढपुरुषनेत्रैः तद्विषयं बोरजनदेशं तदिद्वितं बोरजनचेष्टितं जजुर्बुधिरं ततोऽनन्तरं ते ब्रीटिस्जनाः मत्सरतां मात्सर्यं उपधिविशिष्टं कोपं अगुः प्रापन् ॥

भा०—ब्रीटिस्लोगोंने उस नैटालकदेशमेंभी शान्तियुक्त उन बोरलोगोंको अनेकप्रकारके दुःखदेनेकी इच्छासे गुप्तपुरुषरूप नेत्रोंसे उनका देश और कामको जागलिया अनन्तर वे ब्रीटिस्लोग छलविशिष्ट कोपको प्राप्तहुये ॥ ९ ॥

अभ्राव्यिनागेन्दुमिते शके ऽखिला-
स्ते बोरलोकास्त्वपहाय तत्स्थलम् ।
तं दून्सभांलं विषयं समाययु-
र्यत्रास्ति शान्तिर्न्ययते पुमाँस्ततः ॥ १० ॥

टी०—अभ्रेति । अभ्राव्यिनागेन्दुमिते चत्वारिंशदधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टके तेऽखिलाः समग्रा बोरलोकास्तु तन्नैटालकं नैटालं नाम स्थलं अपहाय त्यक्त्वा तं प्रसिद्धं दून्सभांलं विषयं देशं समाययुर्गमुः यत्र देशे शान्तिरस्ति जनस्ततस्तत्र “ सार्वविभक्तिकस्तसिल प्रत्ययः ” न्ययते निःशेषेण गच्छन्तीत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थयते ॥

अथैंग्लिशा बोरजनान् मिताश्रवैः

स्वतन्त्रवृत्तीनभिचक्रिरे तदा ।

तथैव तैवोरनराः प्रबोधिता

व्यधुर्न सन्धि सह ते उपरैर्यथा ॥ १५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये ऐंग्लिशा लोका बोर-जनान् मिताश्रवैः परिमितनियमैः स्वतन्त्रा वृत्तिर्येषां तथाविधान् अभि-चक्रिरे व्यधुः तैरैंग्लिशैर्वोरनरास्तथा एव प्रबोधिता ज्ञापिता बधूवुरिति शेषः यथा येन प्रकारेण ते वीरा अपरैरन्यैः सह सार्धं सन्धि मैत्रीं न व्यधु-र्नाकार्षुः ॥

भा०—अनन्तर उससमय ऐंग्लिशोंने बोरलोगोंको परिमितनियमोंसे स्वतन्त्र वृत्तिवाले बनादिया ऐंग्लिशोंने बोरलोग इसतरह समझाये जिसतरह कि वे और राजाओंके साथ मैत्री न करसके ॥ १५ ॥

जोनेसवर्गान्तिकभूप्रदेशे

बोराः सुवर्णाकरमालभन्त ।

तदैंग्लिशास्तां हि निशम्य वार्ता—

मयासिषुस्तत्र धनाभिलाषात् ॥ १६ ॥

टी०—जोनेसेति । हीति निश्चयेन वीरा बोरजना जोनेसवर्गस्यान्ति-के समीपे यो भूप्रदेशो भूभागस्तस्मिन् सुवर्णाकरं काञ्चनखनिं आल-भन्त प्राप्तुम् तदा तस्मिन्समये ऐंग्लिशा लोकास्तां वार्तां निशम्य श्रुत्वा तत्र खनिसन्निधौ धनाभिलाषाद् अयासिपुरगमन् “यातेर्लुडि यमरमेति सगितौ” ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि बोरलोगों ने जोनेसवर्गके नजदीक सोनेकी खान पाई उसीसमय ऐंग्लिशलोग उस बातको सुनकर धनकी इच्छासे उसी जगह आ-पहुँचे ॥ १६ ॥

अपना इच्छासे अँग्लि नामक रिवाजत बनाकर शान्ति और सुखसे समय बिताने लगे ॥ १२ ॥

नगाद्रिनागेन्दुमिते शके ततो
विजिग्यिरे वोरजनाँश्च ये नराः ।

तदन्तिकादैर्ग्लिशपूरुषा पुन-

स्तदाग्रहीषुः किल वोरमण्डलम् ॥ १३ ॥

टी०—नगेति । ततो अनन्तरं नगाद्रिनागेन्दुमिते सप्तसप्तत्यधिकाष्टा-
दशशतमिते क्रैष्टशके ये तद्देशीया नराश्च वोरजनान् विजिग्यिरे व्यजयन्त
किलेति निश्चयेन पुनर्भूय ऐंग्लिशपूरुषास्तदन्तिकात् तेषामधिकारादिति
भावः तद् वोरमण्डलं आग्रहीषुः निनाधीनं चक्रुः ॥

भा०—अनन्तर १८७७ ईसवीमें जिन तद्देशीयलोगोंने वोरलोगोंको जीताथा
फिर ऐंग्लिशोंने उनके अधिकारसे उस अँग्लि नामक वोरमण्डलको वोरोंको देने
के लिये छीनलिया ॥ १३ ॥

ततो अश्रनागेभमहीमिते शके

हृतश्रियो वोरजनाः पराङ्मुखाः ।

महीधरे माजुवसंज्ञके मुधा

विजिग्यिरे ह्यैंग्लिशमानवान् रणे ॥ १४ ॥

टी०—तत इति । हीति निश्चयेन ततो अनन्तरं अश्रनागेभमहीमिते
अर्शत्यधिकाष्टादशशतमिते क्रैष्टशके हृतश्रियो अपध्वस्तशोभाः पराङ्मु-
खा विमुक्ता वोरजना माजुवसंज्ञके महीधरे पर्वते रणे संग्रामे मुधा व्यर्थ
ऐंग्लिशमानवान् विजिग्यिरे व्यजेपत । उपकारिणामैंग्लिशानामपकार-
विधानाद् वोरजनस्य कृतघ्नत्वं सूच्यते इति ॥

भा०—अनन्तर १८८० ईसवीमें होइहुये विमुख वोरलोगोंने माजुवनामक
पर्वतमें संग्राममें व्यर्थही उपकारी ऐंग्लिशोंको जीतलिया ॥ १४ ॥

स जेम्सनो बोरजनाभियोगं
प्राप्याशु तैस्तत्र जितः ससैन्यः ।
अनल्पवाग्जालविधानदक्षो
निचिक्षिपे वन्दिगृहे मदान्धैः ॥ १९ ॥

टी०—स इति । अनल्पं बृहद् यद्वाग्जालं तद्विधाने दत्तश्चतुरः स-
सैन्यो वरूथिनीयुक्तः स जेम्सनः पुरुषः बोरजनाभियोगं बोरजनयुद्धसंप-
र्के प्रप्योपगम्य तत्र युद्धे आशु शीघ्रं मदान्धैस्तैर्बोरैर्जितः सन् वन्दिगृहे
बन्धनालये निचिक्षिपे न्ययोजि ॥

भा०—कहनेमें बड़ा युक्ति मटु जेम्सननामक सेनापति बोरलोगोंके युद्धको प्राप्त
होकर जल्दीही उन मदान्ध बोरोंसे पराजित होकर उनसे कारागारमें रक्खा
गया ॥ १९ ॥

सभापतिः क्रूररंकः कठोर-
स्तदान्यदेशगतलोकजातम् ।
शस्त्रक्रयार्थं समराध्वराय
निषीडयामास करातिभारैः ॥ २० ॥

टी०—समेति । तदा तस्मिन्समये कठोरः क्रूरः क्रूररंकः सभापतिः
अन्यदेशेभ्य आगतो यो लोकजातो जननिवहस्तं समराध्वराय युद्धय-
ज्ञाय शस्त्रक्रयार्थं मूल्येन शस्त्रग्रहणार्थं करातिभारै राजग्राह्यांशैर्निषीडया-
मास बवाधे ॥

भा०—उससमय क्रूरस्वभाव क्रूरनामक बोरलोगोंके सभापतिने और देशों
से आयेहुये लोगोंको संग्रामकेलिये शस्त्र मोललेनेके अर्थ अधिक कर लगानेसे
दुःखित किया ॥ २० ॥

वैदेशिकोऽप्यत्र सभासदस्तु
नोचेद्विवादो भवितेति पूर्वम् ।

सभापतिः क्रूगरनामधेयो

द्वैग्लिशान् बुद्धिवलैर्वरिष्ठान् ।

तद्विक्रमं सोढुमशक्नुवानः

क्रूरैर्नयैस्तान् व्यथयाञ्चकार ॥ १७ ॥

टी०—समेति । क्रूगरनामधेयः सभापतिर्वीरजनसभेशो बुद्धिवलै-
र्बुद्धिराक्रमैः विष्टान् श्रेष्ठान् ऐंग्लिशान् दृष्ट्वावलोक्य तद्विक्रमं तेषां
पराक्रमं सोढुं मर्षितुं अशक्नुवानः “ शक्नोतिः परस्मैपदित्वात् शनज-
भावे ताच्छील्यवयोवचनेति चानश् श्नुप्रत्ययस्योकारस्य अचिश्नुधातु-
भुवामित्युवङ् ” असदृशमानः सन् क्रूः कठोरैर्नयैर्नतिविशेषैस्तान् ऐंग्लि-
शान् व्यथयाञ्चकार वधाये ॥

भा०—क्रूगरनामक सभापति बुद्धिबलसे श्रेष्ठ ऐंग्लिशोंको देखकर उनके परा-
क्रमको नहीं सहारताहुआ उन ऐंग्लिशोंको कठोरनीतियोंसे दुःखदेनेलगा ॥ १७ ॥

वाणाङ्कनागेन्दुमिते शकेऽस्मिन्-

स्तदैग्लि हो जेम्सननामधेयः ।

समं विचेयाल्पवरूथिनीभि-

स्तं ट्रन्सवालं विषयं जगाम ॥ १८ ॥

टी०—वाणेति । तदा तस्मिन्समये वाणाङ्कनागेन्दुमिते पञ्चनवत्य-
धिराष्टादशशतमिते ऽस्मिन् क्रैष्टके जेम्सननामधेय ऐंग्लिशः पुरुषः
विचेयाः परिमिता या वरूथिन्यः सेनास्ताभिः समं सह तं ट्रन्सवालं नाम
विषयं देशं जगाम ॥

भा०—उससमय १८९९ ईसवीमें जेम्सननामक ऐंग्लिशपुरुष थोड़ी सेनाओं
को लेकर उस ट्रन्सवालनामक देशको पहुँचा ॥ १८ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं रणोद्धता युद्धनिपुणा ऐंग्लिशवीराणां सेना अनीकिनी आफ्रिकायां तन्नामके देशे यमदिग्विभागे दक्षिणस्यां दिशि समेत्योपगत्य बोरैर्वोरजनैः सह युध्यमाना संग्रामं कुर्वाणा सती शत्रून् वैरिणः सुवीरघातं सुवीरैर्हन्ति यथातथा “करणे हनःणमुल् । ह-
नस्नोऽचिणलोरिति हनोस्तकारः । कपादिषु यथाविध्यनुपयोग इति तस्यैव घातोरनुप्रयोगः ” निजघान व्यनाशयत् ॥

भा०—अनन्तरं संग्राममें प्रवीण ऐंग्लिशवीरोंकी सेनाने आफ्रिकाके दक्षिणतरफ़जाकर बोरलोगोंकेसाथ युद्धकर उन बोरशत्रुओंको बड़ेबड़े वीरोंसे नाश करादिया ॥ २३ ॥

सभापतिः क्रूरकोऽपि पश्चा-

निशम्य विद्वेषिजनाहितं तत् ।

अनेकसेनावृतदिग्विभागो

हुपाद्रवत्तत्र कृपाणपाणिः ॥ २४ ॥

टी०—समेति । हीति निश्चयेन पश्चादनन्तरं क्रूरकः सभापति-
रपि विद्वेषिजनैर्वैरिभिराहितं कृतं तद्युद्धकर्म निशम्य श्रुत्वा अनेकसे-
नाभिः आवृत्ता आच्छादितो दिग्विभागो येन तथाविधः कृपाणः क्रूर-
बालः पाणौ हस्ते यस्यैवंविधः सन् तत्र युद्धे उपाद्रवत् सत्वरमगच्छत् ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि पीछे क्रूरनामक सभापति भी शत्रुओंके किये हुये उस बोरयुद्धके वृत्तान्तको सुनकर बहुतसेनाओंकेसाथ खड्ग हाथमें लियेहुये उस संग्राममें शीघ्र जापहुँचा ॥ २४ ॥

सुभूप्ररोहा दृढवर्णसारः

पीता बृहद्वीटपाः सुसान्द्राः ।

ते बोरवृक्षा हि कुधीफलाढ्या

बभूवुः प्रचण्डैंग्लिशवायुरुग्णाः ॥ २५ ॥

तदैंग्लिशः क्रूगरकं सभेश—

मनेकवारं विनयादवोचन् ॥ २१ ॥

टी०—वैदेशिक इति । अत्र सभायां वैदेशिकः परदेशीयोऽपि जनः सभासन् सभ्योऽस्तु भवतु नोचेद्विवादः कलहो भविता भविष्यति तदा तस्मिन्समये ऐंग्लिश जनाः पूर्वं प्रथमं इतीत्यं क्रूगरकं सभेशं विनयात् नम्रभावात् अनेकवारं बहुवारं अवोचन् अकथयन् ॥

भा०—यहां परदेशी आदमी भी सभासद् होना चाहिये नहीं तो कलह हंगेगा उस समय ऐंग्लिश लोगोंने पहिले इस तरह सभापति क्रूगरको विनयपूर्वक कईवार कहा ॥ २१ ॥

तथाप्यसौ क्रूगरकः प्रमादा—

दमंस्त नो तद्वचनं हितान्तम् ।

नूनं विपर्ययासतया नियत्या

जनोऽल्पसारां मनुते सदुक्तिम् ॥ २२ ॥

टी०—तथेति । तथाऽपि क्रूगरकः प्रमादाद् विचाराभावात् हितान्तं शुभावसानं तेषामैंग्लिशानां वचनं नोऽमंस्त न मेने नूनमिति निश्चयेन जनो लोको नियत्या भाग्यस्य विपर्ययासतया वैपरीत्येन सदुक्तिं सत्पुरुषवर्गीं अल्पसारां न्यूनवलां मनुते जानातीत्यर्थान्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—तो भी उस क्रूगरने प्रमादसे परिणाममें सुख देनेवाले उन ऐंग्लिशों के वचनको न माना यह बात ठीक है कि मनुष्य भाग्यके उलटे फिर जानेसे सत्पुरुषों की कही हुई बातको तुच्छ मानता है ॥ २२ ॥

अथाफ्रिकायां यमदिविभागे

रणोद्धता चैंग्लिशवीरसेना ।

समेत्य वोरैः सह युध्यमाना

सुवीरघातं निजघान शत्रून् ॥ २३ ॥

एते स्वदोर्दण्डबलेन तत्र

समाग्रहीद्वैरिजनाधिकारात् ॥ २७ ॥

टी०—विजित्येति । स रौवर्दसश्च अस्मिन्संगरे संग्रामे बोरान् बोर-
जनान् विजित्य परास्य तत्र देशे एते निगद्यमाने ब्लूम्फोण्टिनश्च प्री-
टुरिया च ते नगर्यौ पुरौ स्वस्य यौ दोर्दण्डौ भुजदण्डौ तयोर्वलेन पराक्र-
मेण वैरिजनाधिकारात् बोरजनहस्तात् समाग्रहीत् स्वायत्तीचकार ॥

भा०—उस रौवर्दसने संग्राममें बोरलोगोंको जीतकर वहाँ ब्लूम्फोण्टिन और
प्रीटुरियानामक इनदो नगरियोंको शत्रुओंके हाथसे लेलिया ॥ २७ ॥

रौवर्दसनामा स च वाहिनीपतिः

सेनाधिनाथं किचनर्महाभटम् ।

विष्टम्भितुं बोरजनान् नियोज्य तं

स्वं नन्दनारुख्यं नगरं न्यवर्तत ॥ २८ ॥

टी०—रौवर्दसेति । सरौवर्दसनामा वाहिनीपतिश्च तं प्रसिद्धं किच-
नर्चासौमहाभटस्तं किचनर्नामकं महावीरं सेनाधिनाथं सेनापतिं बोरज-
नान् विष्टम्भितुं अवरोद्धुं नियोज्य स्थापयित्वा नन्दनारुख्यं स्वं निजं नगरं
न्यवर्तत प्रतिययौ ॥

भा०—वह रौवर्दसनामक सेनापति दूसरे उसकिचनर्नामक महावीरसेनापति
को बोरलोगोंको स्तम्भनकरनेकेलिये नियुक्तकर अपने नन्दनगरको लौट-
आया ॥ २८ ॥

ततः कनाडोष्ट्रिलियादिवासिनां

तदा नृणामैग्लिशपुरुषाःक्षणात् ।

अवाप्य साहाय्यमनीहितं पुन-

नियोद्धुमायन्सह बोरमानवैः ॥ २९ ॥

टी०—स्विति । हीति निश्चयेन सुभूपरोहाः सुभूमिसमुत्पन्नाः सु-
मर्द्दिगताश्च दृढवर्षसाराः प्रगाढशीरवलाश्च इत्यादावुभयत्र संबन्धः ।
पीनाः पुष्टास्तथा बृहदोर्विष्टाः दीर्घबाहुशाखास्तथा सुसान्द्राः सघना
संमेलिताश्च तथा कुशीफलाढ्याः कुत्सितबुद्धिरूपफलयुक्तास्ते
पूर्वाक्ता वोरवृक्षा वोररूपा वोरसंज्ञाश्च वृक्षाः प्रचण्डा अत्युत्कटा
ये ऐंग्लिशास्ते एव वायवो मारुतास्तैरुष्णा उत्खाता दुःखिताश्च सन्तो
वभुः शुशुभिरे । शत्रूणां विनाश एव तत्पत्यर्थिनां आह्लादोदये शोभा-
धायको हेतुरिति क. व्यलिङ्गालङ्कारः विशेषेण चात्र रूपकालङ्कारः ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि अच्छी भूमि में प्राप्त बड़े दृढ़ बलविशिष्ट तथा
पुष्ट और बड़े बाहुरूप शाखायुक्त तथा सघने अथवा मिलेहुये दृष्ट बुद्धिरूप फ-
लोपेत वोरजनरूपी वृक्ष बड़े उत्कट ऐंग्लिशजनरूपी वायुसे उखड़ेहुये वा दुःखि-
तहुये शोभायमानहुये ॥ २५ ॥

खाभ्राङ्कभूमिप्रमिते शके ऽस्मिन्

रौवर्दसनामा सह सैन्यवर्गैः ।

श्रीनन्दनेश्या प्रहितोऽन्तकाभ—

स्तं दूनसवालं सहसा जगाम ॥ २६ ॥

टी०—खाभ्राङ्केति । खाभ्र ङ्कभूमिप्रमिते एकोनविंशतिशतमिते
ऽस्मिन् क्रैष्टशके अन्तकाभः शत्रूणां यमस्वरूपः श्रीनन्दनेश्या राजेश्वर्या
प्रहितोऽनुयुक्तो रौवर्दसनामा कश्चित्पुरुषः सैन्यवर्गैः सह तं दूनसवालं
देशं सहसा शीघ्रं जगाम प्राप ॥

भा०—१९०० ईसवीमें शत्रुओंकेलिये यमस्वरूप महारानीका भेजाहुआ
रौवर्दसनामक पुरुष बहुतसेनाओंके साथ उस दूनसवाल देशको जा पहुँचा ॥ २६ ॥

विजित्य वोरान् स च संगरे ऽस्मिन्

व्लूमफोण्टिनप्रीदुरियानगर्यौ ।

1. Lord Roberts.

2. Transvaal.

3. Boer.

4. Bloemfontein. 5. Pretoria.

टी०—तत्रेति । हीतिनिश्चयेन तत्र युद्धे मांसार्थिनी आमिषाभिलाषिणी अतएव श्वपविष्टा प्रेतपञ्जरान्तरिता अतो डायितुं उद्गन्तुं अशक्ता सामर्थ्यरहिता कौशिका उल्लूका गृध्रादाक्षाद्यास्तेषां भक्तिः श्रेणी रूतायमाना आर्तनादं कुर्वाणा सती सपदि तत्कालं अश्वाश्च वीराश्च तेषां क्षतजाम्बु-
राशौ रुधिरप्रवाहौ न्यमाङ्गीत् निमग्नावभूव ॥

भा०—उसयुद्धमें मांसको चाहनेवाली उल्लूक और गृध्रादी पक्षि प्रेतपञ्जरो के भीतर बैठीहुई अतएव उड़नेको अशक्त होकर शब्दकरतीहुई घाँड़े और वीर-
लोगोंके रुधिरप्रवाहमें डूबनेलगी ॥ ३१ ॥

अथान्यतः फेरवसंहतिर्द्राग्—

निर्णय कोष्णासृगतीव हृष्टा ।

प्रेतान्समादाय तदार्त्तनादा

संस्कर्तुकामेव वनं जगाम ॥ ३२ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं अन्यतो द्राक् शीघ्रं कोष्णासृग् मन्दो-
ष्णरुधिरं निर्णय आस्वाद्य अतएव अतीव सत्यर्थं हृष्टा प्रसन्ना तथा
आर्त्तनादा अश्विंशब्दपरा फेरवसंहतिः शृगालपङ्क्तिः प्रेतान् शत्रून्
समादाय गृहीत्वा संस्कर्तुं कामो यस्याः “तुम्काममनसोरपीतिमकारलो-
पः” एवंविध इव वनं विपिनं जगाम अयासीत् । अत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०—अनन्तर दूसरीतरफसे जल्दीही गरमरुधिरको पीकर प्रसन्नचित्तवाली
तथा अमङ्गलशब्दको करतीहुई शृगालोंकी श्रेणी प्रेतोंको उठाकर संस्कारकरने
की इच्छावाली जैसी वनको चलीगई ॥ ३२ ॥

तत्रैकतो वायससारमेया—

स्तथान्यतो भूतपिशाचसङ्घाः ।

जग्ध्वान्त्रमज्जापललानि दूताः

कार्तान्तिकाभ्रेमुरिवोच्छलन्तः ॥ ३३ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं तदा तरिमन्समये ऐंग्लिशपूरुपाः
 ज्ञात् कनाडाच औष्ट्रिलियाच ते आदी येषां तेषु देशेषु वसन्ति ये जना-
 स्तेषां नृणां सम्बन्धि अनीहितं अप्रार्थितं (तत्रत्यैर्जनैः स्वेच्छया कृतमि-
 तिभावः) एवं विषयं साहाय्यं सहायतां प्राप्य लब्ध्वा पुनर्भूयो वोरमानवैः
 सह नियोजितुं संग्रामयितुं आयन् जग्मुः ॥

भा०—अनन्तर ऐंग्लिशलोग जल्दाही कनाडा औष्ट्रिलिया वगैरहदेशोंके
 रहनेवाले लोगोंकी वगैर चाहीहुई सहायताको पाकर फिर वोरलोगोंके साथ ल-
 डनेको आपहुंचे ॥ २९ ॥

अयैंग्लिशा युद्धमखेषु पण्डिताः
 पराभियोगैकसुमन्त्रजल्पकाः ।
 रणाध्वरे वोरपशून्मदोच्छ्रिता-
 द्विजघ्नुरेतान्प्रतिरुद्धवर्मनः ॥ ३० ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं युद्धमखेषु रणयज्ञेषु पण्डिता विचक्ष-
 णाः अतएव परेषां योऽभियोगो युद्धव्यवहारस्तत्रैकसुमन्त्रान्मुख्यपरो-
 च्छेदविधानानि जल्पन्तीति तादृशा ऐंग्लिशा रणाध्वरे युद्धयज्ञे प्रतिरु-
 द्धानि वर्तमानि येषां तथा मदोच्छ्रितान् उन्मत्तान् एतान् वोरावोरजना-
 रतण्वपशवस्तान् निजघ्नुरवधिषुः अत्र रूपकालङ्कारः ॥

भा०—रणयज्ञमें पण्डित अतएव शत्रुओंके युद्धव्यवहारमें अच्छीतरह मुख्य
 मन्त्रणाको करनेवाले ऐंग्लिशलोगोंने युद्धयज्ञमें सब रास्ताओंको रोककर मदो-
 न्मत्त वोरपशुओंको मारदिया ॥ ३० ॥

तत्राश्ववीरक्षतजाम्बुराशौ
 मांसार्थिनी कौशिकगृध्रपङ्क्तिः ।
 शवप्रविष्टा डयितुं ह्यशक्ता
 स्तायमाना सपदि न्यमाङ्क्षीत् ॥ ३१ ॥

टी०—शेषा इति । शिथिलप्रयत्ना मन्दोद्योगाः शेषा हतशेषा बोरमनु-
जाः शरणयान् रक्षितृभावोपयुक्तान् ऐंग्लिशजनान् शरणं रक्षितव्यभावं ।
[शरणंगृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपीति मेदिनी] आजग्मुः उपययुः हीति
निश्चयेन सत्कुत्तानां सुवंशोत्पन्नानां जनानां क्रोधाभिपूरितानि कौप-
पूर्णानि मनांसि चेतांसि प्रणामे प्रवणास्तत्परा ये ऽञ्जलयस्तैः शान्तिं
क्रोधाभावं प्रयान्ति गच्छन्तीत्यर्थः न्तरेण समर्थ्यते ॥

भा०—मन्दोद्योगवाले मरनेसे बचेहुए सब बोरलोग रक्षाकरनेमें दत्तचित्त
ऐंग्लिशलोगोंके शरण अ गये यह बात ठीक है कि सुवंशोत्पन्नपुरुषोंके क्रोधयुक्तचित्त
प्रणामाञ्जलियोंसे शान्तिको प्राप्तहोते हैं ॥ ३५ ॥

अथ सेक्सकुवर्गभूमिपालः

सुचिरादामयपीड्यमानदेहः ।

जननीसहजादिदुःखबीजं

निधनं प्राप सहात्मबन्धुवाष्पैः ॥ ३६ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं सेक्सकुवर्गस्य तद्देशविशेषस्य भूमिपालो
गोथाधिपतिः सुचिरात् बहुकालात् आमयेन रोगेण पीड्यमानोदेहो
यस्यैवंविधः सन् आत्मनो ये बन्धवस्तेषां वाष्पैरश्रुभिः सह जनन्या राजे-
श्वर्याः सहजादीनां भ्रात्रादीनां दुःखबीजं दुःखकारणं निधनं मरणं
प्राप अयात् । अस्मिन्मध्ये मालभारिणीवृत्तम् ॥

भा०—अनन्तर सेक्सकुवर्गका और गोथाका (व्यक्त) राजा एडिन्वरानाम-
क राजेश्वरीपुत्र बहुतदिनोंसे बीमारहोकर अपने बान्धवोंके आंसुओंके साथ अपनी
म ता और भाइयोंके दुःखके कारणभूत मरणको प्राप्तहुआ ॥ ३६ ॥

अथ सा नरराजपालिका

प्रकृते रक्षणचिन्तयानिशम् ।

तनयादिवियोगकारणात्

सगदाभूत्किल वार्धकेन च ॥ ३७ ॥

टी०—तत्रेति । तत्र युद्धे एकत् एकस्मात्स्थानाद् वायससारमेयाः
काककुहाराः तथा तादृशं अन्यतो द्वितीयस्मात्स्थानाद् भूतपिशाचानां
सङ्घा निवहा अन्त्रमज्जापललानि पुरीतदस्थ्यन्तर्गतद्रव्यामिषाणि
जग्वा “अदोजम्भिल्यपतिकिति इत्यवधातोर्जग्यादेशः” भक्षयित्वा
अतएव उच्छन्नन्त उत्प्लवन्तः कार्तान्तिका यमसम्बन्धिनो दूता इव भ्रेमु-
र्विचरुः । अत्राप्युपमलङ्कारः ॥

भा०—उसयुद्धमें एकतरफ काक और कुत्ते और दूसरीतरफ भूत पिशाचा-
दिगण प्रेतोंके आतमजा और मांसको खाकर उछलतेहुए यमदूतोंकी तरह घूमने
लगे ॥ ३३ ॥

कलेवरं कुत्रचिदुत्तमाङ्गं
कचिद्वतं वीरजनस्य युद्धे ।
रणाक्षितिर्भूतवलिक्रियाभिः
सुपूरितेवाशुशुभे तदानीम् ॥ ३४ ॥

टी०—कलेवरमिति । युद्धे तस्मिन्संग्रामे कुत्रचित् वीरजनस्य कलेवरं
शरीरं तथा कचित् उत्तमाङ्गं शिरो गतं प्राप्तमासीदिति शेषः तदानीं तस्मि-
न्समये रणाक्षितिः संग्रामभूमिः भूतेभ्यः पिश चादिभ्यो या वलिक्रिया
वलिसमर्पणक्रियास्ताभिः सुपूरिताइव परिपूर्णाइव आशुशुभे रराज ।
अत्राप्युपमलङ्कारः ॥

भा०—उसयुद्धमें वीरजनका कहींशरीर और कहीं शिर पड़ाथा उससमय रण-
भूमि भूतपिशाचोंके लिये वलिक्रियाओंसे परिपूर्णहुई वैसी शोभायमानहुई ॥ ३४ ॥

शेषाञ्च वीरमनुजाः शिथिलप्रयत्ना-
आजग्मुरैग्लिशजनाञ्छरणं शरण्यान् ।
क्रोधाभिपूरितमनांसि हि सत्कुलानां
शान्तिं प्रणामप्रवणाञ्जलिभिः प्रयान्ति ॥ ३५ ॥

जानि औषधानि धरणीश्यां राजेश्वर्या । अत्र विषयसप्ती । विफला-
नि व्यर्थानि अत्रोभदुः अतिशयेनाजायन्त इह जगति संसारे कोजो
गतायुषं समाप्तजीवितं नरं सुपरित्रातुं रक्षितुं प्रभुः समर्थोऽस्ति अपितु
नकोऽपीत्यर्थान्तरेण समर्थते ॥

भा० — अनन्तर सम्पूर्ण औषधियां महारानी के विषयमें निष्फल होगई क्योंकि
इससंसारमें कौन मनुष्य समाप्तआयुवाले मनुष्यकी रक्षाकरनेको समर्थ है ॥ ३९ ॥

अवलोक्य निजायुषः क्षयं
क्षितित्वाङ्केन्दुमिते शके हि सा ।
नृपपीठमनन्यशासनं
युवराजाय च सूनवेऽददात् ॥ ४० ॥

टी० — अवेति । हि यस्मात्कारणात् सा राजेश्वरी क्षितित्वाङ्केन्दुमिते
एकाधिकोनविंशतिशतमिते क्रैष्टशके निजायुषः स्वजीवितस्य क्षयमव-
सानं अवलोक्य दृष्ट्वा नविद्यते अन्यस्य शासनं यस्मिन् तथाविधं नृपपीठं
राज्यासनं सूनवे पुत्राय युवराजाय अददात् प्रायच्छत् ॥

भा० — जिसकारणसे कि महारानीने १२०१ ईसवीमें अपनी आयुको स-
माप्तहोतेदेखकर अतुलित राज्यसिंहासनको अपने पुत्र युवराज एडवर्डको
दे दिया ॥ ४० ॥

इति सकलधरायारक्षणैकातपत्रं
कृतिसरिदभिपूरोत्तारणैकाग्र्यसेतुः ।
अवनिपतिसुपूज्या स्वर्गराज्याधिसौख्य-
मनुभवितुमजस्रं जीवलोकं ह्यहासीत् ॥ ४१ ॥

टी० — इतीति । इतीति निश्चयेन इतीत्यं सकलधरायाः समग्रपृथिव्या
रक्षणं परित्राणे एकातपत्रं एकच्छत्रस्वरूपा तथाकृतिरेव सरिन्नदी

टी०—अथेति । अथानन्तरं किलेति निश्चयेन सा नरराजपालिका राजेश्वरी अनिशं अहरहः प्रकृतेः प्रजाया रक्षणस्य परित्राणस्य चिन्तया तथा तनयादीनां पुत्रादीनां वियोगो विरह एव कारणं तस्मात् वार्धकेन वृद्धावस्थया च सगदा रोगयुक्ताऽभूत् ॥

भा०—अनन्तर यह प्रसिद्ध है कि राजेश्वरी निरन्तर प्रजाके रक्षणकी चिन्तासे तथा पुत्रादिकोंके शोकसे और वृद्धावस्थाके होनेसे भी रोगयुक्त होगई ॥ ३७ ॥

भिषजो विषयान्तरागताः

सततं भेषजकर्म तत्पराः ।

अतिवातरुगादितां हि तां

सुखयन्ति स्म न ते कृतश्रमाः ॥ ३८ ॥

टी०—भिषज इति । हि यस्मात्कारणात् विषयान्तरेभ्योऽन्यदेशेभ्य आगताः प्राप्तास्तथा सततमविरतं भेषजकर्मणि औषधकार्ये तत्परा लब्ध्वा दत्तमानसा इति यत्नं ते प्रसिद्धा भिषजो वैद्याः [भिषग्वैद्यश्चिकित्सक इत्यमरः] कृतश्रमा विहितोद्योगाः सन्तः अतिवातरुजा बहुवात रोगेण आदितां आसमन्तात् पीडितां तां राजेश्वरीं न सुखयन्ति स्म रोगशान्तियुक्तां कर्तुं नाशकम् इत्यर्थः ॥

भा०—जिससे कि और देशोंसे आये हुए बड़े बड़े वैद्य (डाक्टर) लोग परिश्रमके साथ बराबर औषधियोंको करते हुए भी बड़े वायुरोगसे ग्रस्त उस महारानीको आरोग्य न कर सके ॥ ३८ ॥

निखिलानि तु भेषजान्यपि

धरणीश्यां विफलान्यवोभवुः ।

जगतीह गतायुषं नरं

सुपरित्रातुमथास्ति कः प्रभुः ॥ ३९ ॥

टी०—निखिलानीति । अथानन्तरं निखिलानि समग्राणि तु भेष-

पञ्चदशः सर्गः ॥

श्रीमानमानमनसा कृतमान्यमानो

दानावमानितधनाधिपदानमानः ।

तत्रैडवर्ड इति सप्तमसंख्यकोऽसौ

राज्यासनं न्यविशताखिलभूपूज्यम् ॥ १ ॥

टी०—श्रीमानिति । तत्र नन्दने नगरे अमानवनसा गर्भरहितचेतसा कृतो मान्यानां श्रेष्ठानां मानः सन्मानो येन तथा दानेन वितरणेन अवमानितो ऽधरीकृतो धनाधिस्य कुवेरस्य दानमानो वितरणाहङ्कारो येन एवंविधः श्रीमल्लन्मीवान् सप्तमसंख्यक एडवर्ड इतिप्रसिद्धो ऽसौ राजेश्वरीतनूजो ऽखिलभूपूज्यं अशेषमहीपतिसमभ्यर्चनीयं राज्यासनं राज्यपीठं न्यविशत अधितष्टौ “नेर्विशः आत्मनेपदम् । कर्तुरीप्सिततमत्वादाधारस्य कर्मत्वम् ” अत्रानुप्रासालङ्कारः वर्णसाम्यमनुप्रास इति लक्षणात् ॥

भा०—उस नन्दननगरमें, शान्तचित्तसे योग्यपुरुषोंका मानकरनेवाला तथा दानकरने में कुवेरसेभी अधिक तथा लक्ष्मीयुक्त सप्तमसंख्यक एडवर्डकरके प्रसिद्ध यह श्रीमहाराजीकापुत्र सबराजाओंसे पूजनेकेयोग्य राज्यासनपर बैठा ॥ १ ॥

तत्रैव नन्दनपुरे प्रथमं महोऽभू-

द्यत्राभिनन्दनदलस्तुतकान्तमूर्तिम् ।

पौरोऽभिनन्दितमना नृपराजराजं

राज्याभिषेकनवमाङ्गलिकैः समार्चित् ॥ २ ॥

तस्या अभिपूरः प्रवाहस्तस्योत्तारणे एकोऽग्रसेतुर्मुख्यसेतुद्वयः । उद्देश्यविवेयभावान्नलिङ्गवचनभेदो दोषावह इति नियमात् । एवंविधा अवनेपतिभिः सुपूज्या राजेश्वरी अजस्रमनवरतं स्वर्गराज्यस्य यदधिसारूपं तदनुभवितुं उपभोक्तुं जीवलोकं मर्त्यलोकं अहासीत् तत्याज ॥

भा० — यह बात प्रसिद्ध है कि इसतरह सारपृथ्वाके परित्राणमें एक छत्रके समान तथा कार्यरूप नदीप्रवाहके तैरानेमें एकमुख्य सेतुरूप राजेश्वरीने निरन्तर स्वर्गके राज्यसुखको भोगनेकेलिये जीवलोकको छोड़ दिया ॥ ४१ ॥

इति उर्वदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये श्रीराजेश्वर्यागज्यशासनान्त
वर्णननाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

भा०—हे महाराजाधिराज ! कुबेरकेसमान बहुद्रव्ययुक्त भण्डारवाले तथा द्रव्यदानपरायण सत्पुरुषोंको दुःखदेनेवाले राजाओंको दण्डदेनेसे अतिशयशोभा-युक्त होकर आप चिरकालतक राज्यकरतेहुए सबराजाओंमें सुशोभितहोवें इसतरह राजमुकुट पहिरानेवाले पुरोहित (कण्ठरवरी पादरी) ने हर्षपूर्वक श्रीमान्को आशीर्वाद दिया ॥ ३ ॥

(कलापकम्)

सभासु राजन् सकले महीतले
सभासु रात्रेयमयूखशीतलाः ।
गुणास्तवाशेषजनानुरागिणो
गुणाश्रयैर्गानयुता भवन्तु ते ॥ ४ ॥

टी०—सभास्विति । हे राजन् ! सकले समग्रे महीतले पृथिव्यां सभासु सनातनधर्मसभासु सभासुरा देदीप्यमाना आत्रेयमयूखाश्चन्द्र-किरणास्तद्वच्छीतला आनन्दजनका इतिभावः तथा अशेषजनान् अनु-रञ्जयन्तीति तथाविधास्तत्र ते प्रसिद्धागुणाः गुणाएवाश्रय आधारे येषां तथाविधैः पुरुषैर्गानयुता गायनोपेता भवन्तु जायन्ताम् । अत्र प्रथमपादादिभागस्य द्वितीयपादादौ तृतीयपादादिभागस्य चतुर्थपादादौ यमनात् द्विवृन्तयमकम् ॥

भा०—हे अधिराज ! सारीपृथ्वीपर सनातनधर्मसभाओंमें देदीप्यमान चन्द्र-किरणकेसमान शीतल तथा सम्पूर्णलोगोंकी प्रीतिबढ़ानेवाले आपके वह न्यायमार्ग प्रवृत्त सद्गुण गुणविशिष्टलोगोंसे गायेजावें ॥ ४ ॥

मतिर्महीपाल तवानघाखिला-
मतिप्रियां तां प्रकृतिं समीक्षताम् ।
यया प्रकृत्या निखिले धरातलेऽ-
नुमन्यसे दैवतवत् सुचेतसा ॥ ५ ॥

टी०—तत्रेति । यत्र नगरे अभिनन्दितं मनो यस्यैवंविधः पौरो नागरिको जनः अभिनन्दनदलैः प्रशंसापत्रैः स्तुता कान्तामूर्तिर्यस्यैवं विधं नृपराजराजं भूजेश्वरं राज्याभिषेके यानि नवानि नूतनानि माङ्गलिकानि मङ्गलसम्बन्धीनि उपकरणानि तैः समार्चीत् पूजयामास तत्रैव नन्दनपुरे नन्दननामके नगरे प्रथमं पूर्वं मह उत्सवो ऽभूदजायत । अत्र पूर्वार्धपादद्वयान्तर्गतो यमकालङ्कारः, अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनःश्रुतिः यमकम् इति काव्यप्रकाशकारः । तथाच दण्डी । अव्यपेत्तव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः । यमकं तच्चपादानामादिमध्यान्तगोचरम् । एकाद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विवक्षणा । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वत इति ॥

भा०—जहां प्रसन्नचित्तवाले नागरिकलोगोंने अनेकदेशोंसे आयेहुए अभिनन्दनपत्रोंसे प्रशंसित राजेश्वरको राज्याभिषेकके नूतनमङ्गलोपकरणोंसे पूजनकिया उसी नन्दननगरमें प्रथममहोत्सव हुआ ॥ २ ॥

श्रीराजराज ! सुचिरं विदधत्सुराज्यं

श्रीराजराजसुसमृद्धियुतात्मकोषः ।

श्रीराजराजसुनिषीडनसंहतोच्च-

श्री राज राजसु मुदेत्यवदत्पुरोधाः ॥ ३ ॥

टी०—श्रीति । हे श्रीराजराज ! श्रीमान् यो राजराजः कुबेरस्तद्वत्सुसमृद्धियुतः शुभसम्पत्तियुक्त आत्मकोपो निजार्थैर्घो यस्य तथा श्रियं लक्ष्मीं रौप्यादिकमिति यावत् रान्ति ददति ये सत्पुरुषास्तानजन्ति क्षिप्न्ति दुःखयन्ति ये राजानस्तेषां सुनिषीडनेन दण्डप्रदानादिना संहता गृहीता उच्चा अत्युत्कृष्टा श्रीः शोभा येनैवंविधः सुचिरं राज्यं विदधत् कुर्वन्सन् त्वं राजसु सर्वेषु भूतिषु राज शोभस्वेत्याशीः पुरोधा मुख्यपुरोहितो मुदा हर्षेण इतीत्यं अवदत् कथयाम्भव । अत्र वृन्तयमकम्, पादादौ सदृशं यस्य प्रतिपादं प्रदृश्यते । तद्वृन्तयमकं नाम कथ्यते कविपुङ्गवैरिति जज्ञात् ॥

टी०— शुभेति । तदा तस्मिन्समये समालयहस्ताः पुष्पाञ्जलियुक्ताः समाः सदृशा योग्या इति यावत् अपरेऽन्ये पुरोधसः पुरोहिताः अनिशं अहरहः रिपुभ्यः शत्रुभ्यो दरं भयं बलरहितानामिति शेषः हरते दूरी कुर्वते तथा परेक्षितज्ञाय अन्यचेष्टाभिज्ञाय नृपाय राजेश्वराय सादरं सन्मनपुरःसरं यथातथा इतीत्यं पूर्वोक्तां शुभाशिषं उच्चकैरुच्चस्वरेण जगदुः कथयामासुः । अत्र काञ्चीयमकालङ्कारः । एकस्यान्ते परस्यादौ सदृशं दृश्यते यदि । तत्काञ्चीयमकं नाम व्याहृतं कविपुङ्गवैरितिलक्षणात् ॥

भा०—उससमय पुष्पमाला हाथमेलियेहुए औरभी योग्यपुरोहित (पादरी) लोग हमेशाह शत्रुओंसे दुर्वलोंकी रक्षाकरनेमें निपुण तथा दूसरेकी चेष्टाको जाननेवाले सार्वभौमकेलिये बड़े आदरपूर्वक इसतरह शुभांशीर्वादको उच्चस्वरसे कहनेलगे ॥ ७ ॥

ततो जना भारतवर्षवासिनो-

नृपाधिनाथस्य महोत्सवोत्सुकाः ।

यथेन्द्रप्रस्थेऽपि महोत्सवोऽस्तु ते

नराधिनाथाय तथा व्यजिज्ञपन् ॥ ८ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं नृपाधिनाथस्य सार्वभौमस्य महोत्सवे उत्सुकाः साभिलाषा भारतवर्षवासिनो भारतदेशीया जनाः यथा इन्द्रप्रस्थे नगरेऽपि ते तव महोत्सवोऽस्तु तथा नराधिनाथाय राजेश्वराय व्यजिज्ञपन् प्रार्थयाञ्चक्रिरे ॥

भा०—अनन्तर राजेश्वरके उत्सव देखनेमें उत्कण्ठित भारतदेशवासी सबलोगोंने (आपका महोत्सव दिल्लीमें होंवे) इसतरह सार्वभौमके लिये प्रार्थनाकी ॥ ८ ॥

धराधिनाथोऽपि निशम्य तद्वचो-

वचोऽभिरामं निखिलार्थसम्मितम् ।

मितं तदा स्वीकरणाश्रवाञ्चितं

चितं सदर्थैर्जनतामुवाच ताम् ॥ ९ ॥

टी०—मतिरिति । हे महीपाल ! तव अनघा पवित्रा मतिर्वुद्धिः अतिप्रियां बहुस्नेहयुक्तां अखिलां समग्रां तां प्रकृतिं प्रजां समीक्षताम् आलोचताम् यया प्रकृत्या प्रजया निखिले धरातले भूतले सुचेतसा सुमनसा दैवतवत् विष्णुवत् अनुमन्यसे ज्ञायसे । अत्रापि पूर्वार्धे वृन्तनामयमकम् ॥

भा०— हे राजराज ! आपकी पवित्रबुद्धि अतिस्नेहकरनेवाली इसप्रजाको विचारपूर्वक समीक्षणकरे जिसप्रजासे किं शुद्धान्तःकरणसे सारेधरातलमें आप विष्णुतुल्य मानेजाते हैं ॥ ५ ॥

विकाशमाना तव कीर्तिरन्वहं

विकाशपुष्पोच्चयसन्निभाऽमला ।

विकाशमाशान्तरमत्र भूपते !

विकाशमीयात्मुचिरं हतद्विषः ॥ ६ ॥

टी०—विकाशेति । हे भूपते ! अत्र जगति विशेषो यः काशो वृक्षविशेषः तत्पुष्पोच्चयसन्निभा तत्प्रसूननिकरतुल्या अमला शुद्धा अन्वहं विकाशमाना विस्तीर्णतां प्राप्नुवन्ना द्रुतद्विषो नष्टवैरिणस्तव कीर्तिः यीनां पक्षिणां काशो गमनं यस्मिन् “कश गतिशासनयोरितिधातोरूपम्” एवंविधं आकाशं आशान्तरं दिगन्तरं विहाशं प्रकाशं ईयात्पाप्यादित्याशीः । अत्रापि वृन्तयमकम् ॥

भा०—हे महाराज ! काशपुष्पसमूहतुल्य शुद्ध और प्रतिदिन फैलतीहुई शत्रुओंको नाशकरनेवाले आपकी कीर्ति आकाश और दिगन्तर तक प्रकाशमानहोवे ॥ ६ ॥

शुभाशिषं चेति पुरोधसोऽपरे

परेक्षितज्ञाय नृपाय सादरम् ।

दरं रिपुभ्यो हरते ऽनिशं समाः

समाल्यहस्ता जगदुस्तदोच्चकैः ॥ ७ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं अतिरम्यवर्त्मसु रमणीयमार्गेषु दिग-
न्तेषु आशान्तरेषु ततो व्याप्तो महस्यालोकने उत्सवस्य दर्शने तत्पर ए-
काग्रचित्तो जनोलोक इतीत्यं तत्रोत्सवे इन्द्रप्रस्थं नगरं समन्ततोऽभितो
नित्यशः प्रतिदिनं सुपूर्णतां पूरणभावं ततान विस्तारयाम्बभूव ॥

भा०—अनन्तरं रमणीयमार्गविशिष्ट दिगन्तोर्मे व्याप्त उत्सवदेखनेवाले
लोगोंने इसतरह उस उत्सवमें इन्द्रप्रस्थनगरको चारोंतरफसे प्रतिदिन पूर्णभावको
प्राप्तकरदिया ॥ ११ ॥

अथाधिपा भारतदेशवासिनः

स्वसैन्यनागाश्वरथादिभिर्वृताः ।

तदेन्द्रप्रस्थं नगरं नवायितं

सुभूषयाञ्चक्रुरमन्दसम्पदाः ॥ १२ ॥

टी०—अथेति । अथःनन्तरं तदा तस्मिन्नुत्सवसमये अमन्दसम्पदा
अतिहर्षोपेताः अतएव स्वसैन्यनागाश्वरथादिभिर्निजवाहिनीगजतुरगरथ-
प्रभृतिभिर्वृता युक्ता भारतदेशवासिनोऽधिपा राजानो नवायितं नूतनी-
भूतं इन्द्रप्रस्थं नाम नगरं सुभूषयाञ्चक्रुः अलंकृतमकार्षुः ॥

भा०—अनन्तरं उस उत्सवसमयमें हर्षयुक्त अतएव अपनी सेना हस्ती
घोड़े और रथ वगैरहोंसे युक्त सब भारतदेशीय राजाओंने नूतनावस्थाको प्राप्त
इन्द्रप्रस्थनामक नगरको अच्छीतरह सुशोभित किया ॥ १२ ॥

ततोऽधिराजस्य निशम्य शासनं

स लार्डकैर्जन् हि तदैंग्लिशोऽग्रणीः ।

समं कनाटैक्षितियेन चोत्सवे

समाययौ तत्र पुरेऽमितप्रभे ॥ १३ ॥

टी०—ततइति । ततोऽनन्तरं तदा तस्मिन्समये अधिराजस्य सार्वभौ-
मस्य शासनमज्ञां निशम्य श्रुत्वा हि यस्मात्कारणात् अग्रणीमुख्यः स

टी०—धरंति । तदा तस्मिन्समये धराधिनाथो राजेश्वरोऽपि तद्वच-
स्तेषां लोकानां वचनं निश्चयं श्रुत्वा निखिलार्थसम्मितं समग्रप्रयोजन-
युक्तं मितं परिमितं तथा स्वीकरणस्याङ्गीकारस्य ये आश्रया नियमास्तै-
रक्षितं भूषिं तथा सदर्थैः शुभप्रयोजनैश्चितं पूर्णं एवं अभिरामं मनो-
हरं वचो वचनं तां जनतां लोकसंहतिं प्रजाभितियावत् उवाच अगादीत् ।
अत्रापि काञ्चिदयमकम् ॥

भा०—उससमय राजेश्वरने उनप्रजालोगोंका वचन सुनकर सम्पूर्ण अर्थोंसे
युक्त तथा परिमित और स्वीकार नियमोंसे अलंकृत शुभप्रयोजनविशिष्ट रमणीय
वचनको उनप्रजालोगोंकेलिये कहा ॥ ९ ॥

अथेन्द्रप्रस्थे धरणीधरोत्सवः

शकेऽनलाभ्राङ्गमहीमिते शुभे ।

सहैग्लिशैर्भारतवासिभूमिपै-

जनाः समन्ताद्भवितेति शुश्रुवुः ॥ १० ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं अनलाभ्राङ्गमहीमिते त्र्यधिकोनविंश-
तिशतमिते शुभे क्रैष्टशके इन्द्रप्रस्थे नगरे धरणीधरोत्सवो राजेश्वरमहो-
त्सव ऐंग्लिशैर्जनैः सह भारतवासिभूमिपैर्भवितः भविष्यति जनाः सर्वे-
लोकाः समन्तादभित इतीत्यं शुश्रुवुः आकर्णयाम्बभूवुः ॥

भा०—अनन्तर १९०३ ईसवीमें सार्वभौमका सिंहासनारोहणोत्सव ऐंग्लि-
शलोगोंके साथ भारतदेशीयराजाओं से हेबेगा लोगोंने चारोंतर्फ से इसतरह
सुना ॥ १० ॥

ततो महालोकनतत्परोजन-

स्ततो दिगन्तेष्वतिरम्यवर्त्मसु ।

इतीन्द्रप्रस्थं नगरं समन्ततः

सुपूर्णतां तत्र ततान नित्यशः ॥ ११ ॥

“ भयः भयन्तादव्ययीभावाद्भुज्वा ” अनुजम्भुः तत्पश्चादनुसृत-
रितिभावः । अत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०—अनन्तर उससमय भारतदेशीय संवराजाओंने क्रमपूर्वक उन लार्ड-
कर्जन कनाटभूपोंको सत्कारकर इन्द्रके भेजेहुये स्त्रियोंसहित दो देवताओंको जैसा
बड़े हर्षसे उन दोनोंको अनुसरग किया ॥ १५ ॥

पृतनाग्रसरो महाप्रवीरः
किचनलार्डसमाख्यकः पुरस्तात् ।
अतिवीररसेन शोभमानो
हयमारुह्य पुरीं हि तामियाय ॥ १६ ॥

टी०—हीति निश्चयेन महाप्रवीरस्तेजस्वी अतएव अतिवीररसेन
शोभमानो विराजमानः किचनर् चासौ लार्डः सैव समाख्या अभिधानं
यस्यैवंविधः पृतनाग्रसरः सर्वसेनापतिः पुरस्तादग्रतो हयं अश्वं आरुह्य
तां प्रसिद्धां इन्द्रप्रस्थनामिकां पुरीं नगरीं इयाय जगाम ॥

भा०—यह प्रसिद्ध है कि बड़ोतेजस्वी अतएव वीररससे शोभायमान लार्ड
किचनरनामक सेनापति संवसे आगे घोड़ेमें चढ़कर उस प्रसिद्ध दिल्लीनगरीको
चले ॥ १६ ॥

प्रथमं पदचारिणः समीयु-
स्तदनु ह्याश्विकवाहिनी जगाम ।
अथ लार्डकनाटभूपती तौ
नगरे रम्यपथे मुदा सहैताम् ॥ १७ ॥

टी०—प्रथममिति । प्रथमं पूर्वं पदचारिणः पदातयः समीयुः अयाञ्च क्रिरे
तदनु अश्वैश्चरन्तीति “ चरतीत्यनेन टक् प्रत्ययः ” तेषां वाहिनी सेना
जगाम ययौ अथानन्तरं लार्डः कनाटभूपतिश्चेति तावुभौ रम्यपथे “ अयुक्-

प्रसिद्धो लार्डोपाधियुक्तः कर्जनः मक ऐंग्लिशः कनाटक्षितिपेन कनाट-
भूपतिना च समं सार्धं उत्सवे विषये अमितपथे अतुलितशोभाविशिष्टे
तदेन्द्रप्रस्थे पुरे नगरे संमाययौ प्राप ॥

भा० -- अनन्तर राजेश्वरकी आज्ञापाकर जिसकारणसे कि वे प्रसिद्ध लार्ड-
कर्जन कनाटभूपति (ड्यूक आफ् कनाट) के साथ उसउत्सवमें बड़ी शोभा-
वाले उस इन्द्रप्रस्थ नगरमें आपहुँचे ॥ १३ ॥

तौ लार्डकर्जन्सुकनाटभूपा-

वेतौ सभायौ जनतानुमत्या ।

द्विपौ समारुह्य तदेन्द्रप्रस्थ-

पुरश्रियं वीक्षितुमीपतुस्ताम् ॥ १४ ॥

टी० -- ताविति । तदा तस्मिन्समये सभायौ सखीकौ लार्डकर्जश्च
सुकनाटभूश्चेति तावेतावुभौ पुरुषश्रेष्ठौ जनतानुमत्या लोकसम्मत्या
द्विपौ हस्तिनौ समारुह्यास्थाय तां प्रसिद्धां इन्द्रप्रस्थपुरस्य श्रियं शोभां
वीक्षितुं द्रष्टुं ईपतुर्वाञ्छतः स्म ॥

भा० -- उससमय सखीक लार्डकर्जन और कनाटभूप इनदोनोंने लोकसम्मति
से हाथियोंमें चढ़कर उस प्रसिद्धनगरशोभाको देखनाचाहा ॥ १४ ॥

अथ भारतवर्षभूमिपाला-

विहितातिथ्यविधी च तौ क्रमेण ।

अमराविव जिष्णुनानुयुक्तौ

समुद्रं स्त्रीसहितौ तदाऽनुजग्मुः ॥ १५ ॥

टी० -- अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये भारतवर्षस्य ये भूमि-
पाला राजानस्ते क्रमेण क्रमशश्च विहित आतिथ्यस्य सत्कारस्य विधि-
र्ययोस्तथाविधौ तौ लार्डकर्जन कनाटभूपा जिष्णुना इन्द्रेणानुयुक्तौ
प्रेरितौ स्त्रीसहितौ सखीकौ अमराविव देवौ यथा समुद्रं सहर्षं यथा तथा

भा०—बुद्धिबिशिष्ट तथा बहुशास्त्रवेत्ता अतएव शास्त्रज्ञ पुरुषोक्ते अतिप्रिय-
बन्धु तथा करुणाद्रिहृदय श्रीमान् बड़ोदानरेश इस उत्सवमें हर्षसे हाथीमें चढ़कर
उस दिल्ली नगरीको चले ॥ १९ ॥

शिवपूजनलब्धतत्त्वबोधो

ननु कश्मीरपतिः प्रतापसिंहः ।

अधिरुह्य सहानुजेन तत्रा—

मरसिंहेन नृपेण नागमागात् ॥ २० ॥

टी०—शिवेति । नन्विति निश्चयेन शिवपूजनेन लब्धः प्राप्तस्तत्त्व-
बोधो येन एवंविधः प्रतापसिंह एतन्नाम्ना प्रसिद्धः कश्मीरपतिः कश्मीर-
देशस्वामी अनुजेन स्वकनिष्ठभ्रात्रा अमरसिंहेनैतदाख्याविशिष्टेन नृ-
पेण भूपेन सह साथ नागं इस्तिनं अधिरुह्य तत्रेन्द्रप्रस्थे नगरे आगात्
अयासीत् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि शिवपूजनसे तत्त्वज्ञानोपेत श्रीमान् महाराजा प्रताप-
सिंहाभिधेय कश्मीरदेशके स्वामी अपने कनिष्ठभ्राता के, सी, अस्, ऐ, सर श्रीअमरसिंह
नमक महाराजके साथ हाथीमें चढ़कर उस दिल्ली नगरीको चले ॥ २० ॥

नयवर्त्मकृतात्मराज्यकार्यो

ननु मैसूरनराधिपो मनस्वी ।

करुणार्द्रमनाः स कृष्णरावो

द्विपमारुह्य पुरीमिमां प्रतस्थे ॥ २१ ॥

टी०—नयवर्त्मेति । नन्विति निश्चयेन मनस्वी शुद्धान्तःकरणः तथा
करुणया आर्द्र मनो यस्य अतएव नयवर्त्मनि कृतं आत्मनो राज्यस्य का-
र्यं येन तथाविधः स प्रसिद्धः कृष्णराव एतदाख्यान्वितो मैसूरनरा-
धिपो मैसूरदेशाधिरातिः द्विपं करिणं आरुह्य इमां इन्द्रप्रस्थनामिकां पुरीं
नगरीं प्रतस्थे उपागमत् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि शुद्धान्तःकरण तथा दयायुक्त अतएव नीतिपूर्वक

पूरव्यूःपयामिति समासान्तो ऽप्रत्ययः ” रमणीयवर्त्मनि नगरे मुदा
सह हर्षेण सार्धं ऐताम् अयासिष्ठाम् ॥

भा०—वहां पहिले पदचारिणीसेना चली अनन्तर अश्वारोहिणी चली उसके
अनन्तर लार्डकर्जन और ड्यूक आफ कनाट अच्छे राजमार्गविशिष्ट नगरमें हर्ष
के साथ चले ॥ १७ ॥

अथ हैदरवादभूमिपालः

ससुतो रञ्जितलोकचित्तवृत्तिः ।

महव्यूवअलीति नामधेयो

गजमारुह्य जगाम राजमार्गे ॥ १८ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं ससुतस्तनुजेन सहितस्तथा रञ्जिता प्रस-
न्नतां प्रापिता लोकानां चित्तवृत्तिर्येन एवंविधो महव्यूवअली इति नामधेय
एतन्नाम्ना प्रसिद्धो हैदरवादस्य देशविशेषस्य भूमिपालो महीपतिर्गजं
कुञ्जरं आरुह्यास्थाय राजमार्गे जगाम अयासीत् ॥

भा०—अनन्तर अपने पुत्रके सहित तथा लोगोंको प्रसन्नकरनेवाले श्रीमन्
महव्यूवअली नामधेय निजामहैदरावाद हाथी में चढ़कर उस दिल्ली के राजमार्ग
में चले ॥ १८ ॥

मतिमान् बहुशास्त्रविद् वडोदाऽ-

धिपतिर्वाञ्छयवित्प्रियैकवन्धुः ।

करिणं करुणामयो ऽधिरुह्य

नगरीं तां प्रययौ मुदा महे ऽस्मिन् ॥ १९ ॥

टी०—मतीति । मतिमान् सुधिपणो बहुशास्त्रविद् अनेकशास्त्रज्ञः अत
एव वाङ्मयविदां अर्थात्शास्त्राणां प्रियैकवन्धुः प्रियमित्रं एवंविधः करुणा-
मयो दयायुक्तो वडोदाधिपतिर्वडोदानरेशः अस्मिन्महे उत्सवे मुदा हर्षेण
करिणं हस्तिनं अधिरुह्य तां नगरीं इन्द्रप्रस्थनामिकां पुरीं प्रययौ जगाम ॥

तिकुशलः अतएव आशान्तेषु दिग्गन्तेषु विख्यातः प्रसिद्धं यशो यस्यैवं
विधो गरुडध्वजाकृतिर्विष्णुरूपो दर्शनीयमूर्तिरिति भावः श्रीमान् कीर्ति-
शाह एतदभिधानट्टिहरीनराधिपट्टिहरीनरेशो नागं हस्तिनं समारुह्य त-
त्प्रसिद्धं इन्द्रप्रस्थं पुरं नगरं जगामाव्रजत् । अत्र पदार्थहेतुतया काव्य-
लिङ्गालङ्कारः । अत्रेन्द्रवंशावृत्तम् ॥

भा०—अनेकशास्त्रज्ञ तथा राजनीतिमें प्रवीण अतएव दिग्गन्तोंमें विख्यात-
कीर्ति तथा विष्णुवर्धनीयमूर्ति श्रीमान् कीर्तिशाह नामधेय ट्टिहरीनरेश्वर हाथीमें
चढ़कर उस इन्द्रप्रस्थ नगरको चले ॥ २४ ॥

श्रीमाँस्तथा जयपुराधिपतिर्महे ऽस्मिन्
सद्धार्मिकः सपदि माधवसिंहनामा ।
दन्तावलं समधिरुह्य सुशीलवेष-
स्तामिन्द्रप्रस्थनगरीं समियाय नूनम् ॥ २५ ॥

टी०—श्रीमानिति । नूनमिति निश्चयेन तथा तादृशमेव सुशीलवेषः स-
त्प्रकृतिविशिष्टः सद्धार्मिकः शुभधर्मेपेतः श्रीमान् माधवसिंहनामा माधव-
सिंहाख्यो जयपुराधिपतिर्जयपुरस्वामी अस्मिन्महे उत्सवे दन्तावलं ह-
स्तिनं समधिरुह्य सपदि तत्काले तां इन्द्रप्रस्थनगरीं समियाय अत्रा-
जीत् । अत्र वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

भा०—यह निश्चयहै कि उसीतरह सुस्वभावोपेत सद्धर्मविशिष्ट श्रीमान्
माधवसिंहनामक जयपुराधीश्वर इस महोत्सवमें हाथीमें चढ़कर उस इन्द्रप्रस्थनगरी
को चले ॥ २५ ॥

श्रीमाँस्तथा जोधपुराधिनाथः
स्वराजनीत्याहितकार्यसद्वः ।
दन्तीन्द्रमारुह्य सुभूषिताङ्ग-
स्तदिन्द्रप्रस्थं नगरं समैषीत् ॥ २६ ॥

अपने राज्यकार्य करनेमें निपुण वे प्रसिद्ध श्रीकृष्णराव नामधेय मैसूरनरेश
हार्थमें चढ़कर इस इन्द्रप्रस्थ नगरीको चले ॥ २१ ॥

द्वैभिन्कोराधिपतिर्विष्णुपरः पद्मनाभदासाख्यः ।

अत्यौदार्य्यविभूतिः पद्मिनमारुह्य तत्र संप्रययौ ॥ २२ ॥

टी०—द्वैभिन्निति । अत्यौदार्य्यस्य प्रभूतोदारताया विभूतिरैश्वर्य्य-
यस्यैवंविधो विष्णुपरो हराविकाग्रचित्तः पद्मनाभदासाख्य एतन्नामधेय-
द्वैभिन्कोराधिपतिर्द्वैभिन्कोरदेशेशः पद्मिनं हास्तिनं आरुह्य तत्रेन्द्रप्रस्थे
नगरे संप्रययौ ऐपीव ॥

भा०—बड़े उदारशील विष्णुपरायण पद्मनाभदाम नामधेय द्वैभिन्कोरदेश-
ेश्वर हार्थमें चढ़कर उस इन्द्रप्रस्थ नगरमें चले ॥ २२ ॥

ग्वालीयराधिनाथो माधोरावाभिधानसंयुक्तः ।

अधिरुह्य दन्तिरत्नं इयाय तत्र त्रिविक्रमाहितधीः ॥ २३ ॥

टी०—ग्वालीयरेति । त्रिविक्रमे विष्णौ आदिता प्रेरिता धीर्येनैवंवि-
धो माधोरावभिधानसंयुक्तो माधोरावनामधेयो ग्वालीयराधिनाथो
ग्वालीयरदेशेश्वरः दन्तिरत्नं श्रृष्टनागं अधिरुह्य तत्र नगरे इयाय बवाज ।
रत्नोक्तयोरुभयोर्गीतिवृत्तम् ॥

भा०—विष्णुपरायण श्रीमाधोराव नामधेय ग्वालीयरेश्वर कुञ्जरमें चढ़कर
उस रम्य राजमार्गमें चले ॥ २३ ॥

आशान्तविख्यातयशा विचक्षणो

न्यायाऽनुरक्तप्रिहरीनराधिपः ।

श्रीकीर्तिशाहो गरुडध्वजाकृति-

नागं समारुह्य जगाम तत्पुरम् ॥ २४ ॥

टी०—आशेति । विचक्षणो विद्वान् अतएव न्यायाऽनुरक्तो राजनी-

भा०—बुद्धिमान् और बड़ी कीर्तिविशिष्ट यवनकुलोत्पन्न हमीदुलीनामक
रामपुरके नवाब हाथमें समारूढ़होकर राजाओंके समुदायसे सुशोभित इस पृ-
थोक्त नगरीको चले ॥ २८ ॥

(कुलकम्)

रीवाधिपो ऽथ निखिलागमतत्त्वदर्शी
श्रीव्यङ्कटेशरमणो हरिलग्नचित्तः ।
झीन्देश्वरः सुधिषणो रणवीरसिंहो
धाराधिपो ऽतिनयशील उदेजिरावः ॥ २९ ॥

श्रीन्दौरदेशनृपतिर्हि शिवाजिरावः
श्रीछत्रपुर्नरपतिः किल विश्वनाथः ।
श्रीदातियाधिपतिरत्र तथा सहर्ष
लोकेन्द्रबाहदुर इत्यभिधानयुक्तः ॥ ३० ॥

नाभाधीशो ऽनेकविद्याप्रगल्भो
हीरासिंहः कीर्तिरत्नैकपात्रम् ।
चर्खारीशो देवपूजैकचित्तः

शुद्धात्मा श्रीमालखान्सिहनामा ॥ ३१ ॥

बृहद्दिवासभूपतिस्तुकाजिरावसंज्ञकः
फरीदकोटभूमिपो बलाढ्यवीरसिंहकः ।
महाभटानुजेन मुख्यमन्त्रिणा च संयुत-
स्तथैव सीरमोरपः सुरेन्द्रविक्रमाभिधः ॥ ३२ ॥

कर्पूरस्थलभूपतिः सुनयविच्छ्रीमाञ्जगज्जीतसि-

टी०—श्रीमानिति । स्वराजनीत्या निवृत्तराजनयेन आहितो विहितः
कार्यसहो येनैवंविधः श्रीमान् जोधपुराधिनाथो जोधपुराधिपतिः कृता-
पसिद्धः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण दन्तीन्द्रं हस्तिश्रेष्ठं आरुह्यास्थाय तत्प्रसिद्धं
इन्द्रप्रस्थं नगरं समर्पित् अगात् ॥

भा०—राजनीतिसे सारा राज्यकार्य करनेवाले श्रीमान् जोधपुर के महा-
राज प्रतापसिंहनामक उसीतरह हाथी में चढ़कर उस इन्द्रप्रस्थ नगर को
चले ॥ २६ ॥

श्रीपटियालाधिपतिर्गुरुप्रियः प्रकृतिरञ्जनैककृतिः ।

भूपेन्द्रसिंहनामा ऽधिरुह्य दन्तीन्द्रमाययौ तत्र ॥ २७ ॥

टी०—श्रीति । गुरुवः प्रिया यस्य गुरुं ज्ञापर इत्यर्थः तथा प्रकृति-
रञ्जनं एव एकाकृतिर्यस्यैवंविधो भूपेन्द्रसिंहनामा भूपेन्द्रसिंहारुह्यः
श्रीमान् पटियालाऽधिपतिः पटियालेश्वरो दन्तीन्द्रं हस्तिश्रेष्ठं अधिरुह्य
तत्रोत्सवे आययौ प्राप ॥

भा०—गुरुभक्त तथा प्रजापालनतत्पर भूपेन्द्रसिंहन मध्ये श्रीमान् पटियाले-
श्वर हार्थमें आरुढ़ होकर उस महोत्सवमें आपहुँचे ॥ २७ ॥

वंहिष्ठकीर्तिर्यवनान्वयोद्भवो

हामीद्अली रामपुराधिपः सुधीः ।

भूपालसन्दोहविराजितान्तरा-

मारुह्य नागं प्रययाविर्मां पुरीम् ॥ २८ ॥

टी०—वंहिष्ठेति । सुधीर्बुद्धिमान् वंहिष्ठा बहुतमा “ प्रियस्थिरोरुव-
हुलेत्यादीनां प्रस्थस्फुर्व्वहीत्यादयः क्रमादादेशाः स्युः इष्ठादिपु” कीर्ति-
र्यस्यैवं विधो यवनान्वयोद्भवो यवनकुलोत्पन्नो हामीद्अली इति नामधेयो
रामपुराधिपो रामपुरभूयतिः नागं गजं समारुह्य भूपालानां सन्दोहो
निवहस्तेन विराजितं अन्तरं यस्या एवंविधां इषां पूर्वोक्तां पुरीं प्रययौ
उपागमत् ॥

ह्यसंविषयाधिपतिरथो सुजनमनोरञ्जनैककार्यरतः ।

भूपेश्वरानुयुक्तः स्थिरधिषणश्चैग्लिशः सरलः ॥ ४२ ॥

श्रीनोर्थकोटनामा ह्यैग्लिशकोबम्बयीपुराधिपतिः ।

श्रीयम्प्यैहिलतथैवचमदरासेशः सुनीतिमान् कुशलः ॥ ४३ ॥

श्रीमान् रिवाजनामा पञ्चनदीयाधिपो नयैकमनाः ।

वर्म्माधिपो मनस्वी लाटूसश्चागराधिपः सुमतिः ॥ ४४ ॥

श्रीबोर्डिलिनसमाहो बङ्गालेशोऽनुरञ्जितप्रकृतिः ।

श्रीमध्यदेशभूपश्चासामेशस्तथा सुनीतिपरः ॥ ४५ ॥

एते भूपैग्लिशका ह्यनुपमशोभाः स्वगौरवक्रमतः ।

अधिरुह्यदन्तितुरगाँस्तदिन्द्रप्रस्थं समाययुर्नगरम् ॥ ४६ ॥

टी०—रंवेति । अथानन्तरं हरौ विष्णौ लग्नं चित्तं यस्य विष्णुरा-
रायणस्तथा निखिलागमानां समग्रशास्त्राणां तत्त्वं सारं पश्यतीति तथा-
विधः श्रीमान् व्यङ्कटेश्वरमण एतदाख्यो रीवाधिपो रीवादेशाधिपतिः,
तथा सुधिषणः प्रशस्तबुद्धिः रणवीरसिंह एतन्नामधेयो भीन्देश्वरो
भीन्ददेशाधिपतिः, तथा अतिनयेऽनल्पनीतौ शीलं यस्यैवंविध उदेजि-
राव एतदभिधानो धाराधिपो धारदेशाधिपतिः ॥ २६ ॥

टी०—श्रीन्दौरेति । हीति निश्चयेन शिवाजिराव एतदभिधानः
श्रीमान् इन्दौरदेशनृपतिः इन्दौरदेशेश्वरः, किलेति निश्चयेन विश्वनाथ
एतदाख्यः श्रीमान् छत्रपुर्नरपतिश्छत्रपुराधिपः, तथा अत्रोत्सवे सहर्षे
यथा तथा लोकेन्द्रबाहदुर इत्यभिधानयुक्त एतदाख्यः श्रीमान् दातिया-
धिपतिर्दातियादेशेश्वरः ॥ ३० ॥

1. Duke of Hesse. 2. Northcote, the Governor of Bom-
bay. 3. Amphill, the Governor of Madras. 4. Revas,
Lt. Govr.-of the Punjab. 5. J. LaTouche, Lt.-Govr.,
U. P. 6. Bourdillion, the Lt.-Govr. of Bengal.

हाख्यः स्वां प्रकृतिं स्ववित्तनिबहैः सन्तर्पयन्नित्यशः ।
 तादृक्स्वल्पदिवासदेशनृपतिर्मल्हाररावः सुधीः
 सीरोईविषयाधिपो बहुयशः श्रीकेसरीसिंहकः ॥ ३३ ॥
 साहुच्छत्रपतिश्च नीतिकुशलः कोलापुराधीश्वरः
 श्रीमान्कूचविहारदेशनृपतिर्भूपेन्द्रनारायणः ।
 राधाकृष्णसमाख्यको ऽजनि रतो हिल्टीपराधीश्वरो
 गङ्गासिंह इति स्वकार्यकुशलो वीकानिराधीश्वरः ॥ ३४ ॥
 प्रभुनारायणसिंहः श्रीमान् वाराणसीजनाधिपतिः ।
 तत्र भवानीसिंहो झालावाडाधिपो ऽतिशास्त्रपटुः ॥ ३५ ॥
 भावलपुरविषयेशो महमद्भावल्समाख्यकः सुनयः ।
 अथ कोटलानरेश ऐह्यदअलीनामको मतिमान् ॥ ३६ ॥
 श्रीनरसिंहगढेशः श्रीसिखिमेशस्तथा सुनीतियुतः ।
 श्रीराजगढनरेशो विष्णुपरो वंशदाधिपो मतिमान् ॥ ३७ ॥
 श्रीमान् वरियाधिपतिर्जैसलमीराधिपश्च वाङ्मयवित् ।
 श्रीमानल्वरभूपो विबुधजनप्रीतिकारकः कृतधीः ॥ ३८ ॥
 श्रीमान् वूदिनरेशः श्रीकचविषयाधिपः प्रजाहितधीः ।
 श्रीमान् करौलिभूपः श्रीमानुच्छाधिपः शिवाङ्घ्रिमन्त्राः ॥ ३९ ॥
 श्रीमान्समथालेशो राव्कोटेशो ऽप्युमेदसिंहाख्यः ।
 श्रीलिमरीविषयेशो मौर्वीशोवाग्जिरामजिः सुनयः ॥ ४० ॥
 अथ खैरपुरनरेशो यवनकुलोभाजिराधिपो मतिमान् ।
 टोंकाधिपो वदान्यो महमदइब्राहिमाभिधो यवनः ॥ ४१ ॥

वाराणसीजनाधितिः काशीनरेशः, तथा तत्रैतस्यैव अत्यर्थं शास्त्रेषु
पटुश्चतुरो भवानीसिंह इतिप्रसिद्धो भालावाड़ाधियो भालावा-
डेश्वरः, ॥ ३५ ॥

टी०—भावलिति । तथा सुनयः सुनीतिकुशलो महमद्भावल्समाख्य-
को महमद्भावल्नामधेयो भावलपुरविषयेशो भावलपुरनृपतिः, अथानन्तरं
मतिमान् बुद्धिविशिष्ट एहदालीनामक एहदालीतिप्रसिद्धः कोटलानरे-
शः कोटलाधीश्वरः, ॥ ३६ ॥

टी०—श्रीति । तथा श्रीमान् नरसिंहगद्देशो नरसिंहगद्भूपः, तथा
सुनीतियुतो नयाभिज्ञः श्रीमान् सिखिमेशः सिखिमदेशाधिपः, तथा वि-
ष्णुरो हरिलग्नमानसः श्रीमान् राजगद्गनरेशो राजगद्भूपतिः, तथा
मतिमान् बुद्धिविशिष्टो वंशदाधियो वंशदादेशाधिपः ॥ ३७ ॥

टी०—श्रीमानिति । तथा श्रीमान् वरियाधितिर्वरियादेशाधिपः,
तथा वाङ्मयावित्र शास्त्रवेत्ता जैशजमीराधियो जैशजमीरदेशभूपालश्च,
तथा कृन्धीर्विचक्षणः, अतएव विबुधजनानां पण्डितानां प्रीतिं करोतीति
तादृशः श्रीमान् अल्वरभूपो अल्वरदेशाधिपः, ॥ ३८ ॥

टी०—श्रीमान्बुद्धीति । तथा श्रीमान् बुद्धिनरेशो बुद्धिदेशाधिपः,
तथा मजायां आहिता नियोजिता धीर्येन तथाविधः श्रीमान् कचविष-
याधिपः कचदेशभूपतिः, तथा श्रीमान् करौलिभूपः करौलिदेशाधिपः,
तथा शिवस्याङ्गौ चरणे मनो यस्यैतादृशः श्रीमान् उच्छाधिप उच्छा-
देशस्याधिपतिः ॥ ३९ ॥

टी०—श्रीमानिति । तथा श्रीमान् समथारेशः समथारदेशभूपः, तथा
श्रीमान् उमेदसिंहाख्य उमेदसिंहनामा राव्कोटेशो राव्कोटाधिपतिरपि,
तथा श्रीमान् लिमरीविषयेशो लिमरीदेशभूपः, तथा सुनयः सुनीतियुतः
श्रीमान् वाग्जिरामजिरतदाख्यो मौर्वीशो मौर्विदेशाधिपः, ॥ ४० ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं खैरपुरनरेशः खैरपुरदेशाधिपः, तथा
यवनकुलो यवनवंशोत्पन्नो मतिमान् बुद्धिविशिष्टो भंजिराधियो भंजिरा-

टी०—नाभेति । तथा अनेकविद्याप्रगल्भो दहृशास्त्रज्ञः अतएव कीर्तिर्द्वैकपात्रं यश्च एव रत्नं तदेकपात्रभूतः । उद्देश्यविधेयभावः नल्लिङ्गवचनभेदो दोषावहः । हीरासिंह एतदाख्याविशिष्टो नाभाधीशो नाभादेशाधिपः, तथा देवपूजायां एकं एकस्थितियुक्तं वित्तं यस्य अतएव शुद्धत्वा श्रीमान् मालखान्तिरनामा एतदाख्यश्चर्खारीशश्चर्खारीदेशाधिपतिः ॥ ३१ ॥

टी०—वृद्धदिति । तथा तुकाजिराजसंज्ञकस्तुकाजिराजनामा बृहद्दिवासभूपतिः महादिवासदेशाधिपतिः, तथा बलाढ्यो बलेनयुक्तो वीरसिंहक एतदाख्यः फरीदकोटभूमिपः फरीदकोटाधिपः, तथा तादृशमेव महाभट्टाऽनुजेन अतिवीरकनिष्ठभ्रात्रा तथा मुख्यमन्त्रिणा नारायणसिंहाख्येन मुख्यसचिवेन संयुतः सहितः सुरेन्द्रविक्रमाभिधः सुरेन्द्रविक्रमनामा सीरमोरपः सीरमोराधीश्वरः ॥ ३२ ॥

टी०—कर्पूरेति । तथा सुनयवित्सुनीतिज्ञः अतएव नित्यशः स्वचित्तनिवहैर्निजद्रव्यसमुदायैः स्वां स्वकीयां प्रकृतिं प्रजां सन्तर्पयन् सन्तोषयन् श्रीमान् जगज्जीतसिंहाख्यो जगज्जीतसिंहाभिधेयः कर्पूरस्थलाभूपतिः कर्पूरस्थलाधिपः, तादृक् तादृशमेव सुधीर्बुद्धिविशिष्टो महाराराव एतदाख्यः स्वल्पदिवासदेशस्य नृपतिः, तथा बहुयशा बहुकीर्तियुक्तः श्रीमान् केसरीसिंहकः केसरीसिंहाभिधेयः “अनुकम्पायां कन्” सीरोद्दिपयाधिपः सीरोद्देशाधिपतिः ॥ ३३ ॥

टी०—साद्विति । तथा नीतिकुशलः सुनीतिज्ञः साहुच्छत्रपतिरेतदाख्यः कोलापुराधीश्वरः कोलापुराधिपतिश्च, तथा श्रीमान् भूपेन्द्रनारायण एतन्नामधेयः कूचविहारदेशनृपतिः कूचविहारदेशाधिपः, तथा अजे विष्णौ निरतस्तत्परः राधाकृष्णसमाख्यको राधाकृष्णाभिधेयो हिल्टीपराधीश्वरो हिल्टीपरादेशाधिपः, तथा स्वकार्ये निजराज्यकार्ये कुशलः प्रवीणो गङ्गासिंह इतिप्रसिद्धो वीकानिराधीश्वरो वीकानिराधिपतिः ॥ ३४ ॥

टी०—प्रभिविति । तथा श्रीमान् प्रभुनारायणसिंह एतदभिधानो-

श्रीमान् विश्वनाथनामक छत्रपुराधिपति, तथा श्रीमान् लोकेन्द्रबाहदुरनामक दातियानरेश, ॥ ३० ॥

भा०—तथा अनेकशास्त्रज्ञ अतएव यशके पात्रभूत श्रीमान् हीरासिंहनामक नाभानरेश, तथा देवपूजातत्पर शुद्धाभिप्राय श्रीमान् मालखान्सिंहनामक चर्खारीनरेश, ॥ ३१ ॥

भा०—तथा तुकाजिरावनामक श्रीमान् बड़ेदिवासदेशाधिपति, तथा बल युक्त श्रीमान् वीरसिंहनामक फरीदकोटनरेश, तथा बड़े वीर अपने छोटे भाईके और नारायणसिंहनामक मुख्यमन्त्रीके सहित श्रीमान् सुरेन्द्र विक्रमनामक सीरमोरदेशाधिपति, ॥ ३२ ॥

भा०—तथा सुनीतिज्ञ अतएव अपने धनमे प्रजाके पालनकरनेवाले श्रीमान् जगजीतसिंहनामक कर्पूरस्थलाधिपति, तथा बुद्धिविशिष्ट श्रीमान् मल्हाररावनामक छोटे दिवासदेशके स्वामी, तथा कीर्तियुक्त श्रीमान् केसरीसिंहनामक सीरोई देशाधिपति, ॥ ३३ ॥

भा०—तथा नयाभिज्ञ श्रीमान् साहुछत्रपतिनामक कोलापुरनरेश, तथा श्रीमान् भूपेन्द्रनारायणनामक कूचविहारदेशनरेश, तथा हरिपरायण श्रीराधाकृष्णनामक हिलटीपरानरेश, तथा स्वराज्यकार्यमें निपुण श्रीमान् गङ्गासिंहनामक बीकानिरनरेश, ॥ ३४ ॥

भा०—तथा श्रीमान् प्रभुनारायणसिंहनामके काशीनरेश, तथा शास्त्रज्ञ श्रीमान् भवानीसिंहनामक झालावाड़नरेश, ॥ ३५ ॥

भा०—तथा न्यायशील श्रीमान् महमदखाननामक नवाबभावल्पुर, तथा बुद्धिविशिष्ट श्रीमान् ऐहदुल्लोनामक नवाबकोटला, ॥ ३६ ॥

भा०—तथा श्रीमान् नरसिंहगढ़ेश, तथा न्यायगुणोपेत श्रीमान् सिखिमनरेश तथा विष्णुभक्त श्रीमान् राजगढ़नरेश, तथा प्रज्ञाविशिष्ट श्रीमान् वंशदानरेश, ॥ ३७ ॥

भा०—तथा श्रीमान् बरियानरेश, तथा शास्त्रवेत्ता श्रीमान् जैशलमीराधिपति, तथा विद्वान् अतएव पण्डितोंके साथ प्रीति करनेवाले श्रीमान् अल्वरनरेश, ॥ ३८ ॥

भा०—तथा श्रीमान् बूंदीनरेश, तथा प्रजाहितार्थ चित्तदेनेवाले श्रीमान् कचदेश स्वामी, तथा श्रीमान् करौलिनरेश, तथा शिवार्चक श्रीमान् उच्छानरेश, ॥ ३९ ॥

भा०—तथा श्रीमान् समथारनरेश, तथा श्रीमान् उमेदसिंहनामक रावकोटानरेश, तथा श्रीमान् लिमरीनरेश, तथा नीतिज्ञ वाग्जिरामजिनामक श्रीठाकुरमौर्वि, ॥ ४० ॥

देशश्चामी, तथा यवनकुलोत्पन्नो वदान्यो दातृगुणोपेतो महमदद्वाहिमा-
भियो महमदद्वाहिमनामा टोंकाधिपः टोंकदेशप्रभुः, ॥ ४१ ॥

टी०—हम् विपयेति । अथोऽनन्तरं सुजनमनसां रञ्जनं एवैकं कार्यं
तस्मिन् रतस्तत्परः स्थिरधिपणो दृढबुद्धिः सरल ऋजुस्वभावस्तथा भू-
श्वरेणानुयुक्तः प्रेरित ऐंग्लिश इंग्लिशदेशोत्पन्नो हम् विपयाधिपतिर्हम्-
देशप्रभुः, ॥ ४२ ॥

टी०—श्रीनोर्थेति । हीति निश्चयेन ऐंग्लिशक इंग्लिशदेशीयः श्री-
मान् नोर्थकोटनामा एतदारूपो बम्बयीपुराधिपतिर्वम्बयीपुरनियन्ता,
तथाएव कुशलश्चतुरः सुनीतिमान् नयाभिज्ञः श्रीमान् यम्प्यहिल् एत-
दभिधानो मदरासेशो मदरासदेशनियन्ता च ॥ ४३ ॥

टी०—श्रीमानिति । तथा नयैकमना नीत्यां एकाग्रचित्तः श्रीमान्
रिवाजनामा रिवाजारूपः पञ्चनदीयाधिपः पञ्चाम्बुदेशनियन्ता, तथा
मनस्यो प्रशस्तवेता बर्माधिपो बर्मादेशनियामकः, तथा सुमतिः सद्बु-
द्धिर्नाइस एतदभिधान आगराधिप आगरादेशप्रशासिता च, ॥ ४४ ॥

टी०—श्रीवोर्डेति । तथा अनुरञ्जितप्रकृतिरानन्दितप्रजः श्रीमान्
वोर्डिलिन् समाहो वोर्डिलिन्नामको बङ्गालेशो बङ्गालदेशनियन्ता, तथा
श्रीमान् मध्यदेशप्रभुः मध्यप्रदेशनियन्ता च, तथा सुनीतिपरो नयज्ञ आसा-
मेश आसामदेशनियामकः, ॥ ४५ ॥

टी०—एत इति । हीति निश्चयेन अनुपमशोभा अतुलितकान्तियु-
क्ता एते पूर्वोक्ता भूग्लिशका भूपारश्च ऐंग्लिशश्च ते दन्तिनश्च तुरगा-
श्च तान् अधिकृत्य स्वगौरवक्रमतो निजमानानुसारेण नतु वर्णनानुसारेण
तत्प्रसिद्धं इन्द्रप्रस्थनामनगरं समाययुराजम्भुः ॥ ४६ ॥

भा०—अनन्तर विष्णुपरायण और शास्त्रतत्त्वके देखनेवाले श्रीमान् व्यक्कटे-
शरमगनामक रीवादेशाधिपति, तथा बुद्धिमान् श्रीरणवीरसिंहनामक झीन्ददेशाधि-
पति, तथा न्यायशील श्रीमान् उर्दोजिरावनामक धारदेशाधिपति, ॥ २९ ॥

भा०—यह निश्चय है कि श्रीमान् शिवाजिरावनामक इन्दौरदेशेश्वर, तथा

उपरितनगृहप्रतीररूढाः

स्मितवदनाम्बुजदन्तकेसरिण्यः ।

चलगतिकतदीक्षणाभिभृङ्गाः

पुरयुवतीसरसीरूहा विरेजुः ॥ ४८ ॥

टी०—उपरीति । उपरितनाये गृहागवाक्षादयस्तएव प्रतीराणि सर-
स्तदानि तेषु रूढाः स्थिताः तथा स्मितानीषद्धासयुक्तानि यानि वदना-
म्बुजानि तेषु दन्ताएव केसरः किञ्चरको यासां तथा चलगतिकाश्चञ्च-
लगतिविशिष्टास्तासां ईक्षणास्तयो नेत्रपङ्क्तयस्ता एव भृङ्गा भ्रमरा यासु
तथाविधाः पुरयुवत्य एव सरसीरूहाः कमलिन्यो विरेजुः शुशुभिरे । अत्र
समस्तवस्तुविषयं रूपकम् तद्रूपकभेदोऽयमुपमानोपमेययोः । समस्तव-
स्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा इतिलक्षणात् ॥

भा०—ऊपरके गृहरूपतटोंमें स्थित तथा ईषद्धासयुक्त मुखरूप कमलोंमें
दन्तपङ्क्तिरूपकेसरविशिष्ट तथा चञ्चलतन्त्रेत्रपङ्क्तिरूपभ्रमरोंसेयुक्त नगरकी युव-
तिरूपकमलिनियाँ विराजमानहुई ॥ ४८ ॥

अयमजति कनाटदेशभूषः

सरलगतिः सह लार्डकर्जनेन ।

इति पुरयुवतिः परां वयस्या—

मुपदिशतिस्म कराग्रपल्लवेन ॥ ४९ ॥

टी०—अयमिति । सरलगतिः ऋजुस्वभावो ऽयं कनाटदेशभूषो
लार्डकर्जनेनसह अजति गच्छति इतीत्यं पुरयुवतिःकाचिन्नगरसुन्दरी परां
अन्यां वयस्यां स्वसखीं [आलीसखीवयस्येत्यपरः] कराग्रपल्लवेन ह-
स्ताग्रप्रवालेन उपदिशतिस्म दर्शयाम्बभूव ॥

भा०—सरलस्वभाव यह कनाटदेशाधिपति (ड्यूक आफ् कनाट) लार्डकर्जन
के साथ जातहै इसतरह किसी नगरसुन्दरीने दूसरी अपनीसखीको हस्ताग्रकिस-
लयसे दिखलाया ॥ ४९ ॥

भा०—अनन्तर श्रीमान् मीरखैरपुर, तथा यवनकुलसम्भव बुद्धिविशिष्ट श्रीमान् नव्यावशंजिरा, तथा यवनजातीय दातृगुणोपेत श्रीमान् महमदइब्राहिमनामक मन्त्राव टोंक, ॥ ४१ ॥

भा०—अनन्तर सत्पुरुषरञ्जक स्थिरबुद्धि तथा सरलस्वभाव तथा सार्वभौमसे प्रेरित इंग्लिशदेशोत्पन्न श्रीमान् ह्यसदेशःपिनि [ड्यूक आफ ह्यस्] ॥ ४२ ॥

भा०—तथा इंग्लिशदेशीय श्रीमान् नोर्थकोटनामक बम्बईके गवर्नर, तथा चतुर और नीतिज्ञ श्रीमान् यम्पहिल् नामक मदरासके गवर्नर, ॥ ४३ ॥

भा०—तथा नयाभिज्ञ श्रीमान् रिवाजनामक पञ्जाबके लेफ्टिनेण्ट गवर्नर, तथा शुद्धन्तःकरण श्रीमान् बर्माके लेफ्टिनेण्ट गवर्नर, तथा सद्बुद्धि श्रीमान् लाट्सनामक आगराके लेफ्टिनेण्ट गवर्नर, ॥ ४४ ॥

भा०—तथा लोत्तानन्ददायक श्रीमान् बोर्डिलिन्नामक बङ्गालके लेफ्टिनेण्ट गवर्नर, तथा श्रीमान् मध्यप्रदेशके चीफकमिश्नर तथा नीतिज्ञ श्रीमान् आसामके कमिश्नर, ॥ ४५ ॥

भा०—यह निश्चयहै कि बड़ी शोभाविशिष्ट ये सब पूर्वोक्त भूषश्रेष्ठ और बड़े बड़े अंगरेज लोग हार्थी, घेड़ोंमें चढ़कर लिखनेके अनुसार नहीं वरन अपने अपने मानक्रमसे [इज्जत के मुवाकिक] उस इन्द्रप्रस्थनाम नगरको चले ॥ ४६ ॥

अथ सकलपुरं तदा जनौघै-

रधिकृतलोककृतासनाभिसंस्थैः ।

स्तिमितसर इवातिरम्यशोभ-

मभवदनल्पसरोरुहैर्नितान्तम् ॥ ४७ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्समये अधिकृता अधिका रिणो ये लोकास्तैः कृतान्यासनानि तत्रसंस्थास्थितिर्येषां तथाविधैर्जनौघैर्लोकनिवहैः सकलपुरं समग्रनगरं अनल्पानि यानि सरोरुहाणि कमलानि तैः स्तिमितसरो निश्चलजलाशय इव नितः नमत्यर्थं अतिरम्यशोभं मनोहरशोभाविशिष्टं अभवत् । अत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०—अनन्तर उससमय राजपुरुषोंसे यथास्थानपर बैठायेहुये जनसमुदायों से सारांनगर बहुत कमलोंसे सुशोभित निश्चलसरोवरकीतरह अत्यन्त शोभायमानहुआ ॥ ४७ ॥

टी०—अवनीति । अवनितलगतौ पृथ्वीं संप्राप्तौ अनन्यत्रेपौ अनु-
पमशृङ्गारौ अमरौ सुरौ कथं स्तः इति कारणात् तावुभौ दिदृक्ष्या द्रष्टुमि-
च्छ्या ताः प्रसिद्धाश्चारुहासाः कमलदृश इन्दीवरनेत्रा अप्सरसो दिवं
स्वर्गमपहाय हित्वा महीं पृथ्वीं निजग्मुः ईयुः किमु ॥

टी०—हृत आत्मनो बोधो येषां तादृशाः सरणिगतजना राजमार्ग-
स्थिता लोका मृदुवचनानि इङ्गितानि चेष्टादीनि च चञ्चलास्तरला ये आ-
समन्तान्निमेषा अक्षिपक्षमव्यापारास्तैः अयं पुरयुवतिजनो नगराङ्गनालो-
कोऽस्ति अन्यथा अप्सरःप्रभृतिरिति भावः, नास्ति सुचिरं बहुकालप-
र्यन्तं दृष्टिं निधाय नियोज्य इतीत्यं अवदधिरे निश्चयं चक्रुः । अत्र
निश्चयान्तःसन्देहालङ्कारः स सन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशय
इति लक्षणात् ॥

भा०—पृथ्वीमें प्राप्त अनुपम शृङ्गारविशिष्ट क्या यह देवताहैं ? इसहेतुसे
इनदोनोको देखनेकी इच्छासे ईषद्भासोपेत कमलनेत्र विशिष्ट ये अप्सरा स्वर्गको
छोड़कर पृथ्वीको आई हैं क्या ? ॥ ५१ ॥

भा०—यथार्थ ज्ञानरहित राजमार्गगतलोगोंने मृदुवचन, चेष्टा और चञ्चल
नेत्रव्यापारोंसे यह नगरका स्त्रीजनहै अन्यथा नहीं है इसतरह बहुत देरतक दृष्टि
को उधर लगाकर निश्चयकिया ॥ ५२ ॥

सुमधुरजनताजयध्वनिं तौ

श्रवणपुटैर्विनयाहितं पिवन्तौ ।

प्रकृतिमतिविशेषप्रेमदृष्ट्या

प्रमदभरौ समपश्यतां तदानीम् ॥ ५३ ॥

टी०—सुमधुरेति । तदानीं तस्मिन्समये विनयाहितं नम्रतया प्रति-
पादितं सुमधुरो यो जनताया जयध्वनिस्तं श्रवणपुटैः पिवन्तौ प्रेम्णा
आकर्णयन्तौ प्रमदभरौ आनन्दयुक्तौ तौ लार्डकनाटभूपौ अतिविशेषा
या प्रेमयुक्ता दृष्टिस्तया प्रकृतिं प्रजां समपश्यतां आलुलोकाते ॥

भा०—उससमय नम्रतासे क्रियेहुये जनताके मधुर जयशब्दको अपने श्रवण

अथ चलितदृशां पुराङ्गनानां
 श्रवणसुखध्वनयः सुनूपुराणाम् ।
 अहमहमिकयाग्रगामिनीनां
 सपदि हि शुश्रुविरे जनैः समन्तात् ॥ ५० ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं हीति निश्चयेन जनैर्लोकैः समन्ताद्-
 भितः चलितदृशां तरलदृष्टीनां तथा अहंपूर्वं अहंपूर्वं इत्यहमहमिकातया
 “मयूरव्यंसकः दयश्च एते निपात्यन्ते” अग्रगामिनीनां सर्वाग्रगमनशी-
 लानां पुराङ्गनानां नगरयुवतीनां सपदि तत्काले सुनूपुराणां तुलाकोटी-
 नां [पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरोनूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः] श्रवणेण
 सुखाः सुखयुक्ता ध्वनयः शुश्रुविरे “कर्मणि लिट्” आवाग्यन्त ॥

भा०—अनन्तरं यहनिश्चय है कि लोगोंमें चञ्चलदृष्टियुक्त तथा मैं पहिले मैं प-
 हिले इस तरह आगेगमन करनेवाली पुरयुवतियोंके उसी समय घुंघुरोंके कानोंको
 सुख देनेवाले शब्द चारोंतरफसे सुनाईदिये ॥ ५० ॥

(युग्मकम्)

अवनितलगतावनन्यवेषौ
 कथममराविति तौ दिदृक्षया ताः ।
 किमुदिवमपहाय चारुहासाः
 कमलदृशोऽप्सरसो महीं निजग्मुः ॥ ५१ ॥
 सरणिगतजना हृतात्मबोधा
 मृदुवचनेक्षितचञ्चलानिमेपैः ॥
 पुरयुवतिजनोऽयमन्यथाने-
 त्यवदधिरे रुचिरं निधाय दृष्टिम् ॥ ५२ ॥

भा०—अनन्तर लार्डकर्जनने सब राजाओंके साथ १९०३ ईसवीमें संवत्सरके प्रथमदिनमें राजेश्वरके महोत्सवको करके अनन्तर कितनेही राजाओंको सार्वभौमके समत पदक दिये ॥ ५५ ॥

श्रीमान् बडोदाधिपतिर्महेऽस्मिन्

सय्याजिरावो नयमार्गदक्षः ।

मानप्रदाऽनेकपदात्मशोभो

विराजते स्म क्षितिराजराजौ ॥ ५६ ॥

टी०—श्रीमानिति । नयमार्गे नीतिवर्त्मनि दक्षश्चतुरस्तथा मानप्रदैर्गौरवकारिभिरनेकपदैर्वहुपदकैरात्मशोभा यस्य तथाविधः श्रीमान् सय्याजिराव एतदाख्यो बडोदाधिपतिर्वडोदानृपतिः अस्मिन्महे उत्सवे क्षितिराजानां “ राजाहः सखिभ्यष्ट्च इति समासान्तष्ट्च प्रत्ययः ” महीपतीनां राज्ञिः पङ्क्तिस्तस्यां विराजतेस्म ॥

भा०—नीतिमार्गप्रवीण तथा गौरवप्रद बहुतपदकोंसे विराजमान श्रीमान् सय्याजिरावनामक बडोदानरेश इस उत्सवमें राजसभामें सुशोभितथे ॥ ५६ ॥

श्रीमान् जी सी अस् ऐ सरोपनामा प्रतापसिंहाख्यः ।

भारतवर्षैकभटश्चेडरभूपो रराज तत्रैव ॥ ५७ ॥

टी०—भारतवर्षस्य एकभट एकवीरः “जी.सी.अस्.ऐ.सर” इत्येवं उपनाम यस्यैवंविधः श्रीमान् प्रतापसिंहाख्यः प्रतापसिंहाभिधेय ईडरभूप ईडरदेशाधिपतिश्च तत्रैव सभायां रराज शुशुभे ॥

भा०—भारतवर्षके मुख्य वीर “जी.सी.अस्.ऐ.सर” उपाधिविशिष्ट श्रीमान् प्रतापसिंहानामक ईडरदेशाधिपतिभी वहीं सभामें विराजमानथे ॥ ५७ ॥

अथ तत्र लार्डकर्जन सर्वेषां गौरवार्हमभिनन्द्यम् ।

हैदरबादमहीपं जी सी बी पदकमादरात्प्रददौ ॥ ५८ ॥

एट पात्रोमे ग्रहणकरतेहुये हर्षयुक्त वे दोनों लार्डकर्जन, ड्यूकआफ् कनाट वि-
देर प्रेमदृष्टिसे प्रजाको देखनेलगे ॥ ५३ ॥

इति पुरसुपमामवेक्ष्य सद्यः

सकलमहीपजनानुगम्यमानौ ।

अनुपमविभवानुभौ क्षितीन्द्रौ

स्वभवनमाययतुः सहात्मसैन्यैः ॥ ५४ ॥

टी०—इतीति । सकला ये महीपजना राजलोकास्तैरनुगम्यमानौ अनु-
पमविभवौ अतुलितैश्वर्यौ उभौ क्षितीन्द्रौ लार्डकनाटभूपौ इतीत्यं सद्यः
शीघ्रं पुरसुपमां नगरशोभां अवेक्ष्य दृष्ट्वा आत्मसैन्यैर्निजसेनाभिः सह
स्वभवनं निजावासगृहं आययतुर्जम्भतुः ॥

भा०—समप्रराजाओंसे अनुगमन कियेजाते ऐश्वर्ययुक्त वे दोनों लार्डकर्जन
और ड्यूकआफ् कनाट जल्दीही इसतरह नगरशोभाको देखकर निजसैनिकोंके
साथ अपने आवासभवनको प्राप्तहुये ॥ ५४ ॥

अथ शुचिनभनन्दभूमिते ऽब्दे

प्रथमदिने सनृपः स लार्डकर्जन ।

नृपतिभरमहोत्सवं विधाय

तदनुमतं नृपतीन्ददावुपाधिम् ॥ ५५ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं सनृपो नृपैः सहितः स लार्डकर्जन शु-
चिनभनन्दभूमिते अधिकोनविंशतिशतमिते क्रैष्टाब्दे प्रथमदिने संवत्स-
रस्य प्रथमदिवसे नृपतिभरस्य सार्वभौमस्य महोत्सवं विधाय कृत्वा
नृपतीन्कतिप्रयभूपान् तदनुमतं सार्वभौमसंमतं उपाधिं औपनामिकं पदं
ददौ प्रायच्छत् । “अत्र राज्ञां दानग्रहणस्यानधिकारात् संप्रदानत्वाभा-
वान्न चतुर्थी किन्तु वर्तुर्गीप्सितत्वात्कर्मत्वम् ” ॥

टी०—सीरोईति । स एव लार्डः “सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः” तत्र महे उत्सवे सत्कार्यपरं शुभकर्मविधायकं सीरोईविषयस्यैतदेशस्य ईशं अधिपतिं तथा एव नाभादेशस्य ईशं स्वामिनं “जी. सी. ऐ. ई” इत्येतत्पदकं सन्मानचिह्नं प्रतिपादयतिस्म व्यतरत् ॥

भा०—उसी लार्डकर्जन्ने उस उत्सवमें शुभकर्मविधायक सीरोईनरेशको तथा नाभादेशको “जी. सी. ऐ. ई” का पदक दिया ॥ ६१ ॥

श्रीटिहरीमनुजेशं शास्त्रविदां मानदं स्वधर्मरतम् ।
के सी अस् ऐ पदकं प्रतिपादयतिस्म सत्क्रियार्हमसौ ॥ ६२ ॥

टी०—श्रीति । असौ लार्डः स्वधर्मरतं राजनीतिपरायणं अतएव शास्त्रविदां अधीतागमानां पुरुषाणां मानदं सत्कृतिविधायकं श्रीमन्तं टिहरीमनुजेशं टिहरीनराधिपं सत्क्रियार्हं मानयोग्यं “के. सी. अस्. ऐ” इत्येतत्पदकं सन्मानोपाधिं प्रतिपादयतिस्म समर्पयाञ्चकार ॥

भा०—लार्ड कर्जन्ने स्वराजनीतिमें तत्पर अतएव विद्वान् लोगोंको सन्मानप्रद श्रीमान् टिहरीनरेशको मानयोग्य “के. सी. अस्. ऐ” का पदक दिया ॥ ६२ ॥

कैमोराधिपतिमसौ पटियालेशानुजं च नीतिपरम् ।
श्रीमद्रणवीराख्यं के सी अस् ऐ पदं तथैव ददौ ॥ ६३ ॥

टी०—कैमोरेति । असौ लार्डः कैमोरस्य देशविशेषस्य अधिपतिं स्वामिनं तथा नीतिपरं सुनयज्ञं श्रीमन्तं रणवीरसिंहं एतदाख्यं पटियालेशानुजं पटियालानरेशस्य कनिष्ठभ्रातरं च “के. सी. अस्. ऐ” इत्येतत्पदकं तथैव ददौ प्रायच्छत् ॥

भा०—लार्डने श्रीमान् कैमोरनरेशको तथा सुनीतिज्ञ पटियालानरेशके कनिष्ठभ्राता श्रीमान् रणवीरसिंहको भी उसीतरह “के. सी. अस्. ऐ” का पदक दिया ॥ ६३ ॥

धी०—लार्डो यान्महीपतीन् पदं प्रायच्छन् तान् क्रमशः परिगणयति कविः—अथेति । अथानन्तरं तत्र महोत्सवे लार्डोपाधिविशिष्टः कर्जन् सर्वेषां गौरवाद् मानयोग्यं अभिनन्द्य स्तुत्यं हैदरावादस्य महीपं भूपतिं आदरात् “जी.सी.वी” इत्येतत्पदकं उपाधिविशेषं प्रददौ समर्पितवान् ॥

भा०—अनन्तर उक्त महोत्सवमे लार्डकर्जन्ने संपूर्णलोगोके आदरणीय तथा प्रशंसनीय निजामहैदरावादको आदरके साथ “जी सी.वी” पदकदिया ॥ ५८ ॥

कोचीनभूपतिवरं नीतिविदं धर्ममार्गविनिविष्टम् ।

जी सी अस ए पदकं स लार्डकर्जन् प्रयच्छति स्माशु ॥ ५९ ॥

धी०—कोचीनेति । स लार्डकर्जन् आशु शीघ्रं नीतिविदं नयाभिज्ञं तथा धर्ममार्गं राजधर्मवर्त्मनि विनिविष्टं स्थितं कोचीनस्य देशविशेषस्य भूपतिवरं महीपतिश्रेष्ठं “जी.सी.अस.ए” इत्येतत्पदकं प्रयच्छति स्पाददात् ॥

भा०—लार्डकर्जन्ने शीघ्र नीतिज्ञ तथा स्वधर्मतरार कोचीनदेशाधिपतिको “जी. सी. अस. ए” का पदक दिया ॥ ५९ ॥

द्वैविन्कोरमहीपं निखिलजनानन्ददायकं स मुदा ।

जी सी ऐ ई पदकं प्रायच्छद्राजसंसदि क्रमतः ॥ ६० ॥

धी०—द्वैविन्निति । स लार्डो राजसंसदि राजसभायां मुदा हर्षेण क्रमतो यथाक्रमेण निखिलजनानन्ददायकं समग्रलोकसुखप्रदं द्वैविन्कोरस्य महीपं भूपं “जी.सी.ऐ.ई” इत्येतत्पदकं प्रायच्छत् दत्तवान् ॥

भा०—लार्डकर्जन्ने राजसभामें हर्षसे क्रमपूर्वक समग्रलोगोंके प्रसन्नकरने वाले द्वैविन्कोरनरेशको “जी. सी. ऐ. ई” का पदक दिया ॥ ६० ॥

सीरोईविषयेशं सत्कार्यपरं तथैव नाभेशम् ।

जी सी ऐ ई पदकं प्रतिपादयति स्म सैव तत्र महे ॥ ६१ ॥

अथ पर्युदञ्चनवतां राज्ञां लवणादिकस्य चाल्पकरम् ।

सैन्येशवृत्तिवृद्धिं चकार सैवात्र लार्डकः सुनयः ॥ ६७ ॥

टी०—अथेति । अथानन्तरं सुनयः सुनीतिकुशलः स एव लार्डकः क-
र्जन् “अनुकम्पायां कन् प्रत्ययः” अत्रोत्सवे पर्युदञ्चनवतां ऋणयुक्तानां
राज्ञां भूपतीनां तथा लवणादिकस्य वस्तुनश्च अल्पकरं न्यूनकरग्रहणं
तथा सैन्येशानां सेनापतीनां वृत्तिराजीवनं तद्वृद्धिं चकार व्यधात् ॥

भा०—अनन्तर सुनीतिज्ञ लार्डकर्जनने ऋणविशिष्ट राजालोगोंका और लवण
का कम सहसूल लेना और सेनापतियोंकी आजीवनवृद्धिको किया ॥ ६७ ॥

तौ सार्वभौमसुमहोत्सवमात्मबुद्ध्या

हीत्यं विधाय सह भूपतिभिः शुभेहि ।

लोकाननेककुतुकैरनुरञ्जयन्तौ

क्षेमेण जग्मतुरुभौ सदनं स्वकीयम् ॥ ६८ ॥

टी०—ताविति । हीति निश्चयेन अनेककुतुकैर्बहुकुतूहलैर्लोकान्
सर्वाञ्जनान् अनुरञ्जयन्तौ आनन्दयन्तौ तावुभौ लार्डकनाटभूपौ
आत्मबुद्ध्या स्वधिया भूपतिभी राजभिः सह शुभेऽहि सुदिवसे सार्व-
भौमस्य राजेश्वरस्य सुमहोत्सवं इत्थममुना पूर्वोक्तप्रकारेण विधाय
कृत्वा क्षेमेण कुशलतया स्वकीयं सदनं निजभवनं जग्मतुः अयाताम् ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि अनेकानेक कुतूहलों से समस्तजनों को आनं-
दित करतेहुये वे दोनों लार्ड कनाटभूप अपनी बुद्धिसे सब राजाओंके साथ
सुदिवसमें श्रीसार्वभौमका सिंहासनारोहणोत्सवको इस पूर्वोक्त प्रकारसे कर
कुशलपूर्वक अपने घरको चलेगये ॥ ६८ ॥

श्रीभूपनाथस्य विधाय चोत्सवं

क्षौणीभृतः प्रीतिभरार्द्रमानसाः ।

वक्तीशं यवनकुलं शाहविजाख्यं सुनीतिवेत्तारम् ।

चर्खारीशं च तथा कै सी ऐ ई पदं तदा स ददौ ॥ ६४ ॥

टी०—वक्तीति । तदा तस्मिन्समये स लार्डो यवनकुलं यवनवंश-
समुद्भवं सुनीतेवेत्तारं ज्ञातारं शाहविजाख्यं शाहविजनामानं वक्तीशं
वक्तिदेशाधिपं तथा चर्खारीशं चर्खारीविषयाधिपं च “ के. सी. ऐ. ई ”
इत्येतत्पदकं ददौ प्रयच्छतिस्म ॥

भा०—उससमय लार्ड ने यवनकुलोत्पन्न सुनीतिज्ञ शाहविजनामक वक्ति
देशाधिपतिको तथा चर्खारीनरेशको भी “ के.सी.ऐ.ई ” का पदक दिया ॥ ६४ ॥

दर्भङ्गाविषयेशं तथा स कृष्णप्रसादकं सचिवम् ।

हैदरवादाधिपतेः कै सी ऐ ई पदं मुदा व्यतरत् ॥ ६५ ॥

टी०—दर्भङ्गेति । स लार्डो मुदा हर्षेण दर्भङ्गाविषयेशं दर्भङ्गानरेशं
तथा राजोपाधिविशिष्टं कृष्णप्रसादकं एतन्नामानं हैदरवादाधिपतेः स-
चिवमन्त्रिणं च “ के. सी. ऐ. ई ” इत्येतत्पदं उपाधिव्यतरत् अददात् ॥

भा०—लार्डकर्जनने हर्ष से श्रीमान् दर्भङ्गानरेशको तथा निजामहैदरावाद के
मन्त्री राजाकृष्णप्रसादको भी “ के. सी. ऐ. ई ” का पदक दिया ॥ ६५ ॥

श्रीसोन्वर्पाधिपतिं कृष्णपदाम्भोजमानसं सुनयम् ।

श्रीमच्छाहपुरेशं कै सी ऐ ई पदं स तत्रादात् ॥ ६६ ॥

टी०—श्रीति । स लार्डस्तत्रोत्सवे सुनयं सुनीतिज्ञं तथा कृष्णपदा-
म्भोजे विष्णुचरणसरोरुहे मानसं यस्यैवंविधं श्रीमन्तं सोन्वर्पाधिपतिं
सोन्वर्पादेशनरेशं तथा श्रीमन्तं शाहपुरेशं शाहपुरनरेशं “ के. सी. ऐ. ई ”
इत्येतत्पदं अदात् विततार ॥

भा०—लार्डकर्जनने उस उत्सवमें कृष्णभक्त श्रीमान् सोन्वर्पानरेशको तथा
सुनीतिज्ञ श्रीमान् शाहपुराधिपतिको “ के. सी. ऐ. ई ” का पदक दिया ॥ ६६ ॥

लोकानां सुखं यैस्ते विपत्तयो विशेषाः पदातय आसन्ताञ्जगिरे प्राप्य-
न्तेस्म । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यवहितं अन्तभागयमकम् तथा च वृन्तादु-
परिपुष्पमिवावस्थितत्वात् पुष्पयमकम् ॥

टी०—जगती सार्वभौमस्य रक्षागुणं व्याचर्य तस्मा आशिषं ददाति स-
म्राडिति । हे सम्राट् ! जगत्याः पृथिव्याः शरणं परित्राणं तस्यैकहेतुमुख्य-
कारणं अतएव जगत्यां पृथिव्यां ईरित उक्तो निर्दिष्ट इति यावत् यो
देशः स्थानविशेषस्तत्र संस्था स्थितिर्यस्याः निर्दिष्टस्थानेषु नियता इति
भावः तथा दत्तावधानेन दत्तमानसेन नियमः स्थितिनियमो यस्या एवं-
विधा तत्र एव सा वाहिनी सेना च जगतीं पृथ्वीं अजस्रं निरन्तरं संत्रयतां
रक्षतु इत्याशीः । त्वं आगुष्मान् भूयाः अतः सर्वास्थितिर्भविष्यतीत्य-
भिप्रायः हीति निश्चयेन जगतीलक्षणया तत्स्था प्रजा महीन्द्रं राजेश्वरं
इतीत्यं अगदीत् । अत्र सर्वेषु पादेषु मध्यभागगतं यमकम् ॥

भा०—श्रीसार्वभौमसे जगत्की सारी विपत्तियां हरीगई तथा पदचारी सेवकों
सेभी रहित अतएव बड़े दुःखको प्राप्त शत्रुलोक व्यथितकियेगये और लोगोंको
सुख देनेवाले अपने विशिष्टपदचारी सब जगह नियतकियेगये । हे महाराज ! जगत्की
रक्षाकरनेमें नियत तथा सारी पृथ्वीमें निर्दिष्टस्थानोंमें स्थित तथा नियमानुसार
स्वकार्यमें दत्तचित्त आपकी सेना प्रजाकी निरन्तर रक्षाकरे यह निश्चयहै कि
सारी प्रजा सम्राट्को इसतरह उद्देश्यकर आशीर्वादपूर्वक कहनेलगी ॥ ७०।७१॥

(सपरिवारसार्वभौमार्थं कव्याशिषः)

श्रीभूपनाथ ! धिषणा तव नीतिमार्गे

यायात्सदैव निखिलामवनीमवन्ती ।

दृष्ट्वा यदीयविभवानवनीनसङ्घा-

स्तां प्रस्तुवन्ति प्रमदादवनीनयस्थाम् ॥ ७२ ॥

टी०—श्रीति । हे श्रीभूपनाथ ! निखिलां समग्रां अवनीं पृथ्वीं अ-
वन्ती रक्षन्ती तव धिषणा बुद्धिः सदा एव नीतिमार्गे नयवर्त्मनि यायात्

दृष्ट्वा ह्यनेकानि कुतूहलानि ते

स्वं स्वं गृहं जग्मुरथो यथायथम् ॥ ६९ ॥

टी०—श्रीति । हीति निश्चयेन श्रीभूषणाथस्य श्रीमतः सार्वभौम-
स्योत्सवं 'लार्डकनाटभूषाभ्यां सहैकमत्येति भावः' विधाय कृत्वा अ-
तएव प्रीतिभरेण आर्द्रमानसं येषां तथाविधास्ते पूर्वोक्ताः क्षौणीभृतो म-
हीपतयः अनेकानि कुतूहलानि कौतुकानि दृष्ट्वा विलोक्य अथो अनन्तरं
यथायथं यथाक्रमं स्वं स्वं गृहं आत्मीयमात्मीयं भवनं जग्मुरगुः ॥

भा०—यह बात प्रसिद्ध है कि राजेश्वरके उत्सवको लार्डकनाट भूषोंके साथ
एकमतहोकर करके अतएव प्रसन्नचित्त-वे पूर्वोक्त राजालोगभी अनेककौतुकोंको
देखकर अनन्तर यथाक्रमसे अपने अपने भवनको चलेगये ॥ ६९ ॥

(युगमकम्)

श्रीसार्वभौमेन जगद्विपत्तयः

संजह्निरे प्राप्तमहाविपत्तयः ।

विद्वेषिणो विव्यथिरे विपत्तयः

आजग्मिरे लोकसुखा विपत्तयः ॥ ७० ॥

सम्राट् तवैव जगतीशरणैकहेतुः

सा वाहिनी च जगतीरितदेशसंस्था ।

दत्तावधाननियमा जगतीमजस्रं

संत्रायतां हि जगतीत्यगदीन्महीन्द्रम् ॥ ७१ ॥

टी०—श्रीति । श्रीसार्वभौमेन श्रीमता राजेश्वरेण जगतो विपत्तय
आपदः संजह्निरे अपाह्रियन्त "कर्मणि लिट्" श्रीसार्वभौमेनेति सर्वत्रा-
न्वयः । प्राप्तमहाविपत्तयो लब्धापदस्तथा विगताः पत्तयः पदातयो येषां
तथाविधा विद्वेषिणः शत्रवो विव्यथिरे व्यथिता बभूवुरित्यर्थः तथा

येन त्वदीयममलं सुयशः पृथिव्या-

मिन्दुप्रभेव नितरां हि विकाशमीयात् ॥ ७४ ॥

टी०—अर्था इति । हे नृपाधिनाथ ! सदर्थे सत्प्रयोजने विनिवेशितः संश्रवो नियमो येषां तथाविधास्ते अर्था द्रव्यादयो दैन्यार्दितान् दारिद्र्य-पीडिताञ्जनान्श्च सुखयन्तु हीति निश्चयेन येन कारणेन त्वदीयं अमलं शुद्धं सुयशः कीर्तिः पृथिव्यां इन्दुप्रभा इव चन्द्रकान्तिरिव नितरामत्यर्थं विकाशं प्रकाशं ईयात् प्राप्यादित्याशीः । अत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०—हे नृपराज ! शुभकार्योंमें रक्खेहुये नियमवाले आपके द्रव्यादिक दारिद्र्यसे पीडित लोगोंको सुखीकरे जिससे कि आपका शुद्ध यश पृथ्वीपर चन्द्र-कान्तिके समान अत्यन्त प्रकाशितहो ॥ ७४ ॥

कामः सकाम ! कमनीयगुणस्तवैषोऽ-

न्यायाभिभूतमनसां खलपीडितानाम् ।

सत्काव्यबन्धनधियां हृदयानि नीत्या

रक्षाभिर्यनिवहैश्च सुखीकरोतु ॥ ७५ ॥

टी०—काम इति । हे सकाम ! हे साभिलाप ! कमनीयगुणः स्पृहणी-यसद्गुणस्तव एष कापोऽभिलापः अन्यायेनाभिभूतं तिरस्कृतं मनो येषां तथाविधानां जनानां हृदयानि नीत्या नयेन तथा खलैर्दुष्टैः पीडितानां जनानां हृदयानि रक्षाभिः तथा सत्काव्यस्य बन्धने निर्माणे धीर्येषां तादृशानां हृदयानि च अर्थनिवहैर्धनसमुदायैः सुखीकरोतु इत्याशीः । अत्र यथासङ्ख्यालङ्कारः, यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वय इति लक्षणात् ॥

भा०—हे महाराज ! अभीप्सितगुणविशिष्ट आपका काम अन्यायसे खिन्न-चित्तवाले जनोंके चित्तोंको नीतिसे, तथा दुष्टजनोंसे पीडितलोगोंके हृदयोंको रक्षा करनेसे, तथा सत्काव्य निर्माण करनेवाले पुरुषोंके हृदयोंको धनप्रदानसे सुखीकरे ॥ ७५ ॥

प्राप्तादित्याशीः अवस्थाः पृथिव्या ये इनाः पतयो राजानस्तेषां सङ्घा-
निवद्वा यदीयान् विभवान् यत्संवन्धिनीर्विभूतीर्दृष्ट्वाऽत्रलोक्य अवनी-
नयस्थां जगन्नीतिमार्गावतीर्णां तां वुद्धिं प्रमदात् हर्षात् प्रस्तुवन्ति उप-
तिष्ठन्ते । अत्र पादेषु मिश्रं व्यवहितं मध्यभागगतं यमकम् ॥

भा०—हे महाराज ! सारी पृथ्वीकी रक्षामें तत्पर आपकी बुद्धि निरन्तर नीति-
मार्गमें बर्नारहे राजालोग जिस बुद्धिसम्बन्धी ऐश्वर्यको देखकर जगन्नीतिमार्गावती-
र्ण उसी बुद्धिकी स्तुति करते हैं ॥ ७२ ॥

धर्माकृते ऽर्थनिवहस्तव धर्मकृत्या—

मार्थैर्व्ययीभवतु धर्मरतिप्रसक्तैः ।

येन त्वमात्महितकार्युभयत्र सौख्य—

वीजं विवर्धय सुधर्मफलं नितान्तम् ॥ ७३ ॥

श्री०—तव धर्मार्थकामाः कीदृशा भविष्या इत्यतः क्रमेणाह ।
धर्मेति । हे धर्माकृते ! हे धर्मस्वरूपा ! “गुरोरनृत इत्यस्मिन्सूत्रे प्रा-
चामिति योगविभागेन सर्वेषां प्लुतानां विलपनात् सन्धिः ” तव अर्थ-
निवहो द्रव्यसंचयः धर्मं या रतिः प्रीतिस्तस्यां प्रसक्तैर्दत्तमनस्कैरार्थैः
श्रेष्ठाधिकारिभिर्धर्मकृत्यां सत्कर्मणि व्ययीभवतु उत्सर्गयुक्तं जायताम्
येन हेतुना त्वं उभयत्र उभयोर्लोकयोर्विषये आत्महितकारि स्वाभिमत-
दायकं सौख्यवीजं आनन्दवीजयुक्तं सुधर्म एव फलं तत् नितान्तमत्यन्तं
विवर्धय वृद्धिं प्रापय इत्याशीः ॥

भा०—हे धर्मावतार ! आपका धननिवह धर्ममें प्रीतिकरनेवाले श्रेष्ठ अ-
धिकारीलोगोंसे अच्छे धर्मविषयक कार्योंमें खर्चहो जिससे कि आप दोनोंलोकों
को भलाई देनेवाले आनन्दवीजयुक्त अच्छे धर्मरूप फलको अतिशयकरके
बढ़ावे ॥ ७३ ॥

अर्थाः सदर्थविनिवेशितसंश्रवास्ते

दैव्यार्दिताश्च सुखयन्तु नृपाधिनाथ ! ।

दैन्यखेदपरिभूतचेतसां
दुःखिनां बलविहीनवर्ष्मणाम् ।
पीडनैककृतिनो नराधमान्
नाशयाशु भृशमुग्रशासन ! ॥ ७८ ॥

टी०—दैन्येति । हे उग्रशासन ! हे उत्कटपशासितः ! दैन्येन दीन-
तया यः खेदस्तेन परिभूतं तिरस्कृतं चेतो येषां तथाविधानां दुःखिनां
तथा बलेन विहीनं वर्ष्म शरीरं येषां तथाविधानां पुरुषाणां पीडनं दुःख-
प्रदानं एव एकं कृतं कार्यं येषां तादृशान् नराधमान् भृशमत्यर्थं आशु
अविलम्बितं नाशय त्वं जहि इत्याशीः ॥

भा०—हे बृहदाज्ञाविधायक ! आप दासिद्वयखेदसे विषण्णचित्तवाले अतएव
दुःखित तथा बलरहित शरीरवाले लोगोंके पीडनमें तत्पर निकृष्टलोगोंको अत्यन्त
जल्दीही नाश करें ॥ ७८ ॥

अयमस्ति परोऽयमस्मदीयो
व्यवहारो ऽल्पधियामिवैष नूनम् ।
गिरिवद्गुरुसारचित्तवृत्ते-
स्तव राजेश्वर ! मास्म भूत्कदापि ॥ ७९ ॥

टी०—अयमिति । हे राजेश्वर ! अयं परो ऽन्यो ऽस्ति अयं अस्मदी-
यो ऽस्ति नूनमिति निश्चयेन अल्पधियां लघुबुद्धीनां पुरुषाणामिव एष
व्यवहारो गिरिवत् पर्वतवत् गुरुः सारो बलं यस्या एवंविधा चित्तवृत्ति-
र्यस्यैवंविधस्य तव कदापि कर्हिचित् मास्मभूत् न भवतु इत्याशीः ॥

भा०—हे राजेश्वर ! यह पर है यह हमारा है 'यह निश्चय है कि' अल्पबु-
द्धिवालोंकी तरह पर्वततुल्य बड़े गुरुत्वविशिष्ट चित्तवृत्तियुक्त आपका यह व्यवहार
कभी न हो ॥ ७९ ॥

सहसा सहसा गतात्मखेदा
परिवारस्थितिसौख्यनिर्विशेषा ।

यथा महाभूतगणः क्षितीश्वर !
 परार्थ एवात्मभुवोदपादि सः ।
 तथैव तन्मूर्तिगुतो महोदय !
 जगद्धितायैव भवान् विराजते ॥ ७६ ॥

टी०—यथेति । हे क्षितीश्वर ! यथा यादृशं आत्मभुवा ब्रह्मणा स
 प्रसिद्धो महाभूतगणः पृथिव्यादिः परार्थ एव अन्येषां प्रयोजनविशिष्ट एव
 उदपादि “ कर्मणि लुङ् ” निर्णयितेस्म, हे महोदय ! हे महानुभाव !
 तथा एव तादृशमेव तन्मूर्तिगुतस्तेषां पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां मूर्ति-
 मयो भवान् जगद्धिताय लोकक्षेमाय एव विराजते शोभते ॥

भा०—हे महाराज ! जिसतरह ब्रह्मने पृथिव्यादिक महाभूतगण औरोंकेही
 लिये उत्पन्नकियाहै हे महानुभाव ! उसीतरह उस महाभूत पृथिव्यादिगणकी
 मूर्तिमय आप जगत्की भलाईके लिये विराजमानहैं ॥ ७६ ॥

पालनेन जगतो ऽनुशिक्षया
 गोपनेन सकलादुपद्रवात् ।
 कृत्यबोद्धृगुणभूषितो भवान्
 सद्गुणाश्रय ! पितेव वर्तताम् ॥ ७७ ॥

टी०—पालनेनेति । हे सद्गुणःश्रय ! जगतः समग्रलोकस्य पाल-
 नेन पोषणेन अनुशिक्षया पाठनादिना तथा सकलादुपद्रवाद्वा-
 न्नाद् गोपनेन रक्षणेन तथा कृत्यस्य कार्यस्य ये बोद्धारस्तेषां ये गुणा-
 स्तैर्भूषितो विराजितो भवान् पिता इव जनक इव वर्ततां जायतामि-
 त्याशीः ॥

भा०—हे सद्गुणोंके आधार ! जगत्को पालनसे तथा समग्र विघ्नोंसे
 रक्षाकरने से तथा कियेहुये कार्यके जाननेवालों के गुणों से शोभायमान होकर
 आप पिता की तरह अनुवर्तनकरें ॥ ७७ ॥

तत्पालनादिक्रियाफलं प्राप्ते तु इति भावः इत्याशीः अत्र धान्यहेतुवि-
हितयोरर्थयोः अभेदाध्यवसायात् रत्नेषूलातिशयोक्त्यनुप्राणितो रूप-
कालङ्कारः तदनुगृहीत उपमालङ्कारः । अत्र हरिणीवृत्तम् रसयुगहयै-
न्सौम्यैरलौगो यदा हरिणी तदा इति लक्षणात् ॥

भा०—हे राजेश्वर ! समयमें अच्छे स्थान पर स्थापित कर और बराबर नीति
रूपजलसे सिञ्चन करते हुये आप समय पर फल युक्त तथा सुगन्धि अथवा सस्वभाव
युक्त उस प्रजारूप धान्यों से किसान की जाई अपने सत्कार्य के फल को प्राप्त करें ॥ ८१ ॥

वेल्साधिपो ऽपि भवदीयसुतो यवीया-

नेतां धुरं स युवराजपदाभिधेयः ।

बोहुं सहायकतया नरनाथ ! भूयाद्

येनालभस्व निजमातृसमां प्रतिष्ठाम् ॥ ८२ ॥

टी०—वेल्सेति । हे नरनाथ ! युवराजपदाभिधेयो युवराजो य-
वीयान् अतिशयेन युवावस्थापन्नो भवदीयसुतो भवत्पुत्रः स वेल्साधिपो
वेल्सदेशाधिपतिः एतां धुरं राज्यभरं बोहुं धारयितुं सहायकतया सहा-
यकभावेन तत्र इति शेषः भूयात् येन हेतुना त्वं निजमातृसमां स्वजन-
न्यनुरूपां प्रतिष्ठां महद्गौरवं आलभस्व प्राप्नुहि इत्याशीः ॥

भा०—हे महाराज ! युवावस्था को प्राप्त युवराजसंज्ञक आपके पुत्र वेल्सा-
धिपति [प्रिन्स आफ वेल्स] इस राज्यभार के धारण करने में सहायक होवे जिससे कि
आप अपनी माता श्रीमती महारानी के समान प्रतिष्ठा को पावे ॥ ८२ ॥

पौत्रो ऽपि ते नरपतीन्द्र ! तथैल्वर्टः

प्रोत्तुङ्गवैरिविरसेन्धनजातवेदाः ।

तेजस्विनां बलवतां समितौ रिपूणां

क्षत्रस्य भार्गव इवाविजयी स भूयात् ॥ ८३ ॥

जगती जगतीश ! साधुमार्गा

सुखमास्तां तव नीतिरक्षया ऽसौ ॥ ८० ॥

टी०—सहसेति । हे जगतीश ! हे पृथ्वीपते ! सहसा शीघ्रं गत आत्मनः खेदो यस्या अतएव हसो हसनं तेन सहिता “स्वनहसोर्वा इत्यप् प्रत्ययः” आनन्दोपयुक्ता इति भावः तथा परिवारस्य स्वकुटुम्बस्य स्थितिः पालनं तथा स्थित्या सौख्यस्य निर्विशेष आधिक्यं यस्याः एवंविधा साधुमार्गा सन्मार्गगामिनी असौ जगती । लक्षणया तत्स्था जना गृह्यन्ते । तव ते नीतिरक्षया नयपूर्वरूपपरित्राणेन सुखं आस्तां वर्तताम् नीतिं कुर्वन् भवान् चिरं जीवतु इति भावः इत्याशीः । श्लोकार्थादौ यमितत्वात् श्लोकार्थादियमकम् ॥

भा०—हे पृथ्वीनाथ ! शीघ्रशी खेदसे रहित अतएव आनन्दयुक्त तथा स्वकुटुम्बके पालनादिसे सौख्यविशेषयुक्त सन्मार्गगामिनी यह प्रजा आपकी नीतिपूर्वक रक्षामे सुखयुक्त रहे ॥ ८० ॥

प्रकृतिकलमाञ्छश्चकाले क्षितावभिरोप्य च

सततममितो नीत्यम्भोभिश्चिरं प्रतिपालयन् ।

शरदि च फलोपेतान्सौगन्धिकैकसुखाञ्चितान्

कृपक इव भूमीशाधीशाधितिष्ठतु तान्भवान् ॥ ८१ ॥

टी०—प्रकृतीति । हे भूमीशाधीश ! हे राजेश्वर ! शश्वन्निरन्तरं काले ग्रीष्मर्तौ पोषणकाले च क्षितौ पृथिव्यां शुभस्थाने च अभिरोप्य संस्थाप्य च सततं नित्यं नीत्यम्भोभिर्नीतिरुजलैः अत्र रुच्यं समासः नीत्य इवा-म्भांसि तैः अत्रोपमितसमासः चिरं बहुकालपर्यन्तं प्रतिपालयन्सन् उभयत्र तुल्योऽर्थः शादि शरत्काले कालविशेषे च फलेन उपेतान् युक्तान् अतएव सौगन्धिकं एवैकसुखं तेनाञ्चितान् प्राप्तान् ‘धान्यपक्षे सुगन्धत्वं प्रजापक्षे सत्स्वभावत्वं’ एवंविधांस्तान् प्रकृतिरुचकलमान् यदा प्रकृती-रिव कलमान् इति रूपकोपमितसमासौ । भवान् कृपक इव अधितिष्ठतु

अतएव सब राजाओंसे प्रार्थनायुक्त कियेजाते तथा स्त्री, पुत्र और पौत्रादिकोंसे वृद्धिहृत आप आनन्दके साथ शतवर्षपर्यन्त जीवितरहे जिससे कि पृथ्वी मङ्गल युक्तरहे ॥ ८४ ॥

असौ भारद्वाजान्वयजनिरमन्दप्रभुरति-

मुदोर्वीदत्ताहो विबुधवदरीदत्ततनयः ।

विरच्यैतत्काव्यं नृपतिपतिवंशादिविषयं

प्रभुप्रीत्यै पुष्पस्तवकमिव तत्प्रार्पयति तम् ॥ ८५ ॥

भा०—श्रीमान्सार्वभौममें बड़ाप्रेमकरनैशाला भारद्वाजकुलोत्पन्न पण्डितवदरीदत्तात्मज यह उर्वीदत्तशर्मशास्त्री सार्वभौम सप्तमएडवर्डवंशादिविषयक इस (एडवर्डवंश) महाकाव्यको निर्माणकर सार्वभौमकी प्रसन्नताके लिये उन (श्रीमान्) को पुष्पाञ्जलिकी तरह इस महाकाव्यको अर्पणकरताहै ॥ ८५ ॥

इति अन्वयबोधिण्याख्यया व्याख्यया व्यक्तार्थया भाषया च समलंकृते भारद्वाज कुलोत्पन्नवदरीदत्तात्मजोर्वीदत्तकृतौ एडवर्डवंशे महाकाव्ये राजराजेश्वरस्य सिंहासनारोहणतदुत्सववर्णननाम पञ्चदशः सर्गः १९ ॥

टी०—पौत्र इति । हे नरपतीन्द्र ! तथा तादृशमेव प्रोक्तुं अत्युच्छ्रिता ये वैरिणस्त एव विरसेन्धनानि शुष्ककाष्ठानि तेषु विषये जातवेदाः अग्निसमः स एतवर्त एतन्नमधेयस्तेनैव पौत्रोऽपि तेजस्विनां तथा बलवतां बलोपयुक्तानां रिपूणां समितौ संग्रामे क्षत्रस्य क्षत्रियान्वयस्य भार्गव इव परशुरामो यथा आसम्पन्नाद् विजयी भूयाद् इत्याशीः । अत्रोपमालङ्कारः ॥

भा०—हे भूपतीन्द्र ! वडे उक्तं शत्रुरूप शुष्ककाष्ठेभ्यो अग्नितुल्य एतवर्तनामक आपका पौत्रभी तेजोविशिष्ट बलयुक्त शत्रुओंको संग्राममें क्षत्रियोंका परशुराम जैसा विजयकरनेवाला होवे ॥ ८३ ॥

लोकालोकनगावधिप्रविशदं राजेन्द्रचूडामणे !

राज्यं स्वं विदधन्महीपनिवहैरभ्यर्थिताङ्घ्रिर्भवान् ।

दारैरात्मजनसृभिः प्रतिदिनं वावृध्यमानो मुदा

जीव्याद्र्पशतं यतो वसुमती निःश्रेयसा वर्तताम् ॥ ८४ ॥

टी०—लोकेति । हे राजेन्द्रचूडामणे ! हे भूश्रेष्ठशिरोभूषण ! लोकालोकः यत्रैकतो रात्रिरन्यतो दिनं भवतः सूर्यास्तमया भवविशिष्ट इत्यर्थः पञ्चविधो यो नगः पर्वतः स एवावधिर्यस्य अतएव प्रविशदं अतिविस्तीर्णं स्वं निभं राज्यं विदधत् “ नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम् न ” कुर्वन् अतएव महीपनिवहै राजसन्दोहैः अभ्यर्थिताङ्घ्रिभिर्वाचितपादपङ्क्तौ भवान् दारैर्महिष्या [अथ पुं भूमि दाराः इत्यमरः] आत्मजनसृभिः पुत्रपौत्रैः प्रतिदिनं अहरहः वावृध्यमानोऽतिशयेन वृद्धिं गच्छन् मुदा हर्षेण वर्षशतं शत्रुवर्षस्यन्तं जीव्याद् इत्याशीः यतो यस्मात्कारणात् भवज्जीवनादित्यर्थः वसुमती पृथ्वी निःश्रेयसा कल्याणोपेता “ निःश्रेयस् शब्दस्य अचतुरेति अकारान्तरात् निरात्यते ” वर्तताम् जायताम् । अत्र जीवितविक्रीडितं वृत्तम् । शत्रुपनायेत्यारभ्य सर्गान्तपर्यन्तम्—प्रेयः प्रियकराख्यानम् । आशीनामाभिस्तपिते वस्तुन्याशंसनं यथा इति प्रेय आशिर्भोरत्तङ्कारयोः संकीर्णत्वात्तङ्करालङ्कारः ॥

भा०—हे महायज्ञधिराज ! सूर्यास्तरहित विस्तृत अपने राज्यको करतेहुये

